

Γιώργος Τσιρίδης

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ

Τυπική και Άτυπη Αντιστασιακή Δράση

Διατριβή που Υποβλήθηκε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Συμβουλευτική Επιτροπή

Δημήτριος Α. Σωτηρόπουλος, Αναπληρωτής καθηγητής (επιβλέπων)

Παντελής Λέκκας, Καθηγητής

Παναγιώτης Καφετζής, Καθηγητής

Αθήνα, 2017

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ

Τυπική και Άτυπη Αντιστασιακή Δράση

Ευχαριστίες

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της διατριβής μου, Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Δημήτρη Α. Σωτηρόπουλο, για την πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγησή του καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας. Ευγνώμων είμαι και στα υπόλοιπα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, Καθηγητές κκ. Παντελή Λέκκα και Παναγιώτη Καφετζή, για την προσεκτική ανάγνωση της εργασίας μου και τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους.

Ευχαριστώ ακόμη τους φίλους μου, Δρ. Δημήτρη Παπανικολόπουλο, Υπ. Δρ. Βασίλη Ρόγγα και Υπ. Δρ. Θανάση Θεοδώρου, για τις πολλές και ενδιαφέρουσες συζητήσεις μας πάνω στη σχέση κοινωνίας πολιτών και κινηματικών γεγονότων.

Ιδιαίτερα οφείλω να σταθώ στη συμβολή των συμμετεχόντων στις συνεντεύξεις, μελών της κοινωνίας πολιτών και αντιστασιακών αγωνιστών της υπό εξέταση περιόδου. Ο πλούτος των αφηγήσεών τους για τις προσωπικές τους εμπειρίες με βοήθησε να κατανοήσω τα ιστορικά δεδομένα με τρόπο που ένα σύγγραμμα δύσκολα μπορεί να καταφέρει.

Τέλος, θερμά ευχαριστώ τους γονείς μου για την ενεργή υποστήριξή τους και τη σύντροφό μου, Δρ. Εύη Καρακούλα, τόσο για την ηθική στήριξη όσο και για τις πολλές επιστημολογικού χαρακτήρα συμβουλές της. Της αφιερώνω αυτή τη διατριβή.

Πίνακας Περιεχομένων

Μέρος Α : Θεωρητικό Πλαίσιο	9
1. Εισαγωγή	1
1.1 Ο Εκδημοκρατισμός και οι Ερευνητικές Προσεγγίσεις	5
1.2 Ερευνητικά Ερωτήματα.....	13
1.3 Η Κοινωνία Πολιτών	14
1.4 Η Άτυπη Κοινωνία Πολιτών	23
1.5 Η Κοινωνία Πολιτών υπό Δικτατορικό Καθεστώς	31
1.6 Υπόθεση Εργασίας	39
1.7 Μεθοδολογία	56
Μέρος Β : Ανάλυση Εμπειρικών Δεδομένων	65
2. Η Προδικτατορική Κοινωνία Πολιτών	66
3. Το Αυταρχικό Καθεστώς Ενάντια στην Κοινωνία Πολιτών και οι Ευκαιρίες για Αντίσταση.....	83
3.1 Νομοθετικές Ρυθμίσεις.....	85
3.1.1 Το Σύνταγμα του 1968	90
3.1.2 Το Σύνταγμα του 1973	95
3.1.3 Οι Νόμοι	98
3.2 Η διαβάθμιση της κρατικής διείσδυσης: τυπική και άτυπη πολιτική καταστολή.	123
3.3 Ο έλεγχος της πανεπιστημιακής ζωής	137
3.4 Η εξάρθρωση των αντιστασιακών οργανώσεων	151
4. Η Ελληνική Κοινωνία Πολιτών ενάντια στο Καθεστώς των Συνταγματαρχών	163
4.1 Το φάσμα της νομιμότητας και της θεσμικότητας: Από τις οργανώσεις στα φιλικά δίκτυα	163
4.2 Παράνομες Συλλογικότητες	172
4.2.1. Παράνομες Συλλογικότητες Υψηλού Επιπέδου Οργάνωσης.....	172
4.2.2. Παράνομες Συλλογικότητες Χαμηλού Επιπέδου Οργάνωσης.....	218

4.3 Νόμιμες Συλλογικότητες	227
4.3.1. Νόμιμες Συλλογικότητες Υψηλού Επιπέδου Οργάνωσης.....	235
4.3.2. Νόμιμες Συλλογικότητες Χαμηλού Επιπέδου Οργάνωσης.....	252
4.4 Κοινωνία Πολιτών και Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα	266
5. Excursus: Η επιστράτευση του 1974 και η πλήρης απονομιμοποίηση του καθεστώτος	281
6. Συμπεράσματα	303
Παράρτημα I_Οδηγός Συνέντευξης	317
Παράρτημα II_Συνεντεύξεις.....	319
Βιβλιογραφία	328

Μέρος Α : Θεωρητικό Πλαίσιο

1. Εισαγωγή

Η «κοινωνία πολιτών» είναι ένας όρος που απαντάται, όλο και πιο συχνά, με διαφορετικές αφορμές, και σε διαφορετικής υφής κείμενα. Η έννοια περιγράφει ένα ευρύ φάσμα ομάδων του πληθυσμού, ο ρόλος των οποίων, ως κοινωνικών φορέων, μελετάται τόσο σε παρελθοντικές όσο και σε σύγχρονες κοινωνίες και συχνά συνδέεται με τις διαδικασίες εκδημοκρατισμού, καθώς η ενδυνάμωσή της θεωρείται ότι ενισχύει τη δημοκρατία, διευρύνει τη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων, συμβάλλει στην καλύτερη απόδοση των δημοκρατικών θεσμών.¹ Ωστόσο, η κοινωνία πολιτών δεν σχετίζεται απαραίτητα με ένα μόνο είδος πολιτεύματος. Νοείται ως το σύνολο των ομάδων πολιτών και των συλλογικών τους δράσεων, οι οποίες εκτυλίσσονται στον ευρύ χώρο ανάμεσα στα νοικοκυριά και τους κρατικούς θεσμούς, ανεξάρτητα από τον δημοκρατικό ή αυταρχικό χαρακτήρα των τελευταίων.² Η παρούσα διατριβή εξετάζει το ρόλο της ελληνικής κοινωνίας πολιτών στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

Η δομή που ακολουθείται αποσκοπεί σε μια προβολή του θεωρητικού πλαισίου στην ιστορική συγκυρία. Προς αυτή την κατεύθυνση, το Μέρος Α (Θεωρητικό Πλαίσιο) της διατριβής πραγματεύεται, αρχικά, μια συνοπτική περιγραφή των βασικών, περί

¹Robert D. Putnam, Robert Leonardi, και Raffaella Nanetti, *Making democracy work : civic traditions in modern Italy* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993).

²Ernest Gellner, *Conditions of liberty : civil society and its rivals* (London: Hamish Hamilton, 1994).

εκδημοκρατισμού, βιβλιογραφικών διαδρομών (1.1). Τούτο κρίνεται σκόπιμο ως προς την αποτύπωση μιας βασικής εικόνας των θεωρητικών εξελίξεων αναφορικά με την κατάρρευση των δικτατοριών και την ανάδυση της δημοκρατίας, διαδικασία κατά την οποία μελετάται ο ρόλος της κοινωνίας πολιτών. Στη συνέχεια, διατυπώνονται τα ερευνητικά ερωτήματα (1.2) και γίνεται εκτενής λόγος για την έννοια της κοινωνίας πολιτών (1.3), ενώ ξεχωριστό υποκεφάλαιο πραγματεύεται τις άτυπες εκδηλώσεις της και υιοθετεί έναν ορισμό που τις περιλαμβάνει (1.4). Το επόμενο υποκεφάλαιο της εισαγωγής (1.5) αφορά τη δραστηριότητα της κοινωνίας πολιτών στα πλαίσια των αυταρχικών καθεστώτων και εξετάζει την εξέλιξή της στη δημόσια σφαίρα.³ Ακολουθώντας, ορίζεται το ερευνητικό πλαίσιο της έρευνας και διατυπώνονται οι ερευνητικές υποθέσεις (1.6). Τέλος, παρουσιάζονται οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις της διατριβής (1.7). Ολόκληρο το εισαγωγικό κεφάλαιο θα μπορούσε να νοηθεί ως μια θεωρητική πρόταση προσέγγισης της ιστορικής συγκυρίας που πραγματεύεται η υπόλοιπη διατριβή.

Το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, ελέγχεται στη συνέχεια (Μέρος Β: Ανάλυση Εμπειρικών Δεδομένων), μέσω αντιπαραβολής με ιστορικά γεγονότα, όπως αυτά αποτυπώνονται από τα βιβλιογραφικά, εμπειρικά και αρχειακά δεδομένα. Συγκεκριμένα, στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται συνοπτικά η λειτουργία της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών σε οργανωτικό, θεσμικό και νομικό επίπεδο, με στόχο την απόδοση μιας συγκριτικής οπτικής σε σχέση με το ενδοδικτατορικό της ισοδύναμο. Ο «πρόγονος»

³ Για την ανάλυση του όρου «δημόσια σφαίρα» βλ. Το κλασικό έργο του Jürgen Habermas, *The structural transformation of the public sphere : an inquiry into a category of bourgeois society, Studies in contemporary German social thought* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1989).

της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών άφησε μια παρακαταθήκη, από την οποία οι συλλογικότητες της επταετίας εμπνεύστηκαν και την οποία χρησιμοποίησαν προς τους σκοπούς τους, για να την «αποποιηθούν» τελικά, ώστε να δημιουργήσουν τη δική τους ιδιαίτερη φυσιογνωμία.⁴

Το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται τις απόπειρες του αυταρχικού καθεστώτος να καταστείλει, να περιορίσει και να ελέγξει τη δράση της κοινωνίας πολιτών. Τα παραπάνω αποτελούν τη συνισταμένη της καθεστωτικής και κρατικής «διείσδυσης» στη δημόσια σφαίρα, κατεξοχήν πεδίο δραστηριότητας της κοινωνίας πολιτών: Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες των συνταγματαρχών, οι άτυπες μέθοδοι καταστολής, ο έλεγχος της πανεπιστημιακής ζωής και η δίωξη των αντιστασιακών οργανώσεων, για τα οποία γίνεται λόγος, άφησαν το αποτύπωμά τους σε ολόκληρο το θεσμικό φάσμα της κοινωνίας πολιτών, επηρεάζοντας την εξέλιξή της.

Αυτή ακριβώς η εξέλιξη είναι το αντικείμενο μελέτης του τέταρτου κεφαλαίου, στο οποίο εξετάζονται οι διαφορετικές θεσμικές και οργανωτικές εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών ως το αποτέλεσμα της προαναφερθείσας καθεστωτικής εισβολής στη

⁴ Ο όρος «συλλογικότητα» χρησιμοποιείται εδώ και στις επόμενες σελίδες για να εκφράσει μια ομάδα πολιτών, μέρος της κοινωνίας πολιτών, αποφεύγοντας την αναφορά στον όποιο βαθμό οργάνωσής της. Αντίστοιχα, ο όρος «οργάνωση» χρησιμοποιείται για να περιγράψει ομάδες πολιτών με κάποιο – χαμηλό ή υψηλό - επίπεδο οργάνωσης. Τούτο κρίνεται σκόπιμο, καθώς ο βαθμός οργάνωσης των διάφορων ομαδώσεων της κοινωνίας πολιτών που μελετώνται ποικίλει, υπόκειται σε αυξομειώσεις και ταυτόχρονα αποτελεί κύριο ερευνητικό αντικείμενό της διατριβής. Για παράδειγμα, η «πολιτική παρέα», για το ρόλο της οποίας γίνεται λόγος στη συνέχεια, δε μπορεί να χαρακτηριστεί «οργάνωση», καθώς η φυσιογνωμία της βρίσκεται στον εννοιολογικό αντίποδα του όρου. Στα όρια του ιδιωτικού βίου, αυτό που καθιστά μια «πολιτική παρέα» ορατή στα πράγματα της δημόσιας σφαίρας είναι πρωτίστως ή και αποκλειστικά η συλλογική της διάσταση.

δημόσια σφαίρα. Οι τυπικές και άτυπες μορφές αντίστασης παραδειγματικών συλλογικοτήτων αποτυπώνουν τον οργανωτικό και δομικό πλουραλισμό που χαρακτηρίζει την ενδοδικτατορική κοινωνία πολιτών και τη θεσμική ελαστικότητα που επέδειξε απέναντι στην κατασταλτική πολιτική του απριλιανού οικοδομήματος, χαρακτηριστικό που τη συνέδεσε με το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα.

Το πέμπτο κεφάλαιο, αποσυνδεδεμένο από την υπόθεση εργασίας της διατριβής, πραγματεύεται το ρόλο των επιστράτων του 1974 στη διαδικασία απονομιμοποίησης του καθεστώτος. Στις σελίδες του αποτυπώνονται οι δραματικές εξελίξεις, όπως τις βίωσαν οι πολίτες που κλήθηκαν να υπηρετήσουν, μέχρι την κυπριακή τραγωδία, η οποία σηματοδοτεί το τέλος της υπό εξέταση περιόδου.

Τέλος, το έκτο κεφάλαιο παρουσιάζει τα συμπεράσματα της έρευνας, συνοψίζοντας τα θεωρητικά και εμπειρικά ευρήματά της και συζητά την αποτελεσματικότητά της κοινωνίας πολιτών απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς.

1.1 Ο Εκδημοκρατισμός και οι Ερευνητικές Προσεγγίσεις

Οι πολιτειακές μεταβάσεις αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας των κοινωνικών επιστημών εδώ και δεκαετίες. Η μελέτη του φαινομένου πέρασε από τρεις φάσεις, οι οποίες παρακολουθούσαν τις παγκόσμιες εξελίξεις σε πολιτικό επίπεδο. Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στα μέσα αυτής του '70, μια σειρά από περιπτώσεις κατάρρευσης του κοινοβουλευτισμού στη Νότια Αμερική, στην Ασία, στην Αφρική και στην Ελλάδα επέβαλαν τη μελέτη του φαινομένου της εμφάνισης του αυταρχισμού. Μια δεύτερη ερευνητική φάση, που εστίαζε στην ανάδυση νέων δημοκρατιών εκεί όπου τα δικτατορικά καθεστώτα είχαν αποτύχει να εδραιώσουν τη θέση τους, ήρθε ως αποτέλεσμα των μεταβάσεων στη δημοκρατία στην Νότια Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική κατά τα μέσα της δεκαετίας του '70 και τις αρχές της δεκαετίας του '80. Τέλος, μια τρίτη φάση, που ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1990, ασχολήθηκε με την εμπέδωση της δημοκρατίας.⁵

⁵ Για την κατάλυση των δημοκρατικών καθεστώτων βλ. ενδεικτικά, Juan J. Linz και Alfred C. Stepan, *The Breakdown of democratic regimes* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1978)., David Collier, Fernando Henrique Cardoso, και Joint Committee on Latin American Studies., *The New authoritarianism in Latin America* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1979)., James M. Malloy, *Authoritarianism and corporatism in Latin America, Pitt Latin American series* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1977).

Για την πτώση των δικτατοριών βλ. ενδεικτικά Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, και Laurence Whitehead, επιμ., *Transitions from authoritarian rule. Comparative perspectives* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986)., Enrique A. Baloyra, *Comparing new democracies : transition and consolidation in Mediterranean Europe and the southern cone, New directions in comparative and international politics* (Boulder: Westview Press, 1987)· John H. Herz, *From dictatorship to democracy : coping with the legacies of authoritarianism and totalitarianism, Contributions in political science*, (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1982)., James M. Malloy και Mitchell A. Seligson, *Authoritarians and*

Οι διαφορετικές αυτές φάσεις της διαδικασίας εκδημοκρατισμού είναι σύνηθες να αλληλεπικαλύπτονται για κάποιο χρονικό διάστημα. Βέβαια, μια δημοκρατική μετάβαση προηγείται της εμπέδωσης και η μεταξύ τους διάκριση είναι αρκετά εμφανής με εννοιολογικούς όρους καθώς «η μετάβαση αρχίζει με την κατάλυση του προηγούμενου απολυταρχικού καθεστώτος και ολοκληρώνεται με την εγκαθίδρυση ενός σχετικά σταθερού σχηματισμού πολιτικών θεσμών στα πλαίσια ενός δημοκρατικού συστήματος.»⁶ Η εμπέδωση, από την άλλη πλευρά, «αναφέρεται στην επίτευξη μιας ουσιαστικής υποστήριξης [των νέων δημοκρατικών θεσμών] και συμμόρφωσης με τους κανόνες του παιχνιδιού που αυτοί θέτουν.»⁷ Ωστόσο, η λειτουργία της κοινωνίας πολιτών είναι αδιάλειπτη σε όλα τα παραπάνω στάδια, πλην όμως συνεχώς προσαρμοζόμενη, όπως υποστηρίζεται στις επόμενες σελίδες.

democrats : regime transition in Latin America, Pitt Latin American series (Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press, 1987).

Για την παγίωση της δημοκρατίας βλ. ενδεικτικά. Richard Gunther, Nikiforos P. Diamandouros, και Hans-Jürgen Puhle, *The politics of democratic consolidation : southern Europe in comparative perspective, The New Southern Europe* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1995)., John Higley και Richard Gunther, *Elites and Democratic consolidation in Latin America and Southern Europe* (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1992)., Juan J. Linz και Alfred C. Stepan, *Problems of democratic transition and consolidation : southern Europe, South America, and post-communist Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996).

Για μια σύνοψη των θεωριών μετάβασης βλ. Geoffrey Pridham, *The dynamics of democratization : a comparative approach* (London ; New York: Continuum, 2000).

⁶ Gunther, Diamandouros, και Puhle, *The politics of democratic consolidation : southern Europe in comparative perspective*.σ. 3

⁷ Στο ίδιο.

Σε κάθε περίπτωση, οι διαδικασίες εκδημοκρατισμού δεν αφορούν αποκλειστικά τον 20^ο αιώνα. Τα «κύματα εκδημοκρατισμού» του Χάντινγκτον υπήρξαν μια απόπειρα ερμηνείας της διαδικασίας με όρους οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και διεθνών τάσεων με το «πρώτο κύμα» να ξεκινά το 1828, ως επίγονος της αμερικανικής και γαλλικής επανάστασης.⁸ Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος πυροδότησε το «δεύτερο κύμα» εκδημοκρατισμού σε μια σειρά από χώρες μετά την απελευθέρωσή τους και το «τρίτο κύμα» περιλαμβάνει τις μεταβάσεις της Πορτογαλίας, της Ελλάδας και της Ισπανίας. Ο ορισμός του «κύματος» κάνει λόγο για μια ομάδα δημοκρατικών μεταβάσεων που προκύπτουν σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και οι οποίες ξεπερνούν σε αριθμό τα αντίστοιχα παραδείγματα αποδημοκρατικοποίησης που λαμβάνουν χώρα στο ίδιο διάστημα.

Οι διαφορετικές περί εκδημοκρατισμού θεωρίες στο παρελθόν απέφευγαν να προσδώσουν κεντρικό παραγοντικό ρόλο σε συλλογικούς κοινωνικούς φορείς, τονίζοντας είτε την εξάρτηση των τελευταίων από οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές, είτε αντίθετα, το νευραλγικό ρόλο των ελίτ. Οι παλαιότερες αυτές θεωρίες μπορούν να συνοψιστούν στο αναλυτικό πλαίσιο τριών κυρίως Σχολών: Η Σχολή του Εκσυγχρονισμού που προέβλεπε μια σταδιακή και συχνά αδιάλειπτη διαδικασία ανάπτυξης της οικονομίας, συνδυαστικά με τη επικράτηση των δημοκρατικών θεσμών, ήταν η πρώτη που αμφισβητήθηκε έντονα εξαιτίας των παγκόσμιων εξελίξεων στο πεδίο

⁸ Samuel P. Huntington, *The third wave : democratization in the late twentieth century*, *The Julian J. Rothbaum distinguished lecture series v. 4* (Norman: University of Oklahoma Press, 1991).

του εκδημοκρατισμού.⁹ Πράγματι, η κατάρρευση των δημοκρατικών καθεστώτων στη δεκαετία του '60 δεν άφηνε πολλά περιθώρια για μια γραμμική θεώρηση των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων, οι οποίες έδωσαν το έναυσμα για την αναβίωση μαρξιστικής προέλευσης θεωριών με προεξάρχουσα τη Σχολή του Παγκόσμιου Συστήματος του Βάλλερσταϊν.¹⁰ Ενώ όμως η Σχολή αυτή, σε συνδυασμό με εκείνη της Εξάρτησης, πρόσφερε κάποιες θεωρητικές λύσεις, επαναφέροντας στο προσκήνιο την ταξική ανάλυση και αποφεύγοντας μια στενά γραμμική θεώρηση της ιστορίας, παρέμενε εντούτοις δέσμια του ίδιου αναλυτικού πλαισίου στο οποίο κινούνταν και η αντίπαλη Σχολή του Εκσυγχρονισμού.¹¹ Παρά τις μεγάλες διαφορές τους, ο δομολειτουργισμός χαρακτηρίζει και τις δύο Σχολές, οι οποίες, ως εκ τούτου, αδυνατούν να ξεφύγουν από το μακρο-αναλυτικό (macro – level) επίπεδο του εν λόγω ρεύματος. Στον αντίποδα, δηλαδή σε μικρο-αναλυτικό (micro – level) επίπεδο, η τρίτη Σχολή, έδινε βαρύνουσα σημασία στη δραστηριότητα της πολιτικής ελίτ.¹² Ο ρόλος του Αντόνιο Ραμάλιο Εάνες στην Πορτογαλία, του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Ελλάδα και των Χουάν Κάρλος και

⁹Το ενδεικτικότερο έργο της συγκεκριμένης Σχολής αποτελεί το W. W. Rostow, *The stages of economic growth, a non-Communist manifesto* (Cambridge [Eng.]: University Press, 1960).

¹⁰Immanuel Wallerstein, *The rise and future demise of the world capitalist system : concepts for comparative analysis* (Σεπτέμβριος 1971).

¹¹Για τη συναφή Σχολή της εξάρτησης βλ. ενδεικτικά Fernando Henrique Cardoso και Enzo Faletto, *Dependencia y desarrollo en América Latina : ensayo de interpretación sociológica*, 16. εκδ. (México: Siglo XXI Editores, 1979).

¹²Βλ. ενδεικτικά O'Donnell, Schmitter, και Whitehead, *Transitions from authoritarian rule. Comparative perspectives*.

Αδόλφο Σουάρεθ στην Ισπανία τονίζεται ως κομβικός στη διαδικασία εκδημοκρατισμού των τριών νοτιοευρωπαϊκών χωρών.¹³

Είναι προφανές πως τόσο οι δυο πρώτες Σχολές, όσο και η τελευταία αφήνουν έξω από το αναλυτικό τους πλαίσιο τις εξελίξεις σε ένα μεσο-επίπεδο (meso – level): Οι συλλογικές δράσεις, και η κοινωνία πολιτών είναι έννοιες που δεν απασχολούν σοβαρά τις παραπάνω θεωρητικές αναζητήσεις ως παράγοντες εκδημοκρατισμού. Το κενό αυτό στη βιβλιογραφία, περί εκδημοκρατισμού, ήρθε να καλύψει το έργο του Τσάρλς Τίλλυ. Σε μερικά από τα μείζονα έργα του ανέδειξε τον κρίσιμο ρόλο των συλλογικών δράσεων στην εξίσωση που συμπεριλαμβάνει θεσμικές και εξωθεσμικές μορφές και οδηγεί στη σταδιακή ή γρήγορη μετάβαση στη δημοκρατία.¹⁴ Το συμπέρασμά του, σύμφωνα με το οποίο ο εκδημοκρατισμός οφείλεται κυρίως στους μακροχρόνιους αγώνες των πολιτών, ενώ η αποδημοκρατικοποίηση στην απότομη απόσυρση (ενός μέρους) των ελίτ από το δημοκρατικό παιχνίδι, φαίνεται, εν πολλοίς, να επιβεβαιώνεται από την ελληνική περίπτωση.

¹³ Για μια κριτική, τόσο των δομολειτουργικών, όσο και των νεοθεσμικών θεωριών αναφορικά με τις αντιδικτατορικές συλλογικές δράσεις κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας βλ. Σεραφείμ Σεφεριάδης, "Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974). Προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο.," *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 36 (Δεκέμβριος 2010). Για μια σύγκριση των μεταβατικών εμπειριών της Ισπανίας και της Ελλάδας βλ. Paloma Aguilar Fernandez, *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, μεταφρ. Σπύρος Κακουριώτης και Χάρης Παπαγεωργίου (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005).

¹⁴ Charles Tilly, *Contention and democracy in Europe, 1650-2000, Cambridge studies in contentious politics* (Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2004); Charles Tilly, *Social movements, 1768-2004* (Boulder, Colo.: Paradigm Publishers, 2004); Charles Tilly, *Democracy* (Cambridge, England ; New York: Cambridge University Press, 2007).

Τον ρόλο κοινωνικών ομάδων, της κοινωνίας πολιτών, απλών πολιτών και πολιτικών κομμάτων, καθώς και τη μεταξύ τους διάδραση σε διαδικασίες εκδημοκρατισμού πραγματεύεται και η Νάνσυ Μπέρμεο, σε μια σειρά από έργα της συνήθως με συγκριτικό περιεχόμενο.¹⁵

Ο ρόλος που έπαιζαν ομάδες πολιτών στα υπό κατάρρευση κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης έφεραν την κοινωνία πολιτών στο προσκήνιο ως παράγοντα εκδημοκρατισμού.¹⁶ Ωστόσο, μια σειρά από έργα κάνουν λόγο για μια αδύναμη κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα και γενικά στη Νότια Ευρώπη, σε αντιπαράβολή με την κοινωνία πολιτών της Βόρειας Ευρώπης και Αμερικής.¹⁷

Η ποικιλία των βιβλιογραφικών τάσεων που έχουν διαμορφωθεί καταδεικνύει, αν μη τι άλλο, πως οι διαδικασίες πολιτειακής μετάβασης είναι γεγονότα, τα οποία συνήθως εμπλέκουν παραπάνω από μία και μόνον αιτίες. Έτσι, συνειδητά αποφεύγεται η μονοσήμαντη στήριξη μιας θεωρητικής σχολής εις βάρος των υπολοίπων, καθώς η

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά, Nancy Gina Bermeo, *Liberalization and democratization : change in the Soviet Union and Eastern Europe* (Baltimore ; London: Johns Hopkins University Press, 1992)· Nancy Gina Bermeo και Philip G. Nord, *Civil society before democracy : lessons from nineteenth-century Europe* (Lanham, Md. ; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2000)· Nancy Gina Bermeo, *Ordinary people in extraordinary times : the citizenry and the breakdown of democracy* (Princeton, N.J. ; Oxford: Princeton University Press, 2003).

¹⁶ Βλ. Peter J. Burnell και Peter Calvert, επιμ., *Civil society in democratization* (London: Frank Cass, 2004).

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Νίκος Μουζέλης, *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2002)· Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, μεταφρ. Δ.Α. Σωτηρόπουλος (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000)., Nikiforos P. Diamandouros, "PASOK and State-Society Relations in Postauthoritarian Greece, 1974-1988," στο *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*, επιμ. Speros Vryonis (New Rochelle, N.Y.: published under the auspices of the Speros Basil Vryonis Center for the Study of Hellenism by Aristide D. Caratzas, 1991)., Αντώνης Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών* (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2006)., C. Lyrantzis, "Greek Civil Society in the 21st Century," στο *Greece in the European Union: The New Role and the New Agenda*, επιμ. Panayotis C. Ioakimidis (Athens: Ministry of Press and Media, 2002).

πολυπλοκότητα των διαδικασιών εκδημοκρατισμού, ως κοινωνικών και πολιτειακών διεργασιών, καθιστά ουσιώδες το «πέραςμα από ένα μεθοδολογικό μονοθεϊσμό σε ένα μεθοδολογικό πολυθεϊσμό».¹⁸

Για παράδειγμα, Ο Τζέιμς Μαχόνει σε ένα από τα άρθρα του σχετικά με τις γενικές θεωρίες πραγματεύεται πέντε διαφορετικές σχολές από τις οποίες κάθε μία δίνει έμφαση σε έναν «αιτιώδη παράγοντα» (causal agent) και έναν «αιτιώδη μηχανισμό» (causal mechanism), στο πλαίσιο του οποίου ο παράγοντας αυτός δρα.¹⁹ Αυτές είναι η λειτουργιστική, της ορθολογικής επιλογής, της ισχύος (power), η νέο-δαρβινική και η πολιτισμική θεωρία. Πέρα από την προφανή διάκριση των σχολών, ανάλογα με τον παράγοντα που η κάθε μια προτείνει ως το σημαντικότερο, προκύπτει μια επιπλέον διαφοροποίηση σχετικά με την ερευνητική οπτική τους γωνία. Ειδικότερα, κάθε αιτιώδης παράγοντας αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης στο οποίο μπορεί να λειτουργήσει ένας συγκεκριμένος αιτιώδης μηχανισμός. «Για παράδειγμα, ο αιτιώδης μηχανισμός της λειτουργιστικής θεωρίας θεωρείται ότι είναι λειτουργικός στο επίπεδο του [κοινωνικο-οικονομικού] συστήματος και όχι σε χαμηλότερα επίπεδα ανάλυσης.»²⁰

Έτσι, κάποιες λειτουργιστικές και διεθνιστικές προσεγγίσεις λειτουργούν σε ένα μακρο-επίπεδο, αφού αποδίδουν οποιαδήποτε αιτιώδη σχέση σε χαρακτηριστικά που απαντώνται στο επίπεδο του (κοινωνικο-οικονομικού/παγκόσμιου) συστήματος. Στον

¹⁸S. Moscovici, "Μελλοντικές προοπτικές στην κοινωνική ψυχολογία," *Διαβάζω*, τ. 255 (1991).

¹⁹James Mahoney, "Revisiting General Theory in Historical Sociology," *Social Forces* 83, τ. 2 (December 2004).

²⁰Στο ίδιο., 461.Μετάφραση του συγγραφέα.

αντίποδα, οι γενετικές θεωρίες εστιάζουν σε ένα μικρο-επίπεδο, αφού το άτομο είναι ο κύριος παράγοντας διαμόρφωσης του αποτελέσματος (στην περίπτωση μας του εκδημοκρατισμού). Η κοινωνία των πολιτών, ως παράγοντας, λειτουργεί σε ένα μεσο-επίπεδο, όπου οι συλλογικοί φορείς, οι ομάδες και οι οργανισμοί θεωρούνται οι καθοριστικές μεταβλητές. Υπό μια οπτική βασισμένη σε αναλυτικά επίπεδα, λοιπόν, προκύπτει πως η αλληλεπίδραση μεταξύ των σχολών που αναφέρθηκαν παραπάνω, δεν είναι απλά πιθανή, αλλά μάλλον δεδομένη, αφού, κάθε αναλυτική προσέγγιση μπορεί να θεωρηθεί ως συστατικό μιας άλλης.

Ακριβέστερα, οι δεσμοί ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών, από τη μια, και τις επιλογές της πολιτικής ελίτ και των γεγονότων σε διεθνές επίπεδο, από την άλλη, αναγνωρίζονται ως αλληλεπίδραση μεταξύ επιπέδων ανάλυσης και όχι απαραίτητα μεταξύ τελείως διαφορετικών παραγόντων. Βέβαια, στις σελίδες που ακολουθούν υπογραμμίζεται ο καθοριστικός ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στη διαδικασία εκδημοκρατισμού της Ελλάδας, ξεκινώντας, εντούτοις, από τη θέση ότι οι πολιτειακές αλλαγές δεν προκύπτουν μόνο ως αποτέλεσμα της ύπαρξης ή της απουσίας σχετικών παραγόντων. Πρόκειται περισσότερο για ένα συνδυασμό ύπαρξης και απουσίας δυναμικών αιτιών, ο οποίος είναι καθοριστικός στην κατάρρευση ενός καθεστώτος και στην εμφάνιση ενός άλλου.²¹

²¹ Η Μπουλιανή Άλγεβρα (Boolean algebra) αντιλαμβάνεται την απουσία κάποιου παράγοντα ως παράγοντα καθεαυτόν. Τούτο είχε εφαρμογή σε ποσοτικές και ποιοτικές αναλύσεις των κοινωνικών επιστημών, κυρίως δε, σε συγκριτικά εγχειρήματα. Βλ. ενδεικτικά Charles C. Ragin, *The comparative method : moving beyond qualitative and quantitative strategies* (Berkeley: University of California Press,

1.2 Ερευνητικά Ερωτήματα

Στις σελίδες που ακολουθούν επιχειρείται να δοθεί απάντηση σε δύο κύρια ερευνητικά ερωτήματα: 1) Ποια σχέση αναπτύσσεται ανάμεσα στις εκδηλώσεις της κοινωνίας πολιτών και σε ένα αυταρχικό καθεστώς; 2) Υπήρξε η ελληνική κοινωνία πολιτών αποτελεσματική απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς και σε συνάρτηση με τους στόχους που η ίδια έθετε;

Προς αυτή την κατεύθυνση, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία πολιτών έδρασε, μετασχηματίστηκε και αντέδρασε στη συγκυρία της δικτατορικής διακυβέρνησης. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρείται η ανίχνευση της προέλευσης, των «προγόνων» της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών και μελετάται η διαδικασία μετασχηματισμού των «κληρονομημένων» χαρακτηριστικών της. Ακολούθως, διερευνάται σε ποιο βαθμό οι φορείς της κοινωνίας πολιτών πράγματι πέτυχαν κάποιους από τους -θεσμικά ή άτυπα εκφρασμένους- αντιπολιτευτικούς και δημοκρατικούς στόχους τους, υποβοηθώντας με αυτόν τον τρόπο τη μετάβαση στη δημοκρατία καθεαυτή. Η «αποτελεσματικότητά» τους κρίνεται με βάση αυτή την παράμετρο. Εκτενής λόγος γίνεται για τη μεταβλητή του «χώρου» εντός της δημόσιας σφαίρας και τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνία πολιτών διεκδίκησε και πέτυχε τη διεύρυνση των

1987): Danièle Caramani, *Introduction to the comparative method with Boolean algebra, Quantitative applications in the social sciences* (Los Angeles: SAGE, 2009).

ασφυκτικών κατασταλτικών πλαισίων που της επιβλήθηκαν. Με βάση τα ευρήματα, προτείνεται μια θεωρητική προσέγγιση βασισμένη στην ελληνική εμπειρία.

Ένας δευτερεύων κύκλος ερωτημάτων σχετίζεται με την αλληλεπίδραση ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία πολιτών, από τη μια, και τις επιλογές της πολιτικής ελίτ και των γεγονότων σε διεθνές επίπεδο, από την άλλη: Σε ποιες περιπτώσεις η πολιτική ηγεσία επηρεάστηκε ουσιαστικά από την κοινωνία πολιτών; Ποιος ήταν ο αντίκτυπος διεθνών γεγονότων στους φορείς της κοινωνίας πολιτών, αλλά και πώς οι τελευταίοι επηρέασαν, με τη σειρά τους, τη διεθνή κοινή γνώμη; Εν ολίγοις, επιδίωξη της διατριβής είναι να φωτιστεί τόσο η έμμεση όσο και η άμεση συνεισφορά της κοινωνίας πολιτών στη διαδικασία του εκδημοκρατισμού στην Ελλάδα.

1.3 Η Κοινωνία Πολιτών

Ο όρος «κοινωνία πολιτών», αν και έχει συχνά απασχολήσει τις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες, δεν έχει μέχρι τις μέρες μας αποσαφηνιστεί με ένα κοινά αποδεκτό ορισμό. Προκειμένου να εξεταστεί ο ρόλος της στη δικτατορία θα ήταν χρήσιμο να γίνει μια ανασκόπηση του εννοιολογικού της περιεχομένου. Πολλοί είναι οι κλασικοί θεωρητικοί που ασχολήθηκαν με την κοινωνία των πολιτών. Πρώιμες νύξεις έχουν γίνει από τους Άνταμ Φέργκιουσον, Άνταμ Σμιθ, Αλέξις ντε Τοκβίλ και Τζον Λοκ,, με τον Φέργκιουσον να διατυπώνει τα ηθικά και πρακτικά οφέλη της συμμετοχής των πολιτών

στα κοινά, τον Σμιθ να τονίζει την ύπαρξη κοινωνικών δεσμών βασισμένων σε σχέσεις εμπιστοσύνης που αναδύθηκαν μέσω του εμπορίου και της αγοράς, και τους Τοκβίλ και Λοκ να υιοθετούν μια περισσότερο πολιτική προσέγγιση, κάνοντας λόγο για δημοκρατική διαχείριση των κοινωνικών σχέσεων.²² Ιδιαίτερα ο Τοκβίλ αντιλαμβάνονταν την κοινωνία πολιτών ως ενδιάμεσο θεσμό ανάμεσα στο κράτος και τους πολίτες, μέσω του οποίου οι τελευταίοι θα μπορούσαν να προωθήσουν την κοινωνική ελευθερία και την ισότητα. Ο ίδιος επέμενε στην ανάγκη οριοθέτησης των αρμοδιοτήτων του κράτους έναντι του «ελεύθερων ενώσεων» της κοινωνίας πολιτών, αλλά ταυτόχρονα πρέσβευε πως το κράτος θα έπρεπε να έχει τη δυνατότητα κάποιου ελέγχου στην κοινωνία πολιτών, προς αποφυγή κοινωνικών εντάσεων. Σύμφωνα με τον ίδιο, δεν ήταν ο «κρατικός συγκεντρωτισμός» ο κατεξοχήν «εχθρός» της κοινωνίας πολιτών αλλά μάλλον ο «διοικητικός συγκεντρωτισμός».²³

Πρώτος ο Χέγκελ ετεροπροσδιόρισε την έννοια της κοινωνίας πολιτών σε σχέση με το κράτος και την οικογένεια.²⁴ Για τον Χέγκελ, το κράτος οριοθετεί την κοινωνία πολιτών και αντίστροφα, διαδικασία που αναπόφευκτα προκαλεί τριγμούς ανάμεσά τους. Η ορθόδοξη μαρξική σκέψη την εκλαμβάνει περισσότερο ως ταξικό και οικονομικό

²² Για μια κριτική στη θεωρία του Tocqueville, αλλά και του ρόλου της κοινωνίας πολιτών στις διαδικασίες εκδημοκρατισμού εν γένει βλ. Omar G. Encarnación, "Civil Society and the Consolidation of Democracy in Spain," *Political Science Quarterly* 116, τ. 1 (2001).

²³ Βλ. σχετικά Henk E. S. Woldring, "State and Civil Society in the Political Philosophy of Alexis de Tocqueville," *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 9, τ. 4 (Δεκέμβριος 1998).

²⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel και S. W. Dyde, *Philosophy of right, Great books in philosophy* (Amherst, N.Y.: Prometheus Books, 1996).

μέγεθος, τονίζοντας την υλιστική φύση της και εκλαμβάνοντάς την ως τη «βάση» στην οποία λαμβάνουν χώρα κοινωνικές διεργασίες, στον αντίποδα της πολιτικής κοινωνίας, που αποτελεί υπερδομή (εποικοδόμημα). Έτσι, σε καπιταλιστικά καθεστάτα, η κοινωνία πολιτών εξυπηρετεί τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης.²⁵ Αντίθετα, ο Γκράμσι τη θεωρούσε μέρος του «εποικοδομήματος» δίνοντας βάρος στις πολιτισμικές και ιδεολογικές δυνάμεις που τη διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από αυτή.²⁶

Στην ανάλυση του Χάμπερμας, η κοινωνία πολιτών (αρχικά στην Αγγλία και αργότερα σε άλλες χώρες της Ευρώπης) μελετάται σε συνάρτηση με το χώρο που καταλαμβάνει στη δημόσια σφαίρα. Η δημόσια σφαίρα, στην οποία σταδιακά εμφανίστηκαν ο περιοδικός Τύπος και κέντρα κοινωνικής διάδρασης, λειτουργεί ως πεδίο δραστηριότητας της πρώιμης κοινωνίας πολιτών. Σύμφωνα με τον Χάμπερμας, ήταν αυτή η συνθήκη που επέτρεψε κάποιο έλεγχο σε κρατικούς θεσμούς όπως το κοινοβούλιο και ταυτόχρονα την καθιέρωση της κοινωνίας πολιτών στη νεοτερικότητα.²⁷

Η κοινωνία πολιτών απασχόλησε εκ νέου τις πολιτικές επιστήμες με αφορμή το ρόλο που έπαιξαν ομάδες πολιτών στα υπό κατάρρευση κομμουνιστικά καθεστάτα της Ανατολικής Ευρώπης στα τέλη της δεκαετίας του '70 και των αρχών της δεκαετίας του

²⁵ Pawel Zaleski, "Tocqueville on Civilian Society: A Romantic Vision of the Dichotomic Structure of Social Reality," *Archiv für Begriffsgeschichte* 50 (2008).

²⁶ Antonio Gramsci, Joseph A. Buttigieg, και Antonio Callari, *Prison notebooks, European perspectives* (New York [N.Y.]: Columbia University Press, 1992).

²⁷ Habermas, *The structural transformation of the public sphere : an inquiry into a category of bourgeois society*, 73-79.

'80, με χαρακτηριστικότερα τα παραδείγματα της Πολωνίας, της Ουγγαρίας, της Τσεχοσλοβακίας και της Γιουγκοσλαβίας.²⁸

Υπό το φως των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων στην Ανατολική Ευρώπη, ο Σέλιγκμαν στο έργο του επιστρέφει στην «ιδέα της κοινωνίας πολιτών», εκκινώντας από τις ρίζες της στο 17^ο και 18^ο αιώνα, ως μια απόπειρα επαναπροσέγγισης με σύγχρονους όρους της τομής της ιδιωτικής σφαίρας με τη δημόσια, του ατόμου με την κοινωνία, της εγωιστικής με την αλτρουιστική διάσταση που η έννοια μπορεί να περικλείει.²⁹ Η υποχώρηση του πρώιμου δυτικού ηθικού πλέγματος και των φιλοσοφικών τάσεων, υπεύθυνων για την ανάδυση της πρώιμης κοινωνίας πολιτών, κατά τον Σέλιγκμαν, απαιτεί μια ανανέωση των όρων με τους οποίους προσεγγίζουμε τη σύγχρονη κοινωνία πολιτών.

Κάποιοι μελετητές εμφανίζονται επιφυλακτικοί απέναντι τόσο στην ίδια την έννοια της κοινωνίας πολιτών όσο και στη σύνδεσή της με τη δημοκρατία και τις

²⁸Για μια σύγκριση του Τρίτου Κύματος εκδημοκρατισμού και των χωρών της Νότιας Ευρώπης με αυτές της Νοτιοανατολικής Ευρώπης βλ. Srdjan Vučetić, "From Southern to Southeastern Europe: Any Lessons for Democratisation Theory?," *Southeast European Politics* V, τ. 2-3 (2004). Για μια σχετικά πλήρη καταγραφή των εννοιολογικών και βιβλιογραφικών διαδρομών της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και της σύνδεσής της με την διαδικασία εκδημοκρατισμού βλ. το συλλογικό τόμο Burnell και Calvert, *Civil society in democratization*. και Jean L. Cohen και Andrew Arato, *Civil society and political theory, Studies in contemporary German social thought* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992)· John Keane, *Civil society : old images, new visions* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1998)· Michael Edwards, *Civil society* (Cambridge, UK: Polity, 2004)· Helmut K. Anheier, *Civil society : measurement, evaluation, policy* (London ; Sterling, VA: Earthscan, 2004).

²⁹ Adam B. Seligman, *The idea of civil society* (New York: Free Press, 1992).

διαδικασίες εκδημοκρατισμού.³⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο των Χολ και Τρέντμαν στο οποίο προβάλλουν τον, κατά τη γνώμη τους, εγγενή σχετικισμό που ακολουθεί την έννοια και τονίζουν την ύπαρξη μερίδων ή εκφάνσεων της κοινωνίας πολιτών που όχι μόνο δεν υποβοηθούν τη δημοκρατία, αλλά αντίθετα την υπονομεύουν.³¹ Αντίστοιχα, ο Ριφ βλέπει την κοινωνία πολιτών ως «μέρος της δεσπόζουσας ιδεολογίας της περιόδου μετά τον ψυχρό πόλεμο, δηλαδή του καπιταλισμού της φιλελεύθερης αγοράς».³²

Στην Ελλάδα, μια σειρά δημοσιεύσεων πραγματεύονται την έννοια, τα όρια της οποίας, ωστόσο, συχνά εκλαμβάνονται διαφορετικά από κάθε συγγραφέα.³³ Μια στενή προσέγγιση του όρου περιγράφει αυτόνομες, οργανωμένες και κρατικά αναγνωρισμένες ομάδες ανθρώπων, η δράση των οποίων έχει ως στόχο την προώθηση και υπεράσπιση των συμφερόντων τους, πολλές φορές και ενάντια στο κράτος. Τέτοιες είναι τα εργατικά

³⁰ Για μια αποτίμηση των επικρίσεων κατά της έννοιας της κοινωνίας πολιτών βλ. Δ.Α. Σωτηρόπουλος, *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση* (Αθήνα: Ποταμός, 2017), 19-22.

³¹ John A. Hall και Frank Trentmann, *Civil society: a reader in history, theory and global politics* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave Macmillan, 2005).

³² David Rieff, "The False Dawn of Civil Society," *The Nation* (1999), <https://www.thenation.com/article/false-dawn-civil-society/>.

³³ Μερικές από τις δημοσιεύσεις περιλαμβάνουν τις εξής: Νίκος Μουζέλης, "Τι είναι η κοινωνία των πολιτών;" στο *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό: κρατικές παρεμβάσεις-πολιτική, κοινωνία, πολιτισμός, θεωρία*, επιμ. Ν.Π. Μουζέλης (Αθήνα: Θεμέλιο, 2002)., Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών* (Αθήνα Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2002)., Lyrintzis, στο *Greece in the European Union: The New Role and the New Agenda.*, Ν. Γιαννής, "Τι είναι η κοινωνία των πολιτών," *φυλλάδιο της ΜΚΟ "Ευρωπαϊκή Έκφραση"2002.*, Α. Χουλιάρας και Π. Σκλιάς, επιμ., *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2002).

συνδικάτα ή πολιτικές ενώσεις, ομάδες πίεσης, ή και εθελοντικοί οργανισμοί με πολιτικά αιτήματα.

Οι διαφορετικοί ορισμοί που υιοθετούν οι Μουζέλης και Ιορδάνογλου είναι ενδεικτικοί της συζήτησης που έχει διαμορφωθεί στην Ελλάδα ως προς την έννοια της κοινωνίας πολιτών. Ο πρώτος στον ορισμό που υιοθετεί, περιγράφει τον ευρύ χώρο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά, ο οποίος περιλαμβάνει ομάδες ανθρώπων που δεν εγείρουν αναγκαστικά αξιώσεις προς το κράτος, αλλά μπορεί να έχουν σκοπούς που δε συνδέονται με τη διεκδίκηση των πολιτών απέναντι σε κρατικούς θεσμούς.³⁴

Αντίθετα, ο Ιορδάνογλου στο ορισμό του συμπεριλαμβάνει όλες τις «τυπικές ή άτυπες συσσωματώσεις πολιτών με κοινά συμφέροντα και βλέψεις που δεν ασκούν επιχειρηματική δραστηριότητα, δεν έχουν ως σκοπό τους την άσκηση πολιτικής εξουσίας και δεν διοικούνται από το κράτος».³⁵ Δίνεται, λοιπόν, έμφαση σε ομάδες συμφερόντων με επαγγελματικές διεκδικήσεις, εργατικές ή εργοδοτικές ενώσεις, αλλά και εκκλησιαστικές οργανώσεις. Ωστόσο, ιδωμένη έτσι, η κοινωνία πολιτών δεν εμφανίζεται εντελώς ξένη προς την επιδίωξη του οικονομικού οφέλους (στην περίπτωση των επαγγελματικών ενώσεων), αλλά ούτε και προς το κράτος (με το οποίο τουλάχιστον η ελληνική εκκλησία δεν έχει διαρρήξει τους δεσμούς της).

³⁴ Νίκος Μουζέλης, "Νεωτερικότητα, ύστερη ανάπτυξη και κοινωνία των πολιτών," *Κοινωνία των Πολιτών*, τ. 1 (1998)· Νίκος Μουζέλης, "Κράτος και κοινωνία πολιτών: Από το παλιό στο νέο παράδειγμα," *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 30 (2007).

³⁵ Χρυσάφης Ιορδάνογλου, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων: μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας* (Αθήνα: Πόλις, 2013), 90-91.

Είναι προφανές ότι η έννοια της κοινωνίας πολιτών δε μπορεί να νοηθεί χωρίς την παράλληλη ύπαρξη του κράτους, το οποίο την οριοθετεί, με το οποίο αντιδιαστέλλεται και προς το οποίο εγείρει αξιώσεις. Ταυτόχρονα όμως, η κοινωνία πολιτών δεν αποτελεί συνώνυμο ούτε της «κοινωνίας», η οποία συχνά περιλαμβάνει ενώσεις πολιτών χωρίς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που θα τις καθιστούσαν μέρος της κοινωνίας πολιτών. Μια κοινά αποδεκτή σύνοψη των χαρακτηριστικών αυτών περιγράφει κοινωνικές οργανώσεις, ενέργειες ή και δράσεις που «έχουν κάποια συλλογικότητα, εκδηλώνονται σε δημόσιο χώρο, είναι εθελοντικές και όχι υποχρεωτικές ή καταναγκαστικές, επικαλούνται τουλάχιστον το δημόσιο συμφέρον, αποσκοπούν στο να επιτύχουν κάποια δημόσια ωφέλεια και δεν επιδιώκουν, τουλάχιστον ευθέως, το ιδιωτικό (εμπορικό ή επιχειρηματικό) κέρδος.»³⁶

Παρά την εννοιολογική διάσταση των όρων «κοινωνία» και «κοινωνία πολιτών», είναι ανάγκη να τονισθούν κάποια χαρακτηριστικά που τους συνδέουν. Η κοινωνία πολιτών αποτελεί μία από τις δυνάμεις που επηρεάζουν και διαμορφώνουν την κοινωνία σταθερά και άμεσα. Η σχέση δε αυτή είναι αμφίδρομη. Σε ακόμη πιο γενικό πλαίσιο μπορούμε να πούμε ότι οι όροι «πολίτης», «κοινωνία πολιτών», «κοινή γνώμη» και «κοινωνία» είναι αυτόνομοι και υπαρκτοί τόσο σε θεωρητικό/εννοιολογικό επίπεδο, όσο και σε πραγματικό/εμπειρικό. Παρ' όλα αυτά, στο δεύτερο αυτό επίπεδο, ο χώρος δράσης τους εκ των πραγμάτων αλληλεπικαλύπτεται, διαπίστωση που διατρέχει τις επόμενες

³⁶Δ.Α. Σωτηρόπουλος, "Τρέχουσες αντιλήψεις και ερωτήματα για την κοινωνία πολιτών," στο *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών. Κοινωνικές Κινητοποιήσεις, Εθελοντισμός και Κράτος στη Σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Δ.Α. Σωτηρόπουλος (Αθήνα: Ποταμός, 2004), 23.

σελίδες, στις οποίες γίνεται εκτενής αναφορά σε συλλογικότητες, σε μέλη τους, αλλά και στον αντίκτυπό τους σε κοινωνικά κινήματα και στην κοινωνία εν γένει.

Το γεγονός ότι η κοινωνία πολιτών δραστηριοποιείται, όπως ειπώθηκε, στο δημόσιο χώρο, την τοποθετεί σε ευθύ διάλογο - και στις περισσότερες περιπτώσεις - σε αντιπαράθεση με το κράτος, το οποίο μάλιστα καθορίζει και τα όριά της. Τα πολιτικά κόμματα σε ένα κοινοβουλευτικό καθεστώς λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας πολιτών.³⁷ Αυτά, προερχόμενα από την τελευταία, μετέχουν του κράτους σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, αναλογικά με την κοινοβουλευτική τους δύναμη και με το βαθμό που είναι φορείς της κρατικής εξουσίας. Είναι λοιπόν προφανές ότι τα κόμματα δε μπορούν, σε περιπτώσεις κοινοβουλευτισμού, να συγκαταλέγονται στις δυνάμεις που συγκροτούν την κοινωνία πολιτών, αφού διεκδικούν ευθέως και ενίοτε καταλαμβάνουν την κρατική εξουσία. Παρ' όλα αυτά η διάκριση ανάμεσα σε «κόμματα εξουσίας» και μη, προκύπτει εκ των πραγμάτων, επενεργώντας στην «επιρροή» που το κράτος -από τη μια - και η κοινωνία πολιτών - από την άλλη - ασκούν στα εκάστοτε πολιτικά κόμματα. Από αυτό προκύπτει πως κάποια κόμματα «τείνουν» περισσότερο προς την πλευρά του κράτους, ενώ κάποια άλλα προς την κοινωνία πολιτών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Ελλάδα αποτελεί το κόμμα της ΕΔΑ κατά την προδικτατορική περίοδο της «λειψής» δημοκρατίας. Το τυπικά νόμιμο κόμμα, που όχι

³⁷Δ.Α. Σωτηρόπουλος, "Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;" στο *Η Αγνώστη Κοινωνία Πολιτών. Κοινωνικές Κινητοποιήσεις, Εθελοντισμός και Κράτος στη Σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Δ.Α. Σωτηρόπουλος (Αθήνα: Ποταμός, 2004), 120-21.

μόνο δε μπορούσε να μετέχει στην εξουσία, αλλά αντιμετωπίζονταν συχνά ως παράνομη οργάνωση, αναγκάστηκε να διατηρεί δομές που προσιδίαζαν σε οργάνωση της κοινωνίας πολιτών, με έντονη συμμετοχή σε πολιτιστικά δρώμενα, καλυμμένες συναθροίσεις των μελών της, έμμεσες πολιτικές διεκδικήσεις κτλ. Η περίπτωση της ΕΔΑ λοιπόν, τοποθετείται σε μια «γκρίζα» περιοχή του πολιτικού φάσματος ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία πολιτών.³⁸ Παρόμοια, σε περιόδους αυταρχικής διακυβέρνησης είναι σύνηθες ένα πολιτικό κόμμα να απωλέσει κάθε δεσμό του με το κράτος μέχρι του σημείου να κηρυχθεί παράνομο και να «σπρωχθεί» εκ των πραγμάτων στη σφαίρα επιρροής της κοινωνίας πολιτών, συμπεριλαμβανόμενο πλέον στους φορείς της. Για παράδειγμα, τα ελληνικά προδικτατορικά πολιτικά κόμματα ή τα μέλη αυτών που συνέχισαν (παράνομα) τη δράση τους κατά τη διάρκεια της επταετίας, έχασαν τον ρόλο τους ως μεσάζοντες ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία πολιτών και βρήκαν τη θέση τους πλάι σε άλλους φορείς της κοινωνίας πολιτών, ενάντια στο κράτος που προέκυψε με το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου.³⁹

³⁸Βλ. παρακάτω, εικόνα 1

³⁹ Ενδεικτικά μπορούν ακόμη να αναφερθούν τα παράνομα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου και οι παράνομες ή ημιπαράνομες εργατικές και φοιτητικές οργανώσεις (συχνά με σαφή κομματικό προσανατολισμό) και στα υπόλοιπα νοτιοευρωπαϊκά δικτατορικά καθεστώτα της Πορτογαλίας και της Ισπανίας.

1.4 Η Άτυπη Κοινωνία Πολιτών

Πολλοί ερευνητές, στον ορισμό τους για την κοινωνία των πολιτών, αφήνουν χώρο και για «αφανείς» προεκτάσεις της, τονίζοντας την ανάγκη υιοθέτησης ενός «ευρύτερου ορισμού της έννοιας, αντιλαμβανόμενοι την κοινωνία των πολιτών ως ένα ευρύ φάσμα κοινωνικής αλληλεπίδρασης και συλλογικής δράσης που λαμβάνει χώρα στη δημόσια σφαίρα και οριοθετείται ανάμεσα στο νοικοκυριό, από τη μια πλευρά, και στην κρατική μηχανή, από την άλλη.»⁴⁰ Όπως το θέτει η Μαίρη Κάλντορ, «η κοινωνία των πολιτών αναφέρεται σε ενεργοποίηση του πολίτη, σε μια αυξανόμενη αυτό-οργάνωση εκτός επίσημων πολιτικών κύκλων και σε ένα διευρυμένο χώρο στα όρια του οποίου τα άτομα μπορούν να επηρεάσουν τις συνθήκες στις οποίες ζουν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, μέσω πολιτικής πίεσης.»⁴¹

Τίθεται, λοιπόν, ζήτημα ύπαρξης μιας «άτυπης» κοινωνίας πολιτών, η οποία δεν είναι εκ πρώτης όψεως αναγνωρίσιμη, καθώς δεν είναι θεσμικά κατοχυρωμένη.⁴² Πρόκειται για άτυπες συσσωματώσεις, που παρ' όλα αυτά μπορούν να συμπεριληφθούν

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Dimitri A. Sotiropoulos, "Formal Weakness and Informal Strength: Civil Society in Contemporary Greece," τ. Discussion Paper No16 (February 2004): 10.,10, Μετάφραση του Συγγραφέα και · Δ.Α. Σωτηρόπουλος, "Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: Μια δύσκολη συμβίωση," στο *Ελληνικά Παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, επιμ. Κατερίνα Ροζάκου και Ελένη Γκαρά (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013).

⁴¹ Mary Kaldor, *Global civil society : an answer to war* (Cambridge, UK-Malden, MA: Polity Press, 2003), 8· Παράθεση στο Sotiropoulos, 11.,11 Στους παραπάνω ορισμούς τόσο της «άτυπης» όσο και της «τυπικής» κοινωνίας πολιτών δεν περιλαμβάνονται ενώσεις με πολιτών με κερδοσκοπικό χαρακτήρα.

⁴² Για μια προσέγγιση του φαινομένου της άτυπης/αφανούς κοινωνίας πολιτών βλ. Γκιόργκι Φότεφ, *Κοινωνία των Πολιτών* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996).

στους παραπάνω ορισμούς της κοινωνίας πολιτών μαζί με τους «επίσημους» φορείς της. Τέτοιου είδους ομάδες πολιτών, στερούνται μεν νομικής υπόστασης, συμβάλλουν, ωστόσο, άτυπα, αλλά και ουσιαστικά, στην κινητοποίηση στρωμάτων της κοινωνίας και γενικότερα διαθέτουν όλα τα χαρακτηριστικά των οργανώσεων που συμπεριλαμβάνονται στην κοινωνία πολιτών, όπως αναλύθηκαν παραπάνω. Συνοψίζοντας, σε αντίθεση με τους τυπικούς φορείς της κοινωνίας πολιτών, οι άτυπες προεκτάσεις της στερούνται είτε αναγνωρισιμότητας είτε νομικής υπόστασης είτε άμεσων πολιτικών προταγμάτων. Τα χαρακτηριστικά αυτά της άτυπης υπόστασης, ενώ αναμφίβολα αποτελούν τροχοπέδη στην καταγραφή και μελέτη τους, μπορούν, όπως θα υποστηριχθεί στη συνέχεια, να αποδειχτούν ιδιαίτερα χρήσιμα στις διαδικασίες εκδημοκρατισμού.

Ποια είναι όμως η αφανής κοινωνία πολιτών και τι την διαφοροποιεί από την επίσημη; Ένας γενικός διαχωρισμός θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί στη βάση δύο συνιστωσών:

Πρώτον, στην ύπαρξη α) κάποιας επίσημης πράξης ίδρυσης μιας οργάνωσης ή ενός καταλόγου εγγεγραμμένων μελών, ή γενικά μιας μορφής νομικής υπόστασης και β) μιας συνεκτικής οργανωτικής δομής, ιεραρχίας και διασύνδεσης των μελών, σε αντιδιαστολή με την απουσία τέτοιων στοιχείων που μαρτυρούν κάποια επισημότητα ή κρατική αναγνώριση και ένα υψηλό επίπεδο οργάνωσης. Δεύτερον, στην άμεση διεκδίκηση πολιτικών αιτημάτων σε αντιδιαστολή με την έμμεση.

Τα παραπάνω κριτήρια, ενώ ισχύουν για ολόκληρο το φάσμα της κοινωνίας πολιτών, επιφέρουν και μια εσωτερική διάκριση εντός των άτυπων εκφάνσεών της: Οι τελευταίες, υπό το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, περιλαμβάνουν τόσο τις

συσσωματώσεις αυτές των οποίων ο άτυπος χαρακτήρας τους προκύπτει από την απουσία επίσημης, κρατικής αναγνώρισης ή/και ισχών οργανωτικών δεσμών (παράνομες οργανώσεις ή πολιτικά κόμματα, διευρυμένα κοινωνικά δίκτυα, οργανώσεις που στηρίζονται σε φιλικές ή οικογενειακές δομές) όσο και αυτές που είναι μεν αναγνωρισμένες από το κράτος, παρ' όλα αυτά ο χαρακτήρας των πολιτικών τους διεκδικήσεων είναι έμμεσος (πολιτιστικές ή εθνικοτοπικές οργανώσεις, αθλητικά σωματεία, κτλ.)⁴³ Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι κάποιες οργανώσεις πολιτών που ξεκινούν χωρίς να προβάλουν πολιτικά αιτήματα, απέχοντας αρχικά τόσο από επίσημες εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών όσο και από ανεπίσημες, εξελίσσονται στην πορεία σε φορείς της (επίσημης ή μη) κοινωνίας πολιτών, εγείροντας πολιτικές αξιώσεις.⁴⁴

Η ύπαρξη τέτοιων περιπτώσεων συνηγορεί περαιτέρω στην ανάγκη υιοθέτησης ενός ελαστικότερου ορισμού της κοινωνίας πολιτών. Επιπλέον, η μονοσήμαντη αναφορά σε συλλογικότητες που εμφανίζονται και δρουν αποκλειστικά σε ώριμα κοινοβουλευτικά καθεστώτα δυτικού τύπου, αφαιρεί από έναν ορισμό τις εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών που δραστηριοποιούνται τόσο σε περιπτώσεις πολιτικού αυταρχισμού (στις οποίες τίθεται ευθέως θέμα νομιμότητας/κρατικής αναγνώρισης τμημάτων της κοινωνίας πολιτών και βαθμού της ελεύθερης έκφρασης των πολιτικών της αιτημάτων) όσο και σε περιπτώσεις διαφορετικών κοινωνικών μοντέλων, στα πλαίσια των οποίων μια κοινωνία πολιτών

⁴³ Για την προβολή των κριτηρίων αυτών στο ιστορικό πλαίσιο της διατριβής βλ. επόμενο κεφάλαιο, «Η κοινωνία πολιτών υπό δικτατορικό καθεστώς και μια υπόθεση εργασίας».

⁴⁴ Για παράδειγμα, ένας εκδρομικός σύλλογος, μπορεί να εγείρει περιβαλλοντικά ζητήματα και να προχωρήσει σε πολιτικές πρωτοβουλίες.

μπορεί να υφίσταται. Για παράδειγμα, άτυπες ενώσεις πολιτών παραδοσιακά υπήρξαν ισχυρός φορέας της κοινωνίας πολιτών στη νότια Ευρώπη, μια πραγματικότητα που σε μεγάλο βαθμό επικρατεί και στις μέρες μας.⁴⁵ Πράγματι, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως οι δομές που ιστορικά επικράτησαν στο νοτιοευρωπαϊκό χώρο, γενικότερα, και στον ελληνικό, ειδικότερα, δεν υπήρξαν οι ευνοϊκότερες για τη δημιουργία μιας εύρωστης επίσημης κοινωνίας πολιτών.

Ωστόσο, είναι κοινός τόπος το γεγονός ότι οι Έλληνες πολίτες διαχρονικά επιδείκνυαν μεγάλο ενδιαφέρον τόσο για πολιτικά θέματα που αφορούσαν τη χώρα όσο και για τις πολιτικές εξελίξεις στο εξωτερικό και διεκδικούσαν μέρος της δημόσιας σφαίρας ως πεδίο κατάθεσης του πολιτικού τους λόγου.⁴⁶ Η παρουσία άτυπων ομάδων πολιτικής συζήτησης, συχνά παρούσες στο ελληνικό καφενείο, ως κατεξοχόν χώρο ανάδειξης πολιτικών αιτημάτων, υπήρξε διαχρονικά το πεδίο δραστηριότητας της κοινωνίας πολιτών και το βήμα της στο δημόσιο χώρο. Πρόκειται για μια κοινωνική πραγματικότητα, η οποία παρακολουθεί τα πολιτισμικά και γεωπολιτικά μοντέλα κοινωνικοποίησης στα πλαίσια των οποίων διαδραματίζεται και από τα οποία επηρεάζεται και με τη σειρά της επηρεάζει.

Εδώ, παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να τονιστεί πως η διάκριση της κοινωνίας πολιτών σε τυπική και άτυπη είναι εν πολλοίς θεωρητική. Αντίθετα, προτείνεται η θεώρηση της κοινωνίας πολιτών ως ενός ενιαίου μορφώματος που ανταποκρίνεται στις συγκυρίες που

⁴⁵Sotiropoulos.σσ. 9-10

⁴⁶βλ. ενδεικτικά Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, μεταφρ. Χ. Φουντέας (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1993), 130.

κάθε φορά επικρατούν σε πολιτικό, πολιτισμικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Άλλωστε, η άτυπη κοινωνία πολιτών δεν προκύπτει από έναν ξεχωριστό για αυτήν ορισμό, αλλά από τη διεύρυνση ενός στενού ορισμού, που μέχρι πρότινος αγνοούσε την ύπαρξη και δράση ανεπίσημων κοινωνικών ομάδων και το ρόλο που αυτές επωμίζονται στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Με άλλα λόγια, η κοινωνία πολιτών ανταποκρίνεται, σε πραγματικό επίπεδο, σε πολύ ελαστικά κριτήρια. Ακριβώς όπως τα φυσικά πρόσωπα που την απαρτίζουν, είναι διατεθειμένη να αλλάξει τις δομές, τα χαρακτηριστικά και το ρεπερτόριό της, προκειμένου να πετύχει τους στόχους που κάθε φορά προκύπτουν.⁴⁷ Έτσι, σε εμπεδωμένα δημοκρατικά πολιτεύματα, με ισχυρή παράδοση σε επίπεδο οργάνωσης των πολιτών, όπου συχνά ισχύουν οριζόντιες δομές εξουσίας, προκύπτει μια εύρωστη και επίσημη κοινωνία πολιτών, η οποία καταλαμβάνει το χώρο που μένει έξω από τη δραστηριότητα του κράτους από τη μια, και του νοικοκυριού από την άλλη, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται κερδοσκοπικές ενώσεις πολιτών ή επιχειρήσεις. Οι χώρες της Ν. Ευρώπης, ανταποκρινόμενες σε διαφοροποιημένα πολιτισμικά και γεωπολιτικά κριτήρια, αντιλαμβάνονται την κοινωνία πολιτών συχνά με πιο άτυπους όρους.

Αν, λοιπόν, γίνεται λόγος για μια άτυπη κοινωνία πολιτών, αυτό συμβαίνει για λόγους εννοιολογικής σαφήνειας, καθώς ο ρόλος των αφανών ομάδων της κοινωνίας πολιτών έχει πολλές φορές αγνοηθεί από τη βιβλιογραφία, με αποτέλεσμα ο κυρίαρχος

⁴⁷ Αν η κοινωνία πολιτών νοηθεί ως μια ενιαία οντότητα, η «αλλαγή» της φυσιογνωμίας της δεν είναι απαραίτητο να την αφορά σύσσωμη, αλλά τμήματά της που εξελίσσονται ή διαφοροποιούνται και ταυτόχρονα διαφοροποιούν τη συνολική της εικόνα.

ορισμός της συχνά – και ανακριβώς - να περιγράφει μόνο τις τυπικές εκφάνσεις της, αφήνοντας έξω από το αναλυτικό πεδίο του τόσο το εκάστοτε πολιτισμικό ή πολιτειακό μοντέλο στο οποίο η κοινωνία πολιτών δραστηριοποιείται όσο και τα χαρακτηριστικά που το πλαίσιο αυτό προσδίδει στην πολιτική συμπεριφορά των ατόμων που τη στελεχώνουν. Όπως το έθεσε ο φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Εντγκάρ Μορέν, «μια κοινωνιολογία, που δε βλέπει σε μια κοινωνία παρά διαδικασίες παραγωγής και οργάνωσης, είναι τυφλή στην πραγματικότητα των ατόμων[...]. Είναι τυφλή στη συγκεκριμένη πραγματικότητα, που είναι η κοινότητα, η εθνότητα, το έθνος, που [...] εμπεριέχουν το μύθο μέσα στην ίδια τους την ύπαρξη.»⁴⁸

Η παρούσα διατριβή, ανακεφαλαιώνοντας, όχι μόνο δέχεται έναν ορισμό που εμπεριέχει την έννοια της αφανούς κοινωνίας πολιτών, όπως αυτή αναλύθηκε στο σχετικό υποκεφάλαιο, αλλά επιπλέον υποστηρίζει την αυξημένη σημασία που αυτή προσλαμβάνει υπό αυταρχική διακυβέρνηση, καθώς οι άτυπες ομάδες απολαμβάνουν συνήθως, κατά τη διάρκεια δικτατορικών περιόδων, μια – από την άποψη της πολιτικής δράσης - πιο ελεύθερη πραγματικότητα σε σύγκριση με τις τυπικές ομάδες. Με άλλα λόγια, ήταν ευκολότερο για αυτές τις αντιπολιτευτικές δυνάμεις να δράσουν μέσα σε ένα ανελεύθερο πολιτικό περιβάλλον. Δεδομένης της κατασταλτικής φύσης ενός αυταρχικού καθεστώτος, της ικανότητας του να ποινικοποιήσει, να ασκήσει επιρροή ή και να ελέγξει πλήρως επίσημες δυνάμεις της κοινωνίας πολιτών, αλλά ταυτόχρονα και της αδυναμίας του να

⁴⁸Edgar Morin, *Pour sortir du XXe siècle, Dossiers 90* (Paris: F. Nathan, 1981), 116. Παράθεση στο Άννα Μαντόγλου, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Η Συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας* (Αθήνα: Οδυσσέας, 2007), 85.

πράξει το ίδιο με τις ανεπίσημες δυνάμεις της, είναι χρήσιμο να εστιάσουμε στις δραστηριότητες, στους στόχους και στην αποτελεσματικότητα των τελευταίων.

Είναι, λοιπόν, προφανές ότι, όσο πιο ανελεύθερο είναι ένα πολιτικό καθεστώς, τόσο μικρότερες είναι οι δυνατότητες ελεύθερης ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών.⁴⁹ Εδώ υπεισέρχεται η διάκριση μεταξύ αυταρχικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων η οποία έχει σημασία για τη μελέτη της κοινωνίας πολιτών και της αντιστασιακής δράσης υπό ένα ανελεύθερο καθεστώς. Αυτό γιατί, μια στρατιωτική δικτατορία, παρά την εκτεταμένη καταστολή που εφαρμόζει, δεν έχει τις δυνατότητες να οδηγήσει την κοινωνία πολιτών σε πλήρη «ασφυξία», ή και σε εξαφάνιση, πράγμα που μάλλον ισχύει σε ένα ολοκληρωτικό καθεστώς. Το τελευταίο εκμηδενίζει βίαια κάθε είδος πολιτικού και κοινωνικού πλουραλισμού, με την «κατασκευή ενός κράτους που αγκαλιάζει τα πάντα, και του οποίου η επιρροή καταλαμβάνει κάθε πλευρά της ανθρώπινης ύπαρξης».⁵⁰

Αντίθετα, η στρατιωτική δικτατορία, που αποτελεί ένα από τα πολλά είδη αυταρχικών καθεστώτων, επιτρέπει έναν πολύ περιορισμένο πολιτικό πλουραλισμό (π.χ. φατρίες υποστηρικτών του καθεστώτος, ανταγωνισμοί μεταξύ θεσμών του καθεστώτος) και έναν περιορισμένο κοινωνικό πλουραλισμό.⁵¹ Μεταξύ άλλων λόγων, που διαφέρουν

⁴⁹ Όπως αναφέρει ο Dahl, «Οι αυτόνομες οργανώσεις είναι ιδιαίτερα επικίνδυνες. Γι' αυτό το λόγο στα ηγεμονιστικά καθεστώτα οι οργανώσεις πρέπει να διατηρούνται κάτω από τον έλεγχο της κυβέρνησης». Robert A. Dahl, *Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, επιμ. Γεώργιος Κ. Βλάχος, μεταφρ. Μάρκος Βλάχος και Παναγιώτης Καλογεράτος (Αθήνα: Παπαζήση, 1979), 156.

⁵⁰ Andrew Heywood, *Εισαγωγή στην πολιτική*, μεταφρ. Καράμπελας Γιώργος (Αθήνα: Πόλις, 2006), 148.

⁵¹ Juan J. Linz, "Totalitarian and Authoritarian Regimes," στο *Handbook of Political Science*, επιμ. Nelson Polsby και Fred Greenstein (Massachusetts: 1975).

από τη μια ιστορική περίπτωση στην άλλη, αυτό οφείλεται στο ότι ένα αυταρχικό καθεστώς συνήθως δεν έχει τη διοικητική οργάνωση, την ιδεολογική συνοχή ή τη μαζική κινητοποίηση που εκδηλώνεται στους κόλπους ενός μοναδικού ολοκληρωτικού πολιτικού κόμματος και την κοινωνική υποστήριξη τις οποίες τουλάχιστον αρχικά απολαμβάνει ένα ολοκληρωτικό καθεστώς.

Στα πλαίσια του αυταρχικού καθεστώτος, υπάρχει ως ένα βαθμό ελεγχόμενος κοινωνικός πλουραλισμός, ο οποίος, ανάλογα με τις ιστορικές και πολιτισμικές παραδόσεις κάθε χώρας, περιλαμβάνει την επίσημη εκκλησία και εκκλησιαστικούς συλλόγους, αθλητικούς και πολιτιστικούς συλλόγους, επαγγελματικές ενώσεις, ακόμα και ημι-παράνομα εργατικά συνδικάτα όπως εκείνα της Ισπανίας επί Φράνκο, κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 και μέχρι την πτώση του φρανκικού καθεστώτος το 1975. Σύλλογοι, ενώσεις και συνδικάτα αποτελούσαν τη «μαγιά» της αντίστασης κατά του φρανκικού καθεστώτος.⁵²

Αν και οι διαφορές μεταξύ των αυταρχικών καθεστώτων είναι μεγάλες, γενικά μιλώντας, η δικτατορία των συνταγματαρχών ήταν ένα αυταρχικό, όχι ολοκληρωτικό καθεστώς.⁵³ Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, λοιπόν, δεν στηριζόταν σε ένα ολοκληρωτικό κόμμα και οι θεσμοί του είχαν μικρή διεισδυτικότητα στον γενικό

⁵²Juan J. Linz, "Opposition to and under an Authoritarian Regime: The Case of Spain," στο *Regimes and oppositions*, επιμ. Robert A. Dahl (New Haven,: Yale University Press, 1973).

⁵³Νικηφόρος Διαμαντούρος, "1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα," *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 49 (1983): 52-87. Για μια αναλυτική περιγραφή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του αυταρχικού δικτατορικού καθεστώτος της 21ης Απριλίου βλ. Nancy Bermeo, "Classification and Consolidation: Some Lessons from the Greek Dictatorship," *Political Science Quarterly* 110 (1995).

πληθυσμό, του οποίου αρχικά ίσως είχε την ανοχή, αλλά όχι την ευρεία κοινωνική υποστήριξη που συναντάμε στα ολοκληρωτικά καθεστώτα.⁵⁴ Πιο συγκεκριμένα, το καθεστώς της 21^{ης} Απρίλη συμπεριλαμβάνεται στις προσωποπαγείς δικτατορίες με τη στήριξη του στρατού, καθεστώτα στα οποία το πρόσωπο του δικτάτορα επιχειρείται να προσλάβει το ρόλο της «χαρισματικής αυθεντίας».⁵⁵ Το επόμενο κεφάλαιο προσεγγίζει τη λειτουργία και εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών υπό ένα δικτατορικό καθεστώς.

1.5 Η Κοινωνία Πολιτών υπό Δικτατορικό Καθεστώς

Τι συμβαίνει, λοιπόν, στην κοινωνία πολιτών, όπως την ορίσαμε παραπάνω, σε περιπτώσεις που ο έλεγχος του κράτους περνάει σε ένα δικτατορικό καθεστώς;⁵⁶ Ασφαλώς η κοινωνία πολιτών, υπό αυταρχική διακυβέρνηση, δεν εξαφανίζεται από τη δημόσια σφαίρα.⁵⁷ Κάτι τέτοιο θα σήμαινε πως δε θα υπήρχε κανένα απολύτως πεδίο

⁵⁴ Δ.Α. Σωτηρόπουλος, "Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας," στο *Η δικτατορία 1967-1974* επιμ. Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης (Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, 1999), 115-31.

⁵⁵ Heywood, *Εισαγωγή στην πολιτική*, 68.

⁵⁶ Σε αυτό το ερώτημα επιχειρεί να απαντήσει το συλλογικό έργο των Christian Davenport, Hank Johnston, και Carol McClurg Mueller, *Repression and mobilization, Social movements, protest, and contention* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005).

⁵⁷ Χωρία του υποκεφαλαίου εμφανίζονται στην ανακοίνωση Δ.Α. Σωτηρόπουλος και Γιώργος Τσιρίδης, "Αυταρχικό καθεστώς και κοινωνία πολιτών: τυπική και άτυπη αντιστασιακή δράση κατά της δικτατορίας των συνταγματαρχών" (ανακοίνωση στο συνέδριο Συνέδριο: Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η

πολιτικής της έκφρασης. Όπως σημειώνει ο Τ. Τρίκκας, «Η δικτατορία των συνταγματαρχών δεν κατάργησε την πολιτική ζωή με την απαγόρευση των κομμάτων, την κατάλυση της ελευθεροτυπίας, τις συλλήψεις των πολιτικών και το μαζικό πογκρόμ κατά της Αριστεράς. Μέσα στις αντιστασιακές οργανώσεις, αλλά και σε έναν ιδιότυπο δημόσιο χώρο, στα τελευταία χρόνια της επταετίας, η πολιτική ζωή συνεχίστηκε με παράνομη και ημιπαράνομη μορφή.»⁵⁸ Η κοινωνία πολιτών, εντός αυτού του «ιδιότυπου δημόσιου χώρου» επιχείρησε να πλήξει το καθεστώς απόνομιμοποιώντας το ή και να ασκήσει πολιτική επιρροή, κατευθύνοντας τις εξελίξεις προς την ίδια κατεύθυνση.⁵⁹

Παρ' όλα αυτά, η κοινωνία πολιτών δε θα ήταν δυνατόν να συνεχίζει ανεπηρέαστα τη λειτουργία της, μετά από μια διαδικασία πολιτειακής αλλαγής επί το αυταρχικότερον. Ο κύριος λόγος που η ανάδυση μιας αυταρχικής διακυβέρνησης επιδρά άμεσα στη δραστηριότητα και τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών έγκειται στην πολιτική βούληση για – τη συχνά βίαιη – διείδυση του κράτους στο πεδίο πολιτικής έκφρασης και δράσης της κοινωνίας πολιτών.⁶⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, αν ένα δημοκρατικό κράτος

αποκατάσταση της Δημοκρατίας, Βουλή των Ελλήνων 2014). καθώς και στον αντίστοιχο συλλογικό τόμο που βρίσκεται υπό έκδοση. Αποσπάσματα κάποιων συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια της ανά χείρας διατριβής και εμφανίζονται σε διάφορα σημεία της, επίσης παρατίθενται στην ίδια ανακοίνωση.

⁵⁸ Τάσος Τρίκκας, "Συνέχιση της πολιτικής ζωής έξω από την Ελλάδα. Η Αριστερά στο εξωτερικό.," στο *Το ελληνικό '68*, επιμ. Τάκης Μπενάς (Αθήνα: Θεμέλιο, 2011), 213.

⁵⁹ Ο όρος «πολιτική επιρροή» δεν αφορά αποκλειστικά σε διαδικασία που λαμβάνει χώρα στα πλαίσια δημοκρατιών, ούτε ταυτίζεται με την επιδίωξη της εξουσίας καθεαυτής. Βλ. σχετικά Dahl, *Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, 110, 11.

⁶⁰ Με τον όρο «κρατική διείδυση» εννοείται η βίαιη απόπειρα του δικτατορικού κράτους να διαλύσει, να κάμψει, ή να ελέγξει την κοινωνία πολιτών, διαταράσσοντας την ισορροπία ανάμεσα στην τελευταία

συχνά αντιμάχεται την κοινωνία πολιτών, παρ' όλα αυτά, σέβεται την αυτονομία της, αναγνωρίζει τον πολιτικό της ρόλο, καθώς και το χώρο που αυτή καταλαμβάνει στη δημόσια σφαίρα,⁶¹ ένα αυταρχικό καθεστώς, αντίθετα, την εκλαμβάνει συνήθως ως πολιτικό αντίπαλο που πρέπει να εξουδετερωθεί. Έτσι, τα αυταρχικά καθεστάτα συχνά επιχειρούν να κάμψουν την παρουσία της κοινωνίας πολιτών, συνήθως καθιστώντας την παράνομη, ελέγχοντας όσους από τους φορείς της δεν μπορούν να εξαλείψουν ή επιχειρώντας να την αντικαταστήσουν τεχνητά με κρατικά ελεγχόμενους «φορείς» μιας «ψευδο-κοινωνίας πολιτών». Με άλλα λόγια, σε περιπτώσεις δικτατορικής διακυβέρνησης, το κράτος αυξάνει ασύμμετρα τη δικαιοδοσία του και εμπλέκεται βίαια στο πεδίο δράσης, που σε δημοκρατικά καθεστάτα δραστηριοποιείται η κοινωνία πολιτών. Μια τέτοια εξέλιξη συνεπάγεται την παράλληλη αύξηση του χώρου που καλύπτει ο ιδιωτικός βίος, το νοικοκυριό, καθώς η ενασχόληση των πολιτών με τα κοινά ποινικοποιείται, τα πολιτικά και συνδικαλιστικά δικαιώματα παύουν και τα πολιτικά

και το κράτος, όπως είχε διαμορφωθεί προδικτατορικά, και να εισβάλει βίαια στον δημόσιο χώρο, ο οποίος μέχρι τότε αποτελούσε το πεδίο πολιτικής έκφρασης της κοινωνίας πολιτών.

⁶¹ Ο Gill αναφέρει σχετικά με το χώρο δράσης της κοινωνίας πολιτών υπό δημοκρατική διακυβέρνηση: «Η κοινωνία πολιτών υφίσταται όταν υπάρχει μια σφαίρα δραστηριότητας εκτός του άμεσου κρατικού ελέγχου, στην οποία οι πολίτες μπορούν να οργανωθούν για να προωθήσουν τα συμφέροντα και τις υποθέσεις τους με τον δικό τους τρόπο (εντός ορίων). Το πιο σημαντικό, η δραστηριότητα αυτών των οργανώσεων και η δημόσια σφαίρα στα πλαίσια της οποίας λειτουργούν δεν είναι απλώς ανεξάρτητα από τον κρατικό έλεγχο, αλλά αναγνωρίζονται ως νόμιμες από το κράτος και περιλαμβάνουν την αποδοχή του δικαιώματος για προώθηση συμφερόντων μέσω πολιτικής δραστηριότητας.» [Μετάφραση του συγγραφέα] Graeme J. Gill, *The dynamics of democratization : elites, civil society, and the transition process* (New York: St. Martin's Press, 2000), 59.

αιτήματα σταματούν να εκφράζονται δημόσια - υπό την απειλή διώξεων—με αποτέλεσμα, εξ ορισμού πολιτικές δραστηριότητες να εξοβελίζονται στο πεδίο του ιδιωτικού βίου.

Όπως αναφέρει η Κατερίνα Παπαγκίκα, τότε μέλος της Αντι-ΕΦΕΕ, «μετωπικής» φοιτητικής οργάνωσης της Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας (ΚΝΕ),

Η χούντα είχε ελέγξει ό,τι οργάνωση υπήρχε. Τα πάντα. Και επεδίωκε να τις ναρκώσει (τα σωματεία π.χ.). Δεν επεδίωκε να τις κινητοποιήσει και να φτιάξει ομάδες φασιστών. Το φαινόμενο της εποχής Μεταξά με την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) δεν έλαβε χώρα στη χούντα. Θεωρώ ότι η χούντα είχε μάχη με την κοινωνία για τη διατήρηση της εξουσίας. Η πολιτική της χούντας ήταν σαφής: Να μην αφήσει να λειτουργήσει οτιδήποτε οργανωμένο και να τρομοκρατήσει τους υπόλοιπους για να μη συμμετέχουν. (Παπαγκίκα)⁶²

Η κοινωνία πολιτών που επιβιώνει των κατασταλτικών πρακτικών, επίσης αναγκάζεται σε αλλαγή της φυσιογνωμίας και των εκδηλώσεών της: Σε περιόδους, λοιπόν, που το κράτος εμπλέκεται ασύμμετρα στη δημόσια σφαίρα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα δικτατορικά καθεστάτα, το ειδικό βάρος της διεκδίκησης των πολιτικών αιτημάτων των πολιτών σηκώνει η άτυπη κοινωνία πολιτών. Πρέπει και εδώ να τονιστεί ξανά πως δεν πρόκειται για μια «άλλη» κοινωνία πολιτών, αλλά για μια μετάλλαξη, μια επαναπροσέγγιση των πολιτικών πραγμάτων της κοινωνίας πολιτών, επιβεβλημένη εκ

⁶² Συνέντευξη με την Παπαγκίκα Κατερίνα, 2012, Φεβρουάριος, 14, Τρίτη, Αθήνα. Όπου παρατίθεται κείμενο, με το όνομα του ομιλούντος να ακολουθεί σε παρένθεση, πρόκειται για απόσπασμα από τις συνεντεύξεις που έγιναν στα πλαίσια της διατριβής, συγκεντρωτικός κατάλογος των οποίων παρατίθεται στο παράρτημα. Αντίθετα, χωρία που δεν ανήκουν σε αυτή την κατηγορία φέρουν υποσημείωση που παραπέμπει στην οικεία πηγή.

των πραγμάτων.⁶³ Οι στόχοι της (διαφοροποιημένης πλέον) κοινωνίας πολιτών επίσης μεταβάλλονται: Ενώ σε δημοκρατικά πολιτεύματα η κοινωνία πολιτών προβάλλει και διεκδικεί δημοσίως και ελεύθερα τα αιτήματά της, βασικός της στόχος σε περιόδους αυταρχικής διακυβέρνησης είναι η άμυνα απέναντι στη βίαιη εμπλοκή του κράτους και η διατήρηση των (άτυπων πλέον) ψηγμάτων της, με σκοπό αυτά να εκφραστούν θεσμικά, όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν. Ελλείπει επίσημων φορέων της κοινωνίας πολιτών, με την έννοια που ο όρος απολαμβάνει σε δημοκρατίες, ικανών να εκφράσουν τα πολιτικά προτάγματα της ιστορικής συγκυρίας, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για διεύρυνση, αν όχι «καθολικότητα» των άτυπων εκδηλώσεών της.

Αν λοιπόν οι άτυπες συσσωματώσεις πολιτών δε σηκώνουν το μεγαλύτερο βάρος έκφρασης πολιτικών αιτημάτων σε καθεστώτα με ώριμους δημοκρατικούς θεσμούς και οριζόντιες δομές εξουσίας, ισχύει και το αντίστροφο: Σε περιπτώσεις δικτατορικών καθεστώτων (και σε μικρότερο βαθμό δημοκρατικών καθεστώτων που ωστόσο διεισδύουν στη σφαίρα επιρροής της κοινωνίας πολιτών) και συνεπώς διάλυσης των επίσημων δομών εκπροσώπησης, τα αφανή, τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα και οργανώσεις πολιτών αποκτούν τη μερίδα του λέοντος σε επίπεδο λαϊκής έκφρασης.

Ακόμη και αυτοί οι φορείς που υπό δημοκρατική διακυβέρνηση ανήκουν στο πλέον επίσημο τμήμα της κοινωνίας πολιτών, σε περιόδους αυταρχισμού, χάνουν την

⁶³ Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση αυτής της μετάλλαξης βλ. Hank Johnston, "Talking the Walk: Speech Acts and Resistance in Authoritarian Regimes," στο *Repression and Mobilization*, επιμ. Christian Davenport, Hank Johnston, και Carol McClurg Mueller (Mineapolis, London: University of Minnesota Press, 2005), 108 - 37.

νόμιμη υπόστασή τους και συνεπώς το τυπικό του χαρακτήρα τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι προγενέστερα επίσημοι φορείς της κοινωνίας πολιτών, στρέφονται αναγκαστικά σε άτυπους, σε αφανείς τρόπους δικτύωσης, λόγω της παράνομης πλέον λειτουργίας τους.

Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Ρόμπερτ Πάτναμ, «η σύνδεση μεταξύ των πολιτών δεν προϋποθέτει [την ύπαρξη] επίσημων θεσμών για να είναι αποτελεσματική».⁶⁴ Για παράδειγμα, μελέτη που έγινε σχετικά με το δημοκρατικό κίνημα στην Ανατολική Γερμανία πριν την πτώση του τείχους, έδειξε πως η στρατολόγηση στηρίχθηκε σε φιλικά δίκτυα και πως αυτοί οι ανεπίσημοι δεσμοί αποδείχτηκαν σημαντικότεροι της ιδεολογικής δέσμευσης, του φόβου καταστολής ή και επίσημων οργανωτικών προσπαθειών αναφορικά με το ποιος θα έπαιρνε μέρος στον αγώνα κατά του καθεστώτος.⁶⁵ Ανάλογες περιπτώσεις αναδύονται και στην ελληνική εμπειρία της επταετίας, όπως προκύπτει από συνεντεύξεις μελών της κοινωνίας πολιτών που παρουσιάζονται στη συνέχεια. Πολιτισμικοί και γεωπολιτικοί παράγοντες όπως οι παραδοσιακά ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί της Νότιας Ευρώπης και η συχνή ανάμειξη οικογενειακών δικτύων στα πολιτικά πράγματα συμπληρώνουν την εικόνα της λειτουργίας της αφανούς κοινωνίας πολιτών υπό το στρατιωτικό καθεστώς της επταετίας.

⁶⁴Robert D. Putnam, "Democracy," στο *The Democracy Sourcebook*, επιμ. Robert Alan Dahl, Ian Shapiro, και José Antônio Cheibub (Cambridge, London: MIT Press, 2003), 157.

⁶⁵ Karl-Dieter Opp και Christiane Gern, "Dissident Groups, Personal Networks, and Spontaneous Cooperation: The East German Revolution of 1989," *American Sociological Review* 58, τ. 5 (Oct., 1993) 1993).

Παρά τη διαδεδομένη αφήγηση που θέλει την ελληνική κοινωνία, στην καλύτερη περίπτωση, αδρανή απέναντι στο καθεστώς, οι εκδηλώσεις αντίστασης κατά της απριλιανής δικτατορίας υπήρξαν στην Ελλάδα ιδιαίτερα πολυάριθμες. Ο πλουραλισμός του ρεπερτορίου των αντιστασιακών ενεργειών είναι εξίσου εντυπωσιακός: Πολιτιστικές εκφράσεις αντίστασης διαδέχτηκαν δυναμικές ενέργειες, η δραστηριότητα παράνομων συλλογικοτήτων έλαβε χώρα πλάι σε απόπειρες νόμιμης «αντιπολίτευσης», η απόπειρα δολοφονίας του δικτάτορα, η ανταρσία που έλαβε χώρα στο Ναυτικό, μέχρι και το ειρηνικό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα φανερώνουν μια ανεξάντλητη δυναμική αντίθεσης και αντίστασης κατά του πάνοπλου και καλά οργανωμένου καθεστώτος των συνταγματαρχών. Τα παραπάνω (φαινομενικά) ετερόκλητα έλαβαν χώρα στη δημόσια σφαίρα, αναδεικνύοντας την ποικιλία στην οργάνωση, τη δομή και τα χαρακτηριστικά των συλλογικών υποκειμένων που τα πραγματοποίησαν.

Δεδομένων των παραπάνω συλλογισμών, εξηγείται και η επιλογή της διατριβής να προσεγγίσει την περίοδο της επταετίας και την αντίσταση στη δικτατορία επιλέγοντας το επίπεδο ανάλυσης στο οποίο τοποθετείται η κοινωνία πολιτών: Από τη μια, ο όρος «αντίσταση» κρίνεται ανεπαρκής για την περιγραφή του ευρέος φάσματος των κοινωνικών δράσεων που έπαιξαν ρόλο στη διαδικασία εκδημοκρατισμού, καθώς υπερτονίζει τις πιο δυναμικές και αναγνωρίσιμες από αυτές. Από την άλλη, ο όρος «κοινωνία» είναι τόσο γενικός και αφηρημένος ώστε να παραγνωρίζει την ειδική σημασία που απέκτησαν συλλογικοί δρώντες, ομάδες πολιτών κατά την ίδια διαδικασία. Ένα επιπλέον σημείο στο οποίο ο όρος «κοινωνία πολιτών» υπερέχει έναντι των όρων «κοινωνία» και «αντίσταση» αναφορικά με τις αντιπολιτευτικές πρακτικές απέναντι σε αυταρχικά καθεστώτα είναι η δυνατότητά του να συνδυάζει χαρακτηριστικά της

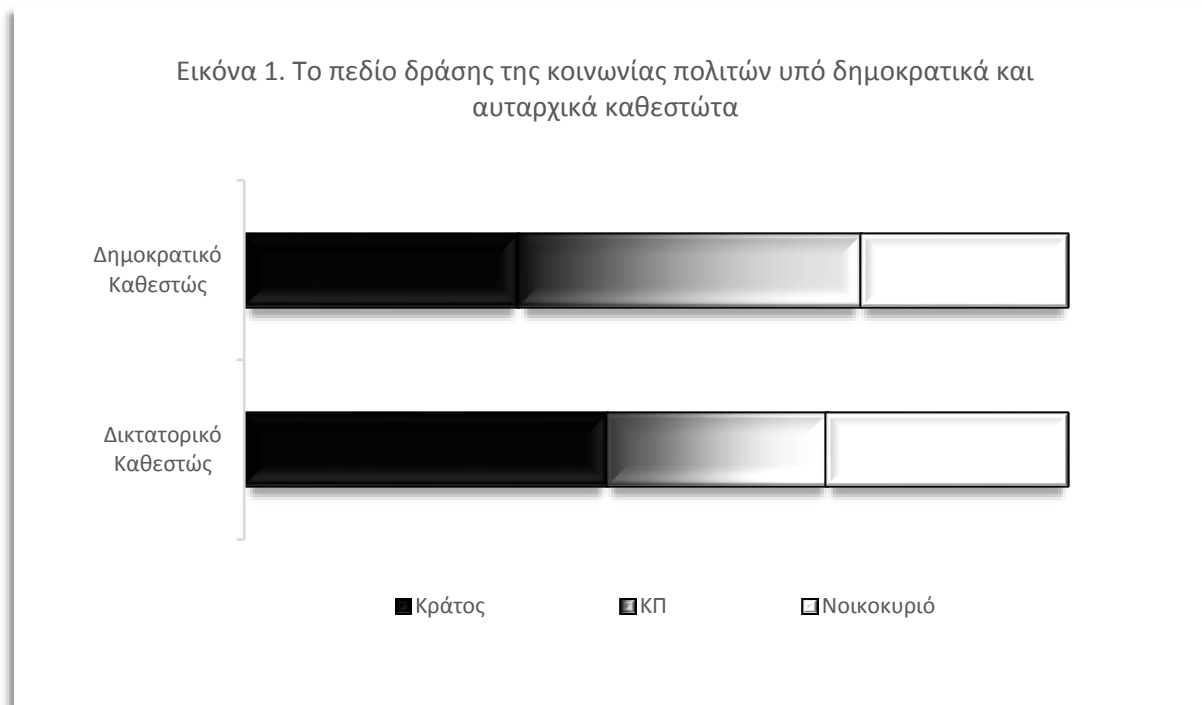
πολιτικής σφαίρας με αυτά της πολιτιστικής. Με άλλα λόγια, ο όρος που προτείνει η διατριβή αντιλαμβάνεται το συνεχή «διάλογο» ανάμεσα στα δύο αυτά πεδία κοινωνικής έκφρασης κατά τις διαδικασίες εκδημοκρατισμού. Όπως θα δειχθεί στα επόμενα κεφάλαια, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις κατά τη διάρκεια της επταετίας, στις οποίες πολιτιστικές δράσεις υπήρξαν εξόχως πολιτικές, αλλά και το αντίστροφο.

Τέλος, είναι φανερό πως η κοινωνία πολιτών σε οποιαδήποτε εκδοχή της – τυπική ή άτυπη – και υπό οποιοδήποτε καθεστώς – δημοκρατικό ή αυταρχικό – διατηρεί τον πολιτικό της ρόλο και διεκδικεί τα πολιτικά της προτάγματα. Με αυτόν τον τρόπο, αποτελεί προωθητική δύναμη για την ευρύτερη πολιτική δραστηριοποίηση των πολιτών, για την ευρύτερη κοινωνική συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα, για περισσότερη «δημοκρατία». Υπό αυτό το πρίσμα, ομάδες πολιτών οι οποίες υφίστανται υπό αυταρχική διακυβέρνηση και δεν αξιώνουν τη διεύρυνση της ελευθερίας τους, δηλαδή την κατάργηση του κατεξοχήν εχθρικού προς την υπόστασή τους αυταρχικού καθεστώτος, δεν ανήκουν κατά τη γνώμη μας στην κοινωνία πολιτών, αλλά αποτελούν ένα καθεστωτικά ελεγχόμενο κακέκτυπό της. Τέτοιες ομάδες έδρασαν υπό την αιγίδα του καθεστώτος της 21^{ης} Απρίλη, χωρίς ποτέ να πλαισιωθούν από την ελληνική κοινωνία.

1.6 Υπόθεση Εργασίας

Η υπόθεση εργασίας αυτής της διατριβής έχει - αντικατοπτρίζοντας τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν παραπάνω (υποκεφάλαιο 1.2) - διττό προσανατολισμό: Από τη μια, επιχειρεί να εξηγήσει θεωρητικά την εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών υπό αυταρχική διακυβέρνηση και από την άλλη, προβάλλει το θεωρητικό αυτό πλαίσιο στα ιστορικά γεγονότα της επταετίας.⁶⁶

Η εικόνα 1 απεικονίζει σχηματικά την προτεινόμενη μεταβολή των συσχετισμών στη δημόσια σφαίρα σε περιπτώσεις αποδημοκρατικοποίησης: Στο πρώτο φάσμα

⁶⁶ Η δομή της διατριβής ακολουθεί αυτή τη λογική, με το πρώτο κεφάλαιο να πραγματεύεται θεωρητικά ζητήματα που άπτονται της κοινωνίας πολιτών, ενώ τα υπόλοιπα κεφάλαια εξετάζουν τη διαδρομή της στον ιστορικό χρόνο.

(Δημοκρατικό Καθεστώς), η κοινωνία πολιτών αναπαρίσταται να καταλαμβάνει ένα διευρυμένο χώρο ανάμεσα στο κράτος (μαύρο χρώμα) και το νοικοκυριό (λευκό χρώμα).

Στο δεύτερο φάσμα (Δικτατορικό Καθεστώς), η κοινωνία πολιτών απεικονίζεται έχοντας απωλέσει μέρος του δημόσιου χώρου που κατείχε, ο οποίος καταλήφθηκε από το αυταρχικό κράτος και το διευρυμένο ιδιωτικό βίο. Οι περισσότεροι φορείς της έχουν χάσει τη θεσμική τους εκπροσώπηση, ενώ κυριαρχούν οι άτυπες εκφάνσεις της.

Η επιλογή απεικόνισης της κοινωνίας πολιτών ως γκριζο φάσμα επιχειρεί να καταδείξει τη διαστρωμάτωση και διάχυση των τυπικών και άτυπων χαρακτηριστικών των συλλογικοτήτων που την συναποτελούν, ταυτόχρονα την ενιαία της υπόσταση και το γεγονός πως τα επίσημα ή τυπικά τμήματά της (σκούρο γκρι) γειτνιάζουν με το κράτος, ενώ τα πιο άτυπα και αφανή (ανοιχτό γκρι), με την ιδιωτική σφαίρα. Βέβαια, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στα δικτατορικά καθεστώτα δε μπορεί να γίνει λόγος για ύπαρξη «επίσημων» τμημάτων της κοινωνίας πολιτών, καθώς αυτά, είτε ποινικοποιούνται, είτε ελέγχονται πλήρως από το καθεστώς. Ωστόσο, παράνομες οργανώσεις με τυπικά χαρακτηριστικά όπως συγκροτημένη δομή, ιεραρχία, άμεση αντίθεση στο καθεστώς κτλ. καθώς και νομικά αναγνωρισμένες οργανώσεις με έμμεση αντιστασιακή δράση προσιδιάζουν σε συλλογικότητες που υπό δημοκρατική διακυβέρνηση θα συμπεριλαμβάνονταν σε αυτό που καλούμε «επίσημη κοινωνία πολιτών». Οι φορείς αυτοί, πιο «τυπικοί», απεικονίζονται με πιο σκούρο χρώμα, ενώ οι θύλακες της άτυπης κοινωνίας πολιτών, με καλυμμένη ή έμμεση αντιστασιακή δράση, ισχνή οργανωτική δομή και ιεραρχία, με πιο ανοιχτό χρώμα.

Το σημαντικό στοιχείο εδώ είναι πως η κοινωνία πολιτών νοείται ως μία ενιαία οντότητα που παρουσιάζει εξαιρετική ελαστικότητα αναφορικά με τη θεσμικότητά της και το όρια δραστηριοποίησης της. Όποτε βρίσκει θεσμικούς διαδρόμους για να εκφραστεί, το κάνει. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα στην ελληνική εμπειρία της επταετίας είναι η νόμιμη λειτουργία αντιστασιακών οργανώσεων όπως η ΕΚΙΝ, η ΕΜΕΠ και οι Τοπικοί Φοιτητικοί Σύλλογοι, για τις οποίες εκτενής λόγος γίνεται σε επόμενο κεφάλαιο (4.3). Σε αυτό το πλαίσιο, η διεκδίκηση του «χώρου» στη δημόσια σφαίρα, αναδεικνύεται ως ουσιώδες στοιχείο της διαμάχης μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας πολιτών. Παράλληλα, δε σταματούν να λειτουργούν οι άτυπες εκδηλώσεις της, οι οποίες επιτελούν ένα διαφορετικής φύσης έργο από τις αντίστοιχες επίσημες: Διευρύνουν το ποσοστό της συμμετοχής της κοινωνίας σε διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα εκτός των θεσμικών πλαισίων και παράλληλα τα όρια της νομιμότητάς τους απέναντι στο κράτος.

Η διεκδίκηση του «χώρου», λοιπόν, για θεσμική λειτουργία της κοινωνίας πολιτών, διαδικασία εν πολλοίς συνειδητή σε πολλά από τα μέλη της, όπως δείχνουν τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων που παραθέτουμε στις επόμενες σελίδες, επιτρέπει - συν τω χρόνω - τη μαζικοποίηση των οργανώσεων και συνεπακόλουθα τη ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων τους.⁶⁷ Και ενώ κάποιες έρευνες τονίζουν τις έντονες διαφορές της πρώτης με τη δεύτερη γενιά αντιστασιακών προτείνοντας μια ερμηνεία που αποδίδει αυτή τη διαφοροποίηση στην αλλαγή της φυσιογνωμίας, αλλά και της

⁶⁷ Εκτενέστερος λόγος για αυτή τη διαδικασία γίνεται στο κεφάλαιο 4.3

ψυχοσύνθεσης, ανάμεσά τους,⁶⁸ αυτή δε θα πρέπει να νοηθεί ως αιτιακός παράγοντας της φοιτητικής εξέγερσης και της κορύφωσης του αντιστασιακού κινήματος.

Βέβαια, κάθε γενιά έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, που την διαφοροποιούν λιγότερο ή περισσότερο από την προηγούμενη και τα οποία χρησιμοποιεί προς επίτευξη των σκοπών της. Ωστόσο η γενεαλογική εξέλιξη με ταυτοτικούς όρους δεν εγγυάται από μόνη της τη δημιουργία μιας δυναμικής κοινωνίας πολιτών ή ενός εύρωστου διεκδικητικού κινήματος, ικανού να επέμβει αποτελεσματικά στα γεγονότα. Αυτό εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το αν θα κατορθώσει να βρει το «χώρο» να το πράξει. Υπό το θεωρητικό μας πλαίσιο, στη δημιουργία του απαραίτητου αυτού χώρου συντελεί ολόκληρη η κοινωνία πολιτών, τυπική και άτυπη, παλιότερη και νεότερη.

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμη μια κωδικοποίηση του παραπάνω αναλυτικού πλαισίου σε συνδυασμό με τους ορισμούς της κοινωνίας πολιτών – επίσημης και αφανούς - που πραγματευθήκαμε στις προηγούμενες σελίδες:

A) Μια συλλογικότητα μπορεί γενικά να θεωρηθεί μέρος της κοινωνίας πολιτών, αν επικαλείται το κοινό συμφέρον δημόσια, έχει εθελοντικό χαρακτήρα, εκφράζει πολιτικά αιτήματα, δραστηριοποιείται στο χώρο ανάμεσα στο κράτος και το νοικοκυριό και δεν έχει ως σκοπό το ιδιωτικό κέρδος.

B) Μια συλλογικότητα ανήκει στην επίσημη κοινωνία πολιτών αν, εκτός των παραπάνω, είναι αναγνωρισμένη νομικά από το κράτος και/ή φέρει μια συγκεκριμένη

⁶⁸ Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μεταφρ. Πελαγία Μαρκέτου (Αθήνα: Πόλις, 2015), 58 - 65.

οργανωτική δομή και/ή διαθέτει επίσημα έγγραφα που μαρτυρούν ένα υψηλό επίπεδο οργάνωσης (κατάλογος μελών, ιδρυτική πράξη, καταστατικό κτλ.) και εκφράζει τα πολιτικά της αιτήματα με τρόπο άμεσο.

Γ) Οι συλλογικότητες που φέρουν τα γενικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών (Α) αλλά όχι αυτά της επίσημης κοινωνίας πολιτών (Β) ανήκουν στην άτυπη ή αφανή κοινωνία πολιτών.

Δ) Στην περίπτωση δικτατορικών καθεστώτων η άτυπη κοινωνία πολιτών είναι το μόνο τμήμα της κοινωνίας πολιτών που παραμένει λειτουργικό, εξαιτίας της ποινικοποίησης των επίσημων τμημάτων της. Ωστόσο, εντός της άτυπης κοινωνίας πολιτών παραμένει μια εσωτερική διάκριση σε περισσότερο και λιγότερο ορατά τμήματα, σε τυπικές και πιο άτυπες εκφάνσεις της. Η διαστρωμάτωσή της, δηλαδή, δεν περιορίζεται στο διαχωρισμό «επίσημη-άτυπη», αλλά υφίσταται σε ολόκληρο το φάσμα της. Εκείνες οι συλλογικότητες που προβάλλουν τα αιτήματά τους με τρόπο άμεσο θεωρούνται πιο τυπικές από εκείνες που οι διεκδικήσεις τους έχουν έμμεσο χαρακτήρα. Ακόμη, εκείνες οι συλλογικότητες που προέρχονται από το προδικτατορικό κράτος, ή είχαν επίσημη υπόσταση σε αυτό (παρότι τελούν υπό παρανομία στα πλαίσια του αυταρχικού καθεστώτος) θεωρούνται πιο τυπικές από εκείνες που έχουν αποκλειστικά ως σημείο αναφοράς τους την κοινωνία και έλκουν τις δυνάμεις τους από αυτή. Τέλος, οι πιο συνεκτικά οργανωμένες ή/και δομικά ιεραρχικές κινούνται σε πιο τυπικά πλαίσια από αυτές με ισχνή ή καθόλου οργάνωση.

Συμπληρωματικά στα παραπάνω, προτείνεται μια τυπολογία μερίδων ή εκφάνσεων της κοινωνίας πολιτών με αναφορά στη νομική τους υπόσταση. Δηλαδή η

υπόθεση εργασίας μας είναι ότι η κοινωνία πολιτών στην δικτατορία των συνταγματαρχών κατέληξε να περιλαμβάνει τις εξής τέσσερις εκδοχές:

- νόμιμη αλλά ελεγχόμενη από το καθεστώς «ψευδο-κοινωνία πολιτών» (σωματεία και συλλογικότητες που ελέγχονταν από το αυταρχικό καθεστώς),
- παράνομη αλλά συνεκτικά οργανωμένη κοινωνία πολιτών (παράνομες οργανώσεις αντίστασης),
- παράνομη αλλά χαλαρά ή καθόλου οργανωμένη κοινωνία πολιτών (παράνομα δίκτυα ή χαλαροί σύνδεσμοι πολιτών με αντιδικτατορική στάση ή/και δράση).
- νόμιμη αλλά μη ελεγχόμενη από το καθεστώς κοινωνία πολιτών, με καλυμμένες τις αντιδικτατορικές της αιχμές, χαλαρά ή συνεκτικά οργανωμένη (επιστημονικοί ή πολιτιστικοί σύλλογοι με έμμεση αντιστασιακή δράση)

Ο διαχωρισμός αυτός έχει αυξημένη σημασία, καθώς, όπως θα δειχτεί σε επόμενα κεφάλαια, η επιδίωξη της νομιμότητας - και επομένως της θεσμικής τους λειτουργίας - αποτέλεσε κεντρική επιλογή ομάδων της κοινωνίας πολιτών, οι οποίες εντούτοις διατήρησαν τα άτυπα χαρακτηριστικά της έμμεσης αντιπαράθεσης με το καθεστώς και της ισχνης ιεραρχίας. Δεδομένης αυτής της κρίσιμης ταυτοτικής διαφοροποίησης, το

κεφάλαιο 4 παρουσιάζει τη δράση των διάφορων αντιστασιακών οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών με βάση τη νομική τους υπόσταση.

Στο θεωρητικό μας πλαίσιο, οι πρώτες παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις της περιόδου παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα οργάνωσης εντός του φάσματος της (συνολικά άτυπης πλέον) κοινωνίας πολιτών, καθώς πολλές από αυτές έλκουν την καταγωγή τους από δυνάμεις της επίσημης προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών (π.χ. η Δ.Α., ο Ρήγας Φεραίος κ.α.) - με εμπεδωμένη, ως εκ τούτου, αυτή τους την ιδιότητα – και κάποιες από το προδικτατορικό κράτος, με δράση και περίξ του καθεστώτος των συνταγματαρχών (π.χ. οι Ελεύθεροι Έλληνες, που προέρχονται από το στράτευμα).⁶⁹ Τα πολιτικά τους προτάγματα τίθενται με τρόπο άμεσο, παρουσιάζουν συνεκτική δομή η/και ιεραρχία, χαρακτηριστικά που συνηγορούν περαιτέρω στο χαρακτηρισμό τους ως συγκριτικά πιο τυπικών συλλογικοτήτων. Πρόκειται για ομάδες, που ποτέ κατά τη διάρκεια της επταετίας δε λειτούργησαν νόμιμα. Ωστόσο, το ίδιο το θεσμικό γεγονός της ποινικοποίησής τους συνιστά μια μορφή αναγνώρισής της ύπαρξής τους, από την πλευρά του κράτους.

Οργανώσεις όπως η ΕΚΙΝ, η ΕΜΕΠ και οι τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι τοποθετούνται στο μέσο, περίπου, του φάσματος, καθώς, ενώ μεν είναι νομότυπες και κάνουν χρήση θεσμικών τρόπων αντίστασης, δε στρέφονται ανοιχτά κατά του καθεστώτος, αλλά καλυμμένα. Οι οργανώσεις αυτές κατόρθωσαν να αποκτήσουν τη

⁶⁹Για τις παράνομες αντιδικτατορικές οργανώσεις που προήλθαν από το προδικτατορικό κράτος και για αυτές που συνδέθηκαν με τμήματα του κράτους, όπως ο στρατός, γίνεται εκτενής λόγος στο υποκεφάλαιο 4.2.1

νόμιμη υπόστασή τους, αυξάνοντας το συνολικό επίπεδο θεσμικότητας της υπό διωγμό ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, εκμεταλλευόμενες την υποχώρηση του κράτους από τμήμα της δημόσιας σφαίρας κατά τη φιλελευθεροποίηση, διατηρώντας, ωστόσο, τα άτυπα χαρακτηριστικά τους, δηλαδή την έμμεση αντιστασιακή δράση και τη χαλαρή οργανωτική σύνθεση.

Πλάι στις νόμιμες συλλογικότητες εμφανίζονται εκείνες που δεν είναι παράνομες, κινούνται δηλαδή σε μη θεσμισμένα πλαίσια, σε ένα καθεστώς ημι-παρανομίας ή ημι-νομιμότητας όπως π.χ. οι Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα, οι οποίες παρά το άτυπο του χαρακτήρα τους απέσπασαν μια *de facto* αναγνώριση από το καθεστώς. Τέλος, εκείνες οι ομάδες πολιτών, οι οποίες συχνά δε φέρουν καν κάποιο όνομα, αλλά πρόκειται στην ουσία για πολιτικά δίκτυα παντελώς αφανή στα μάτια του νομοθέτη, καταλαμβάνουν την θέση τους στο φάσμα της κοινωνίας πολιτών πλάι στο νοικοκυριό, συγκαταλέγονται δηλαδή στις πλέον άτυπες. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτών, η «πολιτική παρέα», όπως εμφανίστηκε ως συλλογικός δρών στα πλαίσια του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος.⁷⁰ Ακριβέστερα, οι συλλογικότητες αυτές νοούνται ως το σημείο επαφής της κοινωνίας πολιτών με το πολυπρόσωπο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, με το οποίο αλληλεπιδρά.

Θίγοντας, λοιπόν, το θεωρητικής υφής ερώτημα που τέθηκε σε προηγούμενες σελίδες σχετικά με τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στις εκδηλώσεις της κοινωνίας

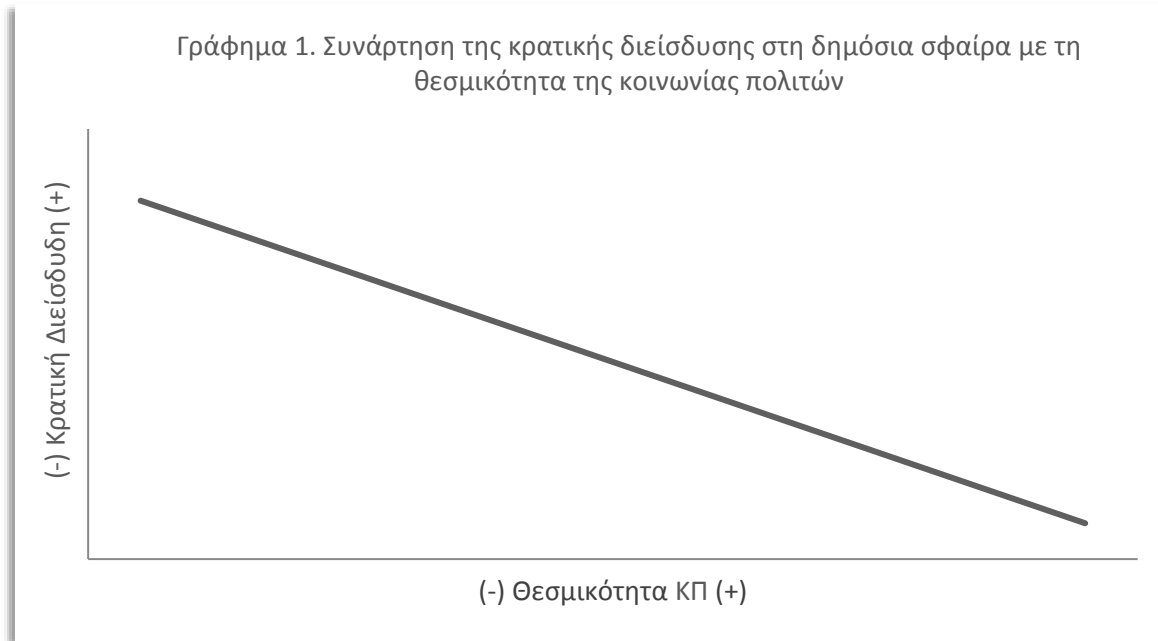
⁷⁰ Για το ρόλο της «παρέας» στα πλαίσια του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος; Βλ. Μαντόγλου, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Η Συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*, 158, 59.

πολιτών και σε ένα αυταρχικό καθεστώς, η παρούσα διατριβή υποστηρίζει πως η «θεσμικότητα» της κοινωνίας πολιτών είναι αντιστρόφως ανάλογη της «κρατικής εμπλοκής» στη δημόσια σφαίρα. Ο όρος «θεσμικότητα» αναφέρεται στην ύπαρξη ή απουσία εκείνων των χαρακτηριστικών που καθιστούν την κοινωνία πολιτών περισσότερο ή λιγότερο «ορατή», όσον αφορά το κράτος και τους νόμους που το διέπουν. Έτσι μια συσσωμάτωση πολιτών με υψηλή θεσμικότητα τείνει να συμπεριλαμβάνεται σε αυτό που υπό δημοκρατική διακυβέρνηση ονομάζουμε «επίσημη» κοινωνία πολιτών, ενώ αντίστροφα, μια συσσωμάτωση πολιτών με χαμηλή θεσμικότητα τείνει να συμπεριλαμβάνεται σε αυτό που ονομάζουμε «άτυπη» ή «αφανή» κοινωνία πολιτών.

Συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε πως ο βαθμός θεσμικότητας προκύπτει ως συνισταμένη δύο πεδίων: α) της κρατικής αναγνώρισης και του επιπέδου οργάνωσης μιας συλλογικότητας και β) του βαθμού αμεσότητας των πολιτικών της προταγμάτων. Η διαστρωμάτωση αυτή διέπει ολόκληρη την κοινωνία πολιτών και ως εκ τούτου υφίσταται και εντός των πλαισίων της άτυπης κοινωνίας πολιτών. Ωστόσο, σε αυτά τα πλαίσια προτιμώνται οι όροι «άτυπη» και «τυπική» συλλογικότητα, καθώς δε μπορεί να γίνει λόγος για επίσημα τμήματα της κοινωνίας πολιτών, αφού ακόμη και οι νόμιμοι φορείς της έχουν έμμεση αντιστασιακή δράση. Αντίθετα, οι οργανώσεις με τυπικά χαρακτηριστικά και άμεσο τρόπο διεκδίκησης των αιτημάτων τους κινούνται αναγκαστικά εκτός θεσμικών πλαισίων, αφού έχουν καταστεί παράνομες από του αυταρχικό καθεστώς.

Όπως απεικονίζεται στο γράφημα 1., υποστηρίζεται πως, όσο αυξάνεται η κρατική διείδυση στη δημόσια σφαίρα, τόσο η μειώνεται η θεσμικότητα της κοινωνίας πολιτών

συνολικά και τόσο αυξάνεται η εκπροσώπησή της από ανεπίσημους, από άτυπους θύλακες. Ταυτόχρονα, ισχύει και η αντίστροφη διαδικασία, όταν με την απεμπλοκή ή υποχώρηση του κράτους από τη δημόσια σφαίρα, αυξάνεται το επίπεδο θεσμικότητας της κοινωνίας πολιτών, με τη νομιμοποίηση κάποιων τμημάτων της.

Η υπόθεση εργασίας αυτή θεωρούμε πως εμπίπτει και σε περιπτώσεις μη αυταρχικής διακυβέρνησης, δηλαδή σε καθεστώτα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.⁷¹ Βέβαια, η κρατική διείσδυση στο πεδίο επιρροής της κοινωνίας πολιτών,

⁷¹ Βλ. Σωτηρόπουλος, "Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;" στο *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών. Κοινωνικές Κινητοποιήσεις, Εθελοντισμός και Κράτος στη Σύγχρονη Ελλάδα*, 117-62. όπου, μεταξύ άλλων, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως η διείσδυση των κομμάτων εξουσίας (και μέσω αυτών του ίδιου του κράτους) στη συνδικαλιστική ιεραρχία έσπρωξε μεταπολιτευτικά την κοινωνία πολιτών σε πιο αφανείς εκδηλώσεις, απομακρύνοντάς την από τις πλέον επίσημες συνδικαλιστικές οργανώσεις.

σε τέτοιες περιπτώσεις δεν έχει τα βίαια χαρακτηριστικά που συναντάμε σε περιπτώσεις δικτατορικής διακυβέρνησης, στις οποίες επιπλέον τίθεται θέμα νομιμότητας της κοινωνίας πολιτών. Παρ' όλα αυτά, ο έλεγχος της υπόθεσης σε δημοκρατικά καθεστώτα εκφεύγει των σκοπών της συγκεκριμένης έρευνας.⁷² Η υπόθεση εργασίας μας τίθεται υπό εξέταση εντός της επταετούς δικτατορίας, η οποία προσφέρεται ιδιαίτερα για έναν τέτοιο έλεγχο, καθώς το καθεστώς προχώρησε, τόσο σε μια απότομη εμπλοκή (με την επιβολή του πραξικοπήματος) όσο και σε σταδιακή απόσυρση (με αποκορύφωμα τη λεγόμενη φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος) από τη δημόσια σφαίρα. Στο ίδιο πλαίσιο, εκτός από την αντιστρόφως ανάλογη σχέση θεσμικής έκφρασης μερίδων της κοινωνίας πολιτών και καθεστωτικής διείσδυσης, η τελευταία εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη και με την επικράτηση τυπικών χαρακτηριστικών στην κοινωνία πολιτών συνολικά. Δηλαδή, ακόμη και οι μη θεσμισμένες, παράνομες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα, με την ατόνηση των τυπικών χαρακτηριστικών τους. Προτείνεται μάλιστα, πως είναι η αυξανόμενη επικράτηση άτυπων μεθόδων αντίστασης - απόρροια των δομικών ανακατατάξεων στη δημόσια σφαίρα - που επιτρέπει τη θεσμική έκφραση μερίδων της κοινωνίας πολιτών, πιο ευέλικτων σε αυτή τη διαδικασία.

Η παραπάνω διαδικασία, ωστόσο, δεν πρέπει να γίνει κατανοητή ως αυτοματισμός. Η κοινωνία πολιτών εξελίσσεται και αναπροσαρμόζεται στις πρωτοβουλίες του κράτους σταδιακά και όταν κάτι τέτοιο είναι εφικτό. Για παράδειγμα,

⁷² Για την επιρροή της κρατικής διείσδυσης στη μεταδικτατορική ελληνική κοινωνία πολιτών και τη συνακόλουθη ατροφία της βλ. τη βιβλιογραφία που προτείνεται στο Σωτηρόπουλος, "Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: Μια δύσκολη συμβίωση," στο *Ελληνικά Παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, 145.

κατά τη διάρκεια της επταετίας στην οποία εστιάζει η διατριβή, η κοινωνία πολιτών στρέφεται σταδιακά σε πιο άτυπες δομές και πιο έμμεσους τρόπους διεκδίκησης, καθώς το νέο νομικό και κατασταλτικό πλαίσιο εχθρεύεται κυρίως τις πιο τυπικές εκφάνσεις της, ποινικοποιώντας τις. Η πραγματικότητα αυτή διαρρηγνύει τις παραδεδομένες τυπικές πρακτικές και ευνοεί σε βάθος χρόνου την περαιτέρω χαλάρωση των οργανωτικών σχέσεων, την επικράτηση άτυπων πλαισίων πολιτικής δραστηριότητας, τη μαζικοποίηση και την έμμεση διεκδίκηση πολιτικών αιτημάτων.

Με «όχημα», λοιπόν, το άτυπο των χαρακτηριστικών που έχει εν τω μεταξύ υιοθετήσει, η κοινωνία πολιτών διευρύνει τόσο την κοινωνική επιρροή της, όσο και τα όρια της νομιμότητάς της. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, εντούτοις, η *de facto* ή *de jure* νομιμοποίηση τμημάτων της κοινωνίας πολιτών κατά την υποχώρηση του καθεστώτος από τη δημόσια σφαίρα, ενισχύει τη θεσμικότητα συλλογικοτήτων που διατηρούν τον έμμεσο τρόπο αντίστασης κατά του καθεστώτος, ενισχύει δηλαδή, τη συνολική θεσμικότητα της υπό διωγμό κοινωνίας πολιτών, η οποία - εκ του νόμου ή εκ των πραγμάτων - καταλαμβάνει το «χώρο» που προκύπτει από την απεμπλοκή του κράτους από τμήμα της δημόσιας σφαίρας. Υπό αυτή την έννοια, η επιλογή της νόμιμης φυσιογνωμίας δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά μέσο δημόσιας έκφρασης εντός του πεπεσμένου δημόσιου χώρου.

Ανακεφαλαιώνοντας, η βίαιη εμπλοκή του αυταρχικού κράτους στη δημόσια σφαίρα επιφέρει την απώλεια της νόμιμης υπόστασης τμημάτων της κοινωνίας πολιτών (οργανώσεις πολιτών ή σωματεία, αλλά και πολιτικά κόμματα που μετά την παύση τους συγκαταλέγονται στην κοινωνία πολιτών). Συνεπεία τούτου, οι παράνομες αυτές

συλλογικότητες αποστερούνται της κρατικής αναγνώρισης και ταυτόχρονα της όποιας επίσημης υπόστασης τις χαρακτήριζε και συμπεριλαμβάνονται πλέον σε αυτό που καλείται «άτυπη κοινωνία πολιτών», πλάι σε άλλες συλλογικότητες των οποίων, ωστόσο, η χαμηλή θεσμικότητα, το άτυπο της υπόστασής τους, προκύπτει τόσο από την έλλειψη κάποιας κρατικής αναγνώρισης, όσο και από το γεγονός πως τα πολιτικά τους προτάγματα έχουν έμμεσο χαρακτήρα.

Ταυτόχρονα ισχύει η εξής «παραδοξότητα»: Ενώ σε δημοκρατικά καθεστάτα όσο πιο θεσμικά χαρακτηριστικά έχει να επιδείξει μια συλλογικότητα, τόσο πιο νομικά κατοχυρωμένη είναι, σε δικτατορίες, όσο πιο άτυπα χαρακτηριστικά υιοθετεί κάποιο τμήμα της κοινωνίας πολιτών, τόσο «μη ποινικοποίηση» παρουσιάζεται απέναντι στον απριλιανό νομοθέτη και αστυνομικό, αυξάνοντας τις πιθανότητες για θεσμική έκφρασή του στα νομοθετικά όρια που έχει επιβάλει το αυταρχικό κράτος, όταν το τελευταίο απεμπλέκεται από τμήμα της δημόσιας σφαίρας. Ως εκ τούτου, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι άτυπες συλλογικότητες που εγείρουν έμμεσες διεκδικήσεις προς το κράτος κατορθώνουν να αναγνωριστούν από το τελευταίο, είτε de jure (όπως π.χ. οι ΕΚΙΝ, ΕΜΕΠ), είτε de facto (όπως π.χ. οι ΦΕΑ), να αποκτήσουν δηλαδή υψηλότερα επίπεδα θεσμικότητας. Έτσι, ενώ σε δημοκρατικά καθεστάτα μια νομικά κατοχυρωμένη συλλογικότητα συμπεριλαμβάνεται στην επίσημη κοινωνία πολιτών, σε αυταρχικά καθεστάτα μια νομικά κατοχυρωμένη συλλογικότητα παρουσιάζει άτυπα χαρακτηριστικά, όπως η εξ ανάγκης καλυμμένη δράση, ή η χαλαρή οργανωτική συγκρότηση, ιδιότητες που προορίζονται να την καθιστούν αφανή.

Αφανής, ωστόσο, είναι και η δράση των παράνομων οργανώσεων, αλλά τούτο προκύπτει από το γεγονός ότι τα μέλη τους κυριολεκτικά κρύβονται από τις δυνάμεις ασφαλείας του αυταρχικού καθεστώτος, διατηρώντας τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής υπόστασης, όπως αυτά θα υφίσταντο εντός δημοκρατικού πλαισίου. Θα μπορούσαμε σχηματικά να πούμε πως στα πλαίσια ενός αυταρχικού καθεστώτος ολόκληρη η κοινωνία πολιτών αναγκάζεται να είναι αφανής, οι διάφορες εκφάνσεις της, ωστόσο, διατηρούν λιγότερα ή περισσότερα άτυπα χαρακτηριστικά.

Από τα παραπάνω, αλλά και από την ίδια την ιστορία, προκύπτει πως θα ήταν αδύνατη η ύπαρξη κάποιας επίσημης, αυτόνομης και νόμιμης οργάνωσης, αντιπολιτευόμενης το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου. Η διάκριση που προκύπτει ανάμεσα στο «νομότυπο» και το «νόμιμο» της υπόστασης των φορέων της κοινωνίας πολιτών υπό αυταρχική διακυβέρνηση δε θα απασχολήσει την παρούσα διατριβή, καθώς κάτι τέτοιο εμπίπτει στο πεδίο της νομικής επιστήμης. Εδώ, θα δεχτούμε την επιβεβλημένη «νομιμότητα», όπως αυτή προέκυψε ιστορικά από τις νομικές πρωτοβουλίες και τις κατασταλτικές πρακτικές του απριλιανού καθεστώτος.

Τέλος, χαρακτηριστικό των συλλογικοτήτων της κοινωνίας πολιτών που βαρύνει στη θεσμική τους υπόσταση είναι το οργανωτικό τους επίπεδο. Σε ανάλογη σχέση με τη θεσμικότητα, όσο πιο καλά οργανωμένη, ιεραρχημένη και δομημένη εμφανίζεται μια συλλογικότητα, τόσο πιο επίσημη, πιο τυπική εμφανίζεται η θέση της στο φάσμα της θεσμικότητας, όπως αποτυπώθηκε προηγουμένως.

Καθώς το αυταρχικό «κράτος-εισβολέας» ωθεί την κοινωνία πολιτών στην υιοθέτηση άτυπων χαρακτηριστικών, κάποια τμήματά της καθίστανται ουσιαστικά

νομικά «αόρατα» και επομένως μη ποινικοποιήσιμα. Με τα λόγια του Γιώργου Βερνίκου, ιδρυτικού μέλους της ΕΚΙΝ,⁷³

Είσαι νόμιμος αλλά κάνεις ψιλο-παρανομίες. Κανονικά, ή είσαι παράνομος, ή είσαι νόμιμος. Στην προσπάθειά σου, πάντα, να διευρύνεις τα όρια της νομιμότητας, μπαίνεις και σε σφαίρες ημιπαρανομίας. [...] Άρα κινείσαι σε μια γκρίζα ζώνη εκεί. Για τη χούντα, θα μπορούσες να θεωρηθείς ψιλο-παράνομος, αλλά ακόμη και με τη δική τους νομοθεσία ήταν δύσκολο να είσαι παράνομος. (Βερνίκος)⁷⁴

Στο ιστορικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας, οι παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις αποτελούν μια πρώτη, επιβεβλημένη από τα νέα όρια του αυταρχικού κράτους, αντίδραση της υφιστάμενης τη στιγμή του πραξικοπήματος κοινωνίας πολιτών. Πρόκειται, δηλαδή, για μια πρόωπη επικράτηση των δομών της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, η οποία, αν και έχει απωλέσει τη νόμιμη – και άρα επίσημη – υπόστασή της, διατηρεί τυπικά χαρακτηριστικά του παρελθόντος, όπως η άμεση και δημόσια αντίθεση στο καθεστώς, μια συνεκτική ιδεολογία και μια σφιχτή οργανωτική διάρθρωση.

⁷³ Η Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων υπήρξε μια οργάνωση σταθμός στο αντιδικτατορικό κίνημα. Προέκυψε ως νόμιμη οργάνωση τον Αύγουστο του 1970 και διατήρησε τη νομιμότητά της μέχρι το Μάιο του 1972, οπότε και διαλύθηκε από το καθεστώς. Η ΕΚΙΝ, ήταν μια από τις οργανώσεις των οποίων οι καταβολές δεν εντοπίζονται στις προδικτατορικές οργανώσεις της επίσημης κοινωνίας πολιτών και αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά πρότυπα έμμεσης και νόμιμης διεκδίκησης πολιτικών αιτημάτων υπό δικτατορική διακυβέρνηση.

⁷⁴ Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

Ωστόσο, το στρατοκρατικό καθεστώς δεν κατάφερε ή δεν αξιολόγησε θετικά για το ίδιο την ποινικοποίηση των ολοένα και πιο άτυπων θυλάκων της κοινωνίας πολιτών, καθώς χρειαζόταν έναν μίνιμουμ κοινωνικής συναίνεσης, προκειμένου να επιβιώσει. Έτσι, οι συνταγματάρχες, θέλοντας να διατηρήσουν την πρωτοβουλία των κινήσεων, αναγκάστηκαν να στραφούν σε πιο φιλελεύθερα μοντέλα διακυβέρνησης, μειώνοντας την πολιτική καταστολή και υποσχόμενοι τη «φιλελευθεροποίηση». Η Μαργαρίτα Γιαραλή σημειώνει χαρακτηριστικά:

Εμείς όταν βγήκαμε [σ.σ. από τη φυλακή] βρήκαμε οργάνωση έτοιμη. Η δική μας αρχική οργάνωση [σ.σ. Ρήγας Φεραίος] ήταν καθοριστική όμως. Η κοινωνία έφτιαξε χώρο από μόνη της. Ήταν σωστή η γραμμή περί μαζικής δράσης. Έσπασε ο φόβος. Το καθεστώς προσπάθησε να το αντιμετωπίσει με καταστολή, με την επιστράτευση [σ.σ. των φοιτητών] (μετά τα γεγονότα της Νομικής) κτλ. Αλλά δεν τους βγήκε και αναγκάστηκαν να πάνε στη φιλελευθεροποίηση. Και εκεί επήλθε και η διένεξη μέσα στα πλαίσια της χούντας, για τη μία ή την άλλη γραμμή. (Γιαραλή)⁷⁵

Επρόκειτο για μια συντονισμένη υποχώρηση της κρατικής εμπλοκής από τη δημόσια σφαίρα,⁷⁶ γεγονός που έσπευσε να εκμεταλλευτεί περαιτέρω η ελληνική κοινωνία πολιτών για την επαναδιεκδίκηση του χαμένου δημόσιου χώρου. Προσαρμοζόμενα στις νέες συνθήκες, τμήματά της σταδιακά υιοθέτησαν νόμιμους

⁷⁵ Συνέντευξη με την Γιαραλή Μαργαρίτα, 2012, Απρίλιος 27, Παρασκευή, Αθήνα

⁷⁶ Για μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία των γεγονότων του Πολυτεχνείου και της ακύρωσης της φιλελευθεροποίησης από την πλευρά της πολιτικής ελίτ βλ. Γεώργιος Χέλμης, *Ταραγμένη διετία (1973-1974). Από το προσωπικό ημερολόγιο ενός αυτόπτη μάρτυρα, Μαρτυρίες* (Αθήνα: Καστανιώτη, 2006).

τρόπους αντίστασης στη βίαιη κρατική εμπλοκή. Χαρακτηριστικά παραδείγματα-σταθμοί αυτής της μεταβολής του χαρακτήρα της, η εμφάνιση οργανώσεων όπως η ΕΚΙΝ και η ΕΜΕΠ, οι τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι, οι ημιπαράνομες ΦΕΑ, μέχρι και τα πολιτικά δίκτυα φίλων.

Η ανά χείρας έρευνα αντιλαμβάνεται το απόγειο της διεύρυνσης που η κοινωνία πολιτών κατέκτησε στο πεδίο της «νομιμότητας» και την παράλληλη ατόνηση των τυπικών μορφών αντίστασης ως το σημείο συνάντησής της με το αυτόνομο, μαζικό αντιδικτατορικό κίνημα.⁷⁷ Είναι η περίοδος που μετά το επιτυχημένο «πείραμα» της νόμιμης λειτουργία της ΕΚΙΝ και της ΕΜΕΠ, οι Τοπικοί Φοιτητικοί Σύλλογοι αναλαμβάνουν δράση ως νόμιμες οργανώσεις εντός του Πανεπιστημιακού χώρου, στα πλαίσια ή πέριξ των οποίων δραστηριοποιούνται οι πλέον άτυποι θύλακες της κοινωνίας πολιτών, οι «παρέες». Είναι αυτές που στελεχώνουν τις ημι-παράνομες ΦΕΑ και τροφοδοτούν άτυπα το μαζικό φοιτητικό κίνημα, το οποίο επίσης – τουλάχιστον αρχικά – κάνει χρήση έμμεσων μεθόδων αντίστασης, πιέζοντας για εκλογές στους φοιτητικούς συλλόγους και «καταλαμβάνοντας» το χώρο που αφήνει το καθεστώς υποχωρώντας.

Τα τανκς του Πολυτεχνείου ήρθαν να ανακόψουν αυτή τη δυναμική. Η εκ νέου επιβολή της κατάστασης πολιορκίας με το πραξικόπημα του Ιωαννίδη ανάγκασε την κοινωνία πολιτών να επιστρέψει στις παράνομες τακτικές και τις κλειστές μορφές

⁷⁷Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί η απουσία μιας σαφούς βιβλιογραφικής σύνδεσης ανάμεσα στη θεωρία που αφορά τα κινήματα και σε αυτή που αφορά την κοινωνία πολιτών. Η ανά χείρας διατριβή δεν αποπειράται μια τέτοια σύνδεση, το εμπειρικό υλικό της ωστόσο, σε συνδυασμό με την παραπάνω διαπίστωση, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί προς αυτόν τον σκοπό.

οργάνωσης που είχε υιοθετήσει στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας. Οι νόμιμες αντιστασιακές συλλογικότητες ποινικοποιήθηκαν και απομαζικοποιήθηκαν. Η κοινωνία πολιτών στο σύνολό της απώλεσε, έτσι, το επίπεδο θεσμικότητας που είχε κατακτήσει τα προηγούμενα χρόνια. Παρ' όλα αυτά, το στρατοκρατικό καθεστώς, πολιτικά απονομιμοποιημένο, είχε πλέον υπερβεί τα όρια της βιωσιμότητάς του και αναγκάστηκε σε λάθη που αποδείχτηκαν τραγικά.

1.7 Μεθοδολογία

Το ερευνητικό πεδίο που περιγράφεται στα προηγούμενα υποκεφάλαια παραμένει εν πολλοίς ανεξερεύνητο, εξαιτίας των εμφανών δυσκολιών που συναντά η έρευνα αναφορικά με τις άτυπες συσσωματώσεις πολιτών, καθότι τα σχετικά τεκμήρια είναι σπάνια. Πράγματι, μια πλήρης καταγραφή των ανεπίσημων ομάδων που έδρασαν κατά τη διαδικασία του εκδημοκρατισμού αποτελεί μάλλον ουτοπικό στόχο, αν προσεγγιστεί με όρους ποσοτικής έρευνας. Παρ' όλα αυτά, δεν ισχύει το ίδιο για μια ποιοτική ανάλυση στηριγμένη σε εμπειρικό υλικό και συνεντεύξεις. Με άλλα λόγια - επιστρέφοντας στον όρο που χρησιμοποιήθηκε ευρέως στις προηγούμενες σελίδες - η «ελαστικότητα» που επέδειξε η ελληνική κοινωνία πολιτών, η αλληλεπικάλυψη των διαφόρων συλλογικοτήτων, η εν κρυπτώ λειτουργία πολλών εξ αυτών και η έμμεση δράση άλλων,

καθιστούν τη μελέτη της (άτυπης) ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών έργο που οφείλει να βασιστεί πρωταρχικά σε ποιοτική ανάλυση.

Οι συνεντεύξεις που διεξήχθησαν στα πλαίσια της διατριβής προς το σκοπό αυτό επιχείρησαν να ρίξουν φως εκεί ακριβώς που τα ποσοτικά στοιχεία ή μια γραμμική απεικόνιση της κοινωνίας πολιτών υστερούν: στη δυναμική φύση τόσο των μεμονωμένων οργανώσεων της επταετίας όσο και της κοινωνίας πολιτών στο σύνολό της. Τα 30 άτομα που μας παραχώρησαν συνέντευξη εκφράζουν ένα ευρύ φάσμα ιδεολογικών πεποιθήσεων, πολιτικών επιλογών και μορφών αντίστασης.⁷⁸ Ανάμεσά τους, γυναίκες και άντρες, αγωνιστές που προέρχονται από ολόκληρο το πολιτικό φάσμα, αλλά και καλλιτέχνες, εκδότες, φοιτητές, συνδικαλιστές, δημοσιογράφοι, και κομματικά στελέχη. Οι περισσότεροι από αυτούς, είχαν έντονη παρουσία και δράση στα τεκταινόμενα της αντιστασιακής κοινωνίας πολιτών και μπορούν να θεωρηθούν ειδικοί στους τομείς που εκπροσωπούν. Εκκινώντας από πρόσωπα ευρέως γνωστά για την αντιδικτατορική τους δράση χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της χιονοστιβάδας, κατά την οποία οι συμμετέχοντες στη συνέντευξη προτείνουν άλλα πρόσωπα ικανά να ανταποκριθούν στα ερωτήματα που τίθενται. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιείται συχνά σε περιπτώσεις κλειστών ή συνωμοτικών ομάδων, συνήθως στα πλαίσια ποιοτικών ερευνών.⁷⁹

Η διάρκεια των συνεντεύξεων κυμάνθηκε από μία έως τρεις ώρες και είχε ημιδομημένη μορφή, καθώς η ποικιλία των ιδιοτήτων και των δράσεων των

⁷⁸ Πίνακας με τους συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις παρατίθεται στο Παράρτημα II.

⁷⁹ Βλ. σχετικά Michael S. Lewis-Beck, Alan Bryman, και Tim Futing Liao, *The Sage encyclopedia of social science research methods*, 3 τ. (Thousand Oaks, CA.: Sage, 2004).

συμμετεχόντων δεν θα επέτρεπαν μια πιο αυστηρή δομή. Στο ίδιο πλαίσιο, οι ερωτήσεις ήταν ανοικτού τύπου, η σειρά τους δεν ακολουθήθηκε πάντα και κάποια από τα ερωτήματα απαντήθηκαν από τους συμμετέχοντες χωρίς να χρειαστεί να τεθούν. Παρά δηλαδή τη δομημένη μορφή του ερωτηματολογίου, οι συνεντεύξεις συχνά διεξήχθησαν σε φιλικό κλίμα και με ανοιχτό τρόπο.

Κάποιοι ερωτώμενοι εμφανίστηκαν εξοικειωμένοι με τη διαδικασία της συνέντευξης, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα οι απαντήσεις τους να μοιάζουν αποκρυσταλλωμένες. Αντίστοιχα, για αρκετούς υπήρξε η πρώτη φορά που τους ζητήθηκε να καταγραφεί η άποψή τους για τα γεγονότα. Οι συναντήσεις με τους συμμετέχοντες πραγματοποιήθηκαν σε διαφορετικά μέρη και ανάλογα με την επιλογή του καθένα και της καθεμιάς. Σπίτια, εργασιακοί χώροι, ή καφέ ορίστηκαν κατά περίπτωση ως το μέρος της συνάντησης με γνώμονα το ήσυχο περιβάλλον για τις ανάγκες της ηχητικής καταγραφής. Κάποιες συνεντεύξεις διακόπηκαν προσωρινά από τηλεφωνήματα ή την είσοδο μελών της οικογένειας του συνεντευξιζόμενου στο χώρο. Σε λίγες περιπτώσεις μάλιστα, ζητήθηκε η συνδρομή αυτών των προσώπων από τους ερωτώμενους για τη διασαφήνιση γεγονότων ή χρονολογιών που οι ίδιοι είχαν ξεχάσει. Για αντίστοιχους λόγους, κάποιοι συμμετέχοντες μου παρουσίασαν φωτογραφικό ή έντυπο υλικό της υπό εξέταση περιόδου από το προσωπικό τους αρχείο.

Σε μία περίπτωση ένας από τους συμμετέχοντες με συνόδευσε στην επόμενη συνέντευξή μου με πρόσωπο στο οποίο ο ίδιος με είχε παραπέμψει, χωρίς ωστόσο να παρεμβαίνει κατά τη συζήτηση. Στο συγκεκριμένο χώρο ωστόσο, συχνές υπήρξαν οι

παρεμβάσεις ενός παπαγάλου, ο οποίος επαναλάμβανε φράσεις του συνεντευξιαζόμενου ιδιοκτήτη του, οι οποίες μοιραία καταγράφηκαν στο ηχητικό ντοκουμέντο.

Συχνές ήταν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι συμμετέχοντες στη συνέντευξη προχώρησαν σε αφηγήσεις εκτός του πλαισίου των ερωτήσεων ακολουθώντας τον ειρμό της σκέψης τους. Στοιχεία από αυτές τις περιπτώσεις έχουν ενσωματωθεί στη διατριβή, όποτε αυτό κρίθηκε σκόπιμο. Συχνά επίσης, οι απαντήσεις εμπεριείχαν έντονα συναισθηματικά στοιχεία, τα οποία είναι αδύνατον να αποτυπωθούν στο γραπτό λόγο. Ωστόσο, τα απομαγνητοφωνημένα κείμενα παραμένουν πιστή αποτύπωση της προφορικής εκδοχής τους. Αποσπάσματα από αυτά παρατίθενται σε ολόκληρη τη διατριβή παρακολουθώντας τη δομή της και συμπληρώνονται με στοιχεία από άλλες πηγές. Το σχήμα αυτό ακολουθήθηκε σε μια απόπειρα να ξεπεραστεί η ανισόπεδη ερευνητική οπτική γωνία ανάμεσα στο «μίκρο» και το «μέσο» επίπεδο ανάλυσης, ανάμεσα στους δρώντες και τις συλλογικότητες στα πλαίσια των οποίων αυτοί έδρασαν. Ένας επιπλέον λόγος που τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων διακόπτουν τη θεωρητική προσέγγιση ή την εξιστόρηση των γεγονότων υπήρξε η απόπειρα για μια πιο «ζωντανή» απόδοση του κειμένου.

Η δομή της διατριβής, με την ιστορική διάσταση των γεγονότων – σε μεγάλο βαθμό παράγωγο της ιδιότητας του γράφοντα, ως ιστορικού – να συνοδεύει θεωρητικές προσεγγίσεις της πολιτικής επιστήμης, ακολουθήθηκε σκόπιμα, ως απόπειρα να συνδυαστούν τα παραπάνω στοιχεία της προφορικότητας, της ιστορικής καταγραφής και της θεωρητικής ανάλυσης. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων εντύπωση προκάλεσε η συχνή υποβάθμιση της αντιστασιακής δράσης και της αποτελεσματικότητάς της από τους

ίδιους τους δρώντες, ως παράγωγο της προσωπικής συμμετοχής τους στα ιστορικά γεγονότα και συνακόλουθα, της απομυθοποίησής τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η φράση «μη φανταστείς, μια παρέα ήμασταν» ακούστηκε συχνά κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, φράση που στο αναλυτικό μας πεδίο καταδεικνύει την αυξημένη σημασία που απέκτησε η άτυπη οργάνωση στα πλαίσια του αντιδικτατορικού αγώνα.

Οι ερωτώμενοι δεν εμφανίστηκαν πάντα πρόθυμοι να αποκαλύψουν λεπτομέρειες των εμπειριών τους, ιδιαίτερα αυτές που σχετίζονταν με τη δράση, την ιδεολογία ή την πορεία άλλων πρωταγωνιστών της περιόδου. Παρ' όλα αυτά, πολλοί ήταν αυτοί που προχώρησαν σε σχετικές αναφορές ανεπισημώς - και αφού η ηχητική καταγραφή είχε τελειώσει - οι οποίες, ως εκ τούτου, δεν εμφανίζονται στο κείμενο. Ανέκδοτες ιστορικές πτυχές στα πλαίσια των αφηγήσεων συχνά διασταυρώθηκαν και κάποιες φορές αλληλοαναιρέθηκαν καταδεικνύοντας την υποκειμενικότητα στην πρόσληψη των εμπειριών.

Εκτός από τις πρωτότυπες συνεντεύξεις, που διεξήχθησαν στα πλαίσια της ανά χείρας έρευνας, στο σώμα του κειμένου εμφανίζονται και άλλες που προϋπήρχαν σε ηλεκτρονική ή έντυπη μορφή. Χρησιμοποιήθηκαν ακόμη ηχητικά αποσπάσματα από ομιλίες πρωταγωνιστών της περιόδου στα πλαίσια του σεμιναρίου των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), «Με το βλέμμα στο αύριο: αντιδικτατορικός αγώνας και πολιτικές διεργασίες (1967-1974)», που πραγματοποιήθηκε το χειμερινό εξάμηνο 2013-2014.

Προκειμένου να διακριβωθεί η καθεστωτική εισβολή στη δημόσια σφαίρα σε νομικό επίπεδο, αναζητήθηκαν νόμοι και συνταγματικά κείμενα, τα οποία οι δικτάτορες

επιστράτευσαν ως τυπικά μέσα καταστολής της κοινωνίας πολιτών. Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν 18 νομοθετήματα, ανάμεσά τους τα δύο δικτατορικά Συντάγματα του 1968 και του 1973, Αναγκαστικοί Νόμοι, Συντακτικές Πράξεις και νομοθετικά διατάγματα του καθεστώτος, που αφορούν έμμεσα ή άμεσα στη λειτουργία της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών.⁸⁰

Ακόμη, μια σειρά παλιότερων και νεότερων δημοσιευμάτων του Τύπου και οπτικοακουστικών μέσων χρησιμοποιήθηκαν για την ιστορική αποτύπωση των γεγονότων της επταετίας. Ενδεικτικά, το ντοκιμαντέρ του Παντελή Βούλγαρη, «Το Χρονικό Της Δικτατορίας 1967-1974», το οποίο αναφέρεται στο σώμα της διατριβής ως το αποτέλεσμα της δραστηριοποίησης του σκηνοθέτη στα πλαίσια άτυπης ομάδας της κοινωνίας πολιτών, η Ταινία του Διονύση Γρηγοράτου, «Η ελληνική ιστορία όπως δεν τη διδάσκουν», το ντοκουμέντο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, το ντοκιμαντέρ «Η Κωμωδία της Χούντας», επίκαιρα της εποχής από το Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, καθώς και ακουστικό υλικό του ελληνικού προγράμματος της Deutsche Welle βοήθησαν στην πληρέστερη κατανόηση της ιστορικής συγκυρίας.

Άρθρα παλιότερων περιοδικών που χρησιμοποιήθηκαν, όπως «ο Πολίτης», το «Αντί» και τα «Σημάδια» έχουν ιδιαίτερη αξία, καθώς αποτυπώνουν μια κοντινή στα υπό μελέτη γεγονότα προσέγγιση. Το ειδικό βάρος που απέκτησαν η αντιδικτατορικές εκδόσεις μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας το 1970 αναδεικνύεται και στα «Νέα Κείμενα» των εκδόσεων «Κέδρος», ενώ αποσπάσματα από δημόσιες παρεμβάσεις

⁸⁰ Βλ. Βιβλιογραφία

των δικτατόρων καταγράφονται στις «Υποθήκες Παπαδόπουλου – Παττακού» του Βασίλη Βασιλικού. Ειδικά αφιερώματα νεότερων εφημερίδων, όπως «Το Βήμα», «Τα ΝΕΑ», Ο «Δρόμος της Αριστεράς», η «Καθημερινή», η «Ελευθεροτυπία», η «Εφημερίδα των Συντακτών» και ο «Observer» υπήρξαν ιδιαίτερα χρήσιμα στην καταγραφή και κωδικοποίηση των κυριότερων αντιστασιακών ομάδων της κοινωνίας πολιτών.

Η περίοδος της δικτατορίας αποτελεί το χρονικό πεδίο της έρευνας.⁸¹ Παρ' όλα αυτά, η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην προδικτατορική περίοδο και την επταετία της δικτατορικής διακυβέρνησης είναι ένα από τα βασικά στοιχεία της διατριβής. Όπως έχει εύστοχα υποστηριχθεί, η επτάχρονη δικτατορία στην Ελλάδα δεν ήταν παρά η κατακλείδα μιας πολυετούς πολιτικής και πολιτειακής αστάθειας με ρίζες, τόσο σε ιδεολογικό και πολιτισμικό επίπεδο, όσο και σε αμιγώς πολιτικό, που ανάγονται στα χρόνια του ελληνικού εμφυλίου.⁸² Το καθεστώς των συνταγματαρχών δεν εμφανίστηκε ως κεραυνός εν αιθρία στο ελληνικό πολιτικό γίγνεσθαι.⁸³ Αντίθετα, υπήρξε ο επίλογος

⁸¹ Για μια γενική ιστορική επισκόπηση της επταετίας βλ. Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των Συνταγματάρχων*, Γ' εκδ. (Αθήνα: Παπαζήσης, 2008)· Ν. Γιώργος Γιαννόπουλος και Richard Clogg, *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976)· Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Αθήνα: Εξάντας, 1985)· Μάριος Νικολινάκος, *Αντίσταση και αντιπολίτευση 1967 - 1974* (Αθήνα: Ολκός, 1975)· Θεόδωρος Α. Κουλουμπής, *...71...74: Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού* (Αθήνα: Πατάκης, 2002)· Περικλής Ροδάκης, επιμ., *Οι δίκες της χούντας*, 12 τ. (1976).

⁸² Βλ. Ενδεικτικά Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα* (Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1987), σ. 17, και Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης* (Αθήνα: 1988).σ. 76, και Konstantinos Kornetis, "Student Resistance to the Greek military dictatorship: *Subjectivity, Memory, and Cultural Politics, 1967-1974*" (European University Institute, 2006).σ.39

⁸³Για την στάση του πολιτικού κόσμου αναφορικά στο ενδεχόμενο πραξικοπήματος στα προδικτατορικά χρόνια βλέπε Δέσποινα Παπαδημητρίου, ""Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μη απωλεσθή η νίκη του Γράμμου": η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της

και η κορύφωση μιας σειράς απολυταρχικών πολιτικών εμπειριών του ελληνικού κράτους. Αναπόφευκτα, πολλά από τα χαρακτηριστικά που απαντώνται - ιδίως στην πρώιμη - ενδοδικτατορική κοινωνία πολιτών (1967 - 1969) μπορούν να αναχθούν σε αντίστοιχα του προδικτατορικού της ισοδυνάμου. Ομοίως, η κοινωνία πολιτών που προέκυψε στα χρόνια της μεταπολίτευσης είχε δεσμούς με τους ενδοδικτατορικούς «προγόνους» της.

Οι συλλογικότητες που ερευνώνται στην ανά χείρας διατριβή εμφανίστηκαν και έδρασαν στην ελληνική επικράτεια, κυρίως στις πόλεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Η λειτουργία συλλογικοτήτων σε επαρχιακές πόλεις της Ελλάδας θίγεται πολύ λιγότερο, καθώς αυτή ακολουθούσε σε ένα μεγάλο βαθμό τα πρότυπα των πιο γνωστών οργανώσεων των δύο μεγάλων πόλεων, στις οποίες η συλλογική δραστηριότητα υπήρξε και πιο έντονη. Οι πολλές αντιδικτατορικές οργανώσεις του εξωτερικού θεωρούμε πως έδρασαν σε έναν διακριτό ιστορικό πλαίσιο και ως εκ τούτου αποτελούν ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης, χωρίς αυτό να μειώνει με κάποιο τρόπο τη συμβολή τους στον αντιδικτατορικό αγώνα. Σε κάθε περίπτωση, το πλήθος των συλλογικοτήτων με αντιστασιακή δράση δεν επιτρέπει μια ενδελεχή τους εξέταση στα πλαίσια της διατριβής,

"Επανάσταση", στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, επιμ. Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης (Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη, 1999), 153-65· στο ίδιο. Η βιβλιογραφία για την πορεία της Ελλάδας προς τη δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου είναι μεγάλη. Ενδεικτικά βλ. Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα* (Αθήνα: Λιβάνη, 2006)· Νικόλαος Ι. Μακαρέζος, *Πώς οδηγηθήκαμε στην 21η Απριλίου 1967* (Αθήνα: Ίρις, 2010)· Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός Παράγων, 1947 - 1967* (Αθήνα: Εστία, 1997)· Δημήτρης Δημητρόπουλος και συν., επιμ., *Αρχειοτάξιο. Αφιέρωμα 21 Απριλίου 1967* (Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Θεμέλιο, Μάιος 2006)· Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2017).

η οποία καταπιάνεται περισσότερο με παραδειγματικές περιπτώσεις οργανώσεων της επταετίας, ως ενδεικτικών εκπροσώπων της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών.

Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούν κάποιοι περιορισμοί της έρευνας, η άρση των οποίων στάθηκε αδύνατη για πρακτικούς, κυρίως, λόγους: Η διατριβή δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στην ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων συγκριτικά με τη θεωρητική ανάλυση της έννοιας της κοινωνίας πολιτών, σε μια απόπειρα η τελευταία να ευνοηθεί από τα ευρήματα της πρώτης και ως ένα ακόμη αποτέλεσμα της κύριας ιδιότητας του γράφοντα, ως ιστορικού. Δεύτερον, θα πρέπει να σημειωθεί πως μια συγκριτική οπτική των γεγονότων της επταετίας με τις αντίστοιχες εμπειρίες της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, θα προσέθετε στην έρευνα πολύτιμα συγκριτικά στοιχεία προς αντιπαραβολή. Η σύγκριση των δράσεων και του ρεπερτορίου της ελληνικής με την ισπανική και πορτογαλική κοινωνία πολιτών, κάτι που δεν κατέστη εφικτό στα πλαίσια της παρούσας διατριβής, μπορεί να φωτίσει μοτίβα της νοτιοευρωπαϊκής μεταβατικής εμπειρίας συνολικά, συμβάλλοντας στην καλύτερη κατανόησή της. Τρίτον, η ανά χείρας έρευνα, μόνο να κερδίσει θα είχε από έναν μεγαλύτερο αριθμό συμμετεχόντων στις συνεντεύξεις, η συνεισφορά των οποίων ως εμπειρικών δεδομένων αναδεικνύεται σε αυτή, όπως και σε πολλές ακόμη έρευνες.

Μέρος Β : Ανάλυση Εμπειρικών Δεδομένων

2. Η Προδικτατορική Κοινωνία Πολιτών

Η προδικτατορική κοινωνία πολιτών που συνοπτικά εξετάζει το παρόν κεφάλαιο άφησε μια πλούσια παρακαταθήκη, τόσο σε επίπεδο οργανωτικών δομών, όσο και ιστορικής αναφοράς στις συλλογικότητες που δραστηριοποιήθηκαν κατά τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Άλλωστε, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις μελών της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών που στελέχωσαν και πρωτοστάτησαν, ιδίως στις παράνομες, οργανώσεις της επταετίας. Τα πρωτοφανή εκλογικά ποσοστά της ΕΔΑ του 1958, η πολιτική σύγκλιση της Αριστεράς και του Κέντρου,¹ η έναρξη του «ανένδοτου», η εξάπλωση της ΔΝΛ και τέλος, οι αξιώσεις του παράνομου ΚΚΕ λίγο πριν την επιβολή της δικτατορίας για τη de facto ή de jure νομιμοποίησή του σκιαγραφούν μια εικόνα της προαπριλιανής περιόδου, κατά την οποία η άνοδος της κοινωνίας πολιτών υπήρξε καινοφανής για τα ελληνικά δεδομένα. Η σύγκρουση με το μετεμφυλιακό κράτος φαινόταν να ευνοεί εντυπωσιακά την ανάπτυξη διάφορων συλλογικοτήτων, μέχρι την επιβολή του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου, που ήρθε να ανακόψει αυτή την πορεία.

Στη «σύντομη» δεκαετία του 1960 το αίτημα για εκδημοκρατισμό γιγαντώθηκε και η κοινωνία πολιτών ήταν σε διαδικασία διεύρυνσης τόσο της επιρροής της στη

¹ βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία* (Αθήνα: Αντώνης Λιβάνης, Νέα Σύνορα, 1981), 180-84.

δημόσια σφαίρα όσο και της νομιμότητάς της απέναντι στο κράτος. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα των 115 ενωμένων εργοστασίων, αύξαναν τη δύναμή τους. Τα αιτήματα των φοιτητών και των οικοδόμων εύρισκαν διόδους δυναμικής έκφρασης. Η πολιτιστική πλαισίωση της αντίθεσης στο μετεμφυλιακό καθεστώς επίσης μεγεθυνόταν επηρεασμένη από τα γεγονότα στο εξωτερικό, κυρίως το γαλλικό Μάη και το αντιπολεμικό κίνημα στις ΗΠΑ. Μια δυναμική νεολαία, πλούσια σε πολιτικά και πολιτισμικά προτάγματα έδινε τον τόνο. Σε αυτή την περίοδο θα πρέπει να αναζητηθεί και η σχέση που τα διεκδικητικά αυτά υποκείμενα ανέπτυξαν με κομματικούς φορείς όπως η Ένωση Κέντρου (ΕΚ) και η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ).²

Πλάι στα παραδοσιακά εργατικά αιτήματα της ΓΣΕΕ εμφανίζεται σταδιακά το αίτημα για εκδημοκρατισμό, κυρίως από δυνάμεις της αριστεράς. Ομάδες της κοινωνίας πολιτών, όπως ο «Αθηναϊκός Σύλλογος Οικογενειών Πολιτικών Εξορίστων και Φυλακισμένων», «η Πανελλήνια Ένωση Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής», καθώς και η «Επιτροπή Πρωτοβουλίας για την αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης», στελεχωμένες κυρίως από συγγενείς των πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων, αποτέλεσαν τον πρωταρχικό διεκδικητικό πυρήνα για κοινωνική αλλαγή της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών.³ Μετά τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη

²Σεραφεΐμ Σεφεριάδης, "Διεκδικήσεις και κινήματα στην ελληνική δεκαετία του '60: Η πρόκληση της θεωρητικής αξιοποίησης," στο *Αναδρομές της Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας*, επιμ. Θανάσης Καλαφάτης (Αθήνα: ΕΜΙΑΝ, 2010).

³ Για το κίνημα του εκδημοκρατισμού της δεκαετίας του '60 βλ. Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα* (Αθήνα: νήσος, 2015), 103-93.

οργανώσεις όπως η «Ελληνική Ένωση υπέρ των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη», η «Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και την Ειρήνη» δραστηριοποιήθηκαν ενάντια στις νεοφασιστικές παρακρατικές ομάδες συμβάλλοντας στην καταδίκη 11 εξ αυτών από τα πρωτοδικεία, γεγονός που καταδεικνύει πως η διαμάχη σε θεσμικό επίπεδο υπήρξε έντονη και στην προδικτατορική περίοδο.

Ενδεικτικοί της κινηματικής ανόδου της σπουδάζουσας κοινωνίας πολιτών υπήρξαν και οι «αγώνες για το 114» και του «15%», με αιτήματα των εκδημοκρατισμό στα πανεπιστήμια και την καλύτερη χρηματοδότηση της Παιδείας. Στοιχείο που καθόρισε ριζικά τις εξελίξεις σε κινηματικό επίπεδο ήταν και η πολιτική σύγκλιση της Ε.Κ. με την ΕΔΑ – ιδιαίτερα των νεολαιών τους – στα πλαίσια του «ανένδοτου». Ταυτόχρονα, η Νεολαία της Ενώσεως Κέντρου διαφοροποιείται από το υπόλοιπο κόμμα, υιοθετώντας πιο ριζοσπαστικά αιτήματα. Έτσι, αρχικά η ΟΝΕΚ και αργότερα η ΕΔΗΝ, εκλέγουν τους τέσσερις πρώτους προέδρους της προδικτατορικής ΕΦΕΕ. Αποτέλεσμα των ιδεολογικών ζυμώσεων στο χώρο της νεολαίας της Ε.Κ. γίνεται σταδιακά η παράλληλη λειτουργία της με τη νεολαία της Αριστεράς. Άλλωστε, σημαντικό πρόσωπο αναφοράς στο πλαίσιο της ιδεολογίας τους ήταν ο Ηλίας Τσιριμώκος, στέλεχος του ΕΑΜ.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, κάποια από τα μέλη της προδικτατορικής νεολαίας της Ε.Κ. προσπαθούν να συγκροτήσουν αντιστασιακές οργανώσεις. Από τον προδικτατορικό μηχανισμό της Ε.Κ. επιβιώνουν οι λεγόμενοι «Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι», κίνηση της οποίας ηγήθηκε ο Ανδρέας Παπανδρέου. Οι Δ.Σ. γυρνούν την Ελλάδα με πούλμαν προεκλογικά πριν τη δικτατορία. Εκεί υπάρχει μια καταγραφή της κινηματικής διάστασης του Α. Παπανδρέου, ο οποίος εμπνέει το αριστερό τμήμα της

Ε.Κ., αλλά και τους διανοούμενους του κόμματος, μέρος των οποίων συγκροτούν τον όμιλο Αλεξάνδρου Παπαναστασίου (μέλη του Ομίλου συγκροτούν τη Δημοκρατική Άμυνα το πρώτο διάστημα μετά την επιβολή του απριλιανού πραξικοπήματος) που έχει ως στόχο τη μελέτη των σημαντικότερων προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας και την ανάληψη πρωτοβουλιών για την αντιμετώπισή τους.

Αρκετές νόμιμες συλλογικότητες, τόσο υψηλού όσο και χαμηλού επιπέδου οργάνωσης, κάνουν αυξανόμενα αισθητή την παρουσία τους.⁴ Ωστόσο, τομή στα πράγματα της κοινωνίας πολιτών αναφορικά και με την εξέλιξή της στα χρόνια που θα ακολουθούσαν υπήρξε η δημιουργία και δράση της Δημοκρατικής Κίνησης Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης, ιδίως μετά τη συγχώνευσή της με τη Νεολαία της ΕΔΑ (οπότε και μετονομάστηκε σε Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη – ΔΝΛ), η οποία στο απόγειό της αριθμούσε μεταξύ 35.000 και 37.000 μέλη.⁵ Στοιχείο πιο εντυπωσιακό από τον αριθμό των μελών της υπήρξε, ωστόσο, η πολύμορφη δράση της ΔΝΛ σε πόλεις και χωριά σε ολόκληρη την Ελλάδα. Η άνοδος της συγκεκριμένης συλλογικότητας σχετίζεται μεταξύ άλλων και με τη χαλάρωση των ενταξιακών κριτηρίων των μελών της,⁶ διαδικασία που εμπίπτει στο θεωρητικό πλαίσιο του εισαγωγικού κεφαλαίου: Η δυσκολία να εκφραστεί άμεσα ενάντια στο προδικτατορικό κράτος οδήγησε τη νεολαιίστικη οργάνωση σε μια έντονη δραστηριοποίηση στο συγκριτικά ασφαλέστερο πολιτιστικό πεδίο και στην

⁴ Οι όροι «χαμηλό» και «υψηλό» επίπεδο οργάνωσης, που υιοθετούνται στη συνέχεια, περιγράφουν την ισχύ ή την συνεκτική οργανωτική συγκρότηση των συλλογικοτήτων της κοινωνίας πολιτών αντίστοιχα.

⁵ Ιωάννα Παπαθανασίου, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις* (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2008), 86,87.

⁶ Στο ίδιο., 87, 103.

απόρριψη μιας αυστηρής οργανωτικής δόμησης, εξέλιξη που επέτρεψε τη μαζικοποίησή της. Πράγματι, η υπέρβαση του ιεραρχικού οργανωτικού μοντέλου που ακολουθούσε η Νεολαία ΕΔΑ και η πολιτιστική δραστηριότητά της φαίνεται να έδωσαν πρωτόγνωρη ώθηση στο εγχείρημα. Ζητήματα ισότητας φύλων και γυναικείας χειραφέτησης ερχόταν στο προσκήνιο:

Ήταν άλλο πράγμα η νεολαία της ΕΔΑ που ήταν στενά κομματική νεολαία, αλλά το κλίμα άλλαξε με τη ΔΝΛ. Κάναμε διανυκτερεύσεις κορίτσια και αγόρια μαζί πρώτη φορά. Κάποια κορίτσια ερχότανε με τις μανάδες τους. Βέβαια στις μεγάλες πόλεις ήταν ήδη γνωστά αυτά, αλλά έσπαγε και το κλίμα στην επαρχία. Και γινότανε ένας χαμός. Γενικά για όλη τη νεολαία και ειδικά για τα κορίτσια που βγήκανε στο προσκήνιο. Τότε πια, πιο οργανωμένα μιλήσαμε για την ισότητα των φύλων κτλ.[...] Να σου πω την αλήθεια ούτε κι εμείς καταλαβαίναμε τι κάναμε. Δηλαδή αν μου πει κάποιος ότι ξεκινήσαμε με βάση ένα πλάνο, με κάποιες αρχές...όχι. Περιττό να σου πω ότι από Μαρξισμό και από αυτά ήμασταν τουβλάκια. [...]. Πιο πολύ με το ένστικτο λειτουργούσαμε και με τη βαθιά πίστη ότι πρέπει αυτός ο κόσμος να αλλάξει και ότι εμείς είμαστε ταγμένοι να τον αλλάξουμε. (Τσαρουχά)⁷

Η πολιτιστική σφαίρα λειτούργησε συχνά ως προκάλυμμα της πολιτικής, μια λειτουργία που στα αυστηρά πλαίσια της ιστορικής περιόδου αποδείχτηκε χρήσιμη ιδιαίτερα στην αριστερή κοινωνία πολιτών και λειτούργησε παραδειγματικά για το ενδοδικτατορικό της ισοδύναμο.

⁷ Συνέντευξη με την Τσαρουχά Καίτη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

Ανοίγαμε γραφεία, φέρναμε τη νεολαία και ό,τι πολιτιστική εκδήλωση μπορείς να φανταστείς [την κάναμε]. Από τραγούδια, μουσική, θέατρο, ζωγραφική, ποδόσφαιρο, όλα αυτά μαζί με τις εκδρομές, με τις γιορτές κτλ. [Η πολιτιστική δραστηριότητα] κατά κάποιο τρόπο νομιμοποιούσε την οργάνωση.[...] Ριζοσπαστικοποιούνταν οι νεολαίοι που ερχόντουσαν. Έτσι οργανωθήκαμε όλοι μας. Μας επηρέασε πολύ η μουσική του Θεοδωράκη. (Χατζηγιάννης)⁸

Το οργανωτικό παράδειγμα της Νεολαίας Λαμπράκη υπήρξε, λοιπόν, πετυχημένο καθώς κατάφερε να περιβάλει τα μέλη της με ένα σχετικά ασφαλές πλαίσιο δραστηριοτήτων, που δεν προκαλούσε άμεσα το καθεστώς. Τη συνακόλουθη μαζικοποίησή της ακολούθησε η διάχυση των πολιτικών και πολιτιστικών προταγμάτων της και η σταδιακή ριζοσπαστικοποίηση των πολιτικών αιτημάτων και των διεκδικητικών μέσων. Παρόμοια εξέλιξη είχαν και τα γεγονότα την περίοδο πριν την εξέγερση του Πολυτεχνείου, όπως αναφέρεται στη συνέχεια (4.4).

Μετά το θάνατο του Λαμπράκη έγινε ένα ξέσπασμα. Ένα ξέσπασμα απίστευτο. Δηλαδή γεμίσαν τα γραφεία κόσμο. Κυρίως νέους. Δεν ξέραμε τι να κάνουμε. Δεν ξέρω, ήταν ασυγκράτητο το ρεύμα. Αρχίσαμε λοιπόν και διαδηλώνουμε στους δρόμους, που ήταν παράτολμο, γιατί στην Καβάλα είχε γίνει μεγάλη σφαγή μετά το '46-'48 και είχε τρόμο ο κόσμος.[..] Με το θάνατο του ανθρώπου αυτού έγινε πραγματικά μια επανάσταση. Γεμίσαν τα γραφεία κόσμο. Πινγκ-πονγκ παίζαμε, σκάκι. [...] Στο δικό μας το χώρο δεν πέρανε εύκολα η γραμμή του κόμματος όταν δεν συμφωνούσαμε. Υπήρχε η γνώμη. Η οποία δεν επηρεαζότανε από τον γραμματέα. (Χρυσάφης)⁹

⁸ Συνέντευξη με τον Χατζηγιάννη Νάντη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκη

⁹ Συνέντευξη με τον Χρυσάφη Γιάννη, 2012, Απρίλιος, 3, Τρίτη, Αθήνα

Ο ίδιος ο ιστορικός γραμματέας της οργάνωσης, Μ. Θεοδωράκης αφηγείται χαρακτηριστικά: «Τα παιδιά έπιαναν ένα δωμάτιο, έγραφαν “Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη” και γινόντουσαν Λαμπράκηδες μόνοι τους. Αυτό-οργάνωση. Ξεπήδησαν οργανώσεις σε απίθανα μέρη.»¹⁰

Ανάλογες αριστερές ομαδώσεις νεολαιίστικου χαρακτήρα ποικίλου επιπέδου οργάνωσης εμφανίζονται και συνδιαμορφώνουν το μωσαϊκό της νεανικής διεκδίκησης στη δεκαετία του '60: Ο Σύνδεσμος «Μπέρτραντ Ράσελ», η Ανανεωτική Ομάδα Δημοκρατικής Αριστεράς (ΑΟΔΑ), η ομάδα γύρω από το περιοδικό «Αναγέννηση», η Κίνηση Αντιαποικιακής Αλληλεγγύης Φίλοι Νέων Χωρών, η Πανσπουδαστική Δημοκρατική Κίνηση «Σωτήρης Πέτρουλας» και η Οργάνωση της Αντικαπιταλιστικής-Σοσιαλιστικής Συνειδητοποίησης, η Επιτροπή Εργαζόμενων Σπουδαστών – Μαθητών, ο Σύλλογος Εργαζόμενων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης, η Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων του Πανεπιστημίου Αθηνών (ΔΕΣΠΑ), η Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδος (ΕΦΕΕ) και η Δημοκρατική Αντίσταση Σπουδαστών (ΔΑΣ 114).¹¹

Μαζί με τους νεολαίους με αναφορά στον Κεντρώο χώρο (ΕΔΗΝ) δημιουργείται μια ευρύτατη νέα και νεανική κοινωνία πολιτών, η οποία χαρακτηρίστηκε από το ξεπέρασμα των μέχρι τότε πολιτικών στεγανών και την κοινή κινηματική δράση στα

¹⁰Γεώργιος Μαλούχος, *Άξιος Εστί. Ο Μίκης Θεοδωράκης αφηγείται τη ζωή του στον Γ. Π. Μαλούχο και συνθέτει την ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Από τον Μεσοπόλεμο στην 21η Απριλίου* (Αθήνα: Λιβάνης, 2004), 515,17,18.παράθεση από: Σεφεριάδης, "Διεκδικήσεις και κινήματα στην ελληνική δεκαετία του '60: Η πρόκληση της θεωρητικής αξιοποίησης," στο *Αναδρομές της Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας*, 12.

¹¹Σεφεριάδης, "Διεκδικήσεις και κινήματα στην ελληνική δεκαετία του '60: Η πρόκληση της θεωρητικής αξιοποίησης," στο *Αναδρομές της Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας*, 15, 16.

πλαίσια του «Ανένδοτου». Τα «κοινωνικά σχίσματα» (social cleavages) που προέκυψαν υπερέβαιναν σε πολλές περιπτώσεις τους υπαρκτούς ταξικούς και ιδεολογικούς διαχωρισμούς.¹² Η Καίτη Τσαρουχά, μέλος της ΔΝΛ και κόρη του μετέπειτα δολοφονημένου βουλευτή της ΕΔΑ, Γιώργη Τσαρουχά, αναφέρει σχετικά με τη σύμπραξη δυνάμεων της Αριστεράς με άλλες πολιτικές νεολαίες της εποχής:

Ένα μέγα καλό ήτανε ότι στη νεολαία του Μαρκεζίνη, το μεγαλύτερο κομμάτι ήταν παιδιά με προοδευτικές ιδέες. Είτε παιδιά δεξιών οικογενειών, που όμως αυτά φεύγανε από τα πλαίσια, είτε παιδιά ελαφρώς αριστερών οικογενειών γιατί εκεί βρισκανε μια δυνατότητα να εκφραστούν. Όσο ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε τη νεολαία του υπό απόλυτο έλεγχο (και καφέ για να πιείς με την άδειά του έπρεπε να γίνει), αυτοί στην Νεολαία Μαρκεζίνη είχανε μια ανεξαρτησία. Και για μας αυτοί αποτελούσαν ένα άλλοθι. Δηλαδή ήτανε σύμμαχοί μας. Μας είχανε πολύ μεγάλη εκτίμηση, μας στηρίζανε κι εμείς λίγο καλυπτόμασταν από αυτούς. Χωρίς να μας καθοδηγήσει η ΕΔΑ. Ήξερα ας πούμε ότι θα πάω στη διαδήλωση αλλά θα έχω και τον Ντίνο τον Τριαρίδη ο οποίος μπορεί να τους πει «άντε φασίστες φύγετε». Εγώ δεν μπορούσα να το πω. Εγώ μόλις θα άνοιγα το στόμα μου θα με είχανε εξαφανίσει. [...]Υπήρχε και η νεολαία του Μπαλτατζή του αγροτικού κόμματος που είχανε οικοτροφεία και μαζεύανε τα παιδιά από φτωχές οικογένειες κυρίως καπνοκαλλιεργητών. Ήτανε ένα στήριγμα και αυτοί. (Τσαρουχά)¹³

Το νέο, λοιπόν, που κομίζει η δεκαετία του '60 αναφορικά με την κοινωνία πολιτών δεν αφορά μόνο αριθμητικά, αλλά και ποιοτικά δεδομένα: Δίκτυα – νέων κυρίως

¹² Ο όρος «κοινωνικό σχίσμα» ή «κοινωνική διαιρετική τομή» καθιερώθηκε με το έργο των Seymour Martin Lipset και Stein Rokkan, *Party systems and voter alignments : cross-national perspectives, International yearbook of political behavior research* (New York: Free Press, 1967).

¹³ Συνέντευξη με την Τσαρουχά Καίτη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

ανθρώπων – άτυπες εκδηλώσεις της κοινωνίας πολιτών, μπαίνουν στο προσκήνιο και προτάσσουν ένα συνονθύλευμα πολιτικών και πολιτιστικών διεκδικήσεων. Οι ίδιοι άνθρωποι οργανώνονται σε πολιτικές νεολαίες και συμμετέχουν στους διεκδικητικούς αγώνες της γενιάς τους, που πρεσβεύει κάτι πρωτόγνωρο στην ελληνική κοινωνία: Μια αμφισβήτηση σε δύο πεδία. Στο πεδίο της πολιτικής και σε αυτό της καθημερινότητας. Στο πολύ χρήσιμο βιβλίο του Κώστα Κατσάπη γίνεται εκτενής λόγος για αυτές τις δύο ποιότητες αμφισβήτησης, οι οποίες συνυπήρξαν και αλληλοτροφοδοτήθηκαν.¹⁴

«Εδώ τα πράγματα είναι κάπως θολά, μιας και η εν λόγω νεολαία [σ.σ. αυτή που αμφισβητούσε την καθημερινότητα] υπήρξε έως τώρα (τουλάχιστον σε επίπεδο ιστοριογραφίας) απολύτως αφανής. Αυτό δεν είναι περίεργο. Οι νέοι που υλοποιούσαν την αμφισβήτηση της καθημερινότητας δεν αποτελούσαν μια οργάνωση με αρχές, καταστατικό, μέλη, σφραγίδα και ηγεσίες. Ανήκαν σε μια συλλογικότητα η οποία φαίνεται πως περισσότερο συμεριζόταν μια κοινή αίσθηση ιστορίας (a common sense of history), παρά συγκροτούσε μια ευδιάκριτη, συγκροτημένη και αδιαφοροποίητη στο εσωτερικό της νεανική ομάδα. Και βέβαια, ακριβώς για τον λόγο αυτό, η ένταξη ενός εκάστου στη συλλογικότητα αυτή σε καμία περίπτωση δε σήμαινε πως δε μπορούσε ταυτόχρονα να ανήκει και σε οποιαδήποτε άλλη κομματική ή φοιτητική οργάνωση, κάτι που μάλλον περιπλέκει τα πράγματα.»¹⁵

¹⁴ Κώστας Κατσάπης, *Το "Πρόβλημα Νεολαία". Μοτέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974* (Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2013).

¹⁵ Στο ίδιο., 20.

Η άτυπη, η αφανής κοινωνία πολιτών της δεκαετίας του 1960 στην οποία αναφέρεται ο Κατσάπης δραστηριοποιήθηκε σε χαμηλότερα ή υψηλότερα επίπεδα οργάνωσης και εξέφραζε ένα συνονθύλευμα πολιτιστικών και πολιτικών διεκδικήσεων. Το φάσμα της θεσμικότητας και σε αυτή την περίοδο είναι υπαρκτό, τα τυπικά χαρακτηριστικά ατονούν όπου δεν υπάρχει επαρκής «χώρος» στη δημόσια σφαίρα και η άτυπη δραστηριοποίηση δεν αποκλείει την οργανωμένη ένταξη. Το ανελεύθερο πολιτικό καθεστώς άφησε με αυτόν τον τρόπο το αποτύπωμά του σε ταυτοτικά χαρακτηριστικά μερίδας της κοινωνίας πολιτών, τα οποία λειτούργησαν ως οργανωτική παρακαταθήκη απέναντι στο αυταρχικό καθεστώς της επταετίας.

Εντούτοις, το φαινόμενο της εν κρυπτώ ή τις έμμεσης πολιτικής παρουσίας έχει τις ρίζες του στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου και των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων, περίοδο στην οποία η δημοκρατία ήταν πειθαρχημένη με την έννοια ότι στις δημοκρατικές διαδικασίες είχαν τεθεί όρια. Τα όρια αυτά προσδιορίζονταν, πέρα από την κυβέρνηση της ΕΡΕ, από τους τρεις επιπλέον ισχυρούς εξωδημοκρατικούς πόλους της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή τη μοναρχία, τις ένοπλες δυνάμεις και τον λεγόμενο «ξένο παράγοντα». Παρότι το μετεμφυλιακό καθεστώς ήταν τυπικά δημοκρατικό (συνταγματικοί θεσμοί, λειτουργία Βουλής, εναλλαγή κυβερνήσεων στην εξουσία, μερική έστω άσκηση ατομικών και συλλογικών ελευθεριών), υπήρχε και τότε τμήμα της κοινωνίας πολιτών που βρισκόταν υπό αυστηρή επιτήρηση.¹⁶ Με αυτό το δεδομένο, καθ'

¹⁶ Ο Κωνσταντίνος Τσουράκης αναφέρει χαρακτηριστικά: «[...] συνθήκες όπου για να μπει κάποιος στα γραφεία της ΕΔΑ, έπρεπε να ξέρει ότι εξερχόμενος τον σταματούσε ο αστυνομικός και του ζητούσε τα στοιχεία του. Τους πιο επώνυμους του χαιρετούσαν κιάλας, γι' αυτό και τους λέγαμε καλησπεράκηδες.» *Συνέντευξη με τον Τσουράκη Κωνσταντίνο, 2012, Ιανουάριος, 22, Κυριακή, Νέα Σμύρνη*

όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου, κυρίως η Αριστερά αναγκάστηκε συχνά να ισορροπήσει ανάμεσα σε λιγότερο και περισσότερο αφανείς δομές, δημιουργώντας μια ιδιαίτερη οργανωτική παράδοση που χρησιμοποιήθηκε ευρέως στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Σε σχετική ερώτησή μας, ο Χρόνης Μίσσιος απαντά:¹⁷

Πότε εντάχθηκα επίσημως σε κάποιον κατάλογο; Ποτέ. Αυτός ήταν ένας διαρκής αγώνας. Τι να γραφτεί; Ήσουν κομμουνιστής, μετείχες στον αγώνα πειθαρχούσες στη γραμμή του κόμματος. Το σπίτι μου ήταν γεμάτο παράνομους [ήδη] από τη δικτατορία του Μεταξά. Δεν χρειαζόταν να γραφτώ κάπου. Εγώ 5 χρονών κουβαλούσα σημειώματα από τον έναν παράνομο στον άλλον. Με πιάσαν στην ασφάλεια και με πλακώσαν στο ξύλο γιατί κουβαλούσα ένα σημείωμα και το έφαγα. Τι να γραφτεί στο κόμμα και να ξεγραφτεί; Ποιος έχει δικαίωμα να σε ξεγράψει; Άσε που τολμούσε το ΚΚ να διατηρεί καταλόγους; Αστειεύεσαι; Ήταν σαν να τους παρέδιδε στην ασφάλεια. Δεν γράφαν λοιπόν μέλη. (Μίσσιος)¹⁸

Η άτυπη οργάνωση, λοιπόν, καθώς και ο αφανής τρόπος δράσης, δεν ήταν άγνωστες πρακτικές για πολλά από τα μέλη της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών. Ο βαθμός διείσδυσης του κράτους στη δημόσια σφαίρα καθόρισε διαχρονικά τη θεσμικότητα της κοινωνίας πολιτών. Στη λειψή δημοκρατία της δεκαετίας του 1960 η

¹⁷ Να σημειωθεί πως η συγκεκριμένη ερώτηση [«Πότε και υπό ποιες συνθήκες ενταχτήκατε σε επίσημη πολιτική οργάνωση;»] του οδηγού συνέντευξης που χρησιμοποιήθηκε, αλλά κυρίως η συγκεκριμένη απάντηση του συμμετέχοντα κατέδειξαν έγκαιρα τα όρια μιας δομημένης συνέντευξης και τις δυσκολίες των ερωτημάτων κλειστού τύπου. Ο Χρόνης Μίσσιος, κατά δήλωσή του «γεννημένος μέσα στη αριστερά», κατέστησε σαφή την ανάγκη υιοθέτησης της ημιδομημένης συνέντευξης ως ιδανικής για το είδος της έρευνας, γεγονός που επιβεβαιώθηκε πολλές φορές στις συνεντεύξεις που ακολούθησαν με άλλους αντιστασιακούς.

¹⁸ Συνέντευξη με τον Μίσσιο Χρόνη, 2009, Μάιος, 29 Παρασκευή, Καπανδρίτι

κρατική εμπλοκή στο πεδίο δράσης της κοινωνίας πολιτών δεν είχε ούτε την έκταση ούτε τα βίαια χαρακτηριστικά της περιόδου που ξεκινά με το απριλιανό πραξικόπημα. Ωστόσο, δεν ήταν λίγοι οι θύλακες της κοινωνίας πολιτών, οι οποίοι προσαρμόστηκαν στην ιδιαίτερη συγκυρία της εποχής τους και εφάρμοσαν άτυπους, έμμεσους τρόπους οργάνωσης, ώστε να αποκτήσουν θεσμική/νόμιμη υπόσταση. Το τότε μέλος της Νεολαίας Λαμπράκη, Γιώργος Παπαπέτρος, αφηγείται σχετικά, για την περίοδο πριν από το απριλιανό πραξικόπημα:

Από την οργάνωση είπαν [ότι] πρέπει να υπάρξει κάτι άλλο να καλύπτει τη δραστηριότητα των Λαμπράκηδων. [...] Οπότε αποφασίζεται να γίνει ένας πολιτιστικός εκδρομικός όμιλος, ο "Διονύσιος Σολωμός". Με το καταστατικό του, με πρωτοδικείο κτλ. Νόμιμος.[...] Θέλαμε στο διοικητικό συμβούλιο να μην είναι γνωστοί Λαμπράκηδες που θα χτυπιόταν αν γινόταν τίποτα. [Επρόκειτο για] συνειδητά κεκαλυμμένη δράση των Λαμπράκηδων με νόμιμο [προσωπείο], με πολιτιστική δράση, αλλά χωρίς πολιτική [...] Και βάζουμε αντιπρόεδρο τον Αλέκο τον Αλαβάνο, ως γιο του Αλαβάνου, αστό, μεγαλοαστό. Ο πατέρας του ήταν ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της Ένωσης Κέντρου.[...] Δεν το ήξερε ούτε ο ίδιος πως ο σύλλογος ήταν των Λαμπράκηδων. [Πίστευε] ότι ήταν ένας μορφωτικός, εκδρομικός, πολιτιστικός σύλλογος που κάνει εκδηλώσεις, ταινίες, ομιλίες κτλ. Το έμαθε ο Αλέκος μετά, μόλις έγινε η δικτατορία, διαλύθηκαν οι Λαμπράκηδες και ο Σολωμός ως μετωπική οργάνωση των Λαμπράκηδων. (Παπαπέτρος)¹⁹

Το ίδιο πλαίσιο ίσχυε και στα κινηματικά γεγονότα της εποχής, κατά τα οποία η δημόσια διαμαρτυρία και διεκδίκηση έσπρωξε διαφορετικά τμήματα της κοινωνίας πολιτών σε μια μορφή μεταξύ τους συνεργασίας, κατά την οποία τα πιο ριζοσπαστικά

¹⁹ Συνέντευξη με τον Παπαπέτρο Γιώργο, 2014, Ιανουάριος, 16, Πέμπτη, Αθήνα

μέλη χρησιμοποίησαν την ασφάλεια που προσέφεραν θύλακες πιο κοντά στον κρατικό μηχανισμό, ενώ οι τελευταίοι, ριζοσπαστικοποιούμενοι, εγείρανε νέα πολιτικά αιτήματα, μη παραδοσιακά για τον πολιτικό χώρο που πρέσβευαν. Για παράδειγμα, για την κινητοποίηση της Νεολαίας του Κέντρου στο πλαίσιο του «ανένδοτου» και την ιδιότυπη σχέση της με αριστερά μέλη της κοινωνίας πολιτών λέει χαρακτηριστικά ο Αντώνης Σαχπεκίδης: «Πολλοί αριστεροί φοβούνταν να δραστηριοποιηθούν στο δικό τους το χώρο» γι' αυτό έρχονταν στα πούλμαν της Δημοκρατίας με τους κεντρώους. «Όταν μπορούσαν βγάζαν το κεφαλάκι τους. Ήταν τα λεγόμενα 'πουλάκια'[...] Ήταν κρυφοαριστεροί οι οποίοι καλύπτονταν με την ΕΔΗΝ.»²⁰

Σύμφωνα με την Τσαρουχά, οι πρακτικές έμμεσης και καλυμμένης πολιτικής δραστηριότητας δεν υπήρξαν πάντα προϊόν πολιτικής ανάλυσης, αλλά περισσότερο αποτέλεσμα ενός «πολιτικού ενστίκτου» που ακολουθούσε το ιδιόμορφο πλαίσιο που είχε διαμορφώσει προδικτατορικά η κρατική εμπλοκή στη δημόσια σφαίρα με απώτερο στόχο τη νομιμοποίηση της διεκδίκησης και της πολιτικής σύγκρουσης:

Δηλαδή ήτανε ένα κλίμα ημιπαρανομίας, μιας προσπάθειας να βγούμε ολίγον πολιτικά. Χωρίς καθοδήγηση, βλέπαμε ότι αυτό περνάει μέσα από τα [φοιτητικά] αιτήματα, τα συσσίτια, η βιβλιοθήκη, η λέσχη των φοιτητών που τότε ήταν ένα πανάθλιο πράγμα. Έτσι έβγαινε. (Τσαρουχά)²¹

²⁰ Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*, 116.

²¹ Συνέντευξη με την Τσαρουχά Καίτη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

Η παραπάνω περιγραφή μιας συλλογικής διεκδίκησης βασισμένης σε εμπειρικά συμπεράσματα, «χωρίς καθοδήγηση», αναδεικνύει - στο αναλυτικό μας πλαίσιο - έναν εν μέρει επιβεβλημένο και ακούσιο ετεροπροσδιορισμό της κοινωνίας πολιτών απέναντι στο θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής σύγκρουσης που είχε θέσει το προδικτατορικό κράτος. Ακριβέστερα, συνισταμένη της συλλογικής επεξεργασίας της διεκδικητικής τακτικής και των θεσμικών παραγόντων της ιστορικής συγκυρίας, η τάση της κοινωνίας πολιτών προς την έμμεση, νόμιμη διεκδίκηση αποκαλύπτει και την αλληλεπικάλυψη των διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης, στα οποία εντοπίζονται οι θεσμοί και η κοινωνία πολιτών αντίστοιχα.

Στο ίδιο πλαίσιο, η ΕΔΑ μπορεί να χαρακτηριστεί ως μετωπική οργάνωση του ΚΚΕ και ταυτόχρονα μέσο νομιμοποίησης του τελευταίου. Ισορροπώντας σε ένα ιδιόμορφο καθεστώς ημι-νομιμότητας, πορεύθηκε στα χρόνια πριν το πραξικόπημα των συνταγματαρχών, επιδιώκοντας περαιτέρω νομιμοποίηση, κυρίως μέσω συνεργασιών με τον Κεντρώο χώρο. Η άτυπη πολιτική σύμπραξη της αριστεράς και του κέντρου φαινόταν κατά καιρούς να αποτελεί τακτική επιλογή αμφότερων των πολιτικών χώρων:

Στον Πειραιά που είναι εργατούπολη, έχουμε μία οργάνωση μερικών δεκάδων ανθρώπων και οι περισσότεροι είναι παράνομοι. Άνθρωποι που δεν έχουν οργανωτική σχέση με το κόμμα. Έχουν κάποια δύναμη στα συνδικάτα, στις γειτονιές, στα εργοστάσια κτλ. Η ΕΔΑ λοιπόν έρχεται να δώσει τη δυνατότητα της νόμιμης έκφρασης. Έτσι αναπτύχθηκε ένα πολύ ισχυρό προοδευτικό κίνημα, δηλαδή μια δραστηριότητα κοινωνική και πολιτική προς την προοδευτική κατεύθυνση. [...] Μέχρι και τη δικτατορία δηλαδή, ο Πειραιάς εξέλεγε δημάρχους οι οποίοι υποστηρίζονταν από την ΕΔΑ ή ήταν καθαρόαιμοι ΕΔΑίτες. Στη δεκαετία του '50 και ενώ η αριστερά ήταν εντελώς στη γωνία, τα κεντρώα κόμματα βρήκανε αποκούμπι στις ψήφους της αριστεράς. Και παρά το γεγονός ότι ήθελαν να κρατούν την αριστερά σε

απόσταση στηρίζονταν και σε αυτή. Κι έτσι δειλά-δειλά ξεκίνησε μια συνεργασία στους δήμους. (Κ.)²²

Η ελληνική προδικτατορική κοινωνία πολιτών, λοιπόν, δεν κινήθηκε αυστηρά σε τυπικά πλαίσια. Οι άτυπες και οι αφανείς εκφάνσεις τις υπήρχαν και ενυπήρχαν ανάμεσα σε πιο επίσημες, συνθέτοντας ένα συνονθύλευμα από επίσημες οργανώσεις και δίκτυα φίλων με κοινό ή όμορο – κατά κανόνα ιδεολογικό – πρόσημο. Το φάσμα της θεσμικότητάς της, οι λογής βαθμίδες οργάνωσης, όπως αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, περιγράφεται με χαρακτηριστικό τρόπο από το Χρήστο Ζαφείρη, για την πόλη της Θεσσαλονίκης. Στη περιγραφή του παρακάτω εκτεταμένου αποσπάσματος κυριαρχεί, θεωρούμε όχι τυχαία, ο όρος «παρέα».²³ Το ανελεύθερο πολιτικό περιβάλλον της προδικτατορικής λειψής δημοκρατίας άφησε το αποτύπωμά του στο επίπεδο θεσμικότητας της αντίστοιχης ενδοδικτατορικής ελληνικής κοινωνίας πολιτών:

«Εμείς “του ’60 οι εκδρομείς” ως συλλογική έκφραση δεν ήμασταν τίποτα άλλο παρά παρέες. Παρέες εθνοτοπικές, ιδεολογικές, κομματικές, αντιστασιακές, ερωτικές συναδελφικές, πανεπιστημιακές, καφενόβιες, παρέες στεκιών και κυλικείων.[...] Οι παρέες, πέρα από τον ολιγοπρόσωπο στενό πυρήνα, άνοιγαν και έκλειναν, άλλοτε διαλύονταν και ξαναδημιουργούνταν[...].Οι παρέες ήταν πολλές και ετερόκλητες.

²² Ο αντιστασιακός που μας παραχώρησε τη συνέντευξη θέλησε να κρατήσει την ανωνυμία του. Συνέντευξη, 2012, Ιανουάριος, 22, Κυριακή, Αθήνα

²³ Ο ίδιος όρος, άλλωστε, κυριαρχεί και στο λόγο των αντιστασιακών που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις για τις ανάγκες της διατριβής και περιγράφει, όπως και εδώ, τη διαδικασία συγκρότησης κάποιων συλλογικοτήτων, αλλά και την άτυπη δομική συγκρότηση και μεταξύ τους διασύνδεση. Βλ. σχετικά υποκεφάλαιο 4.2.1. «Παράνομες Συλλογικότητες Υψηλού Επιπέδου Οργάνωσης».

Συνδεδετικός κρίκος ήταν συνήθως ένας κοινός στόχος, μια μικρή ή μεγαλύτερη ιδεολογική ή καλλιτεχνική οργάνωση, όπως ο Φοιτητικός όμιλος Συζητήσεων που σύχναζε στο καφενείο Μέλισσα[...]Μια άλλη παρέα ήταν αυτή των “Σαββοπουλικών”[...] Η παρέα της Κίνησης Νέων για την Ειρήνη “Μπέρτραντ Ράσελ”, που μετά τις μαχητικές πορείες και συγκεντρώσεις διασκέδαζε σε ταβέρνες της Νέας Κρήνης ή της Πάνω Πόλης.[...] Διαχρονικές παρέες συγκέντρωνε το ιστορικό κυλικείο του παλιού κτιρίου της Φιλοσοφικής[...] φυσικά ήταν και το κεντρικό στέκι των χαφιέδων.[...]Μια άλλη παρέα, έξω από τα γνώριμα πλαίσια ήταν αυτή των μαθητών της Γερμανικής Σχολής, που η φουρνιά του '63 έβγαλε την ηγετική ομάδα του ΕΚΚΕ, τον Πέτρο Στάγκο και τον Άγη Τσάρα.[...]Από [το ζαχαροπλαστείο] του Γκιγκιλίνη πέρασαν όλοι σχεδόν οι ενταγμένοι σε Αριστερές πολιτικές νεολαίες, από τη νεολαία Λαμπράκη και την ΕΔΗΝ ως τις διάφορες κινεζόφιλες οργανώσεις.[...]Το Ιντεάλ[...] συγκέντρωνε κυρίως φανατικούς Δεξιούς φοιτητές, μέλη της ΕΚΟΦ και της ΕΡΕΝ, γι' αυτό και αντίπαλοί τους στους φοιτητικούς – ιδεολογικούς αγώνες το αποκαλούσαν “Καφέ Τραμπούκ”.»²⁴

Συνοψίζοντας, η προδικτατορική κοινωνία πολιτών, αποτέλεσμα και ανάγκη των συγκυριών της εποχής της, πότε με «κλειστές» οργανωτικές δομές συνωμοτικού χαρακτήρα και κάποτε με «ανοιχτές», οργανώθηκε και οργάνωσε, διαχύθηκε και εξέφρασε τα προτάγματά της, ανταποκρινόμενη στις ιδιαιτερότητες που εμφάνιζε ο δημόσιος χώρος της εποχής. Όπως υποστηρίζεται στη συνέχεια, η παρακαταθήκη αυτή, αν και χρησιμοποιήθηκε ευρέως από οργανώσεις κατά τη δικτατορία, δε στάθηκε ικανή

²⁴ Χρήστος Ζαφείρης, *Εμείς του '60 οι Εκδρομείς* (Αθήνα: Εξάντας Εκδοτική, 2000), 183 - 89.

ώστε να εξοπλίσει επαρκώς την κοινωνία πολιτών απέναντι στο αυταρχικό κράτος της υπό εξέταση επταετίας. Η βίαιη και εκτεταμένη διείσδυση του κράτους στη δημόσια σφαίρα καθιστούσε επιτακτικό το ριζικό μετασχηματισμό της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών και τη δραστηριοποίησή της εντός του αφιλόξενου πλαισίου που της επεφύλαξε η δικτατορία του Απρίλη 1967. Το πλαίσιο αυτό εξετάζει το επόμενο κεφάλαιο.

3. Το Αυταρχικό Καθεστώς Ενάντια στην Κοινωνία Πολιτών και οι Ευκαιρίες για Αντίσταση

Τα «όρια» ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία πολιτών δεν είναι στατικά, αλλά υπόκεινται σε αλλαγές, ανάλογα με την ιστορική, πολιτική ή πολιτειακή, την πολιτισμική και κοινωνική συγκυρία. Η «δημόσια σφαίρα» αντιμετώπισε, ως ο κατεξοχόν χώρος δράσης της κοινωνίας πολιτών, μία δυναμική διείδυση, μια «εισβολή» του κράτους, η οποία επήλθε με το πραξικόπημα.

Είναι σαφές, πως σε αυτή τη «διαμάχη» μεταξύ κράτους-κοινωνίας πολιτών, η πρωτοβουλία της βίαιης ανατροπής της μεταξύ τους ισορροπίας ανήκε στο κράτος που προέκυψε στις 21 Απριλίου του 1967. Η καθεστωτική εμπλοκή επιχειρήθηκε με πολλά μέσα και σημειώθηκε σε πολλά επίπεδα:¹ Με νέες νομοθετικές ρυθμίσεις, με την καταστολή ατόμων και οργανώσεων, με την απόπειρα ελέγχου της φοιτητικής ζωής, την άλωση των επαγγελματικών σωματείων, τον έλεγχο του Τύπου και με τη δημιουργία κρατικά ελεγχόμενων οργανισμών και ενώσεων πολιτών, προορισμένων να

¹ Μεταξύ άλλων, το καθεστώς προχώρησε σε κάποιες παροχές, ιδίως προς τον αγροτικό πληθυσμό και σε ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες. Βλ. ενδεικτικά το Διονύσης Ελευθεράτος, *Λαμόγια στο χακί. Οικονομικά "θαύματα" και θύματα της χούντας* (Αθήνα: Τόπος, 2015). Για τον ιδεολογικό λόγο των πραξικοπηματιών βλ. μεταξύ άλλων τα Γεώργιος Παπαδόπουλος, *Το πιστεύω μας*, 7 τ. (Αθήνα: Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, 1968 - 1972)· Ιωάννης Λαδάς, *Λόγοι* (Αθήνα: Επτάλοφος, 1970)· Στυλιανός Παττακός, *21η Απριλίου 1967. Διατί; Ποιοι; Πώς;* (Αθήνα: Βιοβιβλ, 1999)· Νικόλαος Ι. Μακαρέζος, *Πώς οδηγηθήκαμε στην 21η Απριλίου 1967* (Αθήνα: Πελασγός, 2005)· Γεώργιος Γεωργαλάς, *Η ιδεολογία της επαναστάσεως. Όχι δόγματα αλλά ιδεώδη* (Αθήνα: χ.χ.).

αντικαταστήσουν την κοινωνία πολιτών. Εν ολίγοις, η βάση της ίδιας της ύπαρξης κάθε μορφής κοινωνίας πολιτών, όπως αυτή υφίσταται υπό δημοκρατική διακυβέρνηση, δέχθηκε την έντονη κρατική καταστολή, τυπική των αυταρχικών καθεστώτων.²

Οι παραπάνω πρωτοβουλίες των δικτατόρων, μελετώνται στις σελίδες αυτού του κεφαλαίου. Ο λόγος που γίνεται αυτή η αναφορά στις ενέργειες του δικτατορικού καθεστώτος που στόχευαν τους φορείς της κοινωνίας πολιτών, προτού αναλυθούν οι δράσεις της κοινωνίας πολιτών καθεαυτής, είναι δύο: Πρώτον, ήταν το δικτατορικό καθεστώς που έθεσε τα νέα όρια μεταξύ κοινωνίας πολιτών και κράτους. Στο διαμορφωθέν, αυτό, πλαίσιο η κοινωνία πολιτών κλήθηκε να εξελιχτεί, να δράσει και να διεκδικήσει τις επιδιώξεις της, με προεξάρχουσα αυτή ακριβώς, της αμφισβήτησης αυτού του πλαισίου. Δεύτερον, από τις πρωτοβουλίες που το καθεστώς υιοθέτησε ενάντια στην κοινωνία πολιτών, και κυρίως από αυτές που δεν κατάφερε να υιοθετήσει, προέκυψαν και αντίστοιχες «ευκαιρίες» για αντίδραση από την πλευρά της τελευταίας.³

² Johnston, στο *Repression and Mobilization*.

³ Ο όρος «ευκαιρία» (opportunity) χρησιμοποιείται από τον Tilly για να αποτυπώσει τον βαθμό στον οποίο ομάδες ή δρώντες, «συμπεριλαμβανομένων των κυβερνήσεων, είναι ευάλωτες σε νέες απαιτήσεις οι οποίες, σε περίπτωση επιτυχίας, μπορούν να ενισχύσουν την πραγματοποίηση των συμφερόντων των διεκδικητών». Η έννοια εντάσσεται στο αναλυτικό δίπολο «ευκαιρία-απειλή», στο οποίο ως «απειλή» εννοείται «ο βαθμός στον οποίο άλλες ομάδες απειλούν να εγείρουν αξιώσεις που, σε περίπτωση επιτυχίας, αποδυναμώνουν την πραγματοποίηση των συμφερόντων των διεκδικητών». Βλ. αναλυτικά στο Charles Tilly, *From mobilization to revolution*, 1η εκδ. (New York: Random House, 1978), 133.

Προκειμένου, λοιπόν, να μελετήσουμε την εξέλιξη και την αποτελεσματικότητα της κοινωνίας πολιτών στη διαδικασία του εκδημοκρατισμού (κεφ. 4), είναι απαραίτητο να διακρίνουμε, σε ένα πρώτο επίπεδο, τις συνθήκες μέσα στις οποίες έδρασε και το πλαίσιο εντός του οποίου αναγκάστηκε να εξελιχθεί.

3.1 Νομοθετικές Ρυθμίσεις

Η νομική οργάνωση ενός κράτους, εν πολλοίς, διαμορφώνει και τη θεσμικότητα της κοινωνίας πολιτών, όπως την προσδιορίσαμε στο εισαγωγικό κεφάλαιο. Αυτό γιατί η αναγνώριση κάποιας ομάδας πολιτών από το κράτος έχει άμεσο αντίκτυπο στην επίσημη ή άτυπη υπόσταση μιας συλλογικότητας, στην οργανωτική δομή της και στο χαρακτήρα της δημόσιας παρουσίας της. Ενώ, όμως, υπό συνθήκες δημοκρατικού πολιτεύματος, η πρωτοβουλία για τη θεσμική -ή μη- έκφραση μιας συσσωμάτωσης ανήκει στους πολίτες που την απαρτίζουν, κάτι τέτοιο δεν ισχύει σε καταστάσεις αυταρχικής διακυβέρνησης: Ειδικότερα, σε νομικό επίπεδο, η κοινωνία πολιτών είναι αναγκασμένη, σε μεγάλο βαθμό και εκ των πραγμάτων, να ετεροπροσδιοριστεί σε σχέση με το (αυταρχικό) κράτος-νομοθέτη και να οργανωθεί αντίστοιχα ως νόμιμη, ημιπαράνομη, ή παράνομη.

Αυτή η ιδιότυπη «διαπραγμάτευση» της νομιμότητας, της αναγνώρισης δηλαδή του νόμιμου της λειτουργίας μια συλλογικότητας, από την πλευρά του κράτους, αποτέλεσε per se ένα από τα κυρίαρχα πεδία της αντιδικτατορικής δράσης της ελληνικής

κοινωνίας πολιτών. Όπως θα αναλυθεί στις σελίδες που ακολουθούν, δεν ήταν λίγες οι απόπειρες οργανώσεων που επιχείρησαν να δράσουν εντός των νομικών πλαισίων που έθεσε το δικτατορικό καθεστώς, όταν κάτι τέτοιο κατέστη εφικτό. Πράγματι, όπως αναλύεται στο κεφάλαιο 4, η νόμιμη δραστηριότητα υπήρξε κομβικό σημείο στη εξέλιξη της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών και την οργάνωση της αντιστασιακής της δράσης. Η αντίδρασή της, ωστόσο, στα νομικά κατασκευάσματα του καθεστώτος δεν υπήρξε κάτι δεδομένο, παρά ήταν το αποτέλεσμα μια διαδικασίας «ωρίμανσής» της και κυρίως της ελαστικότητας που επέδειξε αναφορικά με τις πρωτοβουλίες των απριλιανών δικτατόρων και τις ευκαιρίες που η ιστορική συγκυρία εμφάνισε.

Ωστόσο, καθώς η «νομιμοποίηση» είναι όρος που στην πολιτική επιστήμη επαφίεται ηθικών ή άλλων αξιών, η «διαπραγμάτευση» της νομιμότητας δεν αφορούσε αποκλειστικά την κοινωνία πολιτών, αλλά και το ίδιο το δικτατορικό καθεστώς, που από την πλευρά του προσπαθούσε να περιβάλλει τις πράξεις του με νομιμότητα, να προωθήσει την «ιδεολογία» του και να κατακτήσει ένα βαθμό αποδοχής και εξουσιαστικής επιβολής.⁴ Ταυτόχρονα, λοιπόν, με τις απόπειρες για τη δική του νομιμοποίησή, το καθεστώς επιδίωξε συστηματικά τη θεσμική ποινικοποίηση (και σε άτυπο πλαίσιο την

⁴ Για μια ανάλυση των όρων «πολιτική επιρροή», «νομιμοποίηση», «εξουσιαστική επιβολή» και «ιδεολογία» βλ. Dahl, *Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, 110-18. Για μια αποτύπωση τη φρασεολογίας του καθεστώτος στα πλαίσια του ιδεολογικού του λόγου συνοδευμένη από φωτογραφικό υλικό βλ. Daniel G. Andujar, επιμ., *Λεξικό της Ελληνικής Στρατιωτικής Χούντας*, LTI - Lingua Tertii Imperii (Kassel: documenta/Museum Fridericianum gGmbH, 2016).

απονομιμοποίηση) τόσο της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, όσο και αυτής που προέκυψε κατά τη διάρκεια της επταετίας.⁵

Το αυταρχικό καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου αντιλήφθηκε τη δημόσια σφαίρα εξ αρχής ως το πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στο κράτος, από τη μια, και την κοινωνία πολιτών από την άλλη, με ένα πρώτο διακύβευμα τη νομιμοποίησή του, τόσο στη συνείδηση των Ελλήνων, όσο και απέναντι στον ξένο παράγοντα. Κύριος στόχος των δικτατορικών νομοθετημάτων υπήρξαν περισσότερο οι συνεκτικά οργανωμένες, τυπικές εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών, καθώς οι νομοθετικές ρυθμίσεις δεν μπορούν παρά να αφορούν, πρώτα και κύρια, τις πλέον τυπικές και καθόλα –μέχρι τη στιγμή του πραξικοπήματος – νόμιμες οργανώσεις πολιτών, οι οποίες συνεχίζουν να διακηρύσσουν άμεσα την αντίθεσή τους στο καθεστώς. Εξ ορισμού δηλαδή, το νομικό κατασκεύασμα του δικτατορικού κράτους τοποθετείται, κατά κύριο λόγο, απέναντι στις νομικά αναγνωρισμένες συσσωματώσεις πολιτών της προαπριλιανής περιόδου.

Βέβαια, από τις νομοθετικές πρωτοβουλίες των συνταγματαρχών, δεν έλειψαν και αυτές που στόχευαν σε εκφάνσεις της ελληνικής κοινωνίας πολιτών, τις οποίες η παρούσα διατριβή χαρακτηρίζει «άτυπες» ή «αφανείς». Ο νομικός περιορισμός των ελευθεριών και η καταπάτηση των δικαιωμάτων που εξετάζονται στις επόμενες σελίδες μαρτυρούν πως το απριλιανό καθεστώς είχε σαφώς υπόψη του τον πολιτικό χαρακτήρα που εύκολα

⁵ Για μια ενδελεχή ανάλυση του περιεχομένου των δικτατορικών νομικών πρωτοβουλιών βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* μεταφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Γ' εκδ. (Αθήνα: Θεμέλιο, 1995).όπου, μεταξύ άλλων, ερμηνεύονται υπό νομοθετικό πρίσμα οι δύο συνταγματικές μεταρρυθμίσεις του καθεστώτος και συνδέονται ιστορικά με προγενέστερες και μεταγενέστερες ιστορικές περιόδους.

μπορούσαν να προσλάβουν άτυπες συσσωματώσεις πολιτών χωρίς προφανή πολιτικό προσανατολισμό και τη βούλησή του να τις εξουδετερώσει με νομικά μέσα.

Παρ' όλα αυτά, η άτυπη κοινωνία πολιτών αντιμετωπίστηκε από την πλευρά του κράτους, κυρίως, με εξίσου άτυπες κατασταλτικές μεθόδους: την εκτός νόμου (ακόμη και υπό τα δικτατορικά νομικά δεδομένα) καταστολή και τρομοκράτηση των πολιτών.⁶ Όπως το θέτει ο Μάνεσης, «ως αυθεντικό αυταρχικό καθεστώς, η στρατοκρατική δικτατορία ήταν καθεστώς ανομίας. Τα όρια μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας παρέμεναν ρευστά και συγκεχυμένα.»⁷ Η στάση αυτή των συνταγματαρχών εξηγείται εν μέρει και από το γεγονός πως το καθεστώς δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση να αποδώσει νομικά κάποιο θεσμικό ρόλο σε κατά τα άλλα άτυπες συσσωματώσεις πολιτών, κάτι που, ωστόσο, αναγκάστηκε να πράξει καθώς από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 προχωρούσε στην «ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση», υπό το βάρος της διεθνούς του εικόνας, της δραστηριότητας των παράνομων οργανώσεων που έβλεπε το φως της δημοσιότητας και της ισχνης υποστήριξης που απολάμβανε από την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της.

Τα δύο δικτατορικά συντάγματα, του 1968 και του 1973, καθόρισαν, εν πολλοίς, τη νομική βάση στην οποία επιχειρήσε να στηριχτεί η δικτατορία. Σε συνδυασμό με το λοιπό νομοθετικό έργο των δικτατόρων προέκυψαν, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, δύο

⁶ Σχετικά με τις άτυπες μεθόδους καταστολής βλ. κεφάλαιο 3.2 Η διαβάθμιση της κρατικής διεύθυνσης: τυπική και άτυπη πολιτική καταστολή.

⁷ Αριστόβουλος Μάνεσης, "Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας," στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, επιμ. Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999), 51.

βασικές αλλαγές στο θεσμικό μοντέλο που ίσχυε στην Ελλάδα μέχρι την 21^η Απριλίου: Η πρώτη μεγάλη θεσμική αλλαγή συντελέστηκε εντός του κρατικού μηχανισμού, αφενός με την ανάδυση των ενόπλων δυνάμεων ως νέου φορέα εξουσίας και αφετέρου με την αλλαγή των συσχετισμών ανάμεσα στις, τέσσερις πλέον, πηγές εξουσίας, οι οποίες ωστόσο, μόνο κατ' όνομα υφίσταντο, καθώς η πρωτοκαθεδρία του στρατού και η ταύτισή του με την εκτελεστική εξουσία ήταν απόλυτη. Ελαφρώς διαφοροποιημένη υπήρξε η περίπτωση της δικαστικής εξουσίας, η οποία διατήρησε ψήγματα της ανεξαρτησίας της σε ορισμένες περιπτώσεις που θα απασχολήσουν το παρόν κεφάλαιο.

Η δεύτερη – και ιδιαίτερα σημαντική εντός του αναλυτικού μας πλαισίου - αλλαγή που επιτεύχθηκε «δια νόμου» αφορούσε την ανατροπή της μέχρι τότε ισορροπίας ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία πολιτών, με την νομική αναπροσαρμογή της κρατικής διείσδυσης στο δημόσιο χώρο, η οποία έθετε και τα νέα νομικά όρια πολιτικής δικαιοδοσίας, τόσο του απριλιανού αυταρχικού καθεστώτος, όσο και της υπό διωγμό κοινωνίας πολιτών. Ο λόγος για τον έλεγχο της δημόσιας σφαίρας, για το «χώρο», που όπως έχει ήδη επισημανθεί, αποτέλεσε κεντρικό πεδίο διαμάχης ανάμεσα στα δύο αντιμαχόμενα «στρατόπεδα». Με τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις επιχειρείται, μεταξύ άλλων, η νομιμοποίηση της δίωξης της κοινωνίας πολιτών. Πριν αναφερθούμε, λοιπόν, στους επιμέρους νόμους που επηρέασαν την κοινωνία πολιτών, είναι σκόπιμο να δούμε κάποια βασικά στοιχεία των δύο χουντικών συνταγμάτων.

3.1.1 Το Σύνταγμα του 1968

Δυο εβδομάδες μετά το πραξικόπημα, το καθεστώς, με τη Συντακτική πράξη Α' της 6^{ης} Μαΐου του 1967 «περί ασκήσεως της Συντακτικής και Νομοθετικής Εξουσίας και τροποποιήσεως του Συντάγματος», φανερώνει την πρόθεσή του να σφετεριστεί και τη συντακτική εξουσία. Στην ίδια Συντακτική πράξη (άρθρο 2, παρ. 1) αναφέρεται πως ο λαός θα κληθεί να επικυρώσει το νέο Σύνταγμα με δημοψήφισμα. Το προσχέδιο του νέου Συντάγματος, το περίφημο «σχέδιο της επιτροπής Μητρέλια», που προέκυψε από μια διορισμένη ομάδα 20 «νομομαθών», παρουσιάστηκε στις 25 Μαρτίου 1968, ταυτόχρονα με το κάλεσμα των πολιτών για μια δημόσια συζήτηση επί του περιεχομένου του.⁸ Όπως ήταν φυσικό, η εξαγγελθείσα «δημόσια συζήτηση» δεν έλαβε ουσιαστικά ποτέ χώρα. Όσοι πολίτες τόλμησαν να εκφραστούν υπέρ του «όχι» παραπέμπονταν σε στρατοδικεία.⁹

⁸Για το "σχέδιο επιτροπής Μητρέλια" βλ. *Σύνταγμα της Ελλάδος* (Αθήναι: 1968).

⁹ Ο Μάνεσης αναφέρει σχετικά: [...] το δημοψήφισμα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1968 διεξάχθηκε στην Ελλάδα υπό το κράτος του στρατιωτικού νόμου, ενώ είχαν ανασταλεί οι εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων και των δημοσιών ελευθεριών[...] ενώ είχε ανασταλεί, δηλαδή τιμωρούνταν, κάθε πολιτική δραστηριότητα και τη στιγμή που όλα τα κόμματα ήταν απαγορευμένα· τη στιγμή συνεπώς που δεν υπήρχε καμία δυνατότητα διαλόγου, ούτε νόμιμης αντιπολίτευσης· τη στιγμή, που, πιο συγκεκριμένα, δεν επιτρεπόταν η εκστρατεία για το 'όχι'. Τη στιγμή που, αντίθετα, επιχειρούνταν επίσημα ένας αφόρητος μονόλογος υπέρ του 'ναι'. Τη στιγμή που ο κατασταλτικός κρατικός μηχανισμός –στρατός - αστυνομία- διοίκηση- δεν έμενε αμέτοχος, αλλά συμμετείχε σε μια τεράστια εκστρατεία προπαγάνδας και εκφοβισμού υπέρ του 'ναι'. Ενώ όλα τα μέσα πληροφόρησης, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση, ο τύπος, που ελέγχονταν απόλυτα από την κυβέρνηση δούλευαν φορτικά για το σκοπό αυτό· Τη στιγμή που οργανώνονταν κατευθυνόμενες συναντήσεις και δημόσιες συγκεντρώσεις, υποχρεωτικές για τους δημόσιους υπαλλήλους, τους υπαλλήλους και τους εργατές, και για τους πολίτες ακόμα γενικά (στα χωριά και τις μικρές πόλεις) σαν ένα είδος συμμετοχής στη 'δημόσια συζήτηση' για το 'σχέδιο Συντάγματος'. Ενώ καταγγελλόταν επίσημα εκ των προτέρων κάθε ψήφος υπέρ του 'όχι' ως απόδειξη 'αντεθνικών' πεποιθήσεων. Από την άλλη μεριά, οι ηγέτες του καθεστώτος, για να εξασφαλιστούν από κάθε έκπληξη, δήλωναν ότι ένα 'όχι' στο Σύνταγμα δε θα έπρεπε να ερμηνευτεί σαν 'όχι' στην κυβέρνηση[...]. Κάτω από

Αξίζει να σημειωθεί πως, παρά την κατάσταση αυτή, η συμμετοχή στο δημοψήφισμα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1968 έφτασε μόλις το 77,48%, σύμφωνα ακόμη και με τα επίσημα στοιχεία. Όπως ήταν αναμενόμενο, τα ίδια στοιχεία ανέφεραν πως υπέρ του νέου Συντάγματος τάχθηκε το 91,87% των ψηφισάντων.¹⁰

Με το Σύνταγμα που προέκυψε το 1968, ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων αναβαθμίζεται και αποκτά πρόσθετες αρμοδιότητες: Ο στρατός παρουσιάζεται ως εγγυητής του έθνους και αυτονομείται έναντι των υπολοίπων εξουσιών.¹¹ Παράλληλα, ενισχύεται η εκτελεστική εξουσία έναντι των υπολοίπων, η οποία όμως υπάγεται σε καθεστώς ελέγχου από τον στρατό: Ο Αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων, αξίωμα που πρωτοεμφανίστηκε τότε για πρώτη φορά, υποκαθιστά την κυβέρνηση, τόσο στα καθαρά στρατιωτικά θέματα, αλλά και στα πολιτικά, όντας ο υπεύθυνος για την προστασία «του κρατούντος πολιτεύματος και του κοινωνικού καθεστώτος». Οι υπερεξουσίες, όμως, που απολάμβανε Αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων - και δι' αυτού ο στρατός συνολικά- δεν

τις συνθήκες αυτές, το να μπορεί κανείς να ψηφίσει 'όχι', ή τουλάχιστον 'άκυρο', ήταν εξαιρετικά δύσκολο: Το να θέλει να το κάνει κανείς γινόταν τρομερά θαρραλέο και μάλιστα τρελό τέλος, το να το καταφέρει κανείς καταντούσε άχρηστο... Πράγματι, η επιτυχία της επιχείρησης 'δημοψήφισμα' ήταν πλήρης, δηλαδή, ολοκληρωτική[...]» στο A. W., (Manesis), "La confiscation du rounoir constituant par les colonels grecs," στο *Dossier sur le changement constitutionnel en Grece* (Paris: διαν. από Athenes-Presses Libres, 1973), 13.όπως παρατίθεται στο Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974)*, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας 283.

¹⁰Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974)*, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας 283.σημ. 25

¹¹ «Αι Ένοπλοι Δυνάμεις αποτελούνται εκ του Στρατού Ξηράς, Θαλάσσης και Αέρος και έχουν ως αποστολήν την υπεράσπισιν της Εθνικής ανεξαρτησίας, της εδαφικής ακεραιότητος του Κράτους, του κρατούντος πολιτεύματος και του κοινωνικού καθεστώτος έναντι πάσης επιβουλής.-2. Την διοίκησιν των Ενόπλων Δυνάμεων ασκεί η Κυβέρνησις δια του Αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων, ως ειδικώτερος νόμος ορίζει.»(Σύνταγμα του 1968, Άρθρο 129, παρ. 1 και 2)

περιορίζονταν στα όρια της κρατικής σφαίρας. Το στρατοκρατικό κράτος που αναδύθηκε προχώρησε σε μια σειρά συνταγματικών ρυθμίσεων, οι οποίες προέβλεπαν την εμπλοκή του σε τομείς που πρόσβαλαν το πεδίο δράσης και τη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών:

Στόχος του συντάγματος του 1968 υπήρξε η ελευθερία της έκφρασης των πολιτών, άμεσα, αλλά και μέσω των διατάξεων περί του Τύπου. Έτσι, ενώ τυπικά προβλέπεται η απαγόρευση κάθε μορφής λογοκρισίας, μια σειρά από εξαιρέσεις προβλέπουν την κατάσχεση κάθε εντύπου το οποίο δε λειτουργεί σε ασφυκτικά νομικά πλαίσια.¹² Είναι, λοιπόν, εμφανής η πρόθεση του συνταγματικού νομοθέτη να ελέγξει πλήρως οποιαδήποτε πηγή πληροφορίας και να φιμώσει τυχόν αντιπολιτευτικές φωνές. Και ενώ τα απαγορευμένα προδικτατορικά κόμματα ήταν ο αναμενόμενος στόχος του δικτατορικού Συντάγματος, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που το κείμενο του '68 είχε

¹² Πχ. Κατάσχεται κάθε έντυπο το οποίο 1) αποκαλύπτει πληροφορίας περί την οργάνωσιν, σύνθεσιν, εξοπλισμόν και διάταξιν των ενόπλων δυνάμεων ή την οχύρωσιν της χώρας, 2) είναι προφανώς στασιαστικόν ή σκοπεύει εις την ανατροπήν του πολιτεύματος ή του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος ή στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητος του Κράτους ή δημιουργεί ηττοπάθειαν ή προκαλεί η διεγείρει εις διάπραξιν εγκλήματος εσχάτης προδοσίας, 3) αποβλέπει οπωσδήποτε εις την προβολήν ή διάδοσιν, προς πολιτικήν εκμετάλλευσιν, απόψεων οργανώσεων και κομμάτων τελούντων εκτός νόμου, και δ) ένεκα ασέμνων δημοσιευμάτων προσβαλλόντων καταφανώς, την δημοσίαν αιδώς κατά τα υπό του νόμου οριζομένας περιπτώσεις.» Επίσης, «Νόμος ορίζει τας προϋποθέσεις εκδόσεως εφημερίδων ή άλλων πολιτικού περιεχομένου εντύπων, τα προσόντα, τους όρους και τους δεοντολογικούς κανόνας ασκήσεως του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, ως και τους όρους λειτουργίας των επιχειρήσεων τύπου.»[...] «Αι προσατατευτικά δια τον τύπον διατάξεις του παρόντος άρθρου δεν εφαρμόζονται επί των κινηματογράφων, των δημοσίων θεαμάτων, της φωτογραφίας, της ραδιοφωνίας, της τηλεψίας και παντός άλλου παρεμφερούς μέσου μεταδόσεως λόγου ή παραστάσεως.» Σύνταγμα του 1968, Άρθρο 14, παρ. 4, 11, 14. Το γεγονός της εξαιρέσης από τη διάταξη των κινηματογράφων, της ραδιοφωνίας και του θεάτρου εκμεταλλεύτηκε ως χώρο άτυπης δραστηριότητας η κοινωνία πολιτών, όπως αποτυπώνεται στο κεφάλαιο 4.3.

αναφορές σε ασαφείς έννοιες όπως η «ιδεολογία», τα «εθνικά ιδεώδη» ή το «εθνικόν φρόνημα». ¹³

Από τα παραπάνω, διαφαίνεται η πρόθεση του απριλιανού καθεστώτος α) να εντάξει εσκεμμένα στο νομικό λεξιλόγιο έννοιες που χρήζουν περαιτέρω ερμηνείας, οι οποίες έχουν μάλλον ηθική παρά νομική υπόσταση, β) να χρησιμοποιήσει αυτή την εννοιολογική αοριστία ως αφορμή για παρεμβάσεις σε όλους τους τομείς της πολιτικής δραστηριότητας, καθιστώντας, ταυτόχρονα, το στρατό τη μοναδική πηγή εξουσίας, γ) να διαχωρίσει - για πρώτη φορά σε Συνταγματικό κείμενο - τον «Λαό» από το «Έθνος». ¹⁴

Πρόθεση του συνταγματικού νομοθέτη, λοιπόν, δεν είναι η θέσπιση κάποιων νομικών κανόνων που θα έλεγχαν αποκλειστικά την τυπική κοινωνία πολιτών, όπως προσδιορίσαμε τον όρο, αλλά η βίαιη εμπλοκή του κράτους σε κάθε τομέα του πολιτικού γίνεσθαι, ικανή να ελέγξει ακόμη και άτυπες μορφές πολιτικής δράσης. Με τα λόγια του Γιώργου Κατηφόρη, αποστολή του στρατού ήταν να επεκτείνει την εξουσία του «ως τον

¹³ «1. Οι στρατιωτικοί οφείλουν πίστιν και αφοσίωσιν εις την Πατρίδα, τα εθνικά ιδεώδη και τας εθνικάς παραδόσεις και υπηρετούν το Έθνος.-2. Η αποστολή και η ιδιότης του στρατιωτικού αντίκεινται απολύτως προς ιδεολογίας σκοπούσας την ανατροπήν ή την υπονόμευσιν του κρατούντος πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος ή την άμβλυνσιν του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων ή συνδεομένας προς τας αρχάς και τα προγράμματα κομμάτων διαλυθέντων και τεθέντων εκτός νόμου.» Σύνταγμα του 1968, Άρθρο 130, παρ. 1 και 2

¹⁴ Με το άρθρο 2 παρ. 2 του δικτατορικού συντάγματος αντικαθίσταται η παραδοσιακή διατύπωση των μέχρι τότε ισχυόντων Συνταγμάτων και πλέον «Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του Λαού, υπάρχουν υπέρ του Λαού και του Έθνους και ασκούνται καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα». Η διατύπωση αυτή ήταν σκόπιμη με σκοπό τον σαφή συνταγματικό διαχωρισμό της αντικειμενικής έννοιας του «Λαού» από την ασαφή και ιστορικά φορτισμένη έννοια του «Έθνους».

τελευταίο πολίτη, για να ελέγξει όχι μόνο την πολιτική ζωή του και την οικονομική δραστηριότητά του, αλλά και για να ψάξει ως τα βάθη του είναι του.»¹⁵

Αναφορικά με τις τυπικές οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, το νέο Σύνταγμα καταφανώς επιχειρεί να τις ποινικοποιήσει, αυτοαναιρούμενο: Με το ακροτελεύτιο άρθρο του (138), το ίδιο το Σύνταγμα του 1968 «πάγωνε» τις πιο θεμελιώδεις διατάξεις του, οι οποίες αφορούσαν την προστασία της ασφάλειας του προσώπου, την απαγόρευση των έκτακτων δικαστηρίων, το άσυλο της κατοικίας, την ελευθερία της έκφρασης γνώμης και του Τύπου, την απαγόρευση της λογοκρισίας, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τις προϋποθέσεις για την επιβολή κατάστασης πολιορκίας, την ίδρυση και λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, την εκλογή βουλευτών, την απαγόρευση της λειτουργίας στρατοδικείων και την εκλογή δημοτικών και κοινοτικών αρχών.¹⁶

Με εξαίρεση τα άρθρα 18 και 19 που αφορούσαν ειδικά τη λειτουργία των «αναγνωρισμένων επαγγελματικών ενώσεων», οι παραπάνω διατάξεις ουδέποτε τέθηκαν σε ισχύ, καταδεικνύοντας τον προσχηματικό χαρακτήρα, τόσο του Συντάγματος του 1968, όσο και αυτό του 1973. Όπως το θέτει ο Παπαδημητρίου, «Όλες οι κατά καιρούς

¹⁵G. Catiforis, "L' organisation institutionnelle d' une "societe defensive" en Grece," *Les Temps Modernes*, τ. 276 (1969): 157. Παρατίθεται στο: Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974)*, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας

¹⁶ «Το παρόν Σύνταγμα, μετά την έγκρισιν αυτού υπό του Ελληνικού Λαού δια Δημοψηφίσματος, υπογραφόμενον υπό του Υπουργικού Συμβουλίου και δημοσιευόμενον εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τίθεται ευθύς εν ισχύι, πλήν των διατάξεων των άρθρων 10.,12,13 παρ. 1,14, παρ. 1-3,18,19,25 παρ. 2-3, 58 παρ. 1-2, 60,111,112,121 παρ.2, τας οποίας εξουσιοδοτείται η Εθνική Επαναστατική Κυβέρνησις, όπως θέτη εις εφαρμογήν δια πράξεων αυτής δημοσιευομένων εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.» Σύνταγμα του 1968, Άρθρο 138

προσπάθειες της [δικτατορίας] για την εγκαθίδρυση ενός θεσμικού πλαισίου νομιμότητας υπήρξαν ατελέσφορες. Η εκδήλωσή τους γινόταν άλλωστε για το "θεαθήναι", αφού οι κρατούντες ουδέποτε ενδιαφέρθηκαν σοβαρά να θεσπίσουν Σύνταγμα και να υπάγουν την εξουσία τους στους κανόνες του.»¹⁷

3.1.2 Το Σύνταγμα του 1973

Το σύνταγμα του 1973 προέκυψε στα πλαίσια της απόπειρας του καθεστώτος να επαναδιαπραγματευθεί τη νομική του θέση, χωρίς - και πάλι - να εννοεί μια ουσιαστική πολιτειακή αλλαγή. Με τη Συντακτική Πράξη της 1/1 Ιουνίου 1973 (ΦΕΚ Α', 118) «Περί εγκαθιδρύσεως πολιτεύματος Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, τροποποιήσεως του Συντάγματος και διενεργείας δημοψηφίσματος» η χούντα επιχείρησε να περιβληθεί το μανδύα της Προεδρικής Δημοκρατίας. Αφορμή για αυτή την αιφνιδιαστική κίνηση των κρατούντων υπήρξε η αποκάλυψη μιας αντικαθεστωτικής κίνησης στις τάξεις του πολεμικού ναυτικού και η ανταρσία του αντιτορπιλικού «Βέλος».¹⁸

¹⁷ Γιώργος Παπαδημητρίου, "Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος," στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, επιμ. Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999), 59.

¹⁸ Για μια εξιστόρηση της πορείας του κινήματος μέχρι και την ανταρσία του αντιτορπιλικού "Βέλος" βλ. Κωστής Γκορτζής, *Νάυαρχος Νίκος Παπάς - Το Βέλος στην καρδιά της δικτατορίας*, 2η εκδ. (Αθήνα: Εκδόσεις Ν&Σ Μπατσιούλας 2010)· Νίκος Παπαδημητρίου, *Το κίνημα του Π. Ναυτικού. Μάιος 1973* (Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1985)· Ιωάννης Π. Σταθόπουλος, *Το κίνημα του Ναυτικού. Μάιος 1973. Προσωπική Μαρτυρία* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2004).

Μετά το αποτυχημένο βασιλικό αντιπραξικόπημα στις 13 Δεκεμβρίου του 1967, η 21η Απριλίου προσπάθησε να βρει τρόπους αποφυγής μιας ευθείας σύγκρουσης με το παλάτι, καθώς κάτι τέτοιο θα αντιμάχονταν της απόπειρές της να νομιμοποιηθεί στη συνείδηση των πολιτών. Οι σχεδιαζόμενες αντιδικτατορικές κινήσεις στο ναυτικό έδωσαν στους συνταγματάρχες την ευκαιρία να ξεκαθαρίσουν οριστικά τις σχέσεις τους με το θεσμό της μοναρχίας, οι οποίες τελούσαν υπό ένα ιδιότυπο καθεστώς. Η διαδικασία που ακολουθήθηκε προς το σκοπό αυτόν προσιδίαζε σε αυτή του 1968: Ένα δημοψήφισμα υπό καθεστώς βίας επιστρατεύτηκε για να νομιμοποιήσει την πολιτειακή αλλαγή. Είναι χαρακτηριστικό πως η κατάσταση πολιορκίας δεν άρθηκε, ούτε καν τυπικά, στην περιοχή της Αθήνας, όπως είχε προβλεφθεί για τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας.¹⁹ Το Σύνταγμα του 1973, επιπροσθέτως, παρουσιάστηκε ως κατακλείδα των δεσμεύσεων της κυβέρνησης για μια «ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση». Σε αυτό το πλαίσιο επιτράπηκε η δημοσίευση, στον ελεγχόμενο από το καθεστώς Τύπο, κάποιων φωνών υπέρ του «όχι». Όπως αναλύθηκε στο εισαγωγικό κεφάλαιο και θα καταδειχθεί στις σελίδες που ακολουθούν, η κοινωνία πολιτών επέδειξε μια εξαιρετική προσαρμογή στα νομικά περιθώρια που άφηνε αυτή η αποχώρηση του κράτους από τη δημόσια σφαίρα.²⁰

¹⁹Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974)*, *Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* 292.υποσ.42

²⁰ Εκτενής λόγος για τις απόπειρες νόμιμης αντιπολίτευσης γίνεται στο κεφάλαιο 4.3 «Νόμιμες Συλλογικότητες»

Ταυτόχρονα, ενάντια στο κύρος του δημοψηφίσματος κατατέθηκαν έντεκα ενστάσεις, οι οποίες συζητήθηκαν στην ολομέλεια του Αρείου Πάγου.²¹

Η σημαντικότερη, λοιπόν, αλλαγή που προέβλεπε το νέο Συνταγματικό κείμενο αφορούσε την αλλαγή του πολιτεύματος σε Προεδρική Δημοκρατία. Οι στρατιωτικοί, με αυτόν τον τρόπο, επιχείρησαν να παρουσιάσουν εκ νέου μια εικόνα κοινοβουλευτισμού, η οποία συνοδευόταν από ένα χρονοδιάγραμμα που προέβλεπε τα στάδια προς τον ελεγχόμενο «εκδημοκρατισμό».

Στο πλαίσιο αυτό, της φιλελευθεροποίησης, με το Σύνταγμα του 1973, το καθεστώς επιχείρησε να επικοινωνήσει την εικόνα της απομάκρυνσης του στρατού από την εξουσία. Αντ' αυτού, πηγή πάμπολλων εξουσιών καθίστατο ο πρόεδρος της Δημοκρατίας. Σε αυτόν ανήκε τόσο η νομοθετική, όσο και η εκτελεστική εξουσία σε νευραλγικά πεδία.²²

²¹ "Πρακτικά της συνεδρίασης της ολομέλειας του Αρείου Πάγου," *Το Βήμα*, 10 Αυγούστου, 1973. Παρτίθεται στο: Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974)*, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας 293.υποσ. 45

²² «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ασκεί αμέσως την εκτελεστικήν εξουσίαν εις τους τομείς της εθνικής αμύνης και ασφαλείας, της εξωτερικής πολιτικής και της δημοσίας τάξεως.» *Σύνταγμα της Ελλάδος* (Αθήνα: 1973). Άρθρο 49, παρ.1. και «Πάντα τα λοιπά θέματα, τα αναγόμενα εις τους αυτούς ως άνω εν παραγράφω 1 τομείς, ρυθμίζονται δια Διαταγμάτων εχόντων τυπικήν ισχύν νόμου και εκδιδομένων υπό του Προέδρου της Δημοκρατίας τη προτάσει του οικείου Υπουργού.» στο ίδιο.Άρθρο 47, παρ. 2 Μεταξύ άλλων, ο πρόεδρος της Δημοκρατίας είχε τη δυνατότητα «[...] εν περιπτώσει πολέμου, επιστρατεύσεως ένεκεν εξωτερικών κινδύνων, ή σοβαράς διαταραχής ή εκδήλου απειλής κατά της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας του κράτους εξ εσωτερικών κινδύνων, να αναστείλει δια προεδρικού διατάγματος εις όλην την Επικράτειαν ή τμήμα αυτή την ισχύν των άρθρων 10, 12,13,14,15,18,19,111 και 112 του Συντάγματος ή τινών τούτων, να θέση εις εφαρμογήν τον εκάστοτε ισχύοντα νόμον "περί καταστάσεως πολιορκίας" και να συστήση εξαιρετικά δικαστήρια.» Άρθρο 25, παρ. 1

Πέρα όμως από το νέο θεσμό της «προεδρικής δημοκρατίας» που εισήγαγε το νέο Σύνταγμα και τον μανδύα του κοινοβουλευτισμού που επιχείρησε να ενδυθεί, το πνεύμα του κινούταν στα πλαίσια του προγενέστερου δικτατορικού Συντάγματος. Όπως άλλωστε προβλεπόταν και από το Σύνταγμα του 1968, τα θεμελιωδέστερα των άρθρων του παρέμεναν σε αναστολή. Θα μπορούσε, ωστόσο, να σημειωθεί πως ο έλεγχος που ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας προβλεπόταν να ασκεί στο στράτευμα αποδείχτηκε αμφίδρομος, καθώς, όταν ο Γεώργιος Παπαδόπουλος έχασε την εύνοια του στρατού, μετά τα γεγονότα της φοιτητικής εξέγερσης του Πολυτεχνείου, απώλεσε και την φαινομενικά ατράνταχτη εξουσία που του παρείχε το συνταγματικό κείμενο.

3.1.3 Οι Νόμοι

Έντονο χαρακτηριστικό των δύο συνταγματικών κειμένων ήταν η συχνότατη παραπομπή τους σε εκτός συντάγματος νομοθετήματα, ιδίως για περιπτώσεις που σχετίζονταν με τις ελευθερίες των πολιτών. Τα «θεσμικά νομοθετήματα» όπως αποκαλούνταν, ρύθμιζαν θέματα που θα έπρεπε να προβλέπονται από τις συνταγματικές ρυθμίσεις και τα οποία το συνταγματικό κείμενο απέφευγε να θίξει. Κάτι τέτοιο φυσικά δεν ήταν τυχαίο, αλλά αποσκοπούσε στο να αφήσει ελεύθερο το πεδίο στους συνταγματάρχες να νομοθετούν ασύστολα και ευκαιριακά, με βάση την εκάστοτε συγκυρία. Το πεδίο των αρνητικών δικαιωμάτων, δηλαδή το πεδίο στο οποίο ένα δημοκρατικό κράτος αυτοπεριορίζεται έναντι βασικών δικαιωμάτων των πολιτών όπως η

ελευθερία έκφρασης, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι κτλ., μοιάζει να καταργείται από τους δικτάτορες, ιδίως στα τρία πρώτα χρόνια από το πραξικόπημα.²³

Πολλοί δικτατορικοί νόμοι, λοιπόν, δεν φτιάχτηκαν ώστε να ορίσουν ένα πεδίο νομιμότητας, αλλά αντίθετα, για να νομιμοποιήσουν τις ήδη ειλημμένες αποφάσεις και τις συχνά παράνομες πρακτικές του καθεστώτος. Στην κατηγορία των εξωσυνταγματικών νομοθετημάτων ανήκαν και οι διαβόητες «συντακτικές πράξεις». Επρόκειτο για σειρά νομοθετημάτων, στα οποία προσδόθηκε τυπικό κύρος συνταγματικού νόμου και τα οποία στην ουσία υποκατέστησαν τις κυριότερες διατάξεις των Συνταγμάτων που η ίδια η χούντα είχε θεσπίσει. Εδώ θα μας απασχολήσουν μερικά από αυτά τα δικτατορικά νομοθετήματα, τα οποία είχαν άμεσο αντίκτυπο στη λειτουργία και τη δραστηριότητα της ελληνικής κοινωνίας πολιτών και τα οποία, μαζί με τα δύο δικτατορικά συντάγματα, σκιαγραφούν, από νομική σκοπιά, την κρατική διείσδυση στο χώρο έκφρασης της κοινωνίας πολιτών. Η τελευταία επλήγη σε δύο κυρίως επίπεδα: στο επίπεδο των εκκαθαρίσεων, ιδίως του δημοσίου τομέα, και σε αυτό της καταπάτησης των δικαιωμάτων των πολιτών. Με την πρακτική των εκκαθαρίσεων το καθεστώς επιδίωξε - και εν πολλοίς κατάφερε - να εξοντώσει τους προϋπάρχοντες του πραξικοπήματος θύλακες της κοινωνίας πολιτών, ενώ με την καταπάτηση βασικών πολιτικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιχείρησε να αποτρέψει τη δημιουργία νέων.

²³ Για την προστασία της ελευθερίας στα πλαίσια δημοκρατιών βλ. Heywood, *Εισαγωγή στην πολιτική*, 416.

Οι εκκαθαρίσεις

Με την εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης το καθεστώς απαλλάχθηκε από πολίτες με οργανωμένη πολιτική δράση στο δημόσιο τομέα και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο απέδειξε τη μηδενική ανοχή που θε επεδείκνυε σε εργαζόμενους του δημοσίου «δί' έλλειψιν υγιών κοινωνικών αντιλήψεων».²⁴ Ο παραδειγματισμός, λοιπόν, φαίνεται να υπήρξε βασική επιδίωξη του κράτους των συνταγματαρχών με κύριο στόχο τη συνδικαλιστική δραστηριότητα των εργαζομένων του δημόσιου τομέα. Είναι χαρακτηριστικό πως από την επιβολή της δικτατορίας, μέχρι και το Νοέμβριο του 1968, οπότε ψηφίστηκε το νέο Σύνταγμα, εκδόθηκαν 36 Συντακτικές Πράξεις, από τις οποίες 19 αφορούσαν, με τον έναν ή άλλο τρόπο, την εκκαθάριση του δημόσιου τομέα από «μη νομιμόφρονες» εργαζομένους. Με αυτόν τον τρόπο, οι επαγγελματικές δομές, κατεξοχήν πεδίο δραστηριότητας της κοινωνίας πολιτών, δέχονται ένα τεράστιο πλήγμα και πολίτες που θα μπορούσαν να δραστηριοποιηθούν χρησιμοποιώντας τις, συλλαμβάνονται ή αδρανούν. Έτσι, με μια σειρά αναγκαστικών νόμων απολύθηκαν τα μέλη των διοικητικών συμβουλίων των κυριότερων οργανισμών κοινής ωφέλειας.²⁵ Οι ίδιοι νόμοι προέβλεπαν

²⁴ Αναγκαστικός Νόμος 6/1967, περί τροποποιήσεως διατάξεων του δημοτικού και κοινοτικού κωδικός, ΦΕΚ 73 (17.05.1967). Άρθρο 1 παρ. 2

²⁵ Αναγκαστικός Νόμος 4/1967, περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των δημοσίων υπηρεσιών και νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, οργανισμών κλπ., ΦΕΚ 67 (10.05.1967): Αναγκαστικός Νόμος 19/1967, περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως κ.λπ. του αναγκ. νόμου αριθ.4/1967 "περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των δημοσίων υπηρεσιών, ν.π.δ.δ. κλπ.", ΦΕΚ 85 (29.05.1967): Αναγκαστικός Νόμος 65/1967, περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως εις ενιαίον κείμενο των διατάξεων των αναγκαστικών νόμων 4/1967 και 19/1967 περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των δημοσίων υπηρεσιών, ν.π.δ.δ. κλπ., ΦΕΚ 124 (20.07.1967).

και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες δημόσιοι υπάλληλοι μπορούσαν να τεθούν σε διαθεσιμότητα και να απολυθούν.²⁶ Όπως ήταν φυσικό, από τις εκκαθαρίσεις του δημόσιου τομέα δεν ξέφυγαν τα αιρετά μέλη των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης και οι Νομάρχες που είχαν οριστεί πριν από τη δικτατορία της 21ης Απριλίου. Τη θέση τους έπαιρναν άτομα της εμπιστοσύνης του νέου καθεστώτος.²⁷

²⁶ "Αναγκαστικός Νόμος 65/1967, περί τροποποίησης, συμπληρώσεως και κωδικοποίησης εις ενιαίον κείμενο των διατάξεων των αναγκαστικών νόμων 4/1967 και 19/1967 περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των δημοσίων υπηρεσιών, ν.π.δ.δ. κλπ.", άρθρο 6, παρ. 1 : «Δι' ητιολογημένης αποφάσεως του Προέδρου της Κυβερνήσεως και του αρμοδίου Υπουργού, δύνανται να τίθενται εις κατάστασιν διαθεσιμότητος διαρκείας εξ μηνών, δυναμένης να παραταθή επί εξ εισέτι μήνας, μόνιμοι πολιτικοί υπάλληλοι από του 5ου βαθμού και άνω, οίτινες δεν διαθέτουσι, την δια την απρόσκοπον λειτουργίαν της Υπηρεσίας ή απόδοσιν ηυξημένου εν αυτή έργου αναγκαίαν επάρκειαν ή καταλληλότητα ή δεν επιδεικνύουσιν επιβαλλόμενον προς τούτο πνεύμα συνεργασίας μετά των εν τη Υπηρεσία συναδέλφων των ή του Προϊσταμένου αυτών Υπουργού, ή επέδειξαν και επιδεικνύουν δράσιν ασυμβίβαστον προς την έννοιαν και τα καθήκοντα του δημοσίου υπαλλήλου, ή προβαίνουν εις πολιτικάς εκδηλώσεις και ενεργείας κατά του κρατούντος καθεστώτος, ή δεν επιδεικνύουν ικανότητα προσαρμογής προς αυτό, ως επίσης και εις περίπτωσιν υπεραριθμίας του μονίμου προσωπικού είτε νόμω εκάστοτε δημιουργουμένης είτε συνεπεία μεταβατικής μειώσεως των εις προσωπικόν αναγκών της Υπηρεσίας. Οι μέχρι του 5ου βαθμού υπάλληλοι τίθενται εις την ανωτέρω κατάστασιν δι' Υπουργικής αποφάσεως.

Εις την περίπτωσιν της νόμω δημιουργημένης υπεραριθμίας, η διαθεσιμότης διαρκεί μέχρι της κρίσεως του τεθέντος εις τον διαθεσιμότητα υπαλλήλου υπό του αρμοδίου Συμβουλίου.»

²⁷ "Αναγκαστικός Νόμος 6/1967, περί τροποποίησης διατάξεων του δημοτικού και κοινοτικού κωδικός.", άρθρο 1, παρ. 1,2,3 :«1. Δι' αποφάσεως του Υπουργού των Εσωτερικών δύναται να διαλυθή δημοτικόν ή κοινοτικόν συμβούλιον, εάν επελήφθη ενεργείας εξερχομένης των ορίων της αρμοδιότητός του ή ένεκα αποδεδειγμένου δόλου ή μεγάλης ραθυμίας ή δια λόγους σοβαρούς δημοσίας τάξεως ή δημοσίου, δημοτικού ή κοινοτικού συμφέροντος

2. Δι' ομοίας αποφάσεως δύναται να απολυθή δήμαρχος, πρόεδρος κοινότητος και δημοτικός ή κοινοτικός σύμβουλος δια τους αυτούς ως άνω λόγους, ως και δι' έλλειψιν υγιών κοινωνικών αντιλήψεων.

3. Τα ούτως απολυόμενα δημοτικά ή κοινοτικά συμβούλια ή μέλη αυτών αντικαθίστανται δια νέων διοριζομένων, προκειμένου μεν περί δήμων, δι' αποφάσεως του Υπουργού των Εσωτερικών, προκειμένου δε περί κοινοτήτων δι' αποφάσεως του Νομάρχου, κοινοποιουμένης εις το Υπουργείον Εσωτερικών.»

Και Αναγκαστικός Νόμος 10/1967, περί τροποποίησης των περί Νομαρχών και άλλων τινών διατάξεων, ΦΕΚ 74 (18.05.1967). Άρθρο 1, παρ. 1 : «1. Από της ενάρξεως της ισχύος του παρόντος θεωρείται λήξασα

Με την Γ' Συντακτική Πράξη της 29/31 Αυγ. 1967 (ΦΕΚ Α' 149), «περί εξυγιάνσεως των δημοσίων και άλλων τινών Υπηρεσιών» περιλαμβάνονται στα μέτρα εκκαθάρισης όλοι ανεξαιρέτως οι δημόσιοι υπάλληλοι,²⁸ ενώ με μια ακόμη συντακτική πράξη, προσδιορίζεται η έννοια της «εθνοφροσύνης», φρόνημα που υποχρεούνταν να επιδεικνύουν ευρείες κατηγορίες δημοσίων λειτουργών, προκειμένου να αποφύγουν την οριστική απόλυση που προέβλεπε το πρώτο άρθρο της Θ' συντακτικής πράξης.²⁹ Ο

η θητεία των υπηρετούντων νομαρχών, απολυομένων εκ της υπηρεσίας αυτοδικαίως και άνευ ετέρας τινός διατυπώσεως.»

²⁸ «1.Επί τέσσαρας μήνας από της δημοσιεύσεως της παρούσης αναστέλλεται η ισοβιότης των μελών του Συμβουλίου και η μονιμότης παντών των λοιπών δημοσίων υπαλλήλων και υπηρετών, των υπαλλήλων και υπηρετών της Βουλής, των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, των μελών και υπαλλήλων του Α.Σ.Δ.Υ., των τακτικών και εκτάκτων Καθηγητών και Έντεταλμένων Υφηγητών των Πανεπιστημίων, του Πολυτεχνείου και των άλλων Ανώτατων Σχολών, των Ανωνύμων Τραπεζικών Εταιριών των Οργανισμών Κοινής Ωφελείας και νομικών προσώπων των εχόντων προνόμια η ιδιαίτερας παραχωρήσεις ή των επιχορηγούμενων υπό του Κράτους ή διά συμβάσεως μετ' αυτού συνδεομένων.

2.Εντός της εν προηγουμένη παράγραφω προθεσμίας επιτρέπεται η απόλυσις ή ο υποβιβασμός των ως άνω ως και παντών των λοιπών, οιασδήποτε κατηγορίας (εκτάκτων ή επι θητείας κλπ.) δημοσίων υπαλλήλων και υπηρετών.»

²⁹ Θ' Συντακτική πράξη, Περί τροποποίησης των περί νομιμοφροσύνης των υπαλλήλων διατάξεων, ΦΕΚ Α' 125/1967 (22.07.1967)., άρθρα 2 και 3: «2. Μη νομιμόφρων δια την εφαρμογήν των διατάξεων του παρόντος θεωρείται ο υπάλληλος ή υπηρέτης ή εργάτης όστις εμφορείται υπό κομμουνιστικών ή αντεθνικών ιδεών ή προπαγανδίζει υπέρ αυτών, ή καθ' οιονδήποτε τρόπον συνεργεί εις την διάδοσιν αυτών, ή εξαίρει ταύτας ή έχει καθ' οιονδήποτε τρόπον επαφήν ή συνεννόησιν μετά των οπαδών των ιδεών τούτων, ή στρέφεται κατά του κρατούντος πολιτειακού καθεστώτος ή των βασικών θεσμών αυτού, ή ακολουθεί αντεθνικά ή κομμουνιστικά συνθήματα, ή μετέχει στάσεως ή απαγορευθείσης δημοσίας εν υπαίθρω συναθροίσεως εις ην ρίπτονται συνθήματα αντεθνικά ή κομμουνιστικά, ή παροτρύνει ή συνηγορεί υπέρ τοιαύτης στάσεως και συναθροίσεως ή μετέχει δημοσίας συναθροίσεως προς διατάραξιν της δημοσίας τάξεως, ή εκτελεί πράξεις προβλεπομένας υπό του νόμου 375/1936 (περί κατασκοπείας).»

«3. Εντός εξ μηνών από της ενάρξεως της ισχύος της παρούσης ελέγχεται η νομιμοφροσύνη πάντων των κατά την δημοσίευσιν της παρούσης υπηρετούντων και εν άρθρω 1 της παρούσης αναφερομένων υπαλλήλων, υπηρετών ή εργατών υπό του αρμοδίου Υπουργού εις ον υπάγονται αι υπηρεσiai των κατά τας κειμένας διατάξεις άνευ προηγουμένης αφάσεως των Συμβουλίων Νομιμοφροσύνης. Δια τον έλεγχον την νομιμοφροσύνης άπαντες οι ως άνω υποχρεούνται όπως υποβάλλωσιν εις τον αρμόδιον Υπουργόν εντός μηνός από της δημοσιεύσεως της παρούσης έγγραφον δήλωσιν περί της νομιμοφροσύνης

ορισμός που προέκυψε ήταν ακόμη πιο διευρυμένος και από αυτόν που υιοθετούσε ο εμφυλιακός νόμος 516 του 1948.³⁰

Άμεσο αποτέλεσμα των παραπάνω νομικών πρωτοβουλιών ήταν ο εξαναγκασμός εκατοντάδων χιλιάδων δημοσίων υπαλλήλων σε λογοδοσία για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, την προγενέστερη συνδικαλιστική τους δράση, ακόμη και εντός νόμιμων συνδικαλιστικών σχηματισμών, αλλά και τις οικογενειακές και προσωπικές τους σχέσεις.³¹ Από αυτούς είναι αδιευκρίνιστο πόσοι τελικά απολύθηκαν για λόγους

των κατά τύπον ορισθησόμενον υπό του Υπουργικού Συμβουλίου. Εάν εκ του ελέγχου τούτου διαπιστωθή ότι ο κρινόμενος δεν είναι νομιμόφρων κατά την έννοιαν της παρούσης απολύεται δι' αποφάσεως του αυτού Υπουργού καθ' ης ουδεμία επιτρέπεται προσφυγή, ή αίτησης ακυρώσεως. Η τοιαύτη περί απολύσεως απόφασις δύναται ν' ανακληθεί λόγω πλάνης περί τα πραγματικά γεγονότα.»

³⁰ Ο Αναγκαστικός Νόμος 516/1948, περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων κλπ. υπάλληλων και υπηρετών, ΦΕΚ 6 (08.01.1948), άρθρο 3, όριζε πως «Μη νομιμόφρων διά την εφαρμογήν των διατάξεων του παρόντος θεωρήται ο εν άρθρω 1 του παρόντος υπάλληλος ή υπηρέτης εφ' όσον διεξάγοντος του Κράτους τον αγώνα υπέρ της υπάρξεώς του και της ακεραιότητος της Χώρας κατά της προδοτικής ανταρσίας πιστεύει εις τα κηρύγματα των προπαρασκευασάντων και επιχειρούντων την ανταρσίαν, εμφορείται από αντεθνικάς αντιλήψεις ή προπαγανδίζει υπέρ του Κομμουνιστικού Κόμματος ή των μετ' αυτού κατά του Κράτους συμπραττόντων, ως και:

- 1) Ο ενεργών πράξεις Σαμποτάζ, ή κατασκοπείας ή αποπείρας ή προπαρασκευάς δια τοιαύτας πράξεις ή εν γνώσιν του συνδέεται μετά προσώπων ενεργούντων τοιαύτας πράξεις.
- 2) Ο μετέχων στάσεως ή παροτρύνων ή συνηγορών υπέρ στάσεως ή προς διατάραξιν της εννόμου τάξεως εν γένει.
- 3) Ο αποκαλύπτων ή αποπειρώμενος ν' αποκαλύψη εις οιονδήποτε πρόσωπον εμπιστευτικά έγγραφα ή πληροφορίας.
- 4) Ο εκτελών ή αποπειρώμενος να εκτελέση τα υπαλληλικά του καθήκοντα κατά τρόπον τοιούτον ώστε να υπηρετήση συμφέροντα άλλης Χώρας ή της ανταρσίας.
- 5) Ο προβαίνων εις οιαδήποτε ενέργειαν ή εκδήλωσιν εναντίον της ακεραιότητος της Χώρας.»

³¹ Σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο (Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974)*, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας 620.) ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων που αναγκάστηκαν να υποστούν έλεγχο και να υπογράψουν δηλώσεις «νομιμοφροσύνης» ανήλθε στους 200.000. Για τη γαλλική μετάφραση του ερωτηματολογίου στο οποίο υποβλήθηκαν δημόσιοι υπάλληλοι στα πλαίσια του ελέγχου περί

«νομιμοφροσύνης». Σύμφωνα με μια επίσημη πηγή, μόνο κατά τη διάρκεια του πρώτου τριμήνου του 1968 αποχώρησαν από τη δημόσια υπηρεσία 572 δημόσιοι υπάλληλοι από τους οποίους 162 απολύθηκαν και 214 αναγκάστηκαν σε παραίτηση.³² Το βέβαιο είναι πως, υπό την απειλή της απόλυσης, το καθεστώς πέτυχε τον πλήρη έλεγχο των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα και εξοπλίστηκε με το νομικό άλλοθι για την διάλυση ενός βασικού πλαισίου δράσης της κοινωνίας πολιτών, τον επαγγελματικό συνδικαλισμό.

Εκκαθαρίσεις σημειώθηκαν, με αφορμή παρόμοιες διατάξεις και στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, με πολλούς καθηγητές να απολύονται και επίσης πολλούς να παραιτούνται των θέσεών τους.³³ Με την Ε' Συντακτική Πράξη του 1967, «περί εξυγιάνσεως και αποκαταστάσεως ευρυθμίας των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων» οι καθηγητές και υφηγητές των ΑΕΙ τίθενται σε κατάσταση διαθεσιμότητας, σε περίπτωση που επιδειξουν «ανάρμοστη συμπεριφορά»³⁴ Με την ΙΕ' Συντακτική Πράξη

νομιμοφροσύνης βλ. Jean Meynaud, *Rapport sur l'abolition de la democratie en Grece, 15 juillet 1965 - 21 avril 1967* (Montreal,: Etudes de Science Politique, 1967), 124-25. και Athènes-presse libre., *Le Livre noir de la dictature en Grèce. Dossier réuni sous la direction d'Arís Fakinos, Clément Lâepidis et Richard Somâeritis, Combats* (Paris: Seuil, 1969), 98. όπως παρατίθεται στο · Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* 620. υποσ. 58

³²Athènes-presse libre., 101.

³³ Βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο «Ο έλεγχος της φοιτητικής ζωής. Για μια συνοπτική παρουσίαση των δικτατορικών νόμων που σχετίζονται με την εκπαίδευση βλ. Γιάννης Καούνης, "Μηχανισμοί παιδείας και καταστολής στη δικτατορία των συνταγματαρχών," *Αναδρομές της Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας*, τ. 1 (Δεκέμβριος 2010): 192-94.

³⁴ Ε' Συντακτική Πράξη, *Περί εξυγιάνσεως και αποκαταστάσεως ευρυθμίας των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων*, ΦΕΚ Α' 100/1967 (14.06.1967). Άρθρο 1: «α) Εάν επέδειξαν διαγωγὴν ασυμβίβαστον προς την ιδιότητα αυτών ως δημοσίων λειτουργῶν και καθηγητῶν ἢ υφηγητῶν Ανωτάτων Ιδρυμάτων ἢ πολιτείαν εν γένει ανάρμοστον προς το αναγκαίον ἥθος Ανωτάτων Εκπαιδευτικῶν διδασκάλων.

β) Εάν πράξεις και ενασχολήσεις αυτών εκτός της παρ' η υπηρετούσι σχολῆς ἦσαν δείγματα ουχί αφοσιώσεως εις την επιστήμην και την ἠν κατείχον θέσιν, ἀλλά χρησιμοποίησεως τούτων δι' άλλους

του 1967 συμπληρώνονται οι κενές έδρες που προέκυψαν από καθηγητές που πρόσκεινται στο καθεστώς της 21ης Απριλίου, ενώ η προσφυγή των απολυμένων καθηγητών στο Συμβούλιο της Επικρατείας κρίνεται «απαράδεκτος». ³⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, όπως υποστηρίζεται σε επόμενο κεφάλαιο, οι συνταγματάρχες αποπειράθηκαν να πλήξουν έμμεσα τις αντιπολιτευτικές φωνές της φοιτητικής κοινωνίας πολιτών στοχοποιώντας αυτούς από το διδακτικό προσωπικό που θεώρησαν «επικίνδυνους». Παράλληλα, με το ν.δ. 93/1969, ο οποίος τροποποιεί και συμπληρώνει «τα άρθρα 118 έως και 131 του Ν. 5343/1932, ως αντικατεστάθησαν ή ετροποποιήθησαν διά του από 7/7.9.1935 Ν. Δ.», το καθεστώς στρέφεται άμεσα ενάντια στο φοιτητικό συνδικαλισμό και επιδιώκει να απαλλαγεί από τους «μη νομιμόφρονες» φοιτητές, στερώντας τους τη φοιτητική τους ιδιότητα. ³⁶

σκοπούς ασυμβιβάστους προς το καλώς νοούμενον καθηγητικών αξίωμα, όπερ ούτως έμενεν έκθετον εις ποικίλα σχόλια.

γ) Εάν δεν διέθετον την αναγκαίαν επάρκειαν ή καταλληλότητα δια την ην κατέχουσι θέσιν. Η άνευ προηγουμένης εκλογής υπό των Σχολών κατάληψις καθηγητικής θέσεως εμπίπτει κατ' εξοχήν εις την διάταξιν της παρούσης παραγράφου.

δ) Εάν αι πράξεις και η διαγωγή αυτών μαρτυρούσι ότι ούτοι δεν εμφορούνται από το αρμόζον και με το κρατούν κοινωνικόν καθεστώς συμβιβαζόμενον πνεύμα και τα εθνικά ιδεώδη.

ε) Εάν εισήλθον ανωμάλως εις την υπηρεσίαν και άνευ προηγουμένης κρίσεως της παρ' η υπηρετούσι Σχολής ή άλλης ισοβάθμου Σχολής σχετικής με την καθηγητικήν έδραν ή θέσιν, ή άνευ προηγουμένης κρίσεως περί προαγωγής εις καθηγητικήν έδραν.»

³⁵ *Ι Ε' Συντακτική Πράξη, Περί εκλογής Καθηγητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων ΦΕΚ Α' 227/1967 (20.12.1967).*

³⁶ Σύμφωνα με το Ν.Δ. 93/1969, περί των δικαιωμάτων και των καθηκόντων των φοιτητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, ΦΕΚ 8/1969 (22.01.1969)., άρθρο 1, κάθε φοιτητής μπορεί να τιμωρηθεί εάν «1) παραβαίνει τας διατάξεις της Πανεπιστημιακής Νομοθεσίας ή αποφάσεις της Συγκλήτου, 2) δεν τηρή τον εις τας Πανεπιστημιακάς αρχάς ή εις τους διδάσκοντας οφειλόμενον σεβασμόν, 3) φωράται αντιγράφων κατά τας γραπτάς εξετάσεις πάσης φύσεως, 4) διαταράττη την εν τω Πανεπιστημίω ή τοις

Δύο ακόμη νομοθετικές πρωτοβουλίες του αυταρχικού καθεστώτος παρουσιάζουν έμμεσο ενδιαφέρον αναφορικά με τις εξελίξεις στην κοινωνία πολιτών: Μια σειρά νόμων προέβλεπε την απομάκρυνση εκατοντάδων αξιωματικών και υπαξιωματικών που συμμετείχαν με οποιονδήποτε τρόπο στην υπόθεση Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. ή στο αποτυχημένο βασιλικό αντιπραξικόπημα του Δεκεμβρίου 1967.³⁷ Παράλληλα, το δικαστικό σώμα υπέστη την πολιτική των εκκαθαρίσεων, μολονότι το σύνταγμα του 1952, με το άρθρο 88, παράγραφος 1, το οποίο δεν είχε ανασταλεί από το καθεστώς, προέβλεπε την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης έναντι των υπολοίπων εξουσιών. Η συντακτική πράξη ΚΔ' του 1968 «περί εξυγιάνσεως της τακτικής δικαιοσύνης» ήρθε

παραρτήμασιν αυτού τάξιν και ησυχίαν κατά την διδασκαλίαν των μαθημάτων ή κατά τα διαλείμματα, 5) προτρέπη τους συναδέλφους του εις αποχήν εκ των παραδόσεων ή ασκήσεων ή μετέχη ομαδικών αποχών, 6) συμπεριφέρηται κατά τρόπον προσβάλλοντα τας θεμελιώδεις αρχάς της πολιτείας, την αξιοπρέπειαν του Πανεπιστημίου, την τάξιν ή αξιοπρέπειαν των συναδέλφων του ή απάδοντα προς την αξιοπρέπειαν του φοιτητού, 7) επιδιώκη την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δι' οιοδήποτε μέσου ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος ή ενεργή υπέρ της επιβουλής αυτών προσηλυτισμόν ή διαδίδη καθ' οιοδήποτε τρόπον και δι' οιοδήποτε μέσου τοιαύτας ιδέας ή προπαγανδίξη ιδέας οργανώσεων επιδιωκουσών την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας ή αι πράξεις αυτού και η εν γένει διαγωγή του μαρτυρούν, ότι ούτος δεν εμφορείται από το αρμόζον και με το υφιστάμενον πολιτικόν ή κοινωνικόν καθεστώς συμβιβαζόμενον πνεύμα και με τα εθνικά ιδεώδη.» «Αι εις τους φοιτητάς επιβαλλόμεναι πειθαρχικαί ποιναί, διά τας εν τω προηγουμένω άρθρω παραβάσεις, είναι αι ακόλουθοι:

α) Επίπληξις, β) Βαρεία επίπληξις προ της Συγκλήτου, γ) Προσωρινή αποβολή από 7 μέχρι 15 ημερών, δ) Αποβολή από 15 ημερών μέχρι τριών μηνών, ε) Αποβολή διά το ενεστώς Πανεπιστημιακόν έτος ή και διά το επόμενον, στ) Διαρκής Αποβολή.»

³⁷ Για την υπόθεση Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. βλ. τις συντακτικές πράξεις: Σ Τ' Συντακτική Πράξη, Περί αυτεπαγγέλτου αποστρατείας Αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων και της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής, ενεχομένων εις την αντεθνικής οργάνωσιν «ΑΣΠΙΔΑ», ΦΕΚ Α' 101/1967 (15.06.1967)· Ι Δ' Συντακτική Πράξη, Περί αποτάξεως αξιωματικών παραπεμφθέντων επί συμμετοχή εις ΑΣΠΙΔΑ, ΦΕΚ Α' 219/1967 (12.12.1967). Για το βασιλικό αντιπραξικόπημα βλ. Ι Η' Συντακτική Πράξη 1968, Περί παραπομπής εις Ειδικόν Συμβούλιον με το ερώτημα της αποτάξεως ή αυτεπαγγέλτου αποστρατείας των Αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων και της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής των ενεχομένων εις την ανατρεπτικήν κίνησιν της 13ης Δεκεμβρίου 1967, ΦΕΚ Α' 4/1968 (09.01.1968).

ακριβώς για να αναστείλει - για τρεις μέρες - την ισχύ του εν λόγω συνταγματικού άρθρου. Το αποτέλεσμα ήταν η απόλυση τριάντα δικαστικών, μεταξύ αυτών του προέδρου και πέντε ακόμη μελών του Αρείου Πάγου, καθώς κρίθηκε πως οι συγκεκριμένοι κρατικοί λειτουργοί δεν διέθεταν «το απαιτούμενο διά την άσκησιν του λειτουργήματος [των] ηθικόν κύρος» και δεν εμφορούνταν «υπό υγιών κοινωνικών αρχών».

Και ενώ, τόσο η στρατιωτική, όσο και η δικαστική εξουσία, δεν ανήκουν στην κοινωνία πολιτών, καθώς αμφότερες μετέχουν του κράτους προδικτατορικά, οι ιστορικές εξελίξεις στα δύο αυτά πεδία άσκησης εξουσίας φέρουν κάποια χαρακτηριστικά που άπτονται μιας ανάλυσης στα πλαίσια της παρούσας έρευνας: Από τη μια, στις τάξεις του στρατεύματος, κατεξοχήν πηγής της δικτατορικής εξουσίας και κύριου εκφραστή της ιδεολογίας της 21^{ης} Απριλίου, εκδηλώθηκε το βασιλικό αντικίνημα του Δεκέμβρη του 1967, καταδεικνύοντας την ύπαρξη μερίδας αξιωματικών που αντιτίθενται στα σχέδια των συνταγματαρχών, πράγμα που έγινε φανερό ξανά κάποια χρόνια αργότερα με την δράση της συνωμοτικής ομάδας δημοκρατικών αξιωματικών του Ναυτικού και την αποστασία του αντιτορπιλικού «Βέλους», η οποία προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στην Ελλάδα και το εξωτερικό, επισπεύδοντας τη φιλελευθεροποίηση του 1973. Ο βασανισμός του σχετιζόμενου με τη συνωμοσία ταγματάρχη Μουστακλή και η γνωστή τραγική κατάληξή του αποτέλεσαν ένα από τα μνημεία αντιδικτατορικής δράσης στην Ελλάδα.

Σε σχέση με την κοινωνία πολιτών, η συγκρότηση οργανώσεων, όπως η «Ένωση Εθνικής Σωτηρίας», οι «Υπερασπιστές της Ελευθερίας» και οι «Ελεύθεροι Έλληνες», το στράτευμα, τμήμα του κράτους, αποτέλεσε ένα ιδιότυπο πεδίο δραστηριότητας ομάδων

που έδρασαν εναντίον του.³⁸ Οι συνωμοτικές αυτές ομάδες, προερχόμενες μεν από το στράτευμα, υιοθέτησαν χαρακτηριστικά της παράνομης κοινωνίας πολιτών και συχνά συνεργάστηκαν με άλλες, όπως η Δ.Α.³⁹ Η ύπαρξη, λοιπόν, τέτοιων περιπτώσεων μέσα στα ίδια τα σπλάχνα του στρατού ήταν γνωστή στους Συνταγματάρχες οι οποίοι, με την απομάκρυνση αξιωματικών που θεωρούνταν «επίφοβοι», συνειδητά και εξ αρχής προσπάθησαν να αποφύγουν τη δημιουργία ενός αντιστασιακών τμημάτων της κοινωνίας πολιτών, προερχομένων είτε από κάποια κίνηση των ίδιων των αξιωματικών, είτε των απλών στρατιωτών. Άλλωστε, το στράτευμα, τόσο προδικτατορικά όσο και κατά τη διάρκεια της επταετίας χρησιμοποιήθηκε συστηματικά ως «χώρος υποδοχής» μελών της κοινωνίας πολιτών με αντικαθεστωτική δράση. Οι επιστρατεύσεις φοιτητών πριν τα γεγονότα της Νομικής καταδεικνύουν αυτή την πρόσθετη λειτουργία του στρατού, ως «αναμορφωτηρίου» για μέλη της κοινωνίας πολιτών με αντικαθεστωτική δράση.⁴⁰

Οι φόβοι του καθεστώτος δεν ήταν καθόλου αβάσιμοι και επανήλθαν στο πολλαπλάσιο με την επιστράτευση που ακολούθησε την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και τη μαζική ένταξη στο στράτευμα ευρέων κοινωνικών στρωμάτων, γεγονός που είχε ιδιαίτερα μεγάλες επιπτώσεις στην πολιτική απονομιμοποίηση του στρατοκρατικού

³⁸ Βλ. υποκεφάλαιο 4.2.1

³⁹Βλ. ενδεικτικά Βασίλης Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, ΣΤ' εκδ. (Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, 2000), 61-69, 100-01. για τις διασυνδέσεις της Δ.Α. με αξιωματικούς του στρατού. Βλ. επίσης στο επόμενο κεφάλαιο «τα κινήματα στο στράτευμα»

⁴⁰ Για τη δράση των οργανώσεων εντός του στρατεύματος βλ. υποκεφάλαιο 4.2.1 «Παράνομες συλλογικότητες Υψηλού Επιπέδου Οργάνωσης»

καθεστώτος, όπως θα υποστηριχθεί αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο.⁴¹ Ένα ακόμη σημείο «συνάντησης» της ελληνικής κοινωνίας πολιτών με τις κινήσεις στο στράτευμα αποτελεί το γεγονός πως οι εξελίξεις στο πρώτο πεδίο επηρέασαν άμεσα τις κινήσεις στο δεύτερο: Ο Ναύαρχος Νίκος Παππάς, κυβερνήτης του Α/Τ «Βέλος», σημειώνει χαρακτηριστικά: «Υπολογίζαμε [...] σε λαϊκή συμμετοχή και κυρίως στο φοιτητικό κίνημα, που γνωρίζαμε ότι ήταν αρκετά οργανωμένο. [...] Όταν το Φεβρουάριο και το Μάρτιο του 1973 το φοιτητικό κίνημα έφτασε στην αποκορύφωσή του και οι φοιτητές των σχολών κατέλαβαν τη Νομική Σχολή Αθηνών και βγήκαν στην ταράτσα, ήταν κάτι που μας επηρέασε πολύ, ώστε να καταλήξουμε στην απόφαση καθορισμού της εκτέλεσης της κίνησης το πρωί της 23^{ης} Μαΐου 1973 και ώρα 2.00».⁴² Η διασύνδεση πυρήνων της κοινωνίας πολιτών και των κινήσεων στο στράτευμα απασχολεί ξεχωριστό κεφάλαιο.

Από την άλλη, το νομοθετικό πραξικόπημα που εφάρμοσαν οι συνταγματάρχες ενάντια στην ίδια τη δικαστική εξουσία είχε ως αποτέλεσμα έναν ιδιότυπο συνδικαλισμό που εμφανίσθηκε σε ανώτερο επίπεδο κρατικών υπαλλήλων: Παρά τη σχετική απαγόρευση από την ΚΔ' Συντακτική Πράξη για προσφυγή ή αίτηση ακυρώσεως της ισχύος της, πολλοί από τους απολυθέντες δικαστικούς προσέφυγαν κατά της νομιμότητας της Πράξης στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο, παρά τις ισχυρές πιέσεις που του ασκήθηκαν, αποφάσισε τελικά κατά των απολύσεων και συνεπώς αντίθετα από τις

⁴¹ Βλ. στο κεφάλαιο «Excursus: Η Κύπρος, η επιστράτευση και η πλήρης απονομιμοποίηση του καθεστώτος»

⁴² Νίκος Παππάς, "Πώς η Νομική επηρέασε το κίνημα του Ναυτικού," στο *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, επιμ. Γιώργος Α. Βερνίκος (Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη, 2003), 138.

οδηγίες της δικτατορικής εξουσίας.⁴³ Το καθεστώς τελικά επικράτησε επιβάλλοντας αυθαίρετα τις αποφάσεις του, όχι όμως χωρίς επιπτώσεις: Τα παραπάνω γεγονότα έλαβαν χώρα σε μια περίοδο (Μάιος 1969) που το καθεστώς, λόγω της αρνητικής τροπής που έπαιρνε η «ελληνική υπόθεση» στο Συμβούλιο της Ευρώπης, προσπαθούσε με κάθε τρόπο να πείσει την κοινωνία για τις προθέσεις του περί εκδημοκρατισμού. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να νοηθεί ως πρώιμο παράδειγμα για την ελληνική κοινωνία πολιτών και ιδιαίτερα για τις φοιτητικές οργανώσεις, προς τη νόμιμη – και νομική – μορφή διεκδίκησης των αιτημάτων τους, η οποία συντελέστηκε με την εκμετάλλευση αυτής ακριβώς της διάθεσης του στρατιωτικού καθεστώτος να υιοθετήσει μια πιο φιλελεύθερη στάση.

Ο νομικός περιορισμός των ελευθεριών και η καταπάτηση των δικαιωμάτων

Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, ο περιορισμός των ελευθεριών των πολιτών και η καταπάτηση των δικαιωμάτων που η ίδια η χουντική νομοθεσία προέβλεπε, συντελέστηκε, σε νομικό επίπεδο, με δύο τρόπους: Είτε με την νομοθέτηση εξωσυνταγματικών νόμων, που αναιρούσαν την ουσία του συνταγματικού πνεύματος, είτε με συνταγματικά άρθρα που προέβλεπαν εξαιρέσεις προς την εφαρμογή των διατάξεων που, κατά τα άλλα, εγγυόταν τις εν λόγω ελευθερίες. Βέβαια, η καταστολή και

⁴³ Για μια αναλυτική παρουσίαση των γεγονότων και των σχετικών νομικών πράξεων βλ. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* 622-26.

ο έλεγχος της κοινωνίας πολιτών δεν επιχειρήθηκε αποκλειστικά μέσω της νομοθεσίας. Αντίθετα, στηρίχθηκε εν πολλοίς στην ωμή - και συχνά παράνομη, ακόμη και βάσει των δικτατορικών νόμων- βία. Στο παρόν υποκεφάλαιο εξετάζονται τα νομοθετήματα αυτά που περιόρισαν τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών, καθιστώντας τη λειτουργία και δράση ακόμη και άτυπων θυλάκων της κοινωνίας πολιτών εγχείρημα ιδιαίτερα δύσκολο.

Το Δικαίωμα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι

Είναι προφανές πως η ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι είναι πρωταρχικής σημασίας για τη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών. Η δυνατότητα των πολιτών να συναντιούνται και να εγείρουν πολιτικές διεκδικήσεις οργανωμένα πλήρη καιρία από το καθεστώς της 21ης Απρίλη. Έτσι, ήδη από το συνταγματικό κείμενο, ετίθεντο οι προϋποθέσεις για το δικαίωμα του συνέρχεσθαι:

1. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα όπως συνέρχονται ησύχως και αόπλως, ως νόμος ορίζει.-2. Μόνον εις τας δημοσίας συναθροίσεις δύναται να παρίσταται η αστυνομία. Αι δημόσιαι συναθροίσεις πρέπει να γνωστοποιούνται δεόντως εις την αστυνομικήν αρχήν τεσσαράκοντα οκτών ώρας προ της πραγματοποιήσεώς των. Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις δύναται

να απαγορευθούν αν εκ τούτων επίκειται κίνδυνος δια την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν.⁴⁴

Το παραπάνω κείμενο εμφορείται από το γενικότερο πνεύμα του νομοθέτη της δικτατορίας, σύμφωνα με το οποίο οι φαινομενικά δευτερεύουσες παρατηρήσεις κρύβουν τις αληθινές προθέσεις του καθεστώτος. Έτσι, όπως παρατηρεί ο Αλιβιζάτος, τα σημεία στα οποία ο δικτατορικός Συνταγματικός νόμος καινοτομούσε σε σύγκριση με τα προηγούμενα Συντάγματα ήταν τρία: α) η υποχρέωση γνωστοποίησης στην αστυνομία όλων των συγκεντρώσεων, επομένως και αυτών σε κλειστό χώρο, 48 ώρες πριν την πραγματοποίησή τους β) λόγος απαγόρευσης των ανοικτών συγκεντρώσεων αποτελεί, όχι μόνο η απειλή έναντι της δημόσιας ασφάλειας, αλλά και η διασάλευση της δημόσιας τάξης γ) η παραπομπή στον κοινό νομοθέτη για την ρύθμιση περαιτέρω σχετικών διατάξεων.⁴⁵

⁴⁴ Σύνταγμα του 1968, άρθρο 18, παρ. 1 και 2

⁴⁵ «Στερούνται του δικαιώματος διοργανώσεως και πραγματοποιήσεως δημοσίας συναθροίσεως:

α) Οι στερηθέντες του δικαιώματος της ελευθερίας της συναθροίσεως δι' αποφάσεως του Συνταγματικού Δικαστηρίου κατά το άρθρον 24 παράγραφος 2 του Συντάγματος, εφ' όσον διαρκεί η στέρησις αυτή. β) Οι Βουλευταί κόμματος διαλυθέντος δι' αποφάσεως του Συνταγματικού Δικαστηρίου, κατά το άρθρον 58 παράγραφος 5 του Συντάγματος, εφ' όσον στερούνται της εκλογιμότητος. γ) Τα κόμματα, ως τοιαύτα, των οποίων το καταστατικό δεν ενεκρίθη υπό του Συνταγματικού Δικαστηρίου, κατά το άρθρον 58 παράγραφος 2 του Συντάγματος. δ) Τα νομικά πρόσωπα ή αι υφ' οιανδήποτε μορφήν ενώσεις προσώπων, των οποίων ο πρόεδρος ή μέλος τι της διοικήσεως ή οπωσδήποτε εκπρόσωπος τούτων εμπίπτει εις τινα των περιπτώσεων των εδαφ. α' και β' του παρόντος άρθρου. ε) Πας, όστις ως αντικείμενον της δημοσίας συναθροίσεως εξαγγέλει, διά της κατά το επόμενον άρθρον γνωστοποίησεως, την προαγωγήν των σκοπών διαλυθέντος κόμματος κατά το άρθρον 58 παρ. 5 του Συντάγματος ή οιασδήποτε υποκαταστάτου αυτού οργανώσεως ή οργανώσεως επιδιωκούσης ομοίους σκοπούς.» (άρθρον 2) Παρατίθεται στο Αλιβιζάτος, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, 650.

Ο νόμος 794/1971 περί δημοσίων συναθροίσεων ήταν αυτός που εξειδίκευε τις περιπτώσεις κατά τις οποίες μια συγκέντρωση μπορούσε να κηρυχτεί παράνομη και να διαλυθεί διά της βίας.⁴⁶ Με το τέταρτο άρθρο, η αστυνομία αποκτά διευρυμένες αρμοδιότητες στην περίπτωση συγκέντρωσης πολιτών (παρ. 1 και 2). Η απόπειρα πλήρους απονομιμοποίησης της (επίσημης) κοινωνίας πολιτών είναι εμφανής κυρίως στην τέταρτη και έκτη παράγραφο του άρθρου, οι οποίες απαγορεύουν τη χρήση οποιουδήποτε εμβλήματος, διακριτικού σημείου ή συνθήματος που παραπέμπει σε αντικαθεστωτικό πολιτικό φορέα, δεδομένου ότι ίσχυε η απαγόρευση όλων των πολιτικών κομμάτων.⁴⁷

⁴⁶ Ν.Δ. 794/1971, περί δημοσίων συναθροίσεων, ΦΕΚ 1/1971 (01.01.1971).

⁴⁷ «1. Εις τας κατά την έννοιαν του παρόντος δημοσίας συναθροίσεις δύναται πάντοτε να παρίσταται η Αστυνομία. Τα προς τούτο ορισθέντα αστυνομικά όργανα δέον, όπως μη μετέχουν ενεργώς της συναθροίσεως, απέχοντα οιασδήποτε ενεργείας ή εκδηλώσεως, δικαιούνται δε να παρέμβουν μόνον προς καταστολήν διαπιστωθείσης τυχόν υπ'αυτών παραβάσεως των κειμένων νόμων ή κατόπιν δεδικοιολογημένης αιτήσεως του προέδρου της συναθροίσεως.

2. Η αστυνομική αρχή δύναται να διατάξη την απομάκρυνσιν εκ της δημοσίας συναθροίσεως παντός παρακωλύοντος ή διαταράσσοντος καθ' οιονδήποτε τρόπον την ομαλήν διεξαγωγήν αυτής. Προκειμένου περί συναθροίσεως σκοπούσης εις την προβολήν κοινών αιτημάτων των μετεχόντων, δύναται, η αστυνομική αρχή, να διατάξη την απομάκρυνσιν παντός προσώπου ασχέτου ή ξένου προς τον υπό της συναθροίσεως επιδιωκόμενον σκοπόν, η συμμετοχή του οποίου δύναται να προκαλέση διατάραξιν της τάξεως.

3. Ουδεμία δημοσία συνάθροις επιτρέπεται να πραγματοποιηθή κατά τας ώρας της κοινής ησυχίας, ουδέ να παρατείνεται πέραν της 23ης ώρας.

4. Απαγορεύεται η υπό των μετεχόντων της συναθροίσεως χρησιμοποίησις στολών, σημάτων ή άλλων διακριτικών σημείων διαλυθέντων κομμάτων ή δηλωτικών των αρχών αυτών.

[...]

Το έκτο άρθρο παραχωρεί στην αστυνομική αρχή το απόλυτο δικαίωμα απαγόρευσης συγκεντρώσεων για μια σειρά από αφηρημένους λόγους, όπως η δημόσια τάξη και ασφάλεια, ενώ η τελευταία παράγραφος (6) ουσιαστικά καθιστά οποιαδήποτε δημόσια συγκέντρωση, αν όχι τελείως παράνομη, τότε τουλάχιστον πρακτικά ανέφικτη, αφού απαγορεύεται η συγκέντρωση να λάβει χώρα πλησίον κυβερνητικών κτιρίων. Ταυτόχρονα το υπουργείο δημόσιας τάξης νομιμοποιείται να ορίσει απαγορευμένες ζώνες σε όλες τις πόλεις της επικράτειας.⁴⁸ Γέλος, το όγδοο άρθρο προβλέπει και τη χρήση όπλων από την πλευρά της αστυνομίας, σε περίπτωση που, παρά τις παραπάνω διατάξεις, κάποια

6. Οι ορισθέντες ομιληταί, εν τη δημοσία συναθροίσει, οφείλουν να μη προκαλούν διά των λόγων των την επιχείρησιν πράξεων αξιολοπίων, στασιαστικών και εν γένει πράξεων βιαιότητος. Εις τους αυτούς όρους υπόκεινται και τα χρησιμοποιούμενα παντός είδους συνθήματα.» (άρθρο 4)

⁴⁸ 1. Γνωστοποιηθείσης κατά το άρθρον 3 παράγραφοι 4 και 5 του παρόντος δημοσίας συναθροίσεως εν υπαίθρω, η αστυνομική αρχή δύναται να απαγορεύση ταύτην, εάν ήθελε κρίνει, μετ' έρευναν, ότι εκ της πραγματοποιήσεως αυτής επίκειται κίνδυνος διά την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν, μη δυνάμενος να αποτραπή δι' ηπιωτέρων αστυνομικών μέτρων.

2. Αρμοδία διά την απαγόρευσιν δημοσίας συναθροίσεως εν υπαίθρω είναι η αστυνομική αρχή του τόπου, εν ω αύτη μέλλει να πραγματοποιηθή.

3. Η απόφασις περί απαγορεύσεως δημοσίας συναθροίσεως εν υπαίθρω δέον να περιέχει τους λόγους τους δικαιολογούντας, κατά την κρίσιν του εκδόντος ταύτην, τον επικείμενον κίνδυνον της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας και την αδυναμίαν αποτροπής αυτού δι' άλλων ηπιωτέρων της απαγορεύσεως μέτρων.[...]

6. Απαγορεύεται η πραγματοποίησις δημοσίας εν υπαίθρω συναθροίσεως ως και η διέλευσις κινουμένης τοιαύτης (πορείας) εντός ακτίνας διακοσίων τουλάχιστον μέτρων από της κατοικίας του Ανωτάτου Ἄρχοντος, ως και από κτιρίων, εις τα οποία εδρεύουν η Βουλή, το Υπουργικόν Συμβούλιον και το Συνταγματικόν Δικαστήριον. Διά Διαταγμάτων, εκδιδομένων προτάσει του Υπουργού Δημοσίας Τάξεως, δύναται να καθορισθούν το δι' εκάστην πόλιν μήκος της ακτίνας, εντός της οποίας απαγορεύεται η πραγματοποίησις ή η διέλευσις δημοσίας συναθροίσεως, αι κεντρικαί οδοί και πλατεία εκάστης πόλεως, εις τας οποίας ισχύει η απαγόρευσις αύτη, ως και πάσα αναγκαία, διά την εφαρμογήν της διατάξεως ταύτης, λεπτομέρεια. Τα Διατάγματα ταύτα εκδίδονται, τροποποιούνται ή ανακαλούνται μόνον εντός του μηνός Ιανουαρίου εκάστου έτους.» (άρθρο 6)

συγκέντρωση πολιτών κατορθώσει να σχηματιστεί, απαλλάσσοντας μάλιστα εκ των προτέρων τα αστυνομικά όργανα από οποιαδήποτε ευθύνη που μπορεί να προκύψει κατά τη διαδικασία αυτή.⁴⁹

Παρ' όλα αυτά, εδώ πρέπει να επισημανθεί μια διάταξη του νόμου 794/1971, η οποία άφηνε νομικό περιθώριο στην κοινωνία πολιτών ώστε να εκφραστεί καλυμμένα:

Δεν υπόκεινται εις τους όρους του παρόντος, διεπόμενοι υπό των ειδικών περί αυτών διατάξεων, αι δημόσιαι συναθροίσεις, αι πραγματοποιούμεναι αποκλειστικώς πρὸς τέλεσιν θρησκευτικών τελετών ή πρὸς συμμετοχὴν εις την θείαν λατρείαν ή πρὸς εκπλήρωσιν εμπορικών ή ψυχαγωγικών εν γένει σκοπῶν ή πρὸς παρακολούθησιν δημοσίων θεαμάτων ή αθλητικών ή άλλων εν γένει αγώνων. (άρθρο 1, παρ. 3)

Πράγματι, η κοινωνία πολιτών εκμεταλλεύτηκε αυτό το μικρό νομικό άνοιγμα του καθεστώτος σε μεγάλο βαθμό, επιδεικνύοντας ταχύτατα αντανakλαστικά όσον αφορά την

⁴⁹ «Κανονισμός καταρτιζόμενος υπό των Αρχηγείων της Χωροφυλακής και της Αστυνομίας Πόλεων, εγκρινόμενος δε διά Β.Διατάγματος, εκδιδόμενου προτάσει των Υπουργών Δικαιοσύνης, Εσωτερικών και Δημοσίας Τάξεως και δημοσιευόμενος διά της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, θέλει καθορίσει τα της διαδικασίας της διαλύσεως, ως και τας προϋποθέσεις και τας συνθήκας, υπό τας οποίας οι άνδρες της δημοσίας δυνάμεως και τα τυχόν μετ' αυτών συμπράττοντα όργανα, δύνανται, πρὸς διάλυσιν δημοσίων συναθροίσεων να ποιήσωνται χρήσιντων όπλων άνευ ουδεμιάς διά τας συνεπείας ευθύνης.» (άρθρο 8)

αξιοποίηση των νόμιμων μέσων αντίδρασης που προέκυψαν από τις αντίστοιχες νομικές πρωτοβουλίες των συνταγματαρχών.⁵⁰

Το άρθρο 19 του Συντάγματος του 1968 ήταν αυτό που έθετε τη νομική βάση για την απαγόρευση μιας συσσωμάτωσης πολιτών. Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, ενώ, σύμφωνα με την πρώτη παράγραφό του, κατοχυρώνόταν συνταγματικά, στην ουσία καταλυόταν από τις επόμενες παραγράφους του ίδιου άρθρου. Καινοτομία αποτέλεσε η δυνατότητα διάλυσης του σωματείου σε περίπτωση παράβασης του ίδιου του καταστατικού του (παρ. 3). Ταυτόχρονα το δικαίωμα της απεργίας καταλυόταν.⁵¹ Ωστόσο μία διάταξη (παρ.5) αφήνει ένα μικρό και ασαφές περιθώριο εξάσκησης του δικαιώματος, στην περίπτωση που η απεργία κρινόταν πως εξυπηρετεί «τα υλικά και τα ηθικά συμφέροντα των εργαζομένων. Πράγματι, όταν η καταστολή μειώθηκε κάποια σωματεία

⁵⁰ Βλ. υποκεφάλαιο 3.2 «Η διαβάθμιση της κρατικής διεύθυνσης: τυπική και άτυπη πολιτική καταστολή», για τις άτυπες μορφές αντίστασης σε θέατρα, πολιτιστικές εκδηλώσεις, κτλ.

⁵¹ «2. Πάσα ένωσις προσώπων, της οποίας ο σκοπός ή η δράσεις στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητας του Κράτους ή του πολιτεύματος ή του κοινωνικού καθεστώτος ή της ασφαλείας του Κρατούς ή των πολιτικών και ατομικών ελευθεριών των πολιτών, απαγορεύεται. Αύτη διαλύεται δια δικαστικής αποφάσεως.-3. Συνεταιρισμός διαλύεται ένεκα παραβάσεως των νόμων ή του καταστατικού αυτού δια δικαστικής αποφάσεως. Δι'αποφάσεως του προέδρου Πρωτοδικών δύναται ν'ανασταλή προσωρινώς η λειτουργία συνεταιρισμού η ενώσεως, κινουμένης συγχρόνως της περί διαλύσεως διαδικασίας.-4. Δια νόμου δύναται να επιβληθούν ωρισμένοι περιορισμοί εις το δικαίωμα των δημοσίων υπαλλήλων, όπως συνεταιρίζωνται. Οι αυτοί περιορισμοί του δικαιώματος δύναται να επιβληθούν και δια τους υπαλλήλους οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, των δημοσίων επιχειρήσεων και των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας.-5. Η προσφυγή εις απεργίαν δια την επιδίωξιν πολιτικών ή άλλων σκοπών ξένων προς τα υλικά και τα ηθικά συμφέροντα των εργαζομένων, απαγορεύεται.-6. Εις τους πάσης φύσεως υπαλλήλους των δημοσίων υπηρεσιών, των οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, απαγορεύεται η απεργία υφ'οιανδήποτε μορφήν. Η συμμετοχή των υπαλλήλων τούτων εις απεργίαν θεωρείται αυτοδικαίως ως δήλωσις παραίτησεως.» Σύνταγμα του 1968, άρθρο 19, παρ. 2,3,4,5,6

προχώρησαν σε απεργίες, συμβάλλοντας στην αμφισβήτηση της νομιμοποίησης του καθεστώτος.⁵²

Ο νόμος που επαναλάμβανε και εξειδίκευε το επαχθές πλαίσιο λειτουργίας των σωματείων και των ενώσεων προσώπων ήταν ο 795/1971. Σύμφωνα με αυτόν, τα σωματεία που επιδιώκουν διαφορετικό σκοπό από αυτόν που προβλέπει το καταστατικό τους «ή αν ο σκοπός ή η λειτουργία των απέβησαν παράνομοι ή ανήθικοι ή αντίθετοι προς την δημοσίαν τάξιν, διαλύονται δι'αποφάσεως του πρωτοδικείου.»⁵³ Επιπλέον αποκλειόταν από τη διοίκηση σωματείου πρόσωπα που είχαν στερηθεί των πολιτικών τους δικαιωμάτων (άρθρο 11), πρόσωπα δηλαδή, που ήταν εν δυνάμει ή ήδη μέλη της ποινικοποιημένης κοινωνίας πολιτών. Η κρατική παρέμβαση στα της λειτουργίας των σωματείων ολοκληρωνόταν με την ανάθεση της εποπτείας τους στον Υπουργό «εις την αρμοδιότητα του οποίου υπάγεται ο σκοπός του σωματείου, ο συνδεδόμενος προς την κατά περίπτωσιν εποπτευομένην δραστηριότητα αυτού (ανωτέρα εποπτική αρχή), ασκείται δε εφ' όσον εν τω παρόντι δεν ορίζεται ειδικώς άλλως, υπό του νομάρχου της έδρας του σωματείου (εποπτεύουσα αρχή). Κατ' εξαίρεσιν, αμέσως εποπτεύουσα αρχή είναι ο Υπουργός εάν η λειτουργία του σωματείου ή της ενώσεως εκτείνεται εις πλείονας του ενός νομούς.»⁵⁴

⁵² Για το εργατικό κίνημα της περιόδου βλ. Θεόδωρος Θεοδώρου, *Στοιχεία για την εργατική τάξη στην Ελλάδα σήμερα* (Αθήνα: ομάδα εργασίας, 1975).

⁵³ Ν.Δ. 795/1971, *περί σωματείων και ενώσεων*, ΦΕΚ 1/1971 (01.01.1971), άρθρο 21, παρ. β

⁵⁴ Στο ίδιο., άρθρο 26, παρ. 2

Η Ελευθερία της Έκφρασης

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούσαν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι έπληξαν κυρίως τους πιο τυπικούς από τους φορείς της κοινωνίας πολιτών ή, για να το θέσουμε ακριβέστερα, τα τμήματα εκείνα της κοινωνίας πολιτών που υπό δημοκρατική διακυβέρνηση θα είχαν επίσημη υπόσταση, αναγνωρισμένη από το κράτος. Στον αντίποδα, τα νομοθετήματα που είχαν ως στόχο τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης είχαν αντίκτυπο σε όλα ανεξαιρέτως τα πεδία δράσης της κοινωνίας πολιτών, δηλαδή και σε ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού που θα μπορούσαν δυνητικά να συμπεριληφθούν σε αυτή. Ο Τύπος, κατά συνέπεια, έπρεπε να τεθεί υπό τον αυστηρό έλεγχο του καθεστώτος, δεδομένου του νευραλγικού του ρόλου στο πεδίο αυτό. Έτσι ενώ το 14^ο άρθρο του Συντάγματος του '68 προέβλεπε πως «η λογοκρισία και παν άλλο προληπτικόν μέτρον απαγορεύονται» (παρ.3), στη συνέχεια όριζε το πλήθος των λόγων για τους οποίους επιτρεπόταν η «κατ' εξαίρεση» κατάσχεση κάποιου εντύπου.⁵⁵

⁵⁵ «Κατ'εξαίρεσιν επιτρέπεται η κατάσχεσις, παραγγελία του Εισαγγελέως, μετά την κυκλοφορίαν: α) ένεκα προσβολής της χριστιανικής και πάσης άλλης γνωστής θρησκείας, β) ένεκα προσβολής του προσώπου του Βασιλέως, του Διαδόχου, των συζύγων και των τέκνων αυτών, γ) ένεκα δημοσιεύματος, το οποίον 1) αποκαλύπτει πληροφορίας περί την οργάνωσιν, σύνθεσιν, εξοπολισμόν και διάταξιν των ενόπλων δυνάμεων ή την οχύρωσιν της χώρας, 2) είναι προφανώς στασιαστικόν ή σκοπεύει εις την ανατροπήν του πολιτεύματος ή του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος ή στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητος του Κράτους ή δημιουργεί ηττοπάθειαν ή προκαλεί η διεγείρει εις διάπραξιν εκγλήματος εσχάτης προδοσίας, 3) αποβλέπει οπωσδήποτε εις την προβολήν ή διάδοσιν, προς πολιτικήν εκμετάλλευσιν, απόψεων οργανώσεων και κομμάτων τελούντων εκτός νόμου[...]» (άρθρο 14, παρ. 4)

Το ίδιο άρθρο (παρ. 6) όριζε πως «τα αδικήματα του τύπου είναι αυτόφωρα και εισάγονται πάραυτα προς εκδίκασιν άνευ προανακρίσεως». Τέλος, το συνταγματικό κείμενο παρέπεμπε σε σχετικό νόμο ο οποίος θα όριζε «τας προϋποθέσεις εκδόσεως εφημερίδων ή άλλων πολιτικού περιεχομένου εντύπων, τα προσόντα, τους όρους και τους δεοντολογικούς κανόνες ασκήσεως του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, ως και τους όρους λειτουργίας των επιχειρήσεων τύπου.»(παρ. 11). Επρόκειτο για το νόμο 346 του 1969, ο οποίος στην ουσία προέβλεπε την επ' αόριστο διατήρηση του καθεστώτος προληπτικής λογοκρισίας που επιβλήθηκε με την κατάσταση πολιορκίας. Σύμφωνα με το νόμο, τα αδικήματα του Τύπου τιμωρούνταν ακόμη και σε περίπτωση που είχαν διαπραχθεί από απλή αμέλεια (άρθρο 33, παρ. 1), με την ευθύνη να βαραίνει τόσο τον συντάκτη του δημοσιεύματος, όσο και τον αρχισυντάκτη και τον εκδότη του συγκεκριμένου εντύπου, έστω και αν το αδίκημα είχε διαπραχθεί εν αγνοία τους. (άρθρο 34, παρ. 1 και άρθρο 57). Στο ίδιο αυστηρό πλαίσιο ο νόμος δεν αναγνώριζε δικαιολογητικά για τα αδικήματα Τύπου και απαγόρευε την αναστολή της εκτέλεσης των καταδικαστικών αποφάσεων. (άρθρο 35, παρ. 1. Και 3).⁵⁶

Στο ίδιο πλαίσιο οριζόταν και η καταπάτηση του απορρήτου της ανταπόκρισης, το οποίο μεν προστατευόταν από το Σύνταγμα με το άρθρο 15, αλλά όχι «απολύτως» όπως οριζόταν σε προηγούμενα συνταγματικά κείμενα.⁵⁷ Επρόκειτο για μια αόριστη

⁵⁶ Για μια αναλυτική παρουσίαση των σχετικών διατάξεων βλ. Ν.Δ. 346/1969, περί Τύπου, ΦΕΚ 232/1969 (15.11.1969). Και Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* 645-49. Οι επιπτώσεις στο δημοσιογραφικό κόσμο καθώς και η αντίδραση του κλάδου σε αυτές θα απασχολήσουν επόμενα κεφάλαια της διατριβής.

⁵⁷ «Το απόρρητον των επιστολών και της καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον ανταποκρίσεως είναι απαραβίαστον. Νόμος όριζει τας εγγυήσεις υπό τας οποίας η δικαστική αρχή δια λόγους εθνικής

διατύπωση (λόγοι εθνικής ασφάλειας και τάξης και διακρίβωση απεχθών εγκλημάτων) που άφηγε περιθώριο στις αστυνομικές αρχές να παραβιάζουν το απόρρητο των επιστολών, των τηλεφωνικών, τηλεγραφικών και τηλετυπικών επικοινωνιών.⁵⁸

Γενικά στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών το απριλιανό καθεστώς χρησιμοποίησε διατάξεις που παρέπεμπαν ευθέως στο «παρασύνταγμα» της εμφυλιακής περιόδου. Το συνταγματικό άρθρο 24 είναι ενδεικτικό της αντίληψης του καθεστώτος για τα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες και η διατύπωσή του είναι ενδεικτική της νομικής μεθόδου που χρησιμοποιήθηκε προκειμένου αυτά να καταστρατηγηθούν.⁵⁹

Είναι σαφές πως ουδεμία εγγύηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών δεν εξασφαλιζόταν με την παραπάνω συνταγματική διάταξη, από την οποία εσκεμμένα

ασφαλείας και δημοσίας τάξεως ή προς διακρίβωσιν απεχθών εγκλημάτων, δεν δεσμεύεται εκ του απορρήτου.»

⁵⁸ Βλ. σχετικά Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974)*, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας 655, 56. και παραπομπή 158

⁵⁹ «1. Η άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών παρ' οιοδήποτε επιτρέπεται εντός των ορίων, τα οποία διασφαλίζουν εις τους άλλους πολίτας την απόλαυσιν των αυτών δικαιωμάτων και ελευθεριών και προστατεύουν τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου.

2. Όστις καταχράται του ασύλου της κατοικίας, της ελευθερίας εκφράσεως των στοχασμών ιδία δια του τύπου, του απορρήτου της ανταποκρίσεως, της ελευθερίας της συναθροίσεως, της ελευθερίας ιδρύσεως συνεταιρισμών ή ενώσεων προσώπων και του δικαιώματος της ιδιοκτησίας δια ν' αγωνισθή εναντίον του κρατούντος πολιτεύματος ή των ατομικών ελευθεριών ή ν' απειλήση την εθνικήν ανεξαρτησίαν και εδαφικήν ακεραιότητα του Κράτους, στερείται των δικαιωμάτων τούτων ή πάντων των δια του Συντάγματος κατοχυρουμένων. Η διαπίστωσις της καταχρήσεως, η εκ ταύτης στέρησις ατομικών δικαιωμάτων και η έκτασις της τοιαύτης στερήσεως απαγγέλλονται δι' αποφάσεως του Συνταγματικού Δικαστηρίου, ως νόμος ορίζει.»

απουσίαζε ένας ορισμός των ακριβών κριτηρίων, εξαιτίας των οποίων η άσκηση των ελευθεριών και δικαιωμάτων θα μπορούσε να θεωρηθεί καταχρηστική. Αντ' αυτού, ο συνταγματικός νομοθέτης παραπέμπει στο Συνταγματικό Δικαστήριο, του οποίου ο ρόλος, κατά τη διάρκεια της επταετίας ήταν η τυφλή υποταγή στις επιταγές των κρατούντων.⁶⁰ Ως εκ τούτου, η ίδια νομοθεσία περί δικαιωμάτων και ελευθεριών έφτασε να χρησιμοποιείται από τις διωκτικές αρχές της δικτατορίας ως μέσο για την καταπάτησή τους.

Συνοψίζοντας, οι νομικές πρωτοβουλίες των δικτατόρων σκιαγραφούν το νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έδρασε η ελληνική κοινωνία πολιτών, αλλά και τα όρια στα οποία κινήθηκε η κατασταλτική πολιτική του καθεστώτος. Από την πρώτη στιγμή της επιβολής της, η χούντα των συνταγματαρχών προσπάθησε να παρουσιάσει ένα νόμιμο προσώπειο, περιβάλλοντας με ένα νομικό περίβλημα, τόσο τη συνταγματική εκτροπή, όσο και τη δράση της ενάντια στην κοινωνία πολιτών. Ωστόσο, αυτή υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες αντιφάσεις του απριλιανού καθεστώτος: Τη στιγμή που επεδίωκε τη νομιμοποίησή του, μέσω της απόκτησης ενός *minimum* λαϊκής συναίνεσης, στρεφόταν με «νομικά επιχειρήματα» ενάντια στην κοινωνία πολιτών.

Πολλοί υπήρξαν οι παράγοντες που συνετέλεσαν στην απόφαση του καθεστώτος, μετά την κατάλυση της συνταγματικής νομιμότητας, να προβεί και στην αναθεώρησή της. Τα συντάγματα που το καθεστώς εφάρμοσε, καταδεικνύουν την πρόθεση της 21^{ης}

⁶⁰ Για το ρόλο του Συνταγματικού Δικαστηρίου ως πολιτικού οργάνου με δικαστικό μανδύα βλ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί δεσμοί σε κρίση (1922 - 1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* 668-72.

Απριλίου να κατοχυρωθεί συνταγματικά, αποσκοπώντας, από τη μια, στη νομιμοποίησή της από την κοινή γνώμη και από την άλλη, στη μονιμοποίησή της στο πολιτικό σκηνικό. Εντούτοις, η διεθνής πολιτική συγκυρία, ιδιαίτερα η ευρωπαϊκή, εκλάμβανε ως ακραίο αναχρονισμό την αυταρχική επιβολή της δικτατορίας, γεγονός γνωστό στους συνταγματάρχες. Την εποχή του πραξικοπήματος, στη Δυτική Ευρώπη επικρατούσαν πολιτικές του νέου κοινωνικού κράτους και ταυτόχρονα εμφανιζόταν μια έκρηξη των νεανικών φιλειρηνικών κινημάτων.

Το νομικό πλαίσιο, λοιπόν, που υιοθέτησαν οι συνταγματάρχες υπήρξε ιδιαίτερα ασφυκτικό και απολύτως εχθρικό προς την ίδια την υπόσταση της κοινωνίας πολιτών. Ωστόσο, η τελευταία άλλαξε ριζικά τις μεθόδους της, αναπροσαρμοζόμενη στο εξαιρετικά ανελεύθερο περιβάλλον και έφτασε στο σημείο να χρησιμοποιήσει το νομικό οπλοστάσιο του δικτατορικού κράτους εναντίον του. Στο εισαγωγικό κεφάλαιο της διατριβής έγινε λόγος για την «ελαστικότητα» της κοινωνίας πολιτών αναφορικά με τη θεσμική της έκφραση. Πράγματι, οι παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις της πρώτης δικτατορικής περιόδου έδωσαν τη θέση τους σε νόμιμες (ή ημιπαράνομες) οργανώσεις όπως οι ΕΚΙΝ, ΕΜΕΠ, Τοπικοί Φοιτητικοί Σύλλογοι κτλ. και αυτές με τη σειρά τους τροφοδότησαν το αυτόνομο μαζικό φοιτητικό κίνημα. Η «μετάλλαξη» αυτή αποτελεί το αντικείμενο μελέτης του επόμενου κεφαλαίου (4).

3.2 Η διαβάθμιση της κρατικής διεϊσδυσης: τυπική και άτυπη πολιτική καταστολή.

Με την επικράτηση της απριλιανής δικτατορίας οι οργανωμένες αντιπολιτευτικές ομάδες είχαν καταστεί παράνομες από το στρατιωτικό καθεστώς. Το επίσημο τμήμα της κοινωνίας πολιτών, εύκολα ανιχνεύσιμο, διώχθηκε άμεσα στο γενικότερο κλίμα που επέβαλε η κατάσταση πολιορκίας και η νομοθεσία του νέου καθεστώτος. Οι συλλήψεις και οι διώξεις των μελών της κοινωνίας πολιτών ακολουθήθηκαν, σε κάποιες περιπτώσεις, από νομιμοφανείς δίκες. Δεν ίσχυσε όμως το ίδιο και για τις πιο αφανείς εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών. Δεδομένου ότι το κράτος δε μπορούσε να αιτιολογήσει νομικά και να εξηγήσει πειστικά διώξεις εναντίον χαλαρών συσσωματώσεων πολιτών, στράφηκε με τη σειρά του σε πιο άτυπες, σε πιο αφανείς μεθόδους πολιτικής καταστολής, με στόχο την τρομοκράτηση και τελικά την διάλυση ακόμη και των πιο αφανών εκφάνσεων της κοινωνίας πολιτών, των πλέον άτυπων από τους θύλακές της. Ο λόγος για κλήσεις στην ασφάλεια «δι' υπόθεσίν τους» υπόπτων για τα πολιτικά τους φρονήματα πολιτών, η εκτεταμένη χρήση δικτύου πληροφοριοδοτών, η δράση των οποίων εντοπίζεται στα όρια του ιδιωτικού βίου των «υπόπτων», η πίεση στο εργασιακό και οικογενειακό τους περιβάλλον κτλ.

Καθώς η κοινωνία πολιτών νοείται ως μια ενιαία οντότητα, με πολλαπλές εκφάνσεις, νόμιμες και παράνομες οργανώσεις, συνεκτικοί και χαλαροί σύνδεσμοι και δίκτυα πολιτών ανέπτυξαν τη δράση τους κατά τη διάρκεια της επταετίας σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες. Αυτό σημαίνει ότι οργανώσεις, σύνδεσμοι και δίκτυα αναδύονταν

και προσαρμόζονταν στο νομικό και κατασταλτικό πλαίσιο που κάθε φορά έθετε το αυταρχικό καθεστώς. Για παράδειγμα, από το 1970, αργόσυρτα και σταδιακά, η απόπειρα ελεγχόμενης φιλελευθεροποίησης που συντελέστηκε σε επίπεδο νόμων ερμηνεύτηκε από την κοινωνία πολιτών ως σταδιακή απόσυρση του κράτους από τη δημόσια σφαίρα. Δεν επρόκειτο για συνολική αποχώρηση, αλλά για περιορισμό, έως την εξέγερση του Πολυτεχνείου, της καταστολής από τις δυνάμεις ασφαλείας.

Με βάση αυτήν την παράμετρο θα μπορούσε να γίνει μια χρονολογική διάκριση της κατασταλτικής δράσης του αυταρχικού καθεστώτος σε τρεις περιόδους εντός της επταετίας. Αυτές είναι οι περίοδοι 1967-1969, 1970-1971 και 1972-1973.⁶¹ Ο διαχωρισμός αυτός δε μπορεί βέβαια να νοηθεί με όρους μιας αυστηρής χρονολογικής διάκρισης, ωστόσο προκύπτει αβίαστα, τόσο από τη βιβλιογραφία, όσο και από τις συνεντεύξεις που μάς παραχωρήθηκαν για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας. Έτσι, η πρώτη περίοδος, πλαισιωμένη από το αντίστοιχο νομικό περίβλημα, χαρακτηρίστηκε από πληθώρα καταδικών σε στρατοδικεία, εξορίες και βασανιστήρια κρατουμένων. Σε αυτά τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας τη μερίδα του λέοντος της αντίστασης φέρουν οι παράνομες οργανώσεις, οι επίγονοι της επίσημης προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών.

⁶¹ Χρήστος Ζαφείρης, *Αντεθνικώς Δρώντες* (Θεσσαλονίκη: εκδόσεις επίκεντρο, 2011), 63.υποσ. 2 : «Τα τρία πρώτα χρόνια της δικτατορίας (1967-69) είχαν παραπεμφθεί στα έκτακτα στρατοδικεία της χώρας 3.035 και είχαν καταδικαστεί 1.858 πολίτες, ενώ το 1970 παραπέμφθηκαν 308 και καταδικάστηκαν 180 και το 1971 δικάστηκαν 21 και οδηγήθηκαν στις φυλακές μόνο 8 πολίτες». Βλ επίσης Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Δικτατορίας*, τ. 2, 3 τ. (Αθήνα: Κ. Καπόπουλος, 1975), 194 και Γεράσιμος Νοταράς, "Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση," στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, επιμ. Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999), 189.σχήμα 1 (Συλλήψεις και καταδίκες κατά την περίοδο 21.04.67 - 28.02.73)

Στη δεύτερη περίοδο (1970-1971) το αυταρχικό καθεστώς επιχειρεί να παρουσιάσει ένα πιο φιλελεύθερο προσώπειο με την αμνήστευση πολιτικών κρατουμένων, την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, την κατάργηση των απαγορευμένων βιβλίων το καλοκαίρι του 1970 και τη χαλάρωση των διώξεων σε βάρος της κοινωνίας πολιτών. Αυτό το «κενό» στο δημόσιο χώρο εκμεταλλεύονται νέες συλλογικότητες που δίνουν έμφαση στη νόμιμη δράση, με χαρακτηριστικότερες την Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων (ΕΚΙΝ) και την Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ). Αυτές οι συλλογικότητες, μαζί με άλλες απόπειρες νόμιμης αντίστασης που αναπτύσσονται γύρω από εκδοτικά εγχειρήματα, λογοτεχνικούς και μουσικούς ομίλους και φοιτητικούς συλλόγους παίζουν το ρόλο της γέφυρας προς την τελευταία περίοδο της δικτατορίας του Γ. Παπαδόπουλου (1972-1973) και το μαζικό φοιτητικό κίνημα.

Στη χρονολογική αυτή διάκριση προστίθεται και μια τέταρτη περίοδος (1973-1974) που χαρακτηρίζεται από την επαναφορά του στρατιωτικού νόμου, μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και το πραξικόπημα του Ιωαννίδη. Κατά τη διάρκεια της τέταρτης περιόδου, παρατηρείται μια (επιβεβλημένη) επιστροφή της κοινωνίας πολιτών στις παράνομες πρακτικές της πρώτης περιόδου.

Τα περισσότερα μέλη των αντιστασιακών οργανώσεων φαίνεται να είχαν επίγνωση των κινήσεων του καθεστώτος και του πεδίου που άφηνε ελεύθερο στις δυνάμεις της κοινωνίας πολιτών κατά τη βαθμιαία απόσυρσή του από τη δημόσια σφαίρα. Το ιδρυτικό στέλεχος του Ρ.Φ., Θανάσης Αθανασίου συνοψίζει χαρακτηριστικά την

χρονολογική διάκριση της κατασταλτικής δράσης του καθεστώτος κατ' αναλογία με τη δράση του νεολαιίστικου κινήματος :

Σε εκείνη τη φάση (στις αρχές επιβολής της δικτατορίας) ήταν φανερό ότι [δε μπορούσε να συμβεί] κάτι το ευρύτερο. Αν θέλω να κάνω μια περιοδολόγηση της εξέλιξης του νεολαιίστικου κινήματος μέσα στη δικτατορία, θα έλεγα ότι η πρώτη φάση είναι '67,'68,'69, Όπου [υπήρχε μια προσπάθεια] να αναδιοργανωθούν κάπως οι οργανώσεις, να κρατηθούν. Μία αντίσταση που να δείχνει ότι δεν πέσαμε όλοι και ένα πρόπλασμα για το αργότερο. Μετά έχουμε το '70-'71, όπου ουσιαστικά είναι η επώαση για το μαζικό κίνημα αργότερα, έχουμε άρση της λογοκρισίας, που ήταν πολύ σημαντικό αυτό, έχουμε εφημερίδες, εκδοτικούς οίκους, κινήσεις που δημιουργούνται. Και μετά από το '72 που έχουμε τις μαζικές [εκδηλώσεις]. Δηλαδή, όλα ήρθαν σε μια φυσιολογική διαδικασία που συνδέονταν με τις πραγματικές εξελίξεις μέσα στην κοινωνία και στην ίδια τη δικτατορία, η οποία αναγκαζόταν πλέον στο όνομα της πολιτικοποίησης να αφήσει χαλαρά κάποια πράγματα: τις εκλογές στους φοιτητικούς συλλόγους, διεργασίες τέτοιες. (Αθανασίου)⁶²

Η κατασταλτική δράση του καθεστώτος απέναντι στην κοινωνία πολιτών είχε ως βασικό της στοιχείο τον προληπτικό χαρακτήρα. Το κράτος των συνταγματαρχών, δηλαδή, συχνά επιχείρησε, όχι μόνο να ελέγξει ή να απαγορεύσει την όποια δραστηριότητα της υπάρχουσας κοινωνίας πολιτών, αλλά επιπλέον να καταστήσει το έδαφος για ενδεχόμενη εμφάνιση νέων συσσωματώσεων πολιτών άγονο.⁶³ Αυτό δε, το

⁶² Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

⁶³ Χαρακτηριστικές είναι οι απαγορεύσεις που αναφέρονται στη «βασική προκήρυξη» του Ανώτατου Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης τέσσερις ημέρες από την επιβολή της δικτατορίας (25/4/1967), που ευθυγραμμίζονταν με το πνεύμα της «καταστάσεως πολιορκίας» και είχαν άμεσο αντίκτυπο στη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών:

επιχείρησε με τυπικά και άτυπα μέσα. Γενικά, η πολιτική καταστολή καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας υπήρξε εν πολλοίς παράνομη τόσο με βάση την προδικτατορική νομοθεσία όσο και με βάση αυτή που θέσπισαν οι ίδιοι οι συνταγματάρχες.⁶⁴

Πέρα από τις γνωστές περιπτώσεις συλλήψεων πολιτικών προσώπων με την επιβολή του σχεδίου «Προμηθέας», δεκάδες πολίτες, μέλη της κοινωνίας πολιτών, με

«Απαγορεύομεν:

1. Πάσαν συγκέντρωσιν ή συνάθροισιν πολιτών εν ανοικτώ ή κλειστώ τόπω προς οιονδήποτε σκοπόν[...]
2. Πάσαν καθ' οιονδήποτε τρόπον ανακοίνωσιν ή δημοσίευσιν πληροφοριών ή κρίσεων αι οποίαι καθ' οινδήποτε τρόπον στρέφονται είτε αμέσως είτε εμμέσως κατά του Πολιτεύματος ή θέτωσιν εις κίνδυνον την ασφάλειαν της Χώρας ή είναι οποωσήποτε επιτήδειοι να διαταράξωσι την δημοσίαν τάξιν και ειρήνην ή να προκαλέσωσι διχόνοιαν μεταξύ των πολιτών ή να δυσφημήσωσι το έργον του Στρατού και της Κυβερνήσεως.
3. Πάσαν συζήτησιν πολιτικού περιεχομένου εν ανοικτώ ή κλειστώ χώρω.
4. Πάσαν προπαγάνδαν ή προσηλυτισμόν υπέρ ή κατά οιοιδήποτε πολιτικού κόμματος, ως και την επιδίωξιν εφαρμογής ιδεών τεινουσών εις την δια θιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος καθεστώτος
5. Την λειτουργίαν ερασιτεχνικών ραδιοσταθμών και πάσης φύσεως πομπών πλην των υπό των Στρατιωτικών Αρχών ελεγχομένων.
6. Την κατοχήν πολεμικών όπλων, εκρηκτικών υλών και εφοδίων, περιλαμβανομένων και πυροτεχνημάτων πάσης φύσεως.
7. Την παντοειδή περίθαλψιν κατ' οίκον προσώπων μη ενοικούντων μετά της οικογενείας ήτις παρέχει την περίθαλψιν, εάν τούτο δεν δηλωθή εντός δύο ημερών εις την οικείαν αστυνομικήν αρχήν.

[...]»

Παράθεση από Ζαφείρης, Αντεθνικώς Δρώντες, 66.

⁶⁴βλ. σχετικά Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974)*, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας 602-16

παρουσία και δράση στο δημόσιο χώρο, μέλη σωματείων, μέλη ιδεολογικών, πολιτιστικών και πολιτικών οργανώσεων, συνδικαλιστές φοιτητές, αλλά και αρκετοί πολίτες που δεν είχαν ενεργό συμμετοχή σε οποιαδήποτε οργάνωση – απλώς και μόνο λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων - συνελήφθησαν στα σπίτια τους. Οι επίσημες πηγές κάνουν λόγο για 8.000 αυθαίρετες συλλήψεις τις πρώτες κιάλας ώρες της δικτατορίας από τους οποίους οι 6.844 εξορίστηκαν στη Γιάρο.⁶⁵

Η κοινωνία πολιτών, λοιπόν, συμπεριλαμβανομένων και των πλέον άτυπων εκφάνσεών της, είχε δεχτεί ένα συντριπτικό πλήγμα καθώς μετρούσε εκατοντάδες απώλειες μελών της. Οι συλλήψεις σε συνδυασμό με την επακόλουθη τρομοκρατία της κοινωνίας είχαν παραλύσει τους μηχανισμούς που θα μπορούσαν να αντιδράσουν στα σχέδια των συνταγματαρχών. Ο δημόσιος χώρος, πεδίο λειτουργίας της κοινωνίας πολιτών, συμπίεστηκε ανάμεσα στη εκτεταμένη διείσδυση του απριλιανού κράτους και της διογκούμενης ιδιωτικής σφαίρας: «Ο πανικός, η σιωπή, η σκόπιμη συσκότιση, η απύθμενη φημολογία, η προπαγάνδα οργιάζαν. Ο καθένας τις πρώτες μέρες, φοβούμενος ακόμη και τον ίσκιο του, καθόριζε μουλωχτά και προσωπικά το δικό του δρόμο».⁶⁶

Χρησιμοποιώντας τον προδικτατορικό μηχανισμό παρακολούθησης των κομμουνιστών, η χούντα ενέτεινε τις πρακτικές αυτές και τις επεξέτεινε σε οποιονδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί «εχθρός» του νέου καθεστώτος. Η ΚΥΠ στη Θεσσαλονίκη

⁶⁵Στο ίδιο., 603.υποσ. 5, «Βλ. στο σημείο αυτό το έγγραφο των υπηρεσιών ασφαλείας που κατατέθηκε και διαβάστηκε στο Εφετείο Αθηνών στη δίκη των κυριότερων πραξικοπηματιών, τον Αύγουστο του 1975 στη συνεδρίαση της 13^{ης} Αυγούστου 1975, *Το Βήμα* της 14^{ης} Αυγούστου 1975.»

⁶⁶Ζαφείρης, *Εμείς του '60 οι Εκδρομείς*, 97.

(μέχρι και το πραξικόπημα Ιωαννίδη, οπότε και αντικαταστάθηκε από την ΕΣΑ) και η ΕΣΑ στην Αθήνα είχαν δημιουργήσει ένα τεράστιο δίκτυο παρακολούθησης των αντιφρονούντων πολιτών, ο οποίος στελεχώθηκε επιπροσθέτως και με πολίτες που συνεργάζονταν με την ασφάλεια. Αυτός ο άτυπος μηχανισμός προληπτικής καταστολής έγινε πραγματικότητα για ολόκληρη την ελληνική κοινωνία, ιδίως κατά τη πρώτη περίοδο της δικτατορίας ('67-'69). Μέλος της αντιστασιακής οργάνωσης της Θεσσαλονίκης «Λαϊκή Πάλη», ο Τάσος Δαρβέρης αναφέρει:

«Πολλοί γίνονταν πληροφοριοδότες της χούντας, για να κατοχυρώσουν την προσωπική τους ασφάλεια, για να γλιτώσουν από το βραχνά μιας επικείμενης σύλληψης κάθε φορά που έπεφταν προκηρύξεις ή ερχόταν ο Παπαδόπουλος στην πόλη. Για να μπορέσουν να συνεχίσουν ανενόχλητοι τις σπουδές τους και να βολευτούν σε κάποια δουλειά ή ακόμα γιατί είχαν κάνει μια σειρά υποχωρήσεις και η μία υποχώρηση έφερνε την άλλη, ή τέλος, κι αυτό δεν ήταν αμελητέο, επειδή η ΚΥΠ πλήρωνε ένα πεντακοσάριο (500 δραχμές) για μια πληροφορία – άλλοτε ανακριβή και σπάνια σημαντική – ήταν μια αμοιβή που την εποχή εκείνη έβγαζε το μηνιάτικο νοίκι. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκαν πάρα πολλοί, αντίθετα με ό,τι πιστευόταν.[...]Δικαιολογημένα, λοιπόν, η χαφιεδοφοβία είχε πάρει τεράστιες διαστάσεις, ακόμα κι από κείνους που δεν είχαν τίποτα να κρύψουν. Ο καθένας θα μπορούσε να είναι χαφιές – κάποιος που σου πιάνει κουβέντα στου Γκιγκιλίνη, άλλος που σου περιγράφει στο κυλικείο πώς του έκαναν φάλαγγα στην Ασφάλεια.»⁶⁷

⁶⁷Τάσος Δαρβέρης, *Μια Ιστορία της Νύχτας 1967-74*, 2η εκδ. (Αθήνα: Βιβλιοπέλαγος, 2002), 145,46. Το συγκεκριμένο βιβλίο κινείται ανάμεσα στην ιστορική καταγραφή και το μυθιστόρημα. Ο συγγραφέας

Παράλληλα, δηλαδή, με την τυπική ποινικοποίηση της οργανωμένης δραστηριότητας, η διείσδυση των διωκτικών αρχών και των πληροφοριοδοτών τους σε άτυπους θύλακες της κοινωνίας πολιτών υπήρξε βασική στρατηγική του κρατικού μηχανισμού με σκοπό τον έλεγχο ολόκληρου του κοινωνικού φάσματος. Τα πεδία δράσης του μηχανισμού αυτού ήταν ανεξάντλητα, με στόχο ακριβώς την αποσόβηση οποιασδήποτε πιθανότητας για – λιγότερο ή περισσότερο -οργανωμένη αντίδραση από το σώμα των πολιτών. Στη σφαίρα της άτυπης καταστολής μπορεί να συμπεριληφθεί ο έλεγχος της πληροφορίας, η προπαγάνδα και η τρομοκράτηση ακόμη και των επίδοξων αντιπολιτευτικών φωνών, ως προληπτικά μέτρα ενάντια στη δημιουργία αντιστασιακών θυλάκων. «Ως χειρουργοί είμεθα υποχρεωμένοι να εξουδετερώσωμε τους τυναγμούς και τους κραδασμούς που κάμνετε – οι δημοσιογράφοι- εις το χειρουργικό μας κρεβάτι, ως απαιτούντες να εκφράσετε ελευθέρως τας αντιλήψεις σας. Εν πάση περιπτώσει έχετε υποχρέωσιν να δεχθήτε την σοβαρότητα της εγχειρήσεως και να μας βοηθήσετε»,⁶⁸ ήταν το πρώτο διάγγελμα του Παπαδόπουλου προς τους δημοσιογράφους, λίγες μέρες μετά την επιβολή της δικτατορίας.⁶⁹

αναφέρει στον πρόλογο: «*Προτίμησα τη μορφή του “ημι-μυθιστορήματος”.* Κι αυτό γιατί μου δίνει μεγαλύτερη ελευθερία ανάπτυξης της ουσίας των γεγονότων, παρά αν ακολουθούσα το δρόμο της αυστηρής καταγραφής των γεγονότων, των ονομάτων κ.λπ.» στο ίδιο., 43.

⁶⁸ Βασίλης Βασιλικός, *Υποθήκες Παπαδόπουλου, Παττακού. 21.4.67 - 21.4.68 Ανθολόγηση Βασίλη Βασιλικού* (Αθήνα: Πλειάς, 1974). Και Δημήτρης Γωτίτσας, "Οι εφημερίδες στο «χειρουργείο» της χούντας," *Ηπειρώτικος Αγών*, 21 Απριλίου, 2009.

⁶⁹ Για μια εμπειριστατωμένη έρευνα του αντιδικτατορικού Τύπου βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, "Ο αντιδικτατορικός Τύπος 1967 - 1974," στο *Ο παράνομος Τύπος στις συλλογές των ΑΣΚΙ (1936-1974). Από τη δικτατορία του Μεταξά στη Μεταπολίτευση*, επιμ. Ιωάννα Παπαθανασίου (Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 2011). και το ένθετο Β. Καρδάσης και Αρ. Ψαρμηλιγκος, "Ο παράνομος αντιδικτατορικός Τύπος. εφημερίδες, αφίσες, προκηρύξεις," *Ελευθεροτυπία*. και Γιάννης Κοτσιφός,

Σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο, οι κατεξοχήν χώροι δημόσιας πολιτικής συζήτησης της ελληνικής επικράτειας σταμάτησαν να στεγάζουν (τουλάχιστον φανερά) τους φορείς της άτυπης κοινωνίας πολιτών. «Φίλοι χάνονταν ξαφνικά από γνώριμους χώρους, άλλοι απέφευγαν τα στέκια, για να μην έχουν τραβήγματα. Παντού ασφαλίτες, στα καφενεία, στα κυλικεία, στους κινηματογράφους, στα θέατρα, στις μπουάτ, στις ταβέρνες, στις πανεπιστημιακές αίθουσες.»⁷⁰ Η παράτυπη αυτή καταστολή, η εκτός νομικού πλαισίου πίεση προς την κοινωνία, επεξέτεινε την καθεστωτική διείσδυση σε άτυπες πτυχές της δημόσιας σφαίρας, γεγονός που μαρτυρά την εκτίμηση, από την πλευρά των κρατούντων, πως ακόμη και οι άτυποι θύλακες της κοινωνίας πολιτών αποτελούν κίνδυνο που χρήζει αντιμετώπισης. Πράγματι, οι προσαγωγές στην ασφάλεια δεν αφορούσαν μόνο τους οργανωμένους αντιστασιακούς, αλλά οποιονδήποτε δεν ευθυγραμμιζόταν με το δικτατορικό πλαίσιο συμπεριφοράς.

Ένα καλοκαίρι καθόμασταν σε ένα καφενείο και κουβεντιάζαμε όχι τίποτα συγκεκριμένο. Ειδήσεις από το εξωτερικό, για τον τσε Γκεβέρα κτλ. Και δυστυχώς παραδίπλα ήτανε ένας χαφιές. Και έρχεται το 100 και μας βάζει όλους μέσα στην ασφάλεια Ζωγράφου. Δε μας κατεβάσανε στην Μπουμπουλίνας - τον άκουσα τον διάλογο - γιατί δεν είχανε θέσεις. Είχαν

Δικτατορία 1967-1974. Η έντυπη αντίσταση. , Η έκθεση Ντοκουμέντων. Τα πρακτικά της Ημερίδας (Θεσσαλονίκη: Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, 2010). Για τη στάση του νόμιμου ελληνικού Τύπου απέναντι στο καθεστώς βλ. Κωνσταντίνος Στράτος, Αντίθεση και διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974 (Αθήνα: Καστανιώτης, 1995). Για την προπαγανδιστική δραστηριότητα του καθεστώτος βλ. Κωνσταντίνος Ι. Κωνσταντάρος, Προπαγάνδα. "Το μεγάλο όπλο των Συνταγματαρχών" (Ζεφύρι Αττικής: διάδραση, 2012). Για μια οπτικοακουστική περιγραφή των χουντικών εκδηλώσεων προπαγάνδας βλ. το ντοκουμέντο Αναστάσης Αγάθος, "Η κωμωδία της Χούντας. Η ιλαρή πλευρά μιας σκοτεινής εποχής," παραγωγή 2010 σειρά Τα ΝΕΑ, Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

⁷⁰Ζαφείρης, *Εμείς του '60 οι Εκδρομείς*, 108.

φρακάρει. Άλλοι φάγανε περισσότερο, άλλοι λιγότερο ξύλο και μετά μας βγάλανε. ‘Κουμούνια... θα πεθάνετε μέσα στη φυλακή...κτλ. (Αλεξόπουλος)⁷¹

Καθώς, λοιπόν, τα τυπικά μέσα καταστολής, η ποινικοποίηση των αναγνωρίσιμων ομάδων της κοινωνίας πολιτών εξασφάλιζε τη «θεσμική» δίωξή τους, τα άτυπα – και συχνά προληπτικά- μέσα καταστολής εντοπίζονται στα όρια της ιδιωτικής σφαίρας, και αφορούν ακόμη και μη παράνομες δραστηριότητες των πολιτών:

Ήμασταν διστακτικοί στις παρέες. Αυτολογοκρινόμασταν μέχρι το ‘69. Στα τηλέφωνα δε λέγαμε τίποτα γιατί τα παρακολουθούσαν. Πάντα όπου πηγαίναμε είχαμε μια αφορμή. «Πού ήσουν;» «Σινεμά». Και ξέραμε πιο έργο έπαιζε γιατί η ασφάλεια σε σταματούσε στο δρόμο. Το πρώτο πράγμα που έπαιρνα φεύγοντας από το σπίτι ήταν ταυτότητα γιατί με σταματούσανε σε δέκα μπλόκα. Είχα και λίγο μαλλί, γένια και τα γνωστά. Με είχανε πιάσει δυο φορές γιατί είχα μια ποιητική συλλογή του Σεφέρη. Για απίθανα πράγματα θα μπορούσαν να σε πιάσουν. (Τριανταφυλλόπουλος)⁷²

Μαζευόμασταν [με φίλους] παραμονή πρωτοχρονιάς στην Πεύκη. Έτσι κάλεσε ο Κραβαρίτης της μάνα μου για να της μιλήσει «ως πατέρας προς μητέρα» και της είπε “να μην το κάνετε κυρία μου σας παρακαλώ. Δεν μπορώ να περάσω την παραμονή της πρωτοχρονιάς κοιτώντας ποιος μπαίνει και ποιος βγαίνει. Έχω κι εγώ κόρη. Θέλω να κάνω πρωτοχρονιά. Μαζέψτε τους άλλη μέρα.” Και η μάνα μου να του λέει ότι είναι παιδιά από επαρχία κτλ. (Ρήγος)⁷³

⁷¹ Συνέντευξη με τον Αλεξόπουλο Δημήτρη, 2012, Φεβρουάριος, 15, Τετάρτη, Αθήνα

⁷² Συνέντευξη με τον Τριανταφυλλόπουλο Ηλία, 2012, Απρίλιος 29, Κυριακή Αθήνα

⁷³ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

Υπερβάλλοντας μπορώ να πω ότι οι μισοί κατέδιδαν τους άλλους μισούς. Πατεράδες κατέδιδαν γιους, γιοι κατέδιδαν πατεράδες. Έκανες κάτι και έλεγες «δε με είδε κανείς» και την άλλη μέρα το ήξερε η ασφάλεια. [...] Έμαθα ότι ένας μπήκε στο μπακάλικο μια μέρα και είδε τη φωτογραφία του Παπαδόπουλου ψηλά και είπε: “εσύ είσαι εκεί ψηλά, αλλά εμείς, οι ζωές μας είναι εδώ κάτω...” και την άλλη μέρα βρέθηκε στο κρατητήριο. (Σαχπεκίδης)⁷⁴

Βέβαια, η πολιτική της άτυπης καταστολής έβαινε μειούμενη όσο το καθεστώς προσχωρούσε στην ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση χωρίς, ωστόσο, να εκλείψει παντελώς, καθ’ όλη τη διάρκεια της επταετίας. Ακόμη και την περίοδο που το καθεστώς επέτρεψε τη νόμιμη λειτουργία συλλόγων όπως η ΕΚΙΝ και η ΕΜΕΠ η άτυπη παρουσία και η συστηματική τρομοκρατία από τις δυνάμεις ασφαλείας δυσχέραινε τη συμμετοχή των πολιτών:

Εκεί κάναμε εκδηλώσεις συζητήσεις για οποιοδήποτε θέμα, άμεσα ή έμμεσα απτόμενο, όμως, της πολιτικής. Άμεσα απτόμενο ήταν ο Γκύντερ Γκρας, η Τζόαν Ρόμπινσον κτλ. Και γινότανε πανζουρλισμός. Δηλαδή πήγαινες στο θέατρο Άλφα που γινόντουσαν οι εκδηλώσεις της ΕΜΕΠ και όπως ήταν η στοά, υπήρχε ένας διάδρομος μικρός από αστυφύλακες, από τον οποίο χωρούσαν να περάσουν το πολύ δύο άτομα. Τρίτος δε χωρούσε. Αμέσως σε φωτογράφιζαν, ξέραν ποιος είσαι, σε καλούσαν την άλλη μέρα. Καλούσαν βασικά αυτούς που δεν ξέραν “δι’ υπόθεσίν τους”. (Ρήγος)⁷⁵

⁷⁴ Συνέντευξη με τον Σαχπεκίδη Αντώνη, 2012 Ιανουάριος 28, Σάββατο, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκης

⁷⁵ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

Η πρακτική αυτή, ωστόσο, δεν υπήρξε μια καινοτομία που έφερε το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, αλλά εφαρμόστηκε συστηματικά στο μετεμφυλιακό κοινωνικό τοπίο. Η άτυπη πολιτική καταστολή, δεν περιορίστηκε στους «νέους» εχθρούς του καθεστώτος. Αντίθετα, πολλοί πολίτες, γνωστοί στο καθεστώς από την προδικτατορική συνδικαλιστική τους δράση δέχτηκαν ακόμη πιο έντονες πιέσεις οι οποίες εκτεινόταν από το εργασιακό τους περιβάλλον μέχρι και την οικογένειά τους.

Τους έγραφε ο αγροφύλακας χωρίς λόγο, τους κυνηγούσε κτλ. Ή ας πούμε ο αδερφός της Ειρήνης της Παπατσαρούχα, ο Απόστολος, ζήτημα σε ένα χρόνο να έκανε 10 μεροκάματα οικοδομικά: Η ώρα 8 έπιανε δουλειά; 8:10 είχε απολυθεί. Εγώ φοιτήτρια της Γεωπονίας είχα πάει να δουλέψω σε συγκέντρωση σταριού στο Σιδηρόκαστρο. Για να φύγω βέβαια κοιμόμουν δυο μέρες εδώ κι εκεί για να μη με δουν να φεύγω από το σπίτι. Και την τρίτη μέρα εγώ έπαιρνα δείγματα σταριού στο σταθμό του Σιδηροκάστρου, με είδε η ασφάλεια, σε 20 λεπτά κατέβηκε ο προϊστάμενος ο Γεωπόνος και με απέλυσε. Ο κόσμος είχε κουραστεί. Ήταν πάρα πολλά τα χρόνια. Από παλιά όποιος πήγαινε σε μαγαζί αριστερού - προδικτατορικά - τους παίρναν τα στοιχεία. Υπήρχαν άντρες που πριν τη δικτατορία τους θεωρούσαμε πολύ παλικάρια και στη δικτατορία του έγραφε π.χ. η γυναίκα του «αν δεν κάνεις δήλωση αφήνω τα παιδιά στη μάνα σου και φεύγω» και τον βλέπεις την άλλη ώρα υπέγραψε. Δηλαδή υπήρχαν τέτοιες καταστάσεις σε αυτούς που είχανε πιαστεί και σε αυτούς που συμμετείχαν ενεργά σε κάποιες δράσεις. (Τσαρουχά)⁷⁶

Η τρομοκράτηση των πολιτών και η απειλή της τιμωρίας που περίμενε αυτούς από τους πολίτες που εξέφραζαν με τις πράξεις ή το λόγο τους αντικαθεστωτική δράση ήταν, λοιπόν, μόνιμη πρακτική. Ωστόσο, παρά την εκτεταμένη τυπική και άτυπη κοινωνική

⁷⁶ Συνέντευξη με την Τσαρουχά Καίτη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

καταστολή, οι μηχανισμοί ασφάλειας του δικτατορικού κράτους δεν επενέβαιναν γενικά και αδιακρίτως στον πληθυσμό, αλλά στοχευμένα, «επιβραβεύοντας», δια της μη εμπλοκής τους, αυτούς τους πολίτες που παρέμεναν σιωπηλοί και αδρανείς.⁷⁷ Η Καίτη Τσαρουχά, μέλος της ΔΝΛ και κόρη του δολοφονηθέντος από τη χούντα βουλευτή της ΕΔΑ, Γιώργου Τσαρουχά, συνοψίζει τόσο την τακτική αυτή όσο και την προοδευτική αλλαγή της στάσης του δικτατορικού μηχανισμού πολιτικής καταστολής:

Ο κόσμος ήτανε πάρα πολύ συμμαζεμένος. Αλλά όσο περνούσαν τα χρόνια μαλάκωνε αυτό το πράγμα. Δηλαδή, τον πρώτο καιρό τους γνωστούς αριστερούς μας αντάμωναν στους δρόμους και δε μας μιλούσανε. Αργότερα [οι πολίτες] κατάλαβαν ότι αν δεν έχεις ενεργό συμμετοχή δεν έχεις συνέπειες[...] Αυτό το κλίμα χαλάρωνε και προς το τέλος είχε χαλαρώσει πάρα πολύ, ιδιαίτερα όταν ήρθε η πρώτη φουρνιά των εξόριστων το φθινόπωρο του 73, [...] Άλλαξε και η ψυχολογία του κόσμου. Και κάτι που δε λέγεται πολύ είναι ότι μετά τα πρώτα 2 χρόνια, είχανε χαλαρώσει τόσο πολύ οι δικτάτορες που στη δουλειά δεν ενοχλούσανε κανέναν. [...] Ενώ στην αρχή όταν πιάνανε κάποιον από κάποια οργάνωση με τα βασανιστήρια τον αναγκάζανε να δώσει ονόματα, ξετυλιγόταν το κουβάρι της οργάνωσης. Αυτό στη συνέχεια χαλάρωσε. Αυτοί θεωρούσαν πια ότι έχουν εγκατασταθεί και δεν κινδυνεύανε, ώσπου ήρθαν τα γεγονότα της Νομικής και του Πολυτεχνείου και ξανασφίξανε τα πράγματα. (Τσαρουχά)⁷⁸

Συμπερασματικά, από αυτή την επιλεκτική κατασταλτική συμπεριφορά των μηχανισμών ασφάλειας του καθεστώτος συνάγεται πως οι τελευταίοι είχαν ως βασικό

⁷⁷βλ. Ζαφείρης, *Αντεθνικώς Δρώντες*, σ.64 «Κανείς δεν ενοχλούνταν από τα όργανα της χούντας, αν δεν εξέφραζε ανοιχτά και ανορθόδοξα την αντίθεσή του προς αυτήν. Ωστόσο το καθεστώς είχε δημιουργήσει έναν ισχυρό μηχανισμό παρακολούθησης και ελέγχου όλων των πολιτών που αντιτάσσονταν στη δικτατορία.»

⁷⁸ Συνέντευξη με την Τσαρουχά Καίτη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

τους στόχο την κοινωνία πολιτών ή τα προπλάσματά της και τους εν δυνάμει φορείς της. Στα πλαίσια του αυταρχικού – και όχι ολοκληρωτικού – καθεστώτος της επταετίας, οι διώξεις δε θα μπορούσαν να αφορούν το σύνολο της κοινωνίας και έτσι περιορίστηκαν σε αυτούς τους (τυπικούς και άτυπους) θύλακες της κοινωνίας πολιτών που «δεν εμφορούνταν από υγιή κοινωνικά φρονήματα». Παρ' όλα αυτά, μέχρι το τέλος της επταετίας πάνω από 80.000 πολίτες (ένας στους εκατό περίπου, στο σύνολο του πληθυσμού) συνελήφθησαν για πολιτικούς λόγους.⁷⁹ Ο τεράστιος αυτός αριθμός, αν μη τι άλλο, φανερώνει πως το δικτατορικό κράτος θεωρούσε εχθρικό προς τους στόχους του ένα πολύ μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, το ίδιο τμήμα στο οποίο η κοινωνία πολιτών – επίσημη, άτυπη, ή εν δυνάμει – εντόπιζε τα μέλη της και από το οποίο στελέχωνε τις τάξεις της. Δηλώνει ακόμη πως από την αρχή της χούντας, η κοινωνία πολιτών θεωρήθηκε βασικός «παίκτης» στην ενδεχόμενη αντίσταση κατά του καθεστώτος, τη στιγμή που το τελευταίο δεν απειλούταν από τον πολιτικό κόσμο που είχε καταλύσει και απολάμβανε ισχυρή στήριξη από το εξωτερικό.⁸⁰ Αν, μάλιστα, συνυπολογίσουμε τα μέλη οργανώσεων, αυτούς που εντάχθηκαν σε τυπικούς ή άτυπους φορείς αντίστασης κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, αλλά και τους εντελώς ανένταχτους πολίτες (ιδίως τους φοιτητές) που δραστηριοποιήθηκαν στα πλέον άτυπα πλαίσια πολιτικών παρεών, τους οποίους το καθεστώς δεν κατάφερε να εντοπίσει, μπορούμε να υποθέσουμε πως η

⁷⁹Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974)*, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας 605.

⁸⁰ Ενδεικτική της στήριξης των ΗΠΑ στο καθεστώς θεωρήθηκε η επίσκεψη του ελληνικής καταγωγής αντιπροέδρου τους, Σπύρου Άγκνιου το 1971. Βλ. και το σχετικά επίκαιρα της εποχής στο Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, *Άφιξη του Αντιπροέδρου των ΗΠΑ Σπύρου Άγκνιου στο Αεροδρόμιο Ελληνικού* (16/10/1971).

κοινωνία πολιτών υπήρξε ιδιαίτερα πολυάριθμη σε συνθήκες απολύτως εχθρικές προς την ύπαρξή της.

3.3 Ο έλεγχος της πανεπιστημιακής ζωής

Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα υπήρξε ανέκαθεν ένας χώρος με ειδική βαρύτητα στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας. Ως πεδίο δράσης της κοινωνίας πολιτών, πρόσφερε διαχρονικά το πλαίσιο για αναδομήσεις και συγκροτήσεις πολιτικών ταυτοτήτων. Η προδικτατορική κοινωνία πολιτών στηρίχθηκε έντονα σε νεανικές οργανώσεις, από τις οποίες πολλές εντάσσονταν στο χώρο του φοιτητικού συνδικαλισμού. Η σπουδάζουσα νεολαία στα χρόνια της επταετίας συνέχισε να αποτελεί ένα από τα πιο δραστήρια τμήματα της κοινωνίας και θα μπορούσε να θεωρηθεί η αιχμή του δόρατος στην αντίσταση κατά του καθεστώτος των συνταγματαρχών, αφού από τα σπλάχνα της προέκυψε το μοναδικό κατά τη διάρκεια της δικτατορίας μαζικό κίνημα.

Η ίδια η φύση του Πανεπιστημίου, ως χώρου ελεύθερης διακίνησης των ιδεών, το έφερνε σε μια προδιαγεγραμμένη σύγκρουση με τις επιδιώξεις και τους στόχους του καθεστώτος. Οι φοιτητές, ως μια διακριτή κοινωνική συλλογικότητα με μεγάλη επίδραση στην πολιτικο-κοινωνική σφαίρα, αλλά και αρκετοί πανεπιστημιακοί καθηγητές, βίωσαν τον καθεστωτικό αυταρχισμό με την επικράτηση των απριλιανών δικτατόρων, που αποπειράθηκαν εξαρχής να ελέγξουν πλήρως την πανεπιστημιακή πραγματικότητα,

ξεκινώντας από τη σπουδάζουσα κοινωνία πολιτών: Το καθεστώς διαλύει βίαια τους φοιτητικούς συλλόγους και το κεντρικό συμβούλιο της προδικτατορικής ΕΦΕΕ και καλεί τα στελέχη τους να παραδώσουν τα αρχεία τους. Στη συνέχεια προχωρά σε εκτεταμένες συλλήψεις, φυλακίσεις και εκτοπίσεις των συνδικαλιστών φοιτητών και στη θέση τους τοποθετεί φοιτητικές διοικήσεις που πρόσκεινται στο καθεστώς.

Ήμουν από τους ελάχιστους που ξέφυγε από τη σύλληψη. Και το κυνηγητό, ιδιαίτερα για τους νέους που ήταν και στελέχη, ήταν πάρα πολύ μεγάλο και έντονο γιατί ήτανε μεγάλος και ο φόβος της δικτατορίας. Δηλαδή, πράγματι, δικαίως τους φόβιζε το νεολαϊστικό κίνημα και πριν τη χούντα αλλά και στη διάρκειά της, γιατί ξέραν ότι οι νέοι και πιο ζωντανοί είναι και πιο δραστήριοι και πιο ακμαίοι και αν θέλεις, ευκολότερα κάνουν τις αποκοτιές που μπορεί να στοιχίσουν μερικές φορές στις δικτατορίες. Αποκοτιές που έχουν μεγάλο κόστος. (Προβατάς)⁸¹

Μόλις έγινε δικτατορία, μετά τον πρώτο καιρό που λίγο κρυβόμουν κτλ., στρώθηκα στο πτυχίο. Μια μέρα μαθαίνω ότι θα διώξουν από τα πανεπιστήμια όλους τους συνδικαλιστές. Έπαθα πλάκα. Θυμάμαι ότι μπήκα στο σπουδαστήριο και ζήτησα από τον Λίνο Πολίτη αν γίνεται να εξετασθώ σύντομα. (Σαχπεκίδης)⁸²

⁸¹ Συνέντευξη με τον Προβατά Φώτη, 17, Ιούνιος, 2009, Τετάρτη, Αθήνα

⁸² Συνέντευξη με τον Σαχπεκίδη Αντώνη, 2012 Ιανουάριος 28, Σάββατο, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκης

Πάνω από 140 φοιτητές παραπέμπονται στα έκτακτα στρατοδικεία.⁸³ Ενδεικτικά, εντός ενός τριμήνου, από το Μάρτιο μέχρι το Μάιο του 1968, σημειώνονται 300 συλλήψεις φοιτητών σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη.⁸⁴

Η χούντα στη συνέχεια προχωράει στην έκδοση του Ν.Δ. 93/1969 με σκοπό τον πλήρη έλεγχο της σπουδάζουσας κοινωνίας πολιτών.⁸⁵ Παρ' όλο που το διάταγμα δεν καταργεί άμεσα το συνδικαλισμό, είναι προφανές ότι επιφέρει την ουσιαστική διάλυσή του: Οι φοιτητές υποχρεώνονται να λαμβάνουν άδεια από τον πρύτανη για οποιαδήποτε συγκέντρωση σκοπεύουν να οργανώσουν, ακόμη και αν πρόκειται για διοργάνωση εκδρομής ή συναυλίας. Οι όποιες αποφάσεις τους θα πρέπει να κοινοποιούνται στον πρύτανη εντός 24ώρου. Ταυτόχρονα, απειλούνται με βαριές τιμωρίες – ή και οριστική αποβολή από το πανεπιστήμιο – σε περίπτωση που θεωρηθεί πως εναντιώνονται στο καθεστώς με τη συμμετοχή τους σε αποχή, ή την προτροπή για αποχή, ή εμφορούνται από ιδέες εχθρικές προς το «κρατούν κοινωνικό καθεστώς».

«Είναι φανερό πως οποιαδήποτε συνδικαλιστική κίνηση είναι αδύνατον να λειτουργήσει στα πλαίσια αυτού του Ν.Δ [93/1969]. Εκ των πραγμάτων και εκ των προτέρων είναι παράνομη».⁸⁶ Σε αυτά προστέθηκε ο αποκλεισμός των δυνητικά

⁸³Άλκης Ρήγος, "Τι προηγήθηκε του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος," στο *Όνειρο Ήταν*, επιμ. Ολύμπιος Δαφέρμος (Αθήνα: Οδυσσέας, 2005), 23.

⁸⁴Τάκης Μπενάς, *Το Ελληνικό '68, Συμβολή στην ιστορία του ΚΚΕ Εσωτερικού, Η ρήξη και η γέννηση του ΚΚΕ Εσωτερικού, η ανανεωτική πορεία του* (Αθήνα: εκδόσεις Θεμέλιο, 2011), 65.

⁸⁵ Για την ακριβή διατύπωση του διατάγματος βλ. κεφάλαιο «Νομοθετικές Ρυθμίσεις»

⁸⁶Ολύμπιος Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973* (Αθήνα: εκδόσεις Γαβριηλίδης 2009), 38,39.

«προβληματικών» επίδοξων φοιτητών με τη θέσπιση του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων, που απαιτούνταν για την εισαγωγή τους στα ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα.⁸⁷

Παρά όλα αυτά τα μέτρα ελέγχου και περιορισμού της κοινωνίας πολιτών στον πανεπιστημιακό χώρο, το καθεστώς δε στέκεται εκεί: Από το Σεπτέμβριο του 1968 προχωρά στη σύσταση της «Διευθύνσεως Νεότητας» του Υπουργείου Προεδρίας. Ο νέος φορέας είναι επίσημως επιφορτισμένος με την επίσημανση και την έρευνα των νεανικών προβλημάτων και την εισήγηση μέτρων για την επίλυσή τους.⁸⁸ Η πραγματική πρόθεση, ωστόσο, πίσω από τη σύσταση του, όπως φαίνεται από απόρρητο ενημερωτικό σημείωμα προς τον Πρωθυπουργό, Γεώργιο Παπαδόπουλο είναι «αι διοικήσεις των συλλόγων [...] να προσεταιριστούν την μάζαν των φοιτητών και εν συνεχεία να την καθοδηγήσουν».⁸⁹ Προς αυτή την κατεύθυνση, οργανώνεται μια σειρά πρωτοβουλιών: Για τους πρωτοετείς φοιτητές προβλέπονται δραστηριότητες ηθικοπλαστικού χαρακτήρα όπως ο κοινός εκκλησιασμός, προβολές ταινιών εθνικού περιεχομένου. Προωθείται η ίδρυση ψυχολογικού κέντρου στην Κρήτη με συμβουλευτικό χαρακτήρα για θέματα που αφορούν τη νεολαία και πραγματοποιούνται συσκέψεις για την αποτίμηση της κατάστασης με την αποκλειστική συμμετοχή αστυνομικών και στρατιωτικών.⁹⁰ Τέλος, το

⁸⁷ Β.Δ. 454/1967. Το διάταγμα καταργήθηκε αργότερα στα πλαίσια της «φιλελευθεροποίησης».

⁸⁸Α. Λεντάκης, "Επιτελείο για τη φασιστικοποίηση της νεολαίας," *Αντί*, 32.

⁸⁹Στο ίδιο., 33.

⁹⁰Για το ψυχολογικό κέντρο βλ. Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, 47. Για το ρόλο των αστυνομικών στον πανεπιστημιακό χώρο βλ. Μηνάς Παπάζογλου,

καθεστώς προχωρά στην τροποποίηση των καταστατικών των φοιτητικών συλλόγων, μέσω συνελεύσεων χωρίς την παραμικρή συμμετοχή των φοιτητών, με σκοπό τον πλήρη έλεγχο των γενικών συνελεύσεων:

«Α) Τροποποιείται ριζικά η διαδικασία των εκλογών: η εφορευτική επιτροπή που διενεργεί τις εκλογές ορίζεται από τον πρόεδρο του (διορισμένου τότε) διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου και δεν εκλέγεται από τη γενική συνέλευση.

Β) Η εφορευτική επιτροπή ανακοινώνει μόνο τα αποτελέσματα των αρχαιρεσιών και η διαλογή των ψήφων γίνεται απουσία των φοιτητών.

Γ) Στη γενική συνέλευση προεδρεύει ο πρόεδρος του συλλόγου και δεν εκλέγεται ο πρόεδρος της συνέλευσης απ' αυτήν.

Δ) "Απαγορεύεται η εις την ημερησίαν διάταξιν, τόσο της τακτικής, όσον και των εκτάκτων γενικών συνελεύσεων, αναγραφή προς συζήτησιν θεμάτων κειμένων έξωθι της φοιτητικής και εθνικής δραστηριότητας του συλλόγου, ήτις εμπνέεται από τους εν άρθρω 2 του παρόντος σκοπούς του συλλόγου ως και η πρότασις προς έγκρισιν ψηφισμάτων πολιτικού και εξωφοιτητικού περιεχομένου" (προσθήκη σ' όλα τα καταστατικά).⁹¹

Λόγω του μη επίσημου χαρακτήρα της απαγόρευσης του φοιτητικού συνδικαλισμού, το καθεστώς έπρεπε να αντικαταστήσει τους εκλεγμένους

Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1975), 22,23."Απόρρητο έγγραφο της Διεύθυνσης Νεότητας"

⁹¹Παπάζογλου, *Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία*, 25,26.

αντιπροσώπους των φοιτητών με πρόσωπα δικής του επιλογής. Τα διορισμένα από τη χούντα φοιτητικά συμβούλια και οι εθνικοί φοιτητικοί σύλλογοι αποτέλεσαν ένα κακέκτυπο της φοιτητικής κοινωνίας πολιτών. Οι δεσμοί τους με το αυταρχικό καθεστώς υπήρξαν εμφανείς, με αποκορύφωμα τη χρηματοδότησή τους από το στρατό.⁹² Όπως ήταν φυσικό, η οποιαδήποτε ενασχόληση των διορισμένων συλλόγων με τα κοινά περιορίστηκε σε εκδρομές, χορούς, ποδοσφαιρικούς αγώνες και φιλοκαθεστωτικές εκδηλώσεις, οι οποίες, παρ' όλα αυτά, συνάντησαν την αδιαφορία της πλειονότητας των φοιτητών.⁹³

Με τους παραπάνω τρόπους διαλύθηκε ουσιαστικά οποιοσδήποτε φορέας της σπουδάζουσας κοινωνίας πολιτών που έφερε επίσημα χαρακτηριστικά. Ο πανεπιστημιακός χώρος αποτέλεσε μια μικρογραφία της ελληνικής κοινωνίας ως προς τις μεθόδους που επέλεξε η χούντα προκειμένου να απαλλαγεί από τις αντιπολιτευόμενες φωνές της κοινωνίας πολιτών: Έτσι, απέναντι στους επίσημους φορείς της, το καθεστώς επιστράτευσε νομιμοφανή, προσχηματικά τυπικά μέσα, δηλαδή «επίσημους» νόμους του παράνομου οικοδομήματος που προέκυψε στις 21 Απριλίου του 1967. Ωστόσο, όπως είδαμε, η επίσημη κοινωνία πολιτών δεν υπήρξε ο μόνος στόχος της δικτατορίας. Απέναντι στους άτυπους θύλακές της, οι συνταγματάρχες επιστράτευσαν μια σειρά ωμών και άτυπων κατασταλτικών μέτρων. Σε αυτό το πλαίσιο, ειδικό κλιμάκιο της Ασφάλειας κάνει αισθητή την παρουσία του στον πανεπιστημιακό χώρο και επιδίδεται σε

⁹²Βλ. στο Ζαφείρης, *Αντεθνικώς Δρώντες*, 137, 38.

⁹³Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, 31.

απροκάλυπτη παρακολούθηση των φοιτητών που θεωρεί επικίνδυνους. «Εκατοντάδες μυστικοί αστυνομικοί γράφτηκαν στα πανεπιστήμια σαν φοιτητές, και [με] την παραμικρή εκδήλωση των φοιτητών έβγαζαν τη μάσκα και τους συνελάμβαναν. Παιδιά από δεκαοκτώ έως είκοσι χρονών που η χούντα τα εξαγόραζε, γίνονταν επίσης δήθεν φοιτητές, ενώ η δουλειά τους ήταν να παρακολουθούν τους πραγματικούς φοιτητές και να καταδίδουν τι έλεγαν.»⁹⁴ Η άτυπη κατασταλτική πολιτική των δικτατόρων φτάνει στο σημείο να αφορά ακόμη και τις βαθμολογικές επιδόσεις των φοιτητών, τα μέλη της οικογένειάς τους και τις παρέες τους:⁹⁵

Να σκεφτείς ότι “δι’ υπόθεσίν της” κάλεσαν και τη μητέρα μου για να μαζέψει το γιό της. Κάθε σχολή είχε έναν υπαστυνόμο υπεύθυνο από το σπουδαστικό της ασφάλειας. Στην Πάντειο ήταν ο περίφημος Κραβαρίτης, καταδικασμένος για βασανιστήρια από το Συμβούλιο της Ευρώπης. (Ρήγος)⁹⁶

[Οι ασφαλίτες] μου λένε “πες τους φίλους σου”. Λέω “εκεί μέσα είναι, τους ξέρετε. Ο κύριος Βασιλακόπουλος (ασφαλίτης) εκεί μέσα είναι και ξέρει με ποιους κουβεντιάζω. Τι να σας πω; Αυτούς με τους οποίους κουβεντιάζω, αυτοί είναι οι φίλοι μου.” (Δαφέρμος)⁹⁷

⁹⁴ Αμαλία Φλέμιγκ, *Προσωπική Κατάθεση*, μεταφρ. Νίκος Φωκάς (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1995), 62.

⁹⁵ Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, 30.υποσ. 20, όπου αναφέρεται πως ακόμη και η βαθμολογία των φοιτητών είναι σε γνώση της Ασφάλειας.

⁹⁶ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

⁹⁷ Συνέντευξη με τον Δαφέρμο Ολύμπιο, 2012, Φεβρουάριος, 29, Τετάρτη, Αθήνα

Οι άτυπες μέθοδοι καταστολής περιλαμβάνουν την συνεργασία με κακέκτυπα της κοινωνίας πολιτών. Έτσι, το σπουδαστικό τμήμα της Ασφάλειας συνεργάζεται με τα μέλη της προδικτατορικής ΕΚΟΦ, που πρόσκεινται στο καθεστώς και με όσους από το καθηγητικό προσωπικό μπορεί να ελέγξει. Παράλληλα, επιχειρεί με απειλές να χρησιμοποιήσει τους προσαχθέντες φοιτητές ως πληροφοριοδότες:

Ο υπεύθυνος του Σπουδαστικού ήταν κάθε μέρα. Πρώην ΕΚΟΦίτες τον βοηθάνε. Π.χ. στη Γεωπονική (Γεωργούλας) στο γραφείο του οποίου ξημεροβραδιάζεται ο ασφαλίτης. Και αρχίζει και καλεί στην ασφάλεια έναν-έναν. Ζούμε την αγωνία, δεν ξέρουμε αν κάποιος μας έχει καρφώσει. Στη σχολή δεν κάνουμε πηγαδάκια. Δε μιλάμε. Συναντάω έναν συμφοιτητή και μου λέει “με φώναζαν στην ασφάλεια. Εγώ θα πάρω και ένα ηρεμιστικό χαπάκι πριν να πάω. Θα δεχτώ αυτά που έκανα και ύστερα βλέπουμε”. [...] Και καθώς είμαι έξω από τη σχολή νιώθω από πίσω μου τον χαφιέ του σπουδαστικού. Με πλησιάζει κάποια στιγμή και μου λέει “Μαργαρίτα Γιαραλή θα έρθεις μαζί μου στην ασφάλεια.” [...] Με πάνε πάνω στον Καλύβα: “Κοίτα να δεις, αν σε αφήσουμε θα πας στη Σχολή;”- “Ε πού να πάω;”- “Θα έρχεσαι 2 φορές τη βδομάδα και θα [...] δίνεις αναφορά, θα μου λες πώς πάνε τα πράγματα τι λένε οι συμφοιτητές σου στη σχολή. Και αν τα πάμε καλά θα το κάνουμε μία φορά τη βδομάδα. (Γιαραλή)⁹⁸

Το καθεστώς ταυτόχρονα διορίζει σε κάθε πανεπιστήμιο έναν κυβερνητικό επίτροπο επιφορτισμένο με το συνολικό έλεγχο της ακαδημαϊκής ζωής. Ο επίτροπος, συνήθως αξιωματικός εν αποστρατεία, έχει τη δυνατότητα να συμμετέχει σε όλα τα όργανα διοίκησης των ΑΕΙ, συμπεριλαμβανομένων και των συλλόγων των καθηγητών, επιβάλλοντας ένα ασφυκτικό πλαίσιο αστυνόμευσης σε κάθε πτυχή της πανεπιστημιακής

⁹⁸ Συνέντευξη με την Γιαραλή Μαργαρίτα, 2012, Απρίλιος 27, Παρασκευή, Αθήνα

πραγματικότητας.⁹⁹ «Ακόμα και στις εκλογές καθηγητών επεμβαίνει ο κυβερνητικός επίτροπος για να υποστηρίξει με τη μέθοδο του εκφοβισμού τον υποψήφιο που ευνοεί η χούντα. Αν αυτός στερείται εντελώς τα απαραίτητα προσόντα, ώστε η σύγκλητος να μη μπορεί, με κανένα τρόπο, να τον εκλέξει, η απόφαση της συγκλήτου αγνοείται και ο υπουργός της Παιδείας διορίζει τον υποψήφιο που θέλουν εκείνοι.»¹⁰⁰

Παράλληλα με τα μέτρα πολιτικής καταστολής, ο νευραλγικός χώρος του πανεπιστημίου γίνεται αποδέκτης και ορισμένων παροχών, με τις οποίες το καθεστώς επιχείρησε να κάμψει τις αντιπολιτευόμενες φωνές. Έτσι, το διαρκές φοιτητικό αίτημα για δωρεάν συγγράμματα και σημειώσεις ικανοποιείται, συνοδευόμενο, παρ' όλα αυτά, από τη δικτατορική λογική της αυστηρής λογοκρισίας, έργο που κλήθηκε να φέρει σε πέρας η Γενική Διεύθυνση Τύπου της Προεδρίας της Κυβερνήσεως. Στο ίδιο πνεύμα, αποφασίστηκε η οικονομική στήριξη, μέσω φοιτητικών δανείων, για τους «επιμελείς» φοιτητές.¹⁰¹ Φυσικά, η στήριξη αφορούσε τους φοιτητές εκείνους που ήταν αρεστοί στο καθεστώς, ενώ αντίθετα στους υπόλοιπους στερούνταν οποιαδήποτε οικονομική βοήθεια:

Πήρα υποτροφία και δεν μου την έδωσαν διότι δεν ερχόταν το χαρτί κοινωνικών φρονημάτων από την ασφάλεια. Και έπαιρνα τον τίτλο του υποτρόφου χωρίς τα χρήματα. Μία φορά τα πήρα τα χρήματα, το '71 που ο Παπαδόπουλος για μία βδομάδα αναίρεσε το χαρτί κοινωνικών

⁹⁹Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, 40, 41.

¹⁰⁰Φλέμιγκ, *Προσωπική Κατάθεση*, 62.

¹⁰¹Κώστας Β. Κριμπάς, "Η Ανώτατη Παιδεία τον καιρό της χούντας," στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, επιμ. Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999).

φρονημάτων. Το ανακοίνωσε στην έκθεση Θεσσαλονίκης, «καταργούνται τα κοινωνικά φρονήματα» και μέσα στη βδομάδα έφτιαξε ένα νέο νόμο που τα ξαναέβαλε σε ισχύ με άλλον τρόπο. Και με πήρε ο ίδιος ο διοικητής του ΙΚΥ και μου λέει «αγόρι μου έλα αύριο» και πήρα 12.000 δρχ. (Ρήγος)¹⁰²

Φιλοκαθεστωτικές φοιτητικές οργανώσεις όπως η Φοιτητική Ένωση του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου (ΦΕΑΠΘ) στη Θεσσαλονίκη και η Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ) αλλά και το Εθνικό Κίνημα Νέων Επιστημόνων (ΕΚΝΕ) συγκαταλέγονται στις απόπειρες των πραξικοπηματιών να δημιουργήσουν μια «δική τους» κοινωνία πολιτών. Ξεχωριστή θέση στην εξέλιξη του φοιτητικού κινήματος έχουν και τα διορισμένα φοιτητικά συμβούλια και ιδιαίτερα ο Σύλλογος Φοιτητών Νομικής «Η Θέμις».¹⁰³ Εξαιτίας της άμεσης σύνδεσής τους με το απριλιανό κράτος, αλλά και εξαιτίας του εξοβελισμού της ελεύθερης πολιτικής έκφρασης εντός τους, οι συλλογικότητες αυτές εξ ορισμού δεν περιλαμβάνονται στα πλαίσια της κοινωνίας πολιτών, συνθήκη αντιληπτή από την αρχικά άμορφη πλειονότητα των φοιτητών, αλλά και δυνάμει ικανή να τους συσπειρώσει σε σώμα εναντίον της, όπως αποδείχθηκε από τα γεγονότα.¹⁰⁴ Η δραστηριότητά των περισσότερων από αυτές στα πλαίσια του Πανεπιστημίου – πέραν της τρομοκρατίας προς δημοκρατικούς καθηγητές και φοιτητές – περιορίστηκε στη διοργάνωση εκδρομών και εθνικών εορτών, με το καταστατικό τους να απαγορεύει οποιαδήποτε «συζήτησιν θεμάτων κειμένων έξωθι της φοιτητικής και εθνικής

¹⁰² Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

¹⁰³ Για την αντιπαράθεση των φοιτητών με τη «Θέμιδα» βλ. κεφάλαιο 4.4.2 όπου γίνεται λόγος για τη δράση των ΦΕΑ και τη σταδιακή περιθωριοποίηση των διορισμένων συμβουλίων.

¹⁰⁴ Βλ. σχετικά κεφάλαιο 4.4 Κοινωνία Πολιτών και Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα.

δραστηριότητας του συλλόγου».¹⁰⁵ Η απόπειρα βίαιης εμπλοκής του αυταρχικού κράτους στη φοιτητική ζωή συμπληρώθηκε από τον έλεγχο του νόμιμου φοιτητικού Τύπου. Ο «Φοιτητικός Παλμός» στην Αθήνα και ο «Φοιτητής» στη Θεσσαλονίκη, ελέγχονταν από το καθεστώς και προπαγάνδιζαν τις θέσεις του.¹⁰⁶ Παρά, λοιπόν, την κρατική στήριξη, αλλά και εξαιτίας της, οι οργανώσεις αυτές δεν απέκτησαν ποτέ σοβαρό έρεισμα ανάμεσα στην νεολαία, αντίθετα λειτούργησαν, όπως αναφέρεται σε επόμενες σελίδες, ως αρνητικός πόλος συσπείρωσης της αντιστασιακής κοινωνίας πολιτών.¹⁰⁷

Στην χούντα δεν υπάρχουν φοιτητικοί σύλλογοι. Για ένα διάστημα πήγαν να φτιάξουν δικούς τους εγκάθετους φοιτητικούς συλλόγους. Το ξέρω γιατί είχαν οργανώσει ένα χορό της Νομικής σε πολυτελές ξενοδοχείο. Εμείς δεν πηγαίναμε εκεί. Πηγαίνανε μόνο κάτι παιδιά του Κολωνακίου, δεξιό, γενικά περιορισμένος αριθμός ανθρώπων. (Αλεξόπουλος)¹⁰⁸

Τέλος, το καθεστώς στην προσπάθειά του να ελέγξει το πανεπιστήμιο ως χώρο/πλαίσιο που προσφέρεται για την ανάπτυξη πρωτοβουλιών που άπτονται του πεδίου δράσης της κοινωνίας πολιτών συγκρούεται και με εκείνους από το καθηγητικό

¹⁰⁵ βλ. σχετικά Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, 205· Μηνάς Παπάζογλου, *Φοιτητικό Κίνημα και Δικτατορία* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1983), 25.

¹⁰⁶ Για το «Φοιτητικό Παλμό» βλ. Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, 47,48.υποσ. 10 και για το «Φοιτητή» στο Ζαφείρης, *Αντεθνικώς Δρώντες*, 138-59.

¹⁰⁷ Βλ. σχετικά κεφάλαιο 4 «Η Ελληνική Κοινωνία Πολιτών ενάντια στο Καθεστώς των Συνταγματαρχών».

¹⁰⁸ Συνέντευξη με τον Αλεξόπουλο Δημήτρη, 2012, Φεβρουάριος, 15, Τετάρτη, Αθήνα

προσωπικό, που κατά τη γνώμη του θα μπορούσαν να επηρεάσουν τους φοιτητές τους προς αυτή την κατεύθυνση. Πράγματι, πανεπιστημιακοί δάσκαλοι λειτούργησαν ως σημείο αναφοράς του φοιτητικού συνδικαλισμού και του φοιτητικού αντιδικτατορικού κινήματος.¹⁰⁹ Άλλωστε, η καθημερινή επαφή με τους φοιτητές αναπόφευκτα τους συνέδεσε με τα φοιτητικά αιτήματα και με τον φοιτητικό αντιδικτατορικό αγώνα:

[Ζητούσαμε] από τους καθηγητές να προσπαθήσουνε κι εκείνοι ώστε ο χαφιές να μην είναι μέσα στην αίθουσα της διδασκαλίας, που ήταν πολύ σημαντικό. Γιατί δε μπορούσες να μιλήσεις. Φοβόσουνε. Δε μπορούσε να γίνει μάθημα. Ο καθένας σκεφτότανε ‘τι θα πω εγώ’. Γιατί το οτιδήποτε μπορούσε να το παρεξηγήσει ο χαφιές, ο ασφαλίτης, όπως και να επωφεληθούν διάφοροι παρατρεχάμενοι της ασφάλειας. Εκεί λοιπόν άρχισε να γίνεται πολιτικό το παιχνίδι και ως προς τον καθηγητή. Που κι εκείνος, αν ήταν δημοκρατικός, δεν ήταν ευχαριστημένος αλλά δεν έκανε και τίποτα: “Εγώ με τη χούντα θα τα βάλω τώρα... θα διώξω εγώ τον ασφαλίτη; Αυτός με πιάνει απ’ το γιακά και με πηγαίνει και με χώνει ας πούμε στο μουντρούμι και με τσακίζει χωρίς να δώσει λογαριασμό σε κανένα” (Προβατάς)¹¹⁰

Με τις διώξεις των μη φιλικά σε αυτό προσκείμενους καθηγητές, το στρατοκρατικό καθεστώς ήθελε να εμφανίσει το σώμα των πανεπιστημιακών

¹⁰⁹ Προσωπικότητες του ακαδημαϊκού χώρου, όπως ο Γεώργιος – Αλέξανδρος Μαγκάκης, ο Αριστόβουλος Μάνεσης, Ο Δημήτρης Μαρωνίτης και ο Σάκης Καράγιωργας, λειτούργησαν ως σύμβολα αντίστασης στο αυταρχικό καθεστώς και ενέπνευσαν τους φοιτητές τους. Βλ. σχετικά Γεώργιος - Αλέξανδρος Μαγκάκης, *Γράμμα από τη φυλακή για τους Ευρωπαίους*, Δ' εκδ. (Αθήνα: Ίκαρος, 2007)· Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, "Ο Σάκης Καράγιωργας και η εποχή του," στο *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (Αθήνα: Τυπωθητω / Δαρδανός, 1999)· και Γιώργος Καρελιάς, "Οι δάσκαλοι που δεν σιώπησαν στα δύσκολα...", (2016), <http://www.protagon.gr/aporseis/editorial/oi-daskaloi-pou-den-siwpisan-sta-dyskola-44341185904>.

¹¹⁰ Συνέντευξη με τον Προβατά Φώτη, 17, Ιούνιος, 2009, Τετάρτη, Αθήνα

διδασκόντων ως μια ανεξάρτητη πηγή πολιτικής νομιμοποίησής του, εμφανίζοντας τους καθηγητές ως υποστηρικτές του, δεδομένου του κύρους που απολάμβανε η ακαδημαϊκή ιδιότητά τους. Οι δικτάτορες φαίνεται να επεδίωκαν τη χρησιμοποίηση του καθηγητικού προσωπικού ως μοχλού πίεσης και ελέγχου του φοιτητικού συνδικαλισμού. Οι προθέσεις αυτές φάνηκαν καθαρά στην ομιλία του Γ. Παπαδόπουλου προς πανεπιστημιακούς καθηγητές, μετά την κατάληψη της Νομικής Σχολής, όπου ο δικτάτορας διερωτάται: «Είναι δυνατόν να μην ημπορείτε να ελέγξετε τους μαθητές σας; Αλλά κύριοι οφείτε να αντιμετωπίσετε τους ελάχιστους ταραξίαις [...]».¹¹¹ Έτσι, με μια σειρά Συντακτικών Πράξεων, αλλά και με απροκάλυπτα στερούμενες νομιμότητας αποφάσεις, το καθεστώς πετυχαίνει αμέσως μετά την επικράτησή του την ακύρωση του διορισμού πολλών υφηγητών που έκρινε ως «ανεπαρκείς», την απόλυση ή θέση σε διαθεσιμότητα πολλών και τον απόλυτο έλεγχο αυτών που διατήρησαν τις έδρες τους.¹¹² Ο γνωστός για την αντιδικτατορική του δράση, Γιώργος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, ένας από τους υφηγητές των οποίων το διορισμό ως καθηγητών δεν επέτρεψε η χούντα, θυμάται:

Και μία ωραία μέρα, ήτανε μέρα που είχα μάθημα, δυο ώρες μάθημα νομίζω 12-2 και περνάω από το γραφείο και μου λέει ένας υπάλληλος του πανεπιστημίου, ο άνθρωπος είχε καταρρεύσει, κύριε Μαγκάκη, λέει, πρέπει να σας δώσω αυτό. Λέω δώσε μου, τι είναι αυτό; Είναι, λέει, από το Υπουργείο ήρθε, και έτρεμε. Λέω δώσε μου παιδί μου. Και διαβάζω ένα πολύ ωραίο, ότι λόγω των φρονημάτων σας και διότι είσαστε εχθρός της εθνικής

¹¹¹ Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, 37.υποσ. 6

¹¹² Για την πλήρη νομική διατύπωση των Συντακτικών Πράξεων και νόμων που στρέφονταν κατά των ακαδημαϊκών δασκάλων βλ. στο κεφάλαιο του παρόντος «Νομοθετικές Ρυθμίσεις» και για μια επισκόπηση των δικτατορικών πρωτοβουλιών εναντίον των καθηγητών βλ. Κριμπάς, στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*.

Κυβέρνησης και της ελληνικής κοινωνίας εκπίπτετε της ιδιότητάς σας και σας απαγορεύεται η είσοδος εις τους χώρους του πανεπιστημίου.¹¹³

Ο φοιτητής τότε Δ. Αλεξόπουλος θυμάται σχετικά:

Κάνει το μάθημα ο Μαγκάκης στο τρίτο έτος όπου του γίνεται αποθέωση και τον συλλάβανε κατευθείαν. Ο Μαγκάκης έκανε ένα μάθημα και το παρακολουθούσα και άρχισε να λέει για τις βασικές αρχές του δικαίου και το μετέτρεψε σε κήρυγμα για την ελευθερία τη δημοκρατία «και ότι αυτά τα πράγματα δεν υπάρχουν αυτή τη στιγμή». Ένας πολύ αξιοπρεπής κεντροαριστερός. Έντιμος με πραγματική προσήλωση στις αρχές της δημοκρατίας. Αυτοί οι άνθρωποι είχανε μια μεγάλη αξία γιατί τα πιστεύανε αυτά. Όπως και ο Πεσμαζόγλου που επίσης είχα καθηγητή. (Αλεξόπουλος)¹¹⁴

Παράλληλα με τις διώξεις των διδασκόντων – και ως αντίδραση σε αυτές - σημειώνεται και ένας αρκετά μεγάλος αριθμός παραιτήσεων καθηγητών για πολιτικούς λόγους, πολλοί από τους οποίους επιδίδονται αργότερα σε οργανωμένη αντιδικτατορική δράση, κυρίως μέσα από τις γραμμές της «Δημοκρατικής Άμυνας».¹¹⁵ Μέχρι το τέλος του 1969 το καθεστώς πέτυχε να απαλλαγεί από την παρουσία 167 ανεπιθύμητων

¹¹³ Γιώργος Μαγκάκης, ακριβής απομαγνητοφώνηση συνέντευξης για λογαριασμό της εκπομπής "Η Αληθινή Ιστορία της 17 Νοέμβρη, Συνεντεύξεις," (2007-2010), <http://tvxs.gr/webtv/reportaz-xoris-synora/i-alithini-istoria-tis-17-noembri>.<http://tvxs.gr/webtv/reportaz-xoris-synora/i-alithini-istoria-tis-17-noembri>

¹¹⁴ Συνέντευξη με τον Αλεξόπουλο Δημήτρη, 2012, Φεβρουάριος, 15, Τετάρτη, Αθήνα

¹¹⁵Κριμπάς, στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, 138,39.

διδασκόντων. Στο σύνολό τους, το 30% των καθηγητών και υφηγητών που βρίσκονταν εν ενεργεία πριν τη δικτατορία είτε αποχώρησαν είτε εκδιώχθηκαν από το καθεστώς.¹¹⁶

3.4 Η εξάρθρωση των αντιστασιακών οργανώσεων

Η εισβολή του κράτους της 21^{ης} Απριλίου στη δημόσια σφαίρα επέφερε την άμεση ποινικοποίηση πολλών από τα μέχρι τότε επίσημα τμήματα της κοινωνίας πολιτών. Τα στελέχη της ΕΦΕΕ, της Ομοσπονδίας Τοπικών Σπουδαστικών Συλλόγων Ελλάδος (ΟΤΣΣΕ) και των τοπικών φοιτητικών συλλόγων, της ΕΔΗΝ, της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης Νέων (ΕΡΕΝ), της Νεολαίας του Κόμματος Προοδευτικών, του Ομίλου Παπαναστασίου και πολλών ακόμη νόμιμων οργανώσεων κυνηγήθηκαν, φυλακίστηκαν ή αναγκάστηκαν να περάσουν στην παρανομία. Η απαγόρευση της λειτουργίας 280 συλλόγων, σωματείων και οργανώσεων και η κατάσχεση των περιουσιακών τους στοιχείων συνοδεύεται, μόλις στις δύο πρώτες μέρες από το πραξικόπημα, από χιλιάδες συλλήψεις ατόμων που είχαν κάποια οργανωτική σχέση με τις προδικτατορικές πολιτικές

¹¹⁶Στο ίδιο, όπου και αναφέρονται ονόματα πολλών πανεπιστημιακών διδασκόντων που απολύθηκαν ή εξαναγκάστηκαν σε παραίτηση για πολιτικούς λόγους. Για καθηγητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης βλ. στο Ζαφείρης, *Αντεθνικώς Δρώντες*, 137.υποσ. 2,

νεολαίες, κυρίως της Αριστεράς.¹¹⁷ Χαρακτηριστικό είναι πως στην προκήρυξη του Α/ΓΕΣ (06/05/1967), που απαγόρευε τη λειτουργία των λοιπών οργανώσεων νεολαίας των πολιτικών κομμάτων, δεν συμπεριλήφθηκε η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (ΔΝΛ), η λειτουργία της οποίας προφανώς θεωρήθηκε ντε φάκτο παράνομη από την κήρυξη του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου.¹¹⁸

Στο ίδιο παράνομο πλαίσιο έδρασαν και οι νεοσυσταθείσες αντιστασιακές οργανώσεις, οι οποίες, όπως πειστικά αναλύει ο Γεράσιμος Νοταράς, αποτέλεσαν «προϊόντα ή μεταλλαγές προϋπαρχόντων οργανισμών».¹¹⁹

Υπό αυτή την οπτική, το πέρασμα στην οργανωμένη και παράνομη αντίσταση υπήρξε η πρώτη πράξη της υπό διωγμόν ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Επρόκειτο δηλαδή, για μια επιβεβλημένη διαδικασία απώλειας της νόμιμης υπόστασης των πλέον

¹¹⁷Βλ. Θανάσης Αθανασίου, *Ο δρόμος που περπάτησα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 2010), 97. και Τάκης Μπενάς, *Της Δικτατορίας 1967-1974, Μήνες νωπές της τρίτης τραγωδίας του τόπου μας και του καιρού μας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2007), 54.

¹¹⁸Νίκος Αλιβιζάτος, "Μεταπηδήσαμε στην επώνυμη και άρα υπεύθυνη δράση..." στο *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα*, επιμ. Γιώργος Α. Βερνίκος (Αθήνα: Καστανιώτη, 2003), 78.

¹¹⁹Βλ. Νοταράς, στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, 188. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως, δεδομένης της ταυτόχρονης και τόσο σύντομης εμφάνισης τόσων πολλών αντιστασιακών οργανώσεων, οι τελευταίες αποτέλεσαν «οιονεί συνέχεια του παρελθόντος, άρα υπακούουν και στη δυναμική του.» και Nikos Serdedakis, "Democratization and Collective Action in Post-Junta Greece (1974-1981)" (ανακοίνωση στο συνέδριο 4th ECPR General Conference, Pisa, 6-8 September, 2007), 6. όπου οι δυναμικές ενέργειες των πρώτων αντιστασιακών οργανώσεων θεωρούνται διαφοροποιημένη συνέχεια του προδικτατορικού κινήματος για τη Δημοκρατία. Στο ίδιο πλαίσιο ο Νίκος Μανιός, μέλος της νεολαίας της ΕΔΑ προδικτατορικά και αργότερα του «κινήματος 20^{ης} Οκτώβρη», οργάνωση που συγκαταλέγεται σε αυτές της «Νέας Αριστεράς», ανέφερε στη συνέντευξη που μας παραχώρησε: «Όσους ανθρώπους γνώρισα στα πλαίσια της οργάνωσης (κίνημα 20^{ης} Οκτώβρη) προερχόταν από προδικτατορικές οργανώσεις της Αριστεράς». Συνέντευξη με τον Μανιό Νίκο, 2016, Ιούλιος, 4, Δευτέρα, Αθήνα

τυπικών εκφάνσεών της, οι οποίες, ως αναγνωρίσιμες και «ορατές» συλλογικότητες αποτέλεσαν, με συνοπτικές διαδικασίες, το πρώτο θύμα των διωκτικών πρακτικών της δικτατορίας:

Όσοι δεν πιαστήκαμε κάναμε τις πρώτες υποτυπώδεις οργανώσεις. Δηλαδή οι τρεις μας έχουμε την επαφή. [...] Αυτό γίνεται μέσα σε ένα μήνα, ώσπου βγήκε και ένα υποτυπώδες γραφείο του ΚΚΕ και του ΠΑΜ, νοικιάσαμε γιάφκες και είχαμε και στέκι όπου μπορούσαμε να συνεδριάζουμε. [...] Η καθημερινή μας [...] δράση ήταν να οργανώσουμε καινούρια [μέλη] και κάθε μέρα να γράφουμε συνθήματα, αντιχουντικά, φέιγ βολάν κτλ. Προσπαθήσαμε να κάνουμε ένα τυπογραφείο, σαν ερασιτέχνες βέβαια. [...] Με στείλανε σε έναν πρώην τυπογράφο που έβγαζε τα φέιγ βολάν της ΕΔΑ και της ΔΝΛ και τις μπροσούρες πριν από τη δικτατορία. Και με βλέπει αυτός "τι ήρθες εδώ, με παρακολουθούν". Αλλά με κάρφωσε ο μάγκας στην ασφάλεια. (Χατζηγιάννης)¹²⁰

Είχα πολιτική δράση, ήμουν οργανωμένος στη Νεολαία Λαμπράκη. Με συνέλαβαν μαζί με χιλιάδες άλλους με μόνη κατηγορία τον χαρακτηρισμό "επικίνδυνος για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια". Μια κατηγορία που ποτέ δεν έφτασε σε κάποιο δικαστήριο. Με αυτή την "κατηγορία" βρέθηκα εκτοπισμένος. Με συνέλαβαν στις 28 Απριλίου, μια εβδομάδα μετά την κήρυξη της Δικτατορίας. Κυριαρχούσε το «αποφασίζομεν και διατάσσομεν» καθώς και οι δολοφονίες.¹²¹

Όταν έγινε η δικτατορία εγώ περίμενα την επαφή, διότι είχα γνωστούς στην ΕΔΑ. Λέω κάποιος θα έρθει να με βρει. Βέβαια ήταν λάθος η σκέψη διότι τα βασικά στελέχη της νεολαίας, Πετρόπουλος, Ρεκλείτης, αυτοί που εγώ γνώριζα και με γνώριζαν, ήτανε μέσα σιδηροδέσμοι. Πάντα στο μυαλό

¹²⁰ Συνέντευξη με τον Χατζηγιάννη Νάντη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκη

¹²¹ Αγγελική Δημοπούλου, "Ιστορίες πίσω από τα τραγούδια της εξορίας (1967-71), συνέντευξη του Κυριάκου Υψηλάντη " (<http://tvxs.gr/node/126246>).

των νέων οι μηχανισμοί παίρνουν μια πιο μεγάλη διάσταση. Η ΕΔΑ είχε χτυπηθεί αλύπητα. (Μανιός)¹²²

Ωστόσο, παρά την - εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη - αφανή τους λειτουργία, οι παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις, ως επίγονοι της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, διατήρησαν χαρακτηριστικά της προγενέστερης επίσημης φυσιογνωμίας τους, επιδεικνύοντας, για το λόγο αυτό, συγκριτικά υψηλότερο βαθμό οργάνωσης στο διαμορφωθέν φάσμα της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών και χρησιμοποίησαν τυπικές μεθόδους αντίστασης:¹²³ Οι δράσεις τους, εν ονόματι μιας συγκεκριμένης οργάνωσης, διακήρυσσαν τη ριζική πολιτική αντίθεσή τους στο καθεστώς και είχαν δημόσιο χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, οι περισσότερες από αυτές διατήρησαν την ιεραρχική σύνδεση μεταξύ των μελών τους, τα οποία, επιπλέον, διέκρινε ένα συνεκτικό ιδεολογικό πλαίσιο. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι οργανώσεις διατηρούσαν κάποιο λιγότερο ή περισσότερο επίσημο κατάλογο μελών ή φίλων, τον οποίο, όπως ήταν φυσικό, επιχείρησαν να καταστρέψουν στην είδηση του πραξικοπήματος:

Και επειδή είχαμε ένα φίλο που είχε συλληφθεί, (ήτανε ταμίας της ‘Πανσπουδαστικής’) λέμε: “ο Μπάμπης έχει μαζέψει τα ονόματα των συνδρομητών.” Πάμε, κάνουμε μια διάρρηξη στην Πανσπουδαστική,

¹²² Συνέντευξη με τον Μανιό Νίκο, 2016, Ιούλιος, 4, Δευτέρα, Αθήνα

¹²³ Βλ. προηγούμενο υποκεφάλαιο (1.5), εικόνα 1.

βουτάμε τα αρχεία, τα καταστρέφουμε. Γλύτωσε ένας κόσμος από αυτό. Μπουκάρανε μετά από μια βδομάδα. (Καούνης)¹²⁴

[Λίγες μέρες πριν τη δικτατορία] και με δυο ανθρώπους πήγα στα γραφεία [της ΕΔΑ] και πήρα όλα τα στοιχεία, τα πάντα. Καταλόγους, ονόματα, δεν άφησα τίποτα, τα πήγα σπίτι μου. Και όταν λοιπόν έγινε η δικτατορία[...] πήγα σπίτι μου, τα έκαψα και μετά έφυγα. (Χρυσάφης Γιάννης)¹²⁵

Πράγματι, αν και υπήρχαν υπόνοιες για επικείμενο πραξικόπημα, η επίσημη κοινωνία πολιτών, όπως άλλωστε και ο πολιτικός κόσμος της χώρας, στάθηκε μάλλον ανέτοιμη να αντιμετωπίσει τα γεγονότα που ακολούθησαν. Η ανεπάρκεια αυτή είχε τόσο οργανωτικό όσο και καθαρά πρακτικό περιεχόμενο: Η έλλειψη ενός σχεδιασμού αντίδρασης σε περίπτωση πραξικοπήματος, καθώς και κάποιας υποστηρικτικής υποδομής αποτέλεσε τη σκληρή πραγματικότητα, στην οποία μια «παράνομη» πλέον κοινωνία πολιτών καλούταν να προσαρμοστεί.¹²⁶

¹²⁴ Συνέντευξη με τον Καούνη Γιάννη, 2012, Φεβρουάριος, 17, Παρασκευή, Αθήνα

¹²⁵ Συνέντευξη με τον Χρυσάφη Γιάννη, 2012, Απρίλιος, 3, Τρίτη, Αθήνα

¹²⁶ Για την έλλειψη υποστηρικτικών υποδομών ο Θανάσης Αθανασίου (ΡΦ) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Να φύγουμε λοιπόν, αλλά να πάμε πού; Τότε, για πρώτη φορά, αισθάνθηκα τι θα πει “δεν έχω πού την κεφαλήν κλίνει”. Κανένας μηχανισμός κάλυψης δεν υπήρχε από την οργάνωση.» Στο ίδιο κλίμα και ο Νάντης Χατζηγιάννης: «Δεν είχε προνοήσει η ηγεσία της Αριστεράς να έχει ούτε τα πιο στοιχειώδη μέσα: χαρτί, μελάνι, γραφομηχανές, πολύγραφους, σπίτια, διαμερίσματα για κρυψώνες.». Παρατίθενται στα Αθανασίου, *Ο δρόμος που περπάτησα, 90*. και Νάντης Χατζηγιάννης, *Τι έχεις μ' αυτόν; Προσωπική κατάθεση-μαρτυρία για την αντίσταση κατά της δικτατορίας 1967-1974...και λίγο πριν και λίγο μετά*, Β' εκδ. (Θεσσαλονίκη: Λιθογραφία, 2008), 27.

Παραμονές της χούντας και άρχιζαν να μαζεύονται πληροφορίες. Κάποιου είδους εκτροπή την περιμέναμε. Αλλά δεν είχα σαφή εικόνα των εξελίξεων. Το βράδυ ήμουν στα γραφεία της ΕΔΑ και έσκασε η είδηση. Χτυπάει το κουδούνι, έρχονται με παίρνουν. Εκείνη την ώρα έπαθα πανικό. Κρίση πανικού. Αυτό σημαίνει πως δεν την περίμενα και πολύ [την επιβολή του πραξικοπήματος]. (Μανωλάκος Αριστείδης)¹²⁷

Δεν το περιμέναμε παρ' όλο που είχαμε κάνει και ασκήσεις, αρκετούς μήνες πριν. Βεβαίως φαινότανε το πράγμα. Κάτι γινότανε ας πούμε στην αγορά. [...] Υπήρχε μια αίσθηση στον κόσμο. Εγώ ήμουν μέλος της διοικούσας επιτροπής της ΕΔΑ. Προηγούμενα ήμουν Γραμματέας της Νεολαίας μέχρι το '62. (Μαλικιώσης)¹²⁸

Οι μέθοδοι που χρησιμοποίησαν οι παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις ήταν, εν πολλοίς, απόρροια του συνωμοτικού τους χαρακτήρα. Στηριγμένες έντονα, πολλές από αυτές, στην παράδοση του παράνομου μετεμφυλιακού κομμουνιστικού μηχανισμού, οι αντιστασιακές οργανώσεις αντέδρασαν στη βίαιη εμπλοκή του δικτατορικού κράτους αντιτάσσοντας μια οργανωμένη δομή και ιεραρχική διασύνδεση των μελών τους. Ήταν αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό που τις κατέστησε «ορατές» στα μάτια των διωκτικών αρχών. Το καθεστώς, με σχετική ευκολία, μπορούσε να διακρίνει τα τυπικά χαρακτηριστικά των οργανώσεων, τα οποία είχε ήδη φροντίσει να θέσει εκτός νόμου. Κατάλογοι μελών, καταστατικά λειτουργίας, γραπτές πολιτικές θέσεις, παράνομα έντυπα

¹²⁷ Συνέντευξη με τον Μανωλάκο Αριστείδη, 2012, Ιανουάριος, 21, Σάββατο, Αθήνα

¹²⁸ Συνέντευξη με τον Μαλικιώση Θεόδωρο, 2012, Ιανουάριος, 20, Παρασκευή, Αθήνα

και επώνυμες οργανώσεις μπορούσαν να εντοπιστούν και να διωχθούν με το δικτατορικό θεσμικό πλαίσιο:

Όταν μου έδειξε ο Καραπαναγιώτης, από τα γνωστά στελέχη των βασανιστών, το σχεδιάγραμμα της οργάνωσης, κάποιος του το είχε δώσει από σπάσιμο δηλαδή, δεν ήξερα ότι ήμουν δεύτερος στη ιεραρχία. Δηλαδή από τα δεύτερα στελέχη. Νόμιζα ότι από πάνω μου υπήρχαν πολλοί, πολλοί άλλοι. (Κοροβέσης Περικλής)¹²⁹

Ο Γραμματέας τότε της ΕΔΑ έκανε ένα πλάνο για να συγκεντρώσει κάποια χρήματα. Στο πλάνο αυτό είχε 44 άτομα. Ότι θα έπαιρνε κάποια χρήματα από τους τάδε. Βρήκε η Ασφάλεια λοιπόν το πλάνο στα γραφεία της ΕΔΑ, συλλαμβάνει 44 άτομα σε μια βραδιά με τις πιτζάμες, εδώ στην Κοζάνη. (Σαμαράς)¹³⁰

Άλλωστε, η πείρα των διωκτικών αρχών στην εξάρθρωση ομάδων και οργανώσεων με συνωμοτική δομή και ιεραρχική σύνδεση των μελών τους υπήρξε μάλλον μεγάλη, δεδομένων των προδικτατορικών διωκτικών πρακτικών του Ελληνικού κράτους, οι οποίες τέθηκαν σε πλήρη εφαρμογή. Ιδιαίτερα τα μέλη της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, ήδη γνωστά για την κοινωνική τους δραστηριότητα, αντιμετώπισαν το καθεστώς τρόμου που είχε διεισδύσει σε όλο το κοινωνικό φάσμα. Τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων που παρατίθενται στη συνέχεια προδίδουν την έντονη εξοικείωση των διωκόμενων με τις κατασταλτικές πρακτικές τόσο πριν όσο και μετά το απριλιανό

¹²⁹ Συνέντευξη με τον Κοροβέση Περικλή, 2009, Ιούνιος, 13, Σάββατο Αθήνα

¹³⁰ Συνέντευξη με τον Σαμαρά Στάθη, 2009, Απρίλιος, 22, Τετάρτη, Κοζάνη

πραξικόπημα και σκιαγραφούν τη συχνότητα των παρακολουθήσεων ή των παρενοχλήσεων από την πλευρά των διωκτικών αρχών:

Και όταν λέμε παρανομία δε σημαίνει ότι είσαι μέσα σε ένα σεντούκι... έτσι; Κυκλοφορείς.[...] Πάω και στο καφενείο και στην ταβέρνα, γνωρίζω κόσμο, κουβεντιάζω, βλέπω, στρατολογώ. [Η δραστηριότητα αυτή] στηρίζεται σε μια προϋπάρχουσα οργάνωση και μετά παίρνεις προφυλάξεις. Γιατί κυρίως ο κίνδυνος δεν είναι η αστυνομία. Ο κίνδυνος είναι οι συλλήψεις που κάνει η αστυνομία και που κάρφωνα [κάποιος], ο οποίος κάτω από τα βασανιστήρια είχε σπάσει και έδινε πληροφορίες. (Κοροβέσης Περικλής)¹³¹

Αν υπήρχε κάποιο οργανωμένο τμήμα στην Ελληνική Αστυνομία ήταν η δίωξη του κομμουνισμού και το Σπουδαστικό της Ασφάλειας. Οι παρακολουθήσεις με δίκτυα χαφιέδων και με όλες τις μορφές ήταν σε 24ωρη βάση. (Αθανασίου)¹³²

Ήταν να κάνουμε τους Λαμπράκηδες στην Κοζάνη και ήμουν πρόεδρος της σχολής εργοδηγών. Οπότε με το διοικητή της Ασφαλείας είχα κάποια προηγούμενα. Ερχόταν σε κάποιες συγκεντρώσεις της σχολής [...] και από εκεί με είχε σταμπάρει. Βέβαια είχα και παράδοση οικογενειακή. Με συλλαμβάνουν κατά τις 23 Απριλίου. (Σαμαράς)¹³³

Εμένα στη χούντα, μία Πέμπτη έξι η ώρα το πρωί ήρθαν και με πήραν από το τυπογραφείο. Και με πήγαν στην Ασφάλεια. Ο Γυφτόπουλος, «φίλος» για! Αυτός μας κυνηγούσε μια ζωή. Ήταν υπεύθυνος για το

¹³¹ Συνέντευξη με τον Κοροβέση Περικλή, 2009, Ιούνιος, 13, Σάββατο Αθήνα

¹³² Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

¹³³ Συνέντευξη με τον Σαμαρά Στάθη, 2009, Απρίλιος, 22, Τετάρτη, Κοζάνη

συνδικαλιστικό: “Μόρφη τι έγινε; Και το Μόρφη πιάσατε; Καλό παιδί ρε.”
Και έτσι ξέρεις, ο καλός χωροφύλακας. “Καφέ θες;” (Στεφούδης)¹³⁴

[Προδικτατορικά] όλοι οι ασφαλίτες είχανε [κάποιον χρεωμένο]. Αυτός ήταν ο κανόνας. Έπρεπε τελειώνοντας τη βάρδια του να δώσει αναφορά. Αλλά η αναφορά έπρεπε να επιβεβαιωθεί αν είναι αληθινή ή όχι. Υπήρχαν περιπτώσεις σε αυτό το κυνηγητό, όταν τα καταφέρναμε να ξεφεύγουμε. Αυτό τους δημιουργούσε προβλήματα, γιατί στην αναφορά τι θα έλεγε, «τον έχασα»; Και φτάνανε [κάποιοι] στο σημείο να σου πούνε «πες μου το δρομολόγιό σου και φύγε». Υπάρχουν όλα αυτά, δεν είναι μύθος. Είναι πραγματικότητα. (Καρακασιδής)¹³⁵

Σε αντίθεση με τους επιγόνους της, τις άτυπες συλλογικότητες των ανένταχτων αντιστασιακών που εμφανίσθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια της δικτατορίας, η «παράνομη κοινωνία πολιτών» αντιμετώπισε τον διωκτικό μηχανισμό του δικτατορικού κράτους στην πλήρη του ανάπτυξη. Εκμεταλλευόμενη την «έκτακτη» νομοθεσία που απαγόρευε οποιαδήποτε οργανωμένη δραστηριότητα των πολιτών, η αστυνομία δε δίστασε να τοποθετεί μέλη της ως πυρήνες δήθεν αντιστασιακών οργανώσεων, με σκοπό τη σύλληψη των πολιτών που επιχειρούσαν να ενταχθούν στην «οργάνωση».¹³⁶ Βέβαια, ο μηχανισμός ασφάλειας της χούντας στοχοποιούσε και τους μη ενταγμένους αντιφρονούντες. Παρ’ όλα αυτά, η μεταχείριση των δευτέρων, ελλείψει του θεσμικού

¹³⁴ Συνέντευξη με τον Στεφούδη Μόρφη, 2012, Ιανουάριος 28, Σάββατο, Ξυροκρήνη Θεσσαλονίκης

¹³⁵ Συνέντευξη με τον Καρακασιδή Γιάννη, 2012, Ιανουάριος, 27, Παρασκευή, Ταγαράδες Θεσσαλονίκης

¹³⁶ Φλέμιγκ, *Προσωπική Κατάθεση*, 63.

οπλοστασίου που θα επέτρεπε τη δίωξη ευρύτερων τμημάτων του πληθυσμού, υπήρξε πιο ήπια¹³⁷:

Την Τρίτη φορά [που με πήγαν στη ασφάλεια], βγαίνοντας από το Πολυτεχνείο, περίμενε το εκατό, με βουτάνε και με πάνε στην ασφάλεια και άρχισαν να με δέρνουν, να με δέρνουν... Δε με βασάνισαν γιατί δεν ήμουν οργανωμένος. Μόνο τους οργανωμένους βασανίζανε για να πουν τους άλλους. (Δαφέρμος)¹³⁸

Αν και δραστήριο μέλος του φοιτητικού κινήματος και σταματισμένος μάλιστα ως «κινεζόφιλος», δεν ήμουν οργανωμένος και, όπως φάνηκε, δεν ήμουν στη λίστα των πρώτων συλλήψεων – αυτό το προνόμιο το είχαν κυρίως οι οργανωμένοι αριστεροί[...]¹³⁹

Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου λοιπόν, έχοντας επιστρατεύσει όλες τις διαθέσιμες μεθόδους, τυπικές και άτυπες, καταφέρνει μέσα στα πρώτα τρία χρόνια να εξαρθρώσει τις κυριότερες παράνομες οργανώσεις. Το «ΠΑΜ», η «Ελληνική Αντίσταση» του Αλέξανδρου Παναγούλη, ο «Ρήγας Φεραίος», η «Δημοκρατική Άμυνα», οι «Ελεύθεροι Έλληνες», το «ΠΑΚ», η «Ελληνική Αντιδικτατορική Νεολαία», η «Κομμουνιστική

¹³⁷Τα βασανιστήρια με τα οποία οι μηχανισμοί ασφάλειας του απριλιανού καθεστώτος επιχείρησαν να εξαρθρώσουν τις παράνομες οργανώσεις έχουν αποτελέσει το θέμα δεκάδων έργων. Ωστόσο μια παρουσίαση των μεθόδων βασανισμού των πολιτικών κρατουμένων της επταετίας εκφεύγει των στόχων της διατριβής. Ενδεικτικά βλ. Κωστής Γιούργος, Τάκης Καμπύλης, και Τζέιμς Μπέκετ, *Η ταράτσα της Μπουμπουλίνας, Καταστολή και βασανιστήρια στην Ελλάδα του '67-69* (Αθήνα: ποταμός, 2009)· Περικλής Κοροβέσης, *Ανθρωποφύλακες* (Αθήνα: Ηλέκτρα, 2007). και Κίττυ Αρσένη, *Μπουμπουλίνας 18* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2005 (1975); repr., Α').

¹³⁸ Συνέντευξη με τον Δαφέρμο Ολύμπιο, 2012, Φεβρουάριος, 29, Τετάρτη, Αθήνα

¹³⁹ Γιώργος Κοτανίδης, *Όλοι μαζί, τώρα!* (Αθήνα: Καστανιώτη, 2011), 25.

Οργάνωση Αθηνών» και πολλές ακόμη παράνομες οργανώσεις μετρούν δεκάδες συλλήψεις που ακολουθούνται από σειρά δικών.¹⁴⁰

Μετά το 68, 69,70 είχε χτυπηθεί πάρα πολύ η οργάνωση. Γενικά οι αντιστασιακές οργανώσεις από όλους του χώρους. Και από τη μεριά του ΚΚΕ και από τη μεριά τη δική μας και από τη μεριά του Ρήγα και της ΚΝΕ, του ΠΑΜ. Γίνανε πολύ μεγάλες και εκτεταμένες συλλήψεις, γίνανε μεγάλες δίκες κτλ. Σε εκείνο το διάστημα των μεγάλων χτυπημάτων είναι γεγονός που είχε ατονήσει η παράνομη μορφή δράσης. (Αθανασίου)¹⁴¹

Οι παράνομες οργανώσεις της περιόδου, χωρίς αυτό να μειώνει καθόλου την προσφορά τους στη διαδικασία εκδημοκρατισμού, αλλά ούτε και την -σε τελική ανάλυση- αποτελεσματικότητά τους απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς, έπεσαν μάλλον εύκολο θύμα της βίαιης κρατικής διείσδυσης στη δημόσια σφαίρα. Σε κάθε περίπτωση, αλλά ιδιαίτερα σε περιόδους αυταρχικής διακυβέρνησης, το παράδειγμα των συλλογικοτήτων με τυπικά χαρακτηριστικά, καταδεικνύει πως το υψηλό επίπεδο οργάνωσης μια ομάδας πολιτών δεν είναι πάντα το ζητούμενο στη διαμάχη μεταξύ

¹⁴⁰ Κατάλογος Οργανώσεων και αριθμός κρατουμένων περιόδου 21.4.67 – 3.3.73 (παρατίθεται στο Νοταράς, στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, 193.) Για μια αναλυτική παρουσίαση των σημαντικότερων δικών των παράνομων οργανώσεων βλ. τη διδακτορική διατριβή, Έλλη Χατζηκωνσταντή, “Η κοινωνική αναπαράσταση της δικτατορίας (1967-1974) μέσα από τον τύπο και ειδικότερα μέσα από τα δημοσιεύματα των πρακτικών των δικών 8 αντιπροσωπευτικών αντιστασιακών οργανώσεων σε 3 αθηναϊκές εφημερίδες” (Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1998). για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης βλ. σχετικά με τις συλλήψεις μελών του ΠΑΜ, του Ρήγα Φεραίου, της Σπουδαστικής Λαϊκής Πάλης, της Δημοκρατικής Άμυνας, του Κινήματος 29ης Μάϊου Ζαφείρης, *Εμείς του '60 οι Εκδρομείς*, 99-108.

¹⁴¹ Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

κράτους και κοινωνίας πολιτών, καθώς είναι αυτή ακριβώς η οργανωμένη τους μορφή που διευκόλυνε τις διωκτικές αρχές στον εντοπισμό και την εξάρθρωσή τους και το χουντικό νομοθέτη στην καταδίκη τους. Ταυτόχρονα, η εξ ανάγκης κλειστή και συνωμοτική δομή τους δεν επέτρεψε την απεύθυνσή τους σε ευρύτερες μάζες εντός της κοινωνίας. Όπως το θέτει ο Δαφέρμος, «Οι παράνομες οργανώσεις, που ως το 1969 κάνουν αισθητή την παρουσία τους, δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν σοβαρά προβλήματα στο καθεστώς.[...] Η αντίσταση δεν κατάφερε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των πολιτών. Έτσι, απομονωμένες οι οργανώσεις, γίνονται εύκολη βόρα των καλά οργανωμένων κατασταλτικών μηχανισμών.»¹⁴²

Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί και πάλι, πως η συμβολή των παράνομων οργανώσεων στον αντιδικτατορικό αγώνα δεν μπορεί να μετράται μονοσήμαντα. Το γεγονός πως οι οργανώσεις δεν «έριξαν» με άμεσο τρόπο τη χούντα, δε σημαίνει πως δεν κατάφεραν σοβαρότατα πλήγματα στο κράτος των συνταγματαρχών, λιγότερο με τις πράξεις τους καθαυτές και περισσότερο με την παρουσία τους στη δημόσια σφαίρα, ως ζωντανού παραδείγματος αντίστασης και αυτοθυσίας και με τις πρωτοβουλίες που ανέλαβαν για τη διάχυση της αντίστασης σε πιο άτυπους θύλακες της κοινωνίας πολιτών.

¹⁴² Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, 185.

4. Η Ελληνική Κοινωνία Πολιτών ενάντια στο Καθεστώς των Συνταγματαρχών

4.1 Το φάσμα της νομιμότητας και της θεσμικότητας: Από τις οργανώσεις στα φιλικά δίκτυα

Το προηγούμενο κεφάλαιο (3) επιχείρησε να σκιαγραφήσει το σκηνικό της πολιτικής καταστολής, όπως διαμορφώθηκε από τις πρωτοβουλίες του αυταρχικού κράτους απέναντι στην κοινωνία πολιτών. Ο συμπίεσμένος χώρος που προέκυψε από την καθεστωτική διείσδυση στη δημόσια σφαίρα και την παράλληλη διόγκωση της ιδιωτικής, δημιούργησε το ασφυκτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η κοινωνία πολιτών ανέπτυξε τη δράση της. Το παρόν κεφάλαιο - σε ευθύ διάλογο με το προηγούμενο - φιλοδοξεί να σκιαγραφήσει τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνία πολιτών «απάντησε» στην πολιτική καταστολή του καθεστώτος και ερευνά τους τρόπους με τους οποίους η τελευταία αντέδρασε και εξελίχθηκε προσαρμοζόμενη στην ιδιαίτερη αυτή συγκυρία.

Χάριν αποτελεσματικότητας, η κοινωνία πολιτών, ακολουθώντας – αλλά και αυξανόμενα, υπαγορεύοντας – τις πρωτοβουλίες του δικτατορικού καθεστώτος, προχώρησε στη διάρκεια της επταετίας σε ένα ριζικό μετασχηματισμό των χαρακτηριστικών της και των μέσων αντίστασης που μεταχειρίστηκε. Η κληρονομιά του προδικτατορικού της ισοδυνάμου, ό, τι απέμεινε από τους συνδικαλιστικούς και κομματικούς μηχανισμούς, όρισαν το χαρακτήρα τις αντίστασης μέχρι το 1969. Η

αποτυχία των παράνομων οργανώσεων να προκαλέσουν αποτελεσματικά το απριλιανό καθεστώς και να πετύχουν την άμεση κατάρρευσή του οδήγησε σε μια αποδόμηση της μετεμφυλιακής οργανωτικής κληρονομιάς, την οποία διαδέχθηκε η δραστηριοποίηση πολλών αντιπολιτευτικών φορέων στα πιο γόνιμα πλαίσια άτυπων συλλογικοτήτων, υπεύθυνων για την ανάδυση μιας νέας ταυτότητας της κοινωνίας πολιτών.

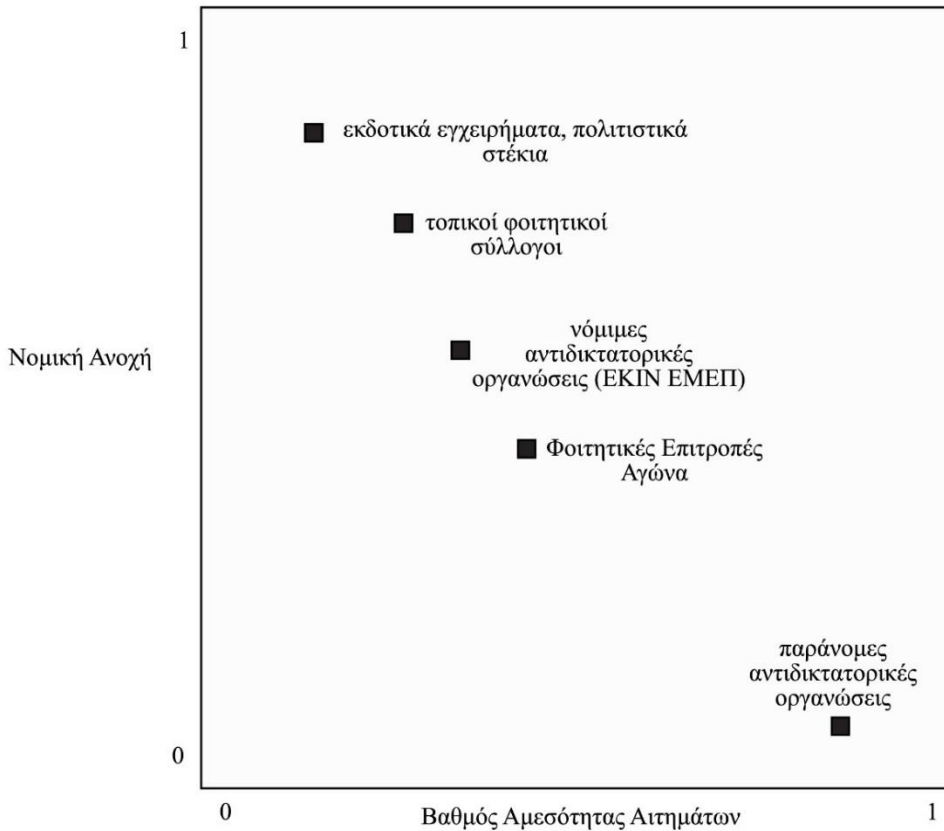
Η παρούσα διατριβή δεν αντιλαμβάνεται την αντίσταση κατά της δικτατορίας ως το προνομιακό πεδίο δράσης συγκεκριμένων προσωπικοτήτων ή συλλογικοτήτων που φέρουν στενά τον τίτλο της «αντιστασιακής οργάνωσης», αλλά με τους πιο ολιστικούς όρους μιας «αντίστασης» στο επίπεδο ανάλυσης της κοινωνίας πολιτών, η οποία υπήρξε, κατά τη γνώμη μας, ο βασικός φορέας έκφρασης της πολιτικής βούλησης της ελληνικής κοινωνίας. Επαναλαμβάνοντας εδώ το θεωρητικό πλαίσιο που αναλύθηκε στο εισαγωγικό κεφάλαιο, η κοινωνία πολιτών παρουσιάζει μια εξαιρετική ελαστικότητα αναφορικά με τη θεσμικότητά της. Οι επί μέρους εκπρόσωποι της κοινωνίας πολιτών έδρασαν ενάντια στο αυταρχικό κράτος υπό διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, μεταχειριζόμενοι διαφορετικά ιδεολογικά προτάγματα, βασισμένοι σε διάφορες βαθμίδες οργάνωσης αλλά και έκφρασης των αιτημάτων τους, πολλές φορές ανταποκρινόμενοι στις διαφορετικές ιστορικές καταβολές τους.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, που διαμόρφωσαν στη διάρκεια της επταετίας το χαρακτήρα και το επίπεδο θεσμικότητας των συλλογικοτήτων της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, υπήρξαν δυναμικά και ως εκ τούτου συνεχώς μεταβαλλόμενα. Έτσι, η ελληνική κοινωνία πολιτών, δρώντας στο άτυπο και ασφυκτικό πλαίσιο που της επεφύλαξε η βίαιη εμπλοκή του απριλιανού καθεστώτος στη δημόσια σφαίρα,

δημιούργησε ένα πολυεπίπεδο και δυναμικό «μωσαϊκό» των συσσωματώσεων που τη συγκροτούσαν, αναλογικά με το επίπεδο οργάνωσης και τη θεσμική (ή μη) υπόσταση που κάθε φορά αυτές επεδείκνυαν. Υπό αυτό το πρίσμα, αν και γίνεται λόγος για μια «καθολικότητα» των –υπό αυταρχική διακυβέρνηση- άτυπων εκφάνσεων της κοινωνίας πολιτών, το γεγονός αυτό δεν την κατέστησε μια μονοδιάστατη οντότητα, καθώς η διαβάθμιση των τυπικών και άτυπων χαρακτηριστικών των χωριστών εκπροσώπων της δε σταμάτησε να υφίσταται εντός των στενών πλαισίων που είχε ορίσει το δικτατορικό καθεστώς.

Οι παράνομες οργανώσεις, ενώ συγκαταλέγονται στην άτυπη κοινωνία πολιτών, μιας και απουσιάζει το στοιχείο της κρατικής αναγνώρισης, παρουσιάζουν, εντούτοις, έναν πιο τυπικό χαρακτήρα από τις νόμιμες συλλογικότητες, των οποίων η συμπερίληψη στην άτυπη κοινωνία πολιτών εδράζεται στην ισχρή οργανωτική συγκρότηση, στην ατόνηση της ιεραρχημένης δομής και στην έμμεση διεκδίκηση των πολιτικών τους αιτημάτων. Η εικόνα 2 επιχειρεί μια κατά προσέγγιση απόδοση της σχέσης του βαθμού αμεσότητας των αιτημάτων που υιοθέτησαν ενδεικτικές συλλογικότητες και της ανοχής που τους επεφύλαξε το αυταρχικό καθεστώς.

Εικόνα 2. Κατά προσέγγιση απόδοση της σχέσης μεταξύ αμεσότητας πολιτικών αιτημάτων ενδεικτικών συλλογικοτήτων και βαθμού νομικής ανοχής από το απριλιανό καθεστώς

Στις σελίδες που ακολουθούν, μεταξύ άλλων, θα δειχθεί πως στην προσπάθειά της να υιοθετήσει πιο αποτελεσματικές μεθόδους αντίστασης στο καθεστώς, η ελληνική κοινωνία πολιτών επέλεξε σταδιακά πιο άτυπες και πιο νόμιμες μορφές αγώνα. Αυτό φαντάζει αντιφατικό, αν κανείς το προσεγγίσει με όρους που απαντώνται σε δημοκρατικά καθεστώτα, στα οποία οι νόμιμες οργανώσεις έχουν συνήθως τυπικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, σε περιπτώσεις αυταρχικών καθεστώτων, προκειμένου μια συλλογικότητα να λειτουργήσει νόμιμα αλλά να διατηρήσει την αντιστασιακή της δράση, αναγκάζεται να

αποκρύπτει την τελευταία, λειτουργώντας σε πολιτιστικά ή άλλα πλαίσια, υιοθετώντας δηλαδή πιο άτυπα χαρακτηριστικά.

Η νόμιμη λειτουργία των άτυπων συλλογικοτήτων, ωστόσο, όταν κάτι τέτοιο καταστεί εφικτό, επηρεάζει θετικά τη συνολική θεσμικότητα της κοινωνίας πολιτών, εξαιτίας της νομικής αναγνώρισης και της δημόσιας παρουσίας που πλέον τις χαρακτηρίζει. Με αυτή την έννοια, οι άτυπες, νόμιμες οργανώσεις μπορούν να βοηθούν ως η θεσμική «απάντηση» της κοινωνίας πολιτών στην ποινικοποίηση των τυπικών οργανώσεων από το αυταρχικό κράτος, κατά την απόσυρσή του τελευταίου από τμήμα της δημόσιας σφαίρας. Μάλιστα, η ελαστικότητα του επιπέδου θεσμικότητας των διάφορων συλλογικοτήτων που απαρτίζουν την κοινωνία πολιτών φτάνει σε τέτοιο βαθμό, ώστε η δραστηριότητα των παράνομων οργανώσεων (πολλές από τις οποίες κατάγονται ευθέως από πολιτικά κόμματα της προδικτατορικής περιόδου) σε ορισμένες περιπτώσεις να αλληλεπικαλύπτεται, να διεισδύει σε - και να διεισδύεται από - αντίστοιχες νόμιμες οργανώσεις, πολιτιστικούς συλλόγους μέχρι και φιλικά δίκτυα με πολιτική δραστηριότητα.

Δεδομένων των παραπάνω, στις σελίδες που ακολουθούν, η παρουσίαση της δράσης της κοινωνίας πολιτών και η αντίδρασή της στη κρατική καταστολή της 21^{ης} Απριλίου σε ένα κεφάλαιο υιοθετείται σκόπιμα, καθώς η κοινωνία πολιτών θεωρείται μια ενιαία οντότητα, της οποίας οι διάφοροι φορείς, ωστόσο επέδειξαν μια δυναμική σχέση αναφορικά τόσο με τη θεσμικότητα όσο και με το οργανωτικό τους επίπεδο. Οι θεσμικές διαφοροποιήσεις της ελληνικής κοινωνίας πολιτών είχαν άμεση σχέση με το βαθμό της κρατικής διείσδυσης στη δημόσια σφαίρα, ο οποίος επίσης υπόκειτο σε μεταβολές κατά

τη διάρκεια της δικτατορίας. Εν τέλει μπορεί να γίνει λόγος για τέσσερις τύπους συλλογικοτήτων με αντιστασιακή δράση εντός της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών:

1) Τυπικά/καλά οργανωμένες παράνομες αντιστασιακές ομάδες (π.χ. ΠΑΜ, Ρηγ. Φεραίος, Αντι-ΕΦΕΕ, Δημοκρατική Άμυνα, Πατριωτικό Μέτωπο, ΕΚΔΑ ή ΔΕΚΑ, ΠΑΚ, Ελεύθεροι Έλληνες) Γενικά όλες οι παράνομες συνωμοτικές οργανώσεις της περιόδου.)¹

2) Τυπικά/καλά οργανωμένες νόμιμες αντιστασιακές ομάδες (π.χ. ΕΚΙΝ, ΕΜΕΠ, η «Χριστιανική Δημοκρατία» του Νίκου Ψαρουδάκη, η «Παναρμόνια» (Τσούρας-Λαλιώτης και άλλοι Κεντροαριστεροί)

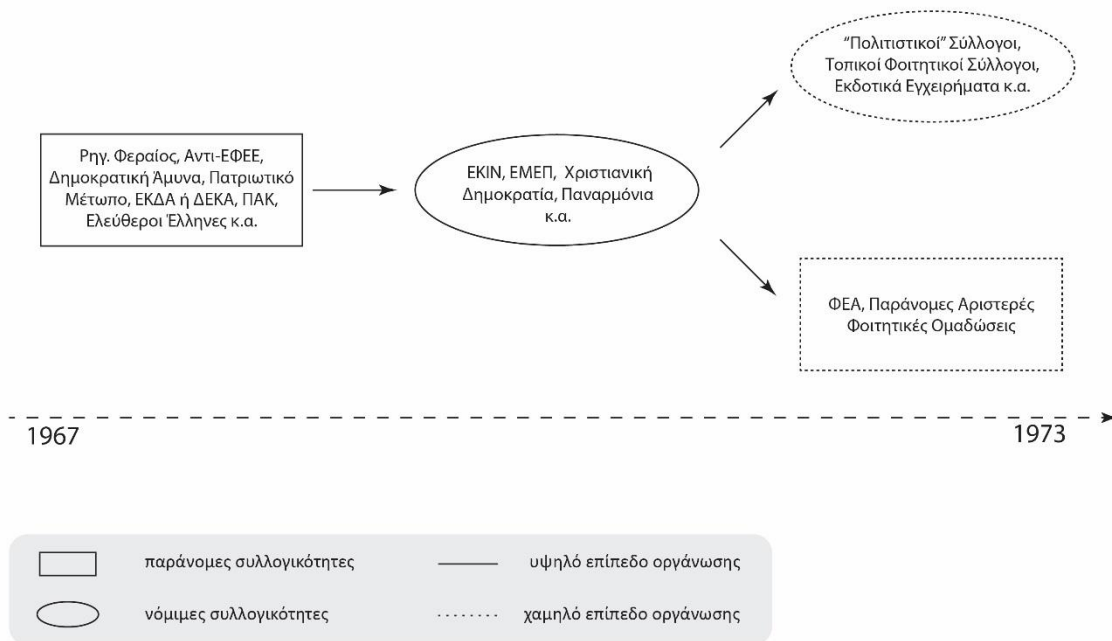
3) Άτυπα/χαλαρά οργανωμένες παράνομες ή ημιπαράνομες ομάδες (π.χ. Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα, Ανώνυμες οργανώσεις όπως οι «Ανώνυμοι» που μετά την πτώση της χούντας μετονομάστηκαν σε «ΣΕΠ»: [Σοσιαλιστική Επαναστατική Πάλη], δεκάδες φοιτητικές αντιστασιακές οργανώσεις ποικίλων Αριστερών ιδεολογιών.)

4) Άτυπα/χαλαρά οργανωμένες νόμιμες αντιστασιακές ομάδες (π.χ., εταιρεία «Λαογραφικού και Κοινωνιολογικού Κινηματογράφου» του Παντ. Βούλγαρη, Τοπικοί Φοιτητικοί Σύλλογοι - με κορυφαίους αυτούς των Κρητών και των Ηλείων φοιτητών -

¹Ο κατάλογος των παράνομων οργανώσεων του αντιδικτατορικού αγώνα είναι εντυπωσιακά μεγάλος. Για μια σχετικά πλήρη καταγραφή τους βλ. το ένθετο αφιέρωμα Β. Καρδάσης και Αρ. Ψαρομηλιγκος, επιμ., *Δεσμωτές της χούντας*, Ελευθεροτυπία (Αθήνα: Τεγόπουλος, 2009).

Ομάδες που συγκροτήθηκαν γύρω από εκδοτικά εγχειρήματα, όπως οι «Προσανατολισμοί, το «Αντί» μέχρι και «πολιτικές παρέες».

Εικόνα 3. Σχηματική απόδοση των θεσμικών και οργανωτικών διαφοροποιήσεων της ελληνικής κοινωνίας πολιτών κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας.

Η εικόνα 3 σχηματοποιεί τη συγκυριακή διαδοχή των παραπάνω ειδών ως αντιπροσωπευτικών εκφάνσεων της κοινωνίας πολιτών στο χρονικό ορίζοντα 1967 – 1973. Η εμφάνιση και οι περίοδοι έντονης δραστηριότητας των διάφορων τύπων

οργανώσεων ακολουθεί τη χρονολογική διάκριση της κατασταλτικής δράσης του κράτους ('67-'69/'70-'71/'72-'73).²

Οι παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις (τυπικές συλλογικότητες υψηλού επιπέδου οργάνωσης) της πρώτης περιόδου (1967 – 1969) έδωσαν τη σκυτάλη της εκπροσώπησης της κοινωνίας πολιτών στις νόμιμες συλλογικότητες (κυρίως της ΕΚΙΝ και ΕΜΕΠ), οι οποίες λειτούργησαν ως γέφυρα (1970 – 1972), σε μια αλλαγή της φυσιογνωμίας της ελληνικής κοινωνίας πολιτών προς περισσότερο αφανείς/άτυπες δομές. Τα δύο αυτά είδη συλλογικοτήτων αποτέλεσαν διαδοχικά τα πιο δυναμικά τμήματα της κοινωνίας πολιτών. Καρπός της δράσης τους ήταν η μαζικοποίηση του αντιδικτατορικού αγώνα, με αποκορύφωμα τα γεγονότα της Νομικής και του Πολυτεχνείου, όταν τον πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξαν συλλογικότητες με εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο οργάνωσης, χαρακτηριστικό που καθιστούσε την ποινικοποίησή τους εξαιρετικά δύσκολη, νόμιμες αλλά και παράνομες ή ημιπαράνομες οργανώσεις με ισχινούς οργανωτικούς δεσμούς που εμφανίστηκαν κυρίως πέριξ και εντός του πανεπιστημιακού χώρου.

Η ατόνηση των τυπικών χαρακτηριστικών και η επικράτηση των άτυπων μέχρι την εμφάνιση του φοιτητικού αντιδικτατορικού κινήματος καταδεικνύει α) την μετεξέλιξη της κοινωνίας πολιτών και τον επαναπροσδιορισμό της φυσιογνωμίας της, με δεδομένο το νέο κατασταλτικό και νομικό πλαίσιο, την καθεστωτική, δηλαδή, διείσδυση

²Βλ. σχετικά στο κεφάλαιο 3.2 «Η διαβάθμιση της κρατικής διείσδυσης: τυπική και άτυπη πολιτική καταστολή.»

στη δημόσια σφαίρα και β) την τάση της κοινωνίας πολιτών συνολικά για εξεύρεση αυτών των χαρακτηριστικών που θα της επέτρεπαν να εκφραστεί θεσμικά/νόμιμα. Πρέπει εδώ να σημειωθεί, πως τα παραπάνω δεν νοούνται με αυστηρούς χρονολογικούς όρους εμφάνισης και δράσης των διάφορων τύπων οργανώσεων. Για παράδειγμα, η δράση των παράνομων οργανώσεων διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της επταετίας, παράλληλα με τις μετεξελίξεις της φυσιογνωμίας της ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Ωστόσο, ήταν στην πρώτη περίοδο που αυτές έπαιξαν τον πρωταγωνιστικό ρόλο και υπήρξαν οι κύριοι εκφραστές της κοινωνίας πολιτών.

Τα υποκεφάλαια που ακολουθούν πραγματεύονται αυτές τις εξελίξεις, ακολουθώντας τους προαναφερθέντες τύπους θεσμικής συγκρότησης της κοινωνίας πολιτών.

4.2 Παράνομες Συλλογικότητες

4.2.1. Παράνομες Συλλογικότητες Υψηλού Επιπέδου Οργάνωσης

Οι παράνομες οργανώσεις με αντιδικτατορική δράση κατά τη διάρκεια της επταετίας υπήρξαν εξαιρετικά πολυάριθμες.³ Το ιδεολογικό στίγμα των περισσότερων και των μεγαλύτερων από αυτές αντλεί την καταγωγή του από τις τρεις παραδοσιακές προδικτατορικές πολιτικές παρατάξεις της Δεξιάς, του Κέντρου και της Αριστεράς.⁴ Αντίστοιχα, τόσο σε επίπεδο προέλευσης στελεχών, όσο και οργανωτικών δομών, στηρίχθηκαν σε προϋπάρχουσες δυνάμεις της κοινωνίας πολιτών και σε κάποιες περιπτώσεις του προδικτατορικού κράτους.⁵

Το παρόν υποκεφάλαιο παρουσιάζει ορισμένα από τα τυπικά γνωρίσματα της δράσης των παράνομων οργανώσεων και πραγματεύεται τα όρια αυτών των

³ Πρέπει να σημειωθεί ξανά εδώ πως ο όρος «παράνομες οργανώσεις» αναφέρεται στη de facto νομική τους υπόσταση κατά την επταετία. Ωστόσο, μπορεί να ειπωθεί πως οι υπό εξέταση οργανώσεις υπήρξαν και εκπρόσωποι της δημοκρατικής νομιμότητας που είχε καταλυθεί.

⁴ Π.χ. «Ελεύθεροι Έλληνες», «Δημοκρατική Άμυνα» και «Πατριωτικό Μέτωπο». Η διάκριση με βάση τον πολιτικό χώρο αναφοράς υιοθετείται στη συνέχεια για την παρουσίαση της δράσης των παράνομων οργανώσεων χάριν κωδικοποίησης. Σε καμία περίπτωση δεν υπονοεί μια μεταξύ τους απομόνωση, καθώς οργανώσεις από όλο το πολιτικό φάσμα συντόνισαν τη δράση τους απέναντι στο καθεστώς, γεγονός για το οποίο γίνεται εκτενής λόγος.

⁵ Κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας, κάποιες από τις συλλογικότητες της κοινωνίας πολιτών, κατά κανόνα με συντηρητικές ή κεντρώες ιδεολογικές αναφορές, στελεχώθηκαν από στελέχη του στρατεύματος ή/και από πολιτικά πρόσωπα των δύο αστικών κομμάτων, ανώτερους και ανώτατους κρατικούς λειτουργούς κτλ. Έτσι, γίνεται λόγος για τμήματα της κοινωνίας πολιτών προερχόμενα εκ του (προδικτατορικού) κράτους. Ιδιαίτερη αναφορά σε αυτά θα γίνει στις σελίδες που ακολουθούν.

γνωρισμάτων. Παράλληλα, επιχειρεί να δείξει πως οι περισσότερες παράνομες οργανώσεις της επταετίας, παρά τον (συγκριτικά) υψηλό επίπεδο οργάνωσης που τις διέκρινε, αναγκάστηκαν σταδιακά να στραφούν προς περισσότερο άτυπες δραστηριότητες, επιβεβαιώνοντας τη υπόθεση που παρουσιάστηκε θεωρητικά στο κεφάλαιο 1.6 αναφορικά με τη σχέση κρατικής διείσδυσης - θεσμικότητας.

Απόρροια της άμεσης σύνδεσής τους με τον πολιτικό βίο της προηγούμενης περιόδου, που διέκοψε το απριλιανό πραξικόπημα, αποτελούν και ορισμένα χαρακτηριστικά που έφεραν από ιδρύσεως: Η αντίθεσή τους στο καθεστώς των συνταγματαρχών διακηρυσσόταν άμεσα και δημόσια, οι διεκδικήσεις τους είχαν χαρακτήρα αμιγώς πολιτικό, διακρίνονταν δε από μια συνεκτική ιδεολογία και μια σφιχτή οργανωτική δομή, προϊόν της συνωμοτικής τους φυσιογνωμίας. Τα γνωρίσματα αυτά, κατατάσσουν τις παράνομες οργανώσεις που σχηματίστηκαν κατά τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, σε αυτές με τα πιο τυπικά χαρακτηριστικά της -κατά τα άλλα- άτυπης ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, εν συγκρίσει με άλλες, πιο αφανείς ομάδες πολιτών. Άλλωστε, το ίδιο το γεγονός της ποινικοποίησής τους από το απριλιανό καθεστώς αποτέλεσε μια μορφή νομικής «αναγνώρισης» της ύπαρξής τους από το κράτος, συνθήκη που συντείνει στην τυπική τους υπόσταση.

Το ρεπερτόριο και η ένταση της δραστηριότητάς τους αντικατοπτρίζει την προαναφερθείσα χρονολογική διάκριση της επταετίας σε επίπεδο πολιτικής καταστολής από την πλευρά του κράτους, σε τρεις κύριες περιόδους (1967-1969/1970-1971/1972-1973). Μια τέταρτη (1973-1974), η οποία ξεκινά με την εκ νέου επιβολή του στρατιωτικού νόμου από τον Παπαδόπουλο και την συνακόλουθη ανατροπή του από τον

ταξίαρχο Ιωαννίδη, προστίθεται σε αυτές, φέροντας την κοινωνία πολιτών αντιμέτωπη και πάλι με την πλήρη ανάπτυξη του κρατικού κατασταλτικού μηχανισμού. Οι παράνομες συλλογικότητες υψηλού επιπέδου οργάνωσης, λοιπόν, δραστηριοποιήθηκαν σε όλες τις παραπάνω περιόδους, κατά την πρώτη, ωστόσο, υπήρξαν ίσως η μοναδική εκδοχή της κοινωνίας πολιτών που επιβίωσε της επιβολής του πραξικοπήματος. Ταυτόχρονα, μέχρι και το 1969 έλαβαν χώρα οι σημαντικότερες δράσεις τους, πριν εξαρθρωθούν - οι περισσότερες από αυτές - από τους μηχανισμούς ασφάλειας του καθεστώτος.

Ενδιαφέρον σε σχέση με την υπόθεση εργασίας της διατριβής παρουσιάζει το γεγονός ότι πολλές από τις παράνομες οργανώσεις της περιόδου φαίνεται να συμπεριέλαβαν στις αναλύσεις τους μια πολύ κοντινή εκδοχή των συσχετίσεων που πραγματεύεται το κεφάλαιο 1.6: Η συζήτηση αναφορικά με την πολιτική τους στόχευση κινήθηκε συχνά στο δίπολο περί μαζικού κινήματος και ένοπλης αντίστασης, αλλά και σε αυτό μεταξύ της νόμιμης και της παράνομης δράσης, συνοδεύοντας τις αναλύσεις και τις εσωτερικές διαμάχες των οργανώσεων, κυρίως της αριστεράς και του κέντρου, μέχρι το τέλος της δικτατορίας.

Το «άνοιγμα» στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και τις χαλαρά οργανωμένες συλλογικότητες που το πλαισίωσαν επίσης υπήρξε πεδίο ανάλυσης και διαμάχης εντός πολλών οργανώσεων. Τέλος, η στάση τους απέναντι στις εξαγγελθείσες διαθέσεις του απριλιανού κράτους για επαναφορά κάποιων δημοκρατικών πρακτικών, με αιχμή του δόρατος το πείραμα Μαρκεζίνη, είναι ένα ακόμη πεδίο το οποίο απασχόλησε σοβαρά τόσο τις πολιτικές δυνάμεις των προδικτατορικών κομμάτων όσο και αυτές της καλά οργανωμένης κοινωνίας πολιτών, αναφορικά με τη συμμετοχή τους σε αυτό. Υπήρξε

δηλαδή, στους κόλπους της κοινωνίας πολιτών, ιδιαίτερα μεγάλη – και συχνά έντονη – συζήτηση σχετικά με τις νόμιμες και παράνομες, τις θεσμικές και τις άτυπες κατευθύνσεις της αντιδικτατορικής δράσης καθώς και την αποτελεσματικότητα των αντίστοιχων πρακτικών ενάντια στο καθεστώς. Οι απόπειρες συνεργασιών και δημιουργίας ενιαίου αντιστασιακού μετώπου μεταξύ παράνομων οργανώσεων όλων το αποχρώσεων υπήρξε ένα επιπλέον πεδίο αναζήτησης νομιμοποίησης μέσω της κατάδειξης της οικουμενικότητας της αντίστασης κατά του καθεστώτος.

Όπως αναλύεται σε επόμενα υποκεφάλαια, οι συλλογικότητες που στόχευαν στη μαζικοποίηση της δράσης τους και αυτές που πρότειναν ένα μοντέλο νόμιμης διεκδίκησης των αξιώσεών τους υπήρξαν ενδεικτικές για τη σταδιακή αλλαγή στάσης της κοινωνίας πολιτών προς πιο νόμιμες και αφανείς επιλογές δράσης. Οι παράνομες οργανώσεις, εν πολλοίς λόγω της ίδιας της φυσιγνωμίας τους, υπήρξαν πιο άκαμπτες σε αυτή τη διαδικασία. Ωστόσο, αποτέλεσαν το πρόπλασμα για την ανάδυση νέων μορφών συλλογικοτήτων, όταν η ιστορική συγκυρία το επέτρεψε.

Οργανώσεις περίξ και εντός του στρατεύματος και η αντίσταση του συντηρητικού χώρου

Σύμφωνα με τον ορισμό που υιοθετήσαμε στο εισαγωγικό κεφάλαιο, οργανώσεις των οποίων η δραστηριότητα εντοπίζεται εντός των ορίων του κράτους δε συγκαταλέγονται στην κοινωνία πολιτών. Ωστόσο, στην υπό εξέταση περίοδο η θεσμική εκτροπή συνεπάγεται, τόσο μια μετακίνηση των ορίων του κράτους, όσο και μια έντονη

κινητικότητα στους κόλπους της κοινωνίας πολιτών. Έτσι, παρατηρείται το φαινόμενο σχηματισμού οργανώσεων, οι οποίες προερχόμενες εκ του προδικτατορικού κράτους, ωθούνται βίαια στα πλαίσια της κοινωνίας πολιτών. Πρόκειται κυρίως για οργανώσεις αποστράτων ή εκδιωχθέντων από το καθεστώς αξιωματικών. Στην πραγματικότητα, οι οργανώσεις αυτές κινούνται στο μεταίχμιο μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών και γι' αυτό το λόγο, αν θεωρηθούν μέρος της δεύτερης, θα συμπεριληφθούν στα πλέον τυπικά τμήματά της με συγκριτικά υψηλότερο επίπεδο οργάνωσης, εν πολλοίς εξαιτίας της «συγγενειάς» τους με το κράτος. Η δράση τους, λοιπόν, θα μελετηθεί εδώ υπό την αίρεση της διττής τους φυσιογνωμίας και της επενέργειας τους στην εξαιρετικά συγκεχυμένη περιοχή όπου το κράτος συναντά την κοινωνία πολιτών.

Έχει γίνει ήδη λόγος για την τακτική των εκκαθαρίσεων με την οποία το καθεστώς επιχείρησε να κάμψει την κοινωνία πολιτών.⁶ Μόνο στο στρατό ξηράς, κατά την πρώτη τριετία από την επιβολή του πραξικοπήματος, αποστρατεύονται 970 συνολικά αξιωματικοί, ενώ το «Greek Report», αντιδικτατορικό περιοδικό του Λονδίνου που εξέδιδε η Ελένη Βλάχου έκανε λόγο για 2500 εκκαθαρίσεις μόνιμων αξιωματικών και υπαξιωματικών μέχρι το 1968.⁷ Πρόκειται για υψηλούς αριθμούς, που μαρτυρούν, αν μη

⁶Βλ. υποκεφάλαιο 3.1.3

⁷Νάση Μπαλτά, "Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήσεις αξιωματικών του Στρατού Ξηράς: μαρτυρίες," στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, επιμ. Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης (Αθήνα: Καστανιώτη, 1999), 205· Τα στοιχεία του Greek Report παρατίθενται στο Δημήτρης Αλευρομάγειρος, "Η αντιδικτατορική πάλη μέσα στις ένοπλες δυνάμεις," (2015), <http://www.antibaro.gr/article/12862>., που αποτελεί δημόσια ομιλία του Δ.Αυλομαγείρου, αντιστρατήγου ε.α. επιτίμου γενικού επιθεωρητή στρατού

τι άλλο, πως οι πραξικοπηματίες δε θεωρούσαν δεδομένη την υποστήριξη του συνόλου των συναδέλφων τους.

Αποστρατευθέντες, κατά κύριο λόγο, αξιωματικοί ήταν αυτοί που στελέχωσαν τις υπό εξέταση παράνομες αντιδικτατορικές οργανώσεις. Η οργάνωση ΑΑΑ (Αντίστασις, Απελευθέρωσις, Ανεξαρτησία), η ΕΕΕΣ (Ενωση Εθνικής Σωτηρίας), το ΑΚΕ (Απελευθερωτικό Κίνημα Ελλάδας), οι «Υπερασπιστές της Ελευθερίας» και οι «Ελεύθεροι Έλληνες» αποτελούν τις πιο γνωστές οργανώσεις που κινούνται κατά βάση περίξ, αλλά και εντός του στρατεύματος: Πέριξ, καθώς αποτελούνται κυρίως από εκδιωχθέντες αξιωματικούς, που διατηρούν στοιχεία της στρατιωτικής ιεραρχίας και συχνά κινητοποιούνται από ένα «χρέος» που πηγάζει από την στερημένη ιδιότητά τους.⁸ Εντός, καθώς υπήρξαν κάποιες απόπειρες προσεταιρισμού εν ενεργεία αξιωματικών, οι οποίες ωστόσο είχαν σχετικά μικρή επιτυχία. Υπήρξε πράγματι εξαιρετικά επισφαλής η συνεργασία με ένστολους υπηρετούντες κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Ο στρατηγός Καλαμάκης των «Ελευθέρων Ελλήνων» περιγράφει το σχετικό κλίμα σε μια συνομιλία που είχε με τον λοχαγό Άγγελο Πνευματικό της Οργάνωσης Εθνικής Σωτηρίας (ΕΕΣ):

Την ημέρα του βασιλικού πραξικοπήματος, το βράδυ, έρχεται ο Άγγελος Πνευματικός και λέει: “Κύριε συνταγματάρχα, να πάρουμε τα όπλα...” “Τρελάθηκες, ρε Άγγελε; Και πού ήσουν τόσον καιρό; Δεν

⁸Χαρακτηριστική είναι η αποστροφή του Αλέξανδρου Ζαρκάδα, των Ελευθέρων Ελλήνων: «Προσωπικά, ως μέλος των Ελευθέρων Ελλήνων δεν αισθανόμουν ούτε μέρος του στρατεύματος ούτε μέρος του λαού. Αισθανόμουν προσβεβλημένος ως πολίτης και ως αξιωματικός που επεκράτησε ο Παττακός.» Συνέντευξη με τον Ζαρκάδα Αλέξανδρο, 2014, Ιανουάριος 28, Τρίτη, Μαρούσι

μίλαγες;” “Σας νόμιζα για χούντα, κύριε συνταγματάρχα”. Αυτό μας έτρωγε, δεν είχαμε εμπιστοσύνη μεταξύ μας.⁹

Η προφανής δυσκολία του εγχειρήματος, ιδωμένη στο αναλυτικό μας πλαίσιο, καταδεικνύει τα απώτατα όρια λειτουργίας της (ενδοδικτατορικής) κοινωνίας πολιτών απέναντι στο (απριλιανό) κράτος. Οι αντιστασιακές οργανώσεις των αποστράτων διατήρησαν όντως κάποιες επαφές με τον πυρήνα του δικτατορικού καθεστώτος, ήτοι το στράτευμα, γεγονός που άλλωστε επιχειρήσαν να εκμεταλλευτούν. Πρόκειται, εν προκειμένω, για μια απόπειρα χρησιμοποίησης τμήματος του κράτους ενάντια στο δικτατορικό καθεστώς που το ελέγχει. Η αυστηρά συνωμοτική φυσιογνωμία των οργανώσεων αποστράτων και η θέση τους στο μεταίχμιο κράτους-κοινωνίας πολιτών έθεσαν εξ ορισμού το πεδίο, αλλά και τα όρια της δραστηριότητάς τους. Ο Στρατηγός Πανουργιάς, ηγετικό στέλεχος των «Ελευθέρων Ελλήνων», αναφέρει πως τα μέλη των εν λόγω οργανώσεων θεωρούσαν πως η πτώση της χούντας θα γινόταν από τον ίδιο το Στρατό.¹⁰ Στο ίδιο κλίμα ο Κουτσογιάννης του ΑΚΕ αναφέρει: «Για να ανατρέψεις συνωμότες, πρέπει να συνωμοτήσεις».¹¹

Ξεκινώντας, λοιπόν, από τις οργανώσεις με αναφορά στο Στρατό, ως το έσχατο όριο της κοινωνίας πολιτών προς την πλευρά του κράτους, η παρούσα διατριβή αντιλαμβάνεται τη δραστηριότητά τους ως την αντίδραση εκείνου του τμήματός της, που

⁹Μπαλά, στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, 203.

¹⁰Στο ίδιο., 208.

¹¹Στο ίδιο., 204.

παρουσιάζει περισσότερα τυπικά γνωρίσματα από τις υπόλοιπες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών. Σε αντίθεση με τις συλλογικότητες που πραγματεύονται τα επόμενα κεφάλαια, για τις συνωμοτικές οργανώσεις των αποστράτων στάθηκε θέσει αδύνατον να αναζητήσουν υψηλότερα επίπεδα πολιτικής νομιμοποίησης, απορρίπτοντας τα τυπικά χαρακτηριστικά τους. Αντίθετα, η όποια αναζήτηση «νομιμότητας» παρέπεμπε ευθέως στο προδικτατορικό καθεστώς και στις περισσότερες περιπτώσεις στην ιδιότητα του Βασιλιά, ως αρχηγού των ενόπλων δυνάμεων. Στηριγμένες συχνά σε μια «εθνικόφρονα» και αντικομμουνιστική παράδοση, διατηρούσαν, οι περισσότερες, στενούς δεσμούς με το παλάτι, ήτοι με τον ίδιο τον Ανώτατο Άρχοντα του προαπριλιανού κράτους. Πολιτικές προσωπικότητες του συντηρητικού χώρου, όπως οι Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Κ. Καραμανλής, Γ. Ράλλης, πέρα από την προσωπική πολιτική δραστηριότητά τους, υπήρξαν και σταθερά σημεία αναφοράς των οργανώσεων της Δεξιάς.¹²

Με αυτά τα δεδομένα, ο κλειστός, ιεραρχικός και συνωμοτικός χαρακτήρας των υπό εξέταση οργανώσεων δεν τέθηκε ποτέ σε αμφισβήτηση, ούτε υπήρξε κάποια σοβαρή απόπειρα «ανοίγματος» της δράσης τους σε ευρύτερες μάζες, με εξαίρεση την έκδοση τρικ και εφημερίδων.¹³ Αντίθετα, οι στόχοι τους περιλάμβαναν στρατιωτικού τύπου

¹²Π.χ. ο Ιπποκράτης Σαββούρας, ιδρυτής του Κινήματος Εθνικής Αντιστάσεως (ΚΕΑ), βοηθήθηκε από τον Π. Μπακογιάννη στην απόπειρα εξεύρεσης όπλων από το εξωτερικό, ενώ ο Π. Κανελλόπουλος υπήρξε μάρτυρας υπεράσπισής του στο στρατοδικείο. Ο Κ. Καραμανλής είχε διαχωρίσει τη θέση του από την οργάνωση του Σαββούρα, ωστόσο η τελευταία, στις προκηρύξεις που τύπωνε χρησιμοποιούσε τη φωτογραφία του «εθνάρχη» μαζί με αυτή του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, "Αντιδικτατορικές κινήσεις και οργανώσεις: ο συντηρητικός χώρος," στο *Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης (Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2012), 141.

¹³ Καραμανωλάκης, στο *Ο παράνομος Τύπος στις συλλογές των ΑΣΚΙ (1936-1974). Από τη δικτατορία του Μεταξά στη Μεταπολίτευση*.

ενέργειες, όπως η «διεξαγωγή επιχειρήσεων προς απελευθέρωση της Κρήτης», σύμφωνα με όσα διηγείται ο στρατηγός Τζανετής στο περιοδικό «Πολιτικά Θέματα».¹⁴ Πρέπει εντούτοις να υπογραμμιστεί πως οι οργανώσεις αποστράτων, όχι μόνο δραστηριοποιήθηκαν εντός των κοινωνικών δομών, αλλά πολύ περισσότερο δεν έμειναν αδιάφορες μπροστά στα κοινωνικά τεκταινόμενα και τη δράση των λοιπών αντιστασιακών οργανώσεων. Ο στρατηγός Ζαρκάδας των «Ελευθέρων Ελλήνων» εξηγεί:

Εμείς [σ.σ. οι “Ελεύθεροι Έλληνες”] θέλαμε κάποια μαζική αντίδραση της κοινωνίας, των φοιτητών, των συνδικαλιστών για να μπορέσουμε να δράσουμε εμείς στρατιωτικά. Δε θα μπορούσε να δράσει ο στρατός αν δεν υπήρχε κίνηση των πολιτών.[...] Οι "Ελεύθεροι Έλληνες" χρησιμοποίησαν φοιτητές. Είχαν βρει μερικούς φοιτητές, ο ένας από τα παιδιά του άλλου κτλ. και κάνανε μια ομάδα. Η ομάδα αυτή ξηλώθηκε γιατί πιάσανε τους φοιτητές που μοιράζανε τις προκηρύξεις των ΕΕ. Τους σακατέψανε στο ξύλο. Αυτοί δεν ήταν Αριστεροί. Παιδιά δεξιών αξιωματικών οι περισσότεροι. (Ζαρκάδας)¹⁵

Σε ιδεολογικό επίπεδο, οι εν λόγω οργανώσεις είχαν στους κόλπους τους αξιωματικούς σχετιζόμενους τόσο με το συντηρητικό όσο και με τον κεντρώο χώρο, ωστόσο το κέντρο βάρους έκλινε αναμφισβήτητα στους πρώτους. Εντούτοις, η όποια αναφορά στις ιδεολογικές τάσεις του προδικτατορικού πολιτικού κόσμου γίνεται με την

¹⁴ Παρατίθεται στο Αλέξανδρος Ζαρκάδας, *Η οργάνωση "Ελεύθεροι Έλληνες", Μια πτυχη του αγώνα κατά της δικτατορίας του '67, Εκδήλωση που οργανώσε η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αχαΐας, ο Δήμος Πατρέων και ο Σύλλογος «Πετρινα Χρόνια 1945-1974- Ιστορική Μνημη με θέμα «Η θλιβερή επετεϊος , 38 χρόνια μετα...»* (Δημοτικό Θέατρο «Απολλων» [Πλατεία Γεωργίου, Πατρα]: 21 Απριλίου 2005).

¹⁵ Συνέντευξη με τον Ζαρκάδα Αλέξανδρο, 2014, Ιανουάριος 28, Τρίτη, Μαρούσι

απαραίτητη υπογράμμιση πως η επταετία υπήρξε καθαυτή περίοδος ανακατάταξης των μέχρι τότε εμπεδωμένων πολιτικών ταυτοτήτων. Οι -κατά κανόνα βασιλόφρονες- αξιωματικοί με αντιδικτατορική δράση, παρά τις αρχικές επιφυλάξεις τους, ήταν ήδη σε τροχιά συνεργασίας με κεντρώους συναδέλφους τους και αρκετούς προερχόμενους από τον ΑΣΠΔΑ.¹⁶ Έτσι, οι «Ελεύθεροι Έλληνες», ίσως η πιο γνωστή αντιστασιακή οργάνωση δεξιών καταβολών, αποτελούνταν από αξιωματικούς που είχαν παρασημοφορηθεί στον εμφύλιο. Στην οργάνωση όμως μετέχουν ταυτόχρονα και «βενιζελογενείς» αξιωματικοί καθώς και μέλη του παλιού αστικού πολιτικού κόσμου.

Οι τάσεις σύγκλισης που εμφανίστηκαν ανάμεσα σε αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις – εξαιτίας, εν πολλοίς, της κοινής τους ιδεολογικής απόκλισης από το δικτατορικό καθεστώς - έφτασαν να υπονομεύουν σε τέτοιο βαθμό τις παραδεδομένες προδικτατορικές πολιτικές ταυτότητες, ώστε τελικά δόθηκε η «έγκριση για συνεργασία με όλους μηδέ των κομμουνιστών εξαιρουμένων».¹⁷ Το παρεπώνυμο «βασιλοκομμουνιστές» που αποδόθηκε στην οργάνωση των «Ελευθέρων Ελλήνων» στηρίχθηκε ακριβώς σε αυτή τους τη στάση, με την καθεστωτική «Νέα Πολιτεία» να σημειώνει χαρακτηριστικά στις 31 Αυγούστου του 1969: «Υπό αποστράτων,

¹⁶ Για τη στάση των «εθνικοφρόνων» αντιδικτατορικών ομάδων που έδρασαν περίξ και εντός του στρατεύματος έναντι των αριστερών αντιδικτατορικών οργανώσεων βλ. Μπαλτά, στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*.

¹⁷ Στο ίδιο., 204., όπου ο στρατηγός Πανουργιάς αφηγείται την πορεία των διαπραγματεύσεων των «Ελευθέρων Ελλήνων» με τις υπόλοιπες αντιδικτατορικές οργανώσεις.

παλαιοκομμουνιστών και κομμουνιστών εσχεδιάζετο ανατροπή της Εθνικής Κυβερνήσεως».¹⁸

Ο στρατηγός Ζαρκάδας περιγράφει σχετικά:

Εμένα με θεωρούσαν [σ.σ. οι «Ελεύθεροι Έλληνες] δημοκρατικό, ο Πανούτσος ήταν του ΑΣΠΙΔΑ κτλ. Τελικά επεκράτησε η άποψη ότι δε μπορεί να εξετάζουμε τον κουβά που ρίχνουμε νερό στη φωτιά, τι χρώμα είναι. Και η προσπάθεια αυτή πήρε τέτοιες διαστάσεις που η συνεργασία με τις άλλες οργανώσεις ήταν μεγάλη. Εδώ στο σπίτι ήταν ο Καλαμάκης και κουβέντιαζε με έναν δικηγόρο εκπρόσωπο του ΠΑΚ. Και με τη Δ.Α. είχαμε επαφές. Όταν έγινε η προσπάθεια στο Λονδίνο για την συγκρότηση του ΕΑΣ είπαμε ότι θα συνεργαστούμε ακόμη και με τους κομμουνιστές. (Ζαρκάδας)¹⁹

Αντίστοιχες διαθέσεις συντονισμού της δράσης μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων υπήρξαν και στους κόλπους τμημάτων της Αριστεράς: «Την κατεύθυνση αυτή της ευρύτερης και ενωμένης αντίστασης καλλιεργούσαν επίμονα το ΚΚΕ

¹⁸ Παπαδημητρίου, στο *Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, 139.

¹⁹ Συνέντευξη με τον Ζαρκάδα Αλέξανδρο, 2014, Ιανουάριος 28, Τρίτη, Μαρούσι. Στα πλαίσια της ίδιας συνέντευξης ο Στρατηγός Ζαρκάδας αναπαρήγαγε και ένα ενδιαφέρον ανέκδοτο της εποχής που αφορούσε ακριβώς τη συμμετοχή βασιλοφρόνων στην αντίσταση κατά του καθεστώτος και υπονοούσε τη σύγχυση που προκαλούνταν από την κατάσταση: «*Βγάζανε και ανέκδοτα: Χτυπάει, λέει, η χούντα σε έναν αριστερό στο δεύτερο όροφο και λέει αυτός στη χωροφυλακή: "ο βασιλόφροννας είναι στον πέμπτο όροφο."*»

εσωτερικού, αλλά και η ΕΔΑ (με την πρότασή της των δύο σημείων) καθώς και, κυρίως, το ΠΑΜ[...]]»²⁰

Πράγματι, οι «μετατοπίσεις» αυτές στο πεδίο των συλλογικών πολιτικών ταυτοτήτων οδήγησαν, μεταξύ άλλων, και στη συγκρότηση τον Φεβρουάριο του 1971 του «Εθνικού Αντιστασιακού Συμβουλίου» από τις δυνάμεις του ΠΑΜ, της Δ.Α., των «Ελευθέρων Ελλήνων» και των «Υπερασπιστών της Ελευθερίας». Όπως εύγλωττα έχει λεχθεί, «η συστοίχιση στο αντιδικτατορικό μέτωπο πολιτικών δυνάμεων και προσώπων διαφορετικής κομματικής προέλευσης, οι αντιδικτατορικές παρέες και η εμπειρία της φυλακής, της εκτόπισης, των διώξεων και των βασανισμών δημιούργησε ωσμές και υποχώρηση των βεβαιοτήτων που είχαν προέλθει από τις εμπεδωμένες νοοτροπίες.»²¹ Σε αυτό το πλαίσιο, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις συνεργασίας παράνομων αντιστασιακών οργανώσεων -κυρίως από το χώρο του Κέντρου- με αντιφρονούντες αξιωματικούς.²² Η ύπαρξη λοιπόν τέτοιων (διαφορετικών μεταξύ τους) περιπτώσεων μέσα στα ίδια τα σπλάχνα του στρατού ήταν γνωστή στους Συνταγματάρχες, οι οποίοι, με την απομάκρυνση αξιωματικών που θεωρούνταν «επίφοβοι», συνειδητά και εξ αρχής προσπάθησαν να αποφύγουν την πιθανότητα δημιουργίας ενός τμήματος της κοινωνίας πολιτών προερχόμενου από το ίδιο το στράτευμα. Στις τάξεις του στρατεύματος,

²⁰Μπενάς, *Το Ελληνικό '68, Συμβολή στην ιστορία του ΚΚΕ Εσωτερικού, Η ρήξη και η γέννηση του ΚΚΕ Εσωτερικού, η ανανεωτική πορεία του*, 114. Για μια προσωπική μαρτυρία ενός μέλους του ΠΑΜ και του ΚΚΕεσ. βλ. Ηλίας Στάβερης, *Ανάμεσα σε παραμύθι και όνειρο...Ιστορίες από τα χρόνια της δικτατορίας* (Αθήνα: Παρασκήνιο, 2006).

²¹Παπαδημητρίου, στο *Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, 135.

²²Βλ. ενδεικτικά Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, 61-69, 100-01. για τις διασυνδέσεις της Δ.Α. με αξιωματικούς του στρατού.

κατεξοχήν πηγής της δικτατορικής εξουσίας, εκδηλώθηκε, ως γνωστόν, το βασιλικό αντικίνημα του Δεκέμβρη του 1967, καταδεικνύοντας την ύπαρξη μερίδας αξιωματικών που αντιτίθενται στα σχέδια των συνταγματαρχών. Ευρέως γνωστή είναι και η ύπαρξη συνωμοτικής ομάδας δημοκρατικών αξιωματικών του Ναυτικού και η αποστασία του αντιτορπιλικού «Βέλος», μνημείου της αντιδικτατορικής δράσης στην Ελλάδα.

Ανακεφαλαιώνοντας, η εξωστρατιωτική δράση των οργανώσεων με αναφορά στο στράτευμα αλλά και των οργανώσεων με συντηρητικές καταβολές είναι ελάχιστα γνωστή λόγω του αυστηρά συνωμοτικού χαρακτήρα αλλά και του περιορισμένου της εύρους. Οι οργανώσεις αυτές είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως με την αίσθηση που έκαναν στο εξωτερικό και με το γεγονός ότι κατέδειξαν πως ο συντηρητικός χώρος δεν ήταν ενιαίος και ότι ο στρατός δεν τάχθηκε υπέρ του καθεστώτος συλλήβδην, αλλά φιλοξενούσε αντιστασιακά στοιχεία. Ωστόσο, η απήχηση της δράσης τους ήταν συγκριτικά μικρότερη από οργανώσεις του κέντρου και της αριστεράς σε επίπεδο μαζών, κάτι που διαφαίνεται από την ευρεία επικράτηση του αριστερού αντιπολιτευτικού λόγου.

Η ιδεολογική και δομική εγγύτητα των οργανώσεων αποστράτων με τους δικτάτορες, αν και συνετέλεσε σε αυτό, δεν υπήρξε ο κύριος λόγος που οι συγκεκριμένες οργανώσεις δεν κατόρθωσαν να προσελκύσουν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Η κύρια αιτία για τον κλειστό τους χαρακτήρα θα πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός πως αυτές αντλούσαν την καταγωγή τους από το (προδικτατορικό) κράτος, σε αντιπαράθεση με άλλες δυνάμεις της κοινωνίας πολιτών που προέρχονταν από την κοινωνία. Από τα παραπάνω προκύπτει πως οι οργανώσεις αποστράτων αποτελούσαν ένα «ανορθόδοξο» μέρος της κοινωνίας πολιτών, τοποθετημένο πλάι στο κράτος, χωρίς ιδιαίτερη αναφορά

σε μαζικές κοινωνικές δυνάμεις. Αντίθετα, όπως αναλύθηκε παραπάνω, ο συνωμοτικός τους χαρακτήρας, η ιεραρχική οργανωτική τους συγκρότηση, η περιορισμένη απεύθυνση σε μη στρατιωτικούς και οι στρατιωτικής φύσης στόχοι τους, τις κατέστησαν εξαιρετικά δυσπρόσιτες, ακόμη και στους πολίτες συντηρητικής ιδεολογικής τοποθέτησης.

Τα χαρακτηριστικά αυτά ευθύνονται για τη συμπερίληψή τους στις πλέον τυπικές εκφάνσεις στο φάσμα της ελληνικής ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών και συνεπακόλουθα στις πιο «ορατές» από τους μηχανισμούς ασφαλείας της χούντας. Η πιο μεγάλη από τις οργανώσεις αποστράτων, οι «Ελεύθεροι Έλληνες», όπως αναφέρει ο Βασίλης Φίλιας, «δεν πρόλαβε να αναπτύξει αξιόλογη δράση, διότι στα χέρια των υπηρεσιών ασφαλείας της Χούντας έπεσε σημαδεμένη επετηρίδα όπου ήταν σημειωμένοι με σταυρό οι αναμειγμένοι αξιωματικοί, που συνελήφθησαν όλοι.»²³ Το παραπάνω αποτελεί μία μόνο από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες τα χαρακτηριστικά της τυπικής αντιστασιακή δράσης, η οργανωμένη «κλειστή» δομή και η ιεραρχία αποτυγχάνουν να προστατεύσουν τις συλλογικότητες που τα υιοθετούν. Το ίδιο αυτά χαρακτηριστικά, τα οποία προορίζονταν να καταστήσουν τις παράνομες οργανώσεις αφανείς στους κατασταλτικούς μηχανισμούς του καθεστώτος, υιοθετήθηκαν από όλο το πολιτικό φάσμα, με αντίστοιχα αποτελέσματα.

Κεντρώες οργανώσεις και ένοπλος αγώνας

²³Στο ίδιο., 295.

Ο χώρος του Κέντρου αποτέλεσε πεδίο έντονων ζυμώσεων αναφορικά με τον τρόπο αντίστασης στο στρατοκρατικό καθεστώς. Το ερώτημα για το ποιο θα ήταν το αποτελεσματικότερο μέσο προώθησης του εκδημοκρατισμού έμεινε ανοιχτό μέχρι και την κατάρρευση του καθεστώτος και το διαρκές πολιτικό δίλημμα ήταν σαφές: «Δυναμικές ενέργειες ή μαζική δράση»; Με άλλα λόγια, το δίλημμα που απασχόλησε τόσο έντονα τις πολιτικές συζητήσεις της εποχής - και τέθηκε τόσο εντός κλειστών κομματικών κύκλων, όσο και σε ανοιχτές φοιτητικές διαβουλεύσεις - παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για το θεωρητικό πλαίσιο που θέτει η ανά χείρας διατριβή. «Παράνομη ή νόμιμη δράση», «κλειστή ή ανοιχτή οργάνωση», «συνωμοτικός ή μαζικός χαρακτήρας» αποτελούν παράφραση του αρχικού ερωτήματος και σκιαγραφούν τις διεργασίες εξέλιξης της κοινωνίας πολιτών.

Ο Κεντρικός χώρος, λοιπόν, όπως και ο αντίστοιχος της Αριστεράς, αποτελούνταν από αυτούς που προέκριναν τη δυναμική αντίδραση ως τη μόνη δυνατή λύση και από εκείνους που υπερασπίζονταν -αυξανόμενα όσο η συγκυρία επέτρεπε αυτή τη δυνατότητα - τις νόμιμες πολιτικές ενέργειες. Το μεγάλο αυτό ζήτημα διατρέχει όλη την υπό εξέταση ιστορική περίοδο και – με τον ένα ή άλλο τρόπο – απασχόλησε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία πολιτών. Το θεωρητικό μας πλαίσιο αντιλαμβάνεται τις διεργασίες αυτές ως τη δυναμική διαπραγμάτευση που έλαβε χώρα εντός της κοινωνίας πολιτών αναφορικά με την ίδια την φυσιογνωμία των οργανώσεών της, αναφορικά δηλαδή με την άτυπη (και δυνάμει νόμιμη) ή την τυπική (και επομένως παράνομη) φυσιογνωμία τους. Το παρόν υποκεφάλαιο ασχολείται με εκείνες τις οργανώσεις του Κέντρου που επέλεξαν το δρόμο της παρανομίας και των δυναμικών ενεργειών.

Οι πρώτες οργανώσεις με κεντρώα και κεντροαριστερή ιδεολογική τοποθέτηση κινήθηκαν στη συντριπτική τους πλειονότητα στα πλαίσια της παρανομίας που επέβαλε η «επίσημη» προδικτατορική φυσιογνωμία τους. Όπως και οι αντίστοιχες οργανώσεις της δεξιάς, κάποιες οργανώσεις του κέντρου είχαν δεσμούς με το στράτευμα. Ωστόσο, διέθεταν κάποια πρόσβαση σε κοινωνικές δυνάμεις και άλλες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών.

Οι πιο γνωστές συλλογικότητες του χώρου προέρχονται από την επίσημη προδικτατορική κοινωνία πολιτών. Έτσι, η σημαντικότερη από αυτές, η Δημοκρατική Άμυνα, ιδρύεται από προσωπικότητες του ομίλου Παπαναστασίου, ο οποίος αποτελούνταν κυρίως από διανοούμενους του προδικτατορικού κέντρου. Το ΠΑΚ, αν και νεοσύστατη οργάνωση, συνδέεται με τον προδικτατορικό κεντρώο χώρο, αφού ιδρύεται από τον Ανδρέα Παπανδρέου, υιό του «Γέρου της Δημοκρατίας» και υπουργό των κυβερνήσεων του Κέντρου πριν τη δικτατορία. Η «Ελληνική Αντίσταση» με την εμβληματική μορφή του Αλέξανδρου Παναγούλη, στελέχους της ΕΔΗΝ Γλυφάδας, ανήκει και αυτή στις νεοσύστατες ομάδες, οι οποίες ωστόσο έχουν επίσης αναφορά στην προδικτατορική κοινωνία πολιτών. Η οργάνωση «ΕΚΔΑ» ή «ΔΕΚΑ», ομοίως, έχει ως πυρήνα της πολιτικά στελέχη της Ένωσης Κέντρου (Ανδρουτσόπουλος, Λιβάνης, Πεπονής κ.α.) και συνδέεται με τους προδικτατορικούς «Δημοκρατικούς Συνδέσμους» και την ΕΔΗΝ.²⁴ Μια ακόμη κεντρογενής οργάνωση, το «Ελληνικό Δημοκρατικό

²⁴Οι «Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι» προδικτατορικά συνδέθηκαν με το χώρο αριστερά του Κέντρου και τον υπουργό της Ένωσης Κέντρου Ανδρέα Παπανδρέου, την εποχή που ο πολιτικός όρος «Κεντροαριστερά» έκανε την εμφάνισή του στο ελληνικό πολιτικό λεξιλόγιο. Πολλά από τα μέλη των «Δημοκρατικών Συνδέσμων» υπήρξαν ταυτόχρονα και μέλη της Νεολαίας της Ε.Κ, της ΕΔΗΝ. Σχετικά βλ. Στο ίδιο., 59. Βλ

Κίνημα» (ΕΔΚ) που συνδέεται με την ΕΚΔΑ, προσανατολίζεται και αυτή στην τοποθέτηση βομβών.²⁵

Η θεσμική κληρονομιά της προδικτατορικής περιόδου, δηλαδή της χαμένης επίσημης ταυτότητας των περισσότερων παράνομων κεντρών οργανώσεων στο επίπεδο ανάλυσης της κοινωνίας πολιτών, είναι εν πολλοίς υπεύθυνη για την άμεση (σε αντιδιαστολή με την έμμεση) σύγκρουση των σημαντικότερων κεντρών οργανώσεων με το καθεστώς της 21^{ης} Απρίλη. Με συμμετοχή στο προδικτατορικό κράτος, ο κεντρώος χώρος αναφερόταν στην καταλυμένη από τους συνταγματάρχες νομιμότητα. Άλλωστε, το απριλιανό πραξικόπημα έγινε ακριβώς για να ανασχέσει την επιφανόμενη νίκη του Γ. Παπανδρέου στις σχεδιαζόμενες εκλογές. Ως αποτέλεσμα της απολεσθείσας επίσημης υπόστασής τους, οι οργανώσεις αυτές υιοθέτησαν συνωμοτική φυσιογνωμία και τάχθηκαν υπέρ των δυναμικών δράσεων.²⁶

Όπως φαίνεται από τα πρακτικά του πενταμελούς Εφετείου Αθηνών η συντριπτική πλειονότητα των «δυναμικών δράσεων» είχαν κεντρώα προέλευση.²⁷

και τα απομνημονεύματα του Αναστάσιου Πεπονή στο Αναστάσιος Πεπονή, *Τα γεγονότα και τα πρόσωπα. 1961 - 1981* (Αθήνα: Λιβάνης, 2002).

²⁵Βλ. σχετικά Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, 253 - 56.

²⁶Βλ. ενδεικτικά την ανακοίνωση ίδρυσης του ΠΑΚ, τους στόχους του και τις συνωμοτικές οδηγίες προς τα μέλη του, όπως περιγράφονται σε έγγραφα της εποχής και συνοψίζονται στο Νίκος Κλειτσίκας, *Π.Α.Κ. Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα. Άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968 - 1974)* (Χαλάνδρι: Προσκήνιο, 2001), 30-35, 239-43.

²⁷ Βλ. τα πρακτικά του Εφετείου όπως δημοσιεύθηκαν στο ανυπόγραφο άρθρο "Αντίσταση. Το δυναμικό "όχι" στη δικατορία. 175 βόμβες έρριξαν 12 οργανώσεις," *Τα ΝΕΑ*, 14 Αυγούστου, 1975. και Κλειτσίκας, *Π.Α.Κ. Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα. Άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968 - 1974)*, 254 - 67.

Μεταξύ άλλων, στο λεκανοπέδιο της Αττικής τοποθετήθηκαν βόμβες από τη Δ.Α., το Ελληνικό Δημοκρατικό Κίνημα, το Δημοκρατικό Εθνικό Κίνημα Αντίστασης, την Ομάδα Παναγούλη, το ΠΑΚ και την Ελληνική Μαχητική Αντίσταση (ΕΜΑ). Γνωστό είναι το γεγονός πως ο Σ. Καράγιωργας της Δ.Α. χρησιμοποιούσε εκρηκτικούς μηχανισμούς προερχόμενες από την Οργάνωση ΑΑΑ του Μήνη, αξιωματικού της αεροπορίας από το χώρο του κέντρου.²⁸ Βέβαια, οι βόμβες της Δημοκρατικής Άμυνας, όπως τονίζει ο Μπίστης, δεν αποσκοπούσαν στην άμεση κατάρρευση του καθεστώτος (όπως αντίθετα την εννοούσε το ΠΑΚ). «Σοβαροί άνθρωποι που έβαζαν βόμβες, όπως ο Καράγιωργας και ο Σημίτης, αποκλείεται να πίστευαν ότι η Χούντα θα έπεφτε από αυτές, αλλά με μεγάλο προσωπικό ρίσκο και κόστος ήθελαν – και το πέτυχαν – να σκίσουν το πέπλο της σιωπής και να διαψεύσουν τη χουντική προπαγάνδα που μετέφραζε τη σιωπή σε συναίνεση.»²⁹

Η επιλογή της ένοπλης αντίστασης, ο αγώνας «χωρίς περιορισμούς στα μέσα», όπως χαρακτηριστικά τον αποκαλούσε το ΠΑΚ,³⁰ έφερε αναπόφευκτα και τη στοχοποίηση ατόμων που προδικτατορικά συνδέθηκαν με οργανώσεις του Κέντρου. Ο Αντώνης Σαχπεκίδης, προδικτατορικά μέλος της ΕΔΗΝ, περιγράφει:

Στο στρατό είχα πολύ κακή μεταχείριση επειδή εδώ στη Θεσσαλονίκη ήμουν πολύ γνωστός και κυρίως γιατί εκείνο τον καιρό ο Α. Παπανδρέου στο

²⁸ Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, 205.

²⁹ Νίκος Μπίστης, *Προχωρώντας και αναθερώντας* (Αθήνα: Πόλις, 2010), 110.

³⁰ Κλειτσίκας, *Π.Α.Κ. Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα. Άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968 - 1974)*, 33.

εξωτερικό είχε μιλήσει για ένοπλο αγώνα. Μόλις το άκουσαν οι στρατιωτικοί εδώ είπαν «με ποιους θα κάνει ένοπλο αγώνα; Με τους στρατευμένους που έχουν όπλα.» Την επόμενη μέρα με κάλεσε στο γραφείο ο διοικητής και αφού έβριζε τον Ανδρέα μπροστά μου και λοιπά, με έστειλε στο δεύτερο γραφείο και εκεί με καταχειριάσανε άσχημα. Ένας φίλος Λαμπράκης μου έλεγε «γιατί ρε Αντώνη εσάς και όχι εμάς;» Ήμασταν το Απρίλη του '68.[...] Υπήρχε μια διαχωριστική γραμμή. Η αστυνομία μας κακομεταχειριζότανε το ίδιο αλλά δεν μας στέλναν εξορία. Στέλνανε ακόμα και άκακους αριστερούς και τελείως αθώους και ηλικιωμένους κτλ. (Σαχπεκίδης)³¹

Η προέλευση των Κεντρών οργανώσεων απευθείας από την προδικτατορική κοινωνία πολιτών, το γεγονός πως πολλά από τα στελέχη του σχετίζονταν ή μετείχαν του προδικτατορικού κράτους και οι διασυνδέσεις πολλών από αυτές με τμήματα του προδικτατορικού κράτους και ιδιαίτερα με το στράτευμα (βλ. προηγούμενο υποκεφάλαιο) υπήρξαν χαρακτηριστικά που απουσίαζαν από τις αντίστοιχες οργανώσεις της αριστεράς.³² Σε αντιπαραβολή με το ΠΑΜ, την πιο γνωστή ίσως αντιστασιακή οργάνωση της αριστεράς, «η Δημοκρατική Άμυνα ξεκίνησε ως μια οργάνωση κορυφής με ελάχιστες προσβάσεις σε μια πλατύτερη βάση[...]».³³ Υπό το αναλυτικό μας πλαίσιο, τα παραπάνω σκιαγραφούν τον συγκριτικά πιο τυπικό χαρακτήρα τους.

³¹ Συνέντευξη με τον Σαχπεκίδη Αντώνη, 2012 Ιανουάριος 28, Σάββατο, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκης

³² Ενδεικτική είναι η απόπειρα προσέγγισης από την πλευρά της Δ.Α. του εξόριστου Βασιλιά Κωνσταντίνου, μετά το αποτυχημένο αντιπραξικόπημα του τελευταίου, το Δεκέμβριο του 1967. Βλ. σχετικά στο Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, 124. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απάντηση του Β. Φίλια στις απειλές του δεσμοφύλακά του για βασανιστήρια: «Δε θα το κάνετε [...] γιατί εγώ δεν είμαι καλόβολος κομμουνιστής αλλά εκδικητικός αστός και ή θα πρέπει να με σκοτώσετε ή θα ανοίξουμε λογαριασμό θανάτου μέχρι τέταρτης γενεάς». Στο ίδιο., 148.

³³ Στο ίδιο., 114.

Ωστόσο, οι πιο σημαντικές από τις οργανώσεις, αν και είχαν υιοθετήσει τον ένοπλο αγώνα ως την ενδεδειγμένη μορφή δράσης, είχαν αντιληφθεί την ανάγκη για εκμετάλλευση των νέων δεδομένων που έφερνε η σταδιακή αποχώρηση του απριλιανού κράτους από τη δημόσια σφαίρα με την «ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση». Ήδη από το 1971, μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας και τη χαλάρωση της καταστολής είχε δημιουργηθεί η (νόμιμη) μετωπική οργάνωση της Νεολαίας του ΠΑΚ εσωτερικού «Παναρμόνια». ³⁴ Αργότερα, στο άκουσμα της απόφασης για τον «δημοκρατικό καλλωπισμό» του πολιτεύματος που προωθούσε το καθεστώς μέσω του Σ. Μαρκεζίνη, η Δ.Α. καθόρισε τη νέα γραμμή της: «κανενός είδους συμβιβασμός με τη δικτατορία και τα υποκατάστατά της. Χρησιμοποίηση των δυνατοτήτων του ψευδο-εκδημοκρατισμού για τη συγκρότηση “νόμιμου” πολιτικού συντονιστικού οργάνου ολόκληρου του αντιδικτατορικού φάσματος.»³⁵ Αιτιάσεις για νόμιμες μορφές αντίστασης και τα σχετικά εγχειρήματα υπήρξαν στο χώρο του Κέντρου (π.χ. το περιοδικό «Προσανατολισμοί», ΕΜΕΠ) εμφανίστηκαν, ωστόσο, από το 1970 και έπειτα, όταν δηλαδή το καθεστώς χαλαρώνει την κατασταλτική του στάση και απεμπλέκεται από μέρος της δημόσιας σφαίρας. Οι περιπτώσεις αυτές εξετάζονται στο οικείο κεφάλαιο (4.3).

³⁴Γιώργος Γάτος, *Πολυτεχνείο '73, Ρεπορτάζ με την Ιστορία. Οι μαρτυρίες, οι φοιτητικές αντιδικτατορικές οργανώσεις, τα ντοκουμέντα των οργανώσεων*, τ. Β' (Φιλιππότη, 2004), 96.

³⁵Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, 314.

Αριστερές οργανώσεις και οι προσπάθειες νομιμοποίησης

Όπως και στις ομάδες της κοινωνίας πολιτών με αναφορά στον κεντρικό πολιτικό χώρο, έτσι και σε αυτές της Αριστεράς, η ένοπλη ή μη αντίσταση, το άνοιγμα σε νόμιμες πρακτικές, η «ανοιχτή» ή η «κλειστή» συνωμοτική δομή αποτέλεσαν πεδία διαπραγμάτευσης. Οι πολλές αριστερές συλλογικότητες αναμφισβήτητα έδωσαν τον ιδεολογικό τόνο σε αυτό που συνολικά αποκαλείται «αντίσταση κατά της δικτατορίας» με τα μέλη τους να στελεχώνουν παράνομες και νόμιμες οργανώσεις της περιόδου, τόσο υψηλού όσο και χαμηλού επιπέδου οργάνωσης. Το υποκεφάλαιο σκιαγραφεί τη διαδρομή των παράνομων αντιστασιακών συλλογικοτήτων υψηλού επιπέδου οργάνωσης με αναφορά στην αριστερά.

Η οργανική σύνδεση της αριστεράς με δυνάμεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα δεν αποτελεί έκπληξη για τους κοινωνικούς επιστήμονες. Για πολλά χρόνια αποκομμένη από τις δομές του κράτους, σε ευθεία αντιπαράθεση με αυτό, όπως εξελίχτηκε μετεμφυλιακά, η ελληνική αριστερά κλήθηκε να αναπτυχθεί και να δράσει κατεξοχήν στο δημόσιο χώρο που τυπικά δραστηριοποιείται η κοινωνία πολιτών. Για να το θέσουμε διαφορετικά, η ιστορική σύγκρουση με το μετεμφυλιακό κράτος έθεσε για την αριστερά ουσιαστικές διαχωριστικές γραμμές με τον κρατικό μηχανισμό και διαμόρφωσε τη δομή, την οργάνωση και το ρεπερτόριό της με τρόπο συμβατό στους σκοπούς και τη δραστηριότητα της κοινωνίας πολιτών. Ο χώρος ανάμεσα στο νοικοκυριό και το κράτος, ιδιαίτερα οι χαραμάδες για – καλυμμένη ή μη - πολιτική δραστηριότητα που αφήνει ένα ανελεύθερο κράτος (όπως η λειπή μετεμφυλιακή ελληνική δημοκρατία)

ή ένα αυταρχικό καθεστώς (όπως η δικτατορία των συνταγματαρχών) καλύπτονται φυσιολογικά από αντιπολιτευόμενες δυνάμεις.

Προφανώς η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτό. Αντίστοιχα, σε ανελεύθερα κομμουνιστικά καθεστώτα έχει εμφανιστεί ιστορικά το ίδιο φαινόμενο, από αντιπολιτευόμενες το καθεστώς δυνάμεις με αναφορά στη δεξιά. Για παράδειγμα, στην κομμουνιστική Πολωνία μερίδα της κοινωνίας πολιτών εστίασε τη (άτυπη) δράση της ενάντια στο καθεστώς στα πλαίσια και το χώρο που προσέφερε ο προσκοπισμός. Ένας θεσμός δηλαδή, που εκ πρώτης όψεως δε μπορεί να νοηθεί ως τυπικός χώρος δράσης της. Το ίδιο πλαίσιο, ωστόσο, επέλεξαν οι αντιπολιτευτικές δυνάμεις τόσο στη βρετανοκρατούμενη Παλαιστίνη όσο και στην Ισπανία υπό τον Φράνκο.³⁶

Οι παραδοσιακές δυνάμεις της Αριστεράς βρέθηκαν αυτομάτως σε καθεστώς παρανομίας με την επιβολή του πραξικοπήματος.³⁷ Η διεκδίκηση δημόσιου χώρου με άτυπα μέσα, όπως λ.χ. το παραπάνω παράδειγμα, ή με τις ημι-νόμιμες προδικτατορικές πρακτικές της ελληνικής αριστεράς, υπήρξε κατά τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας αδύνατη. Με χιλιάδες κρατούμενους, όσα από τα κορυφαία στελέχη της δεν πιάστηκαν αμέσως, προσπάθησαν να συγκροτήσουν πυρήνες αντιστασιακής δράσης βασισμένοι στην κληρονομιά της μετεμφυλιακής συγκυρίας, της παράνομης δραστηριότητας και της συνωμοτικής δομής:

³⁶ Johnston, στο *Repression and Mobilization*, 111.

³⁷ Βλ. Κεφάλαιο 3

Και από τότε πια ξεκίνησε η διαδικασία του τι θα κάνουμε ως παράνομα στελέχη της νεολαίας Λαμπράκη. Εκεί στην αρχή ενταχθήκαμε στις παράνομες οργανώσεις που είχαν ξεκινήσει να διαμορφώνονται, του ΠΑΜ. Ταυτόχρονα ερχόμασταν σε επαφή όλο και με περισσότερα στελέχη της Νεολαίας Λαμπράκη. Είτε με παράνομους, ή ημιπαράνομους, ή και «νόμιμους» σε εισαγωγικά που δεν είχαν συλληφθεί, εν πάση περιπτώσει. (Αθανασίου)³⁸

Η δυσκολία ως προς τη συγκρότηση αντιστασιακών πυρήνων ήταν προφανής αφού, όπως αναλύθηκε προηγουμένως, το καθεστώς που προέκυψε κατέλαβε ένα μεγάλο τμήμα του φάσματος του δημόσιου βίου στο οποίο θα μπορούσαν να αναπτυχθούν συλλογικότητες της κοινωνίας πολιτών. Ως εκ τούτου, η συνωμοτικότητα και η κλειστή δομή για τις πρώτες αριστερές οργανώσεις υπήρξαν μάλλον προϊόντα της ιστορικής συγκυρίας και λιγότερο αποτέλεσμα επιλογής. Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε πως η διογκωμένη ιδιωτική σφαίρα, πλάι στο λιγοστό χώρο δράσης που οριοθετούσε πλέον τη δημόσια, αποτέλεσε καταφύγιο για πολλά μέλη της αριστερής κοινωνίας πολιτών που τελούσαν υπό παρανομία, καθώς η εμπιστοσύνη, εξ ορισμού στοιχείο της συνωμοτικής δράσης, αναζητήθηκε στις προσωπικές τους σχέσεις. Μέλος του ΠΑΜ, ο Μόρφης Στεφούδης περιγράφει:

Έχω μία μέρα να παραλάβω ένα κείμενο να βγάλουμε προκήρυξη. Εγώ αρχίζω πια και έχω το Νίκο το Τζένα και το Χρήστο και κάνουμε μια ομάδα και δουλεύουμε οι τρεις μας και πολύ δραστήρια. Γεμίζουμε 2-3 φορές και την Εγνατία και την Τσιμισκή με προκήρυξη. [...] Με τον Τζένα

³⁸ Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

(παλιός ελασίτης), βρεθήκαμε ήπιαμε ένα κρασί κτλ. «Καλό το κρασί, θα κάνουμε τίποτα, τι λες;» Εγώ του είχα εμπιστοσύνη κι αυτός μου είχε εμπιστοσύνη. Όλα [σε] προσωπικό επίπεδο, δε δεχόμουν από την οργάνωση τίποτε πια. Ήταν για μένα μαθηματικά βέβαιο ότι σε λίγο θα τους είχανε πιάσει όλους. (Στεφούδης)³⁹

Σε αυτά τα πλαίσια, η «στρατολόγηση» νέων μελών αποδεικνυόταν εγχείρημα δύσκολο τόσο για τις οργανώσεις όσο και για τους ανένταχτους που επιχειρούσαν να οργανωθούν σε κάποια αντιστασιακή ομάδα. Τα τυπικά χαρακτηριστικά των πρώτων αντιστασιακών ομάδων της αριστερής κοινωνίας πολιτών ήταν προορισμένα να τις καταστήσουν αφανείς, υπό το φόβο της εξάρθρωσης. Ταυτόχρονα η ιεραρχική δομή τους δεν άφηνε πολλά περιθώρια για αυτόνομη δράση των μελών τους:

Εμείς αν και δεν ήμασταν οργανωμένοι, θέλαμε να οργανωθούμε και γι' αυτό ήμασταν συνωμοτικοί. Ψάχναμε να βρούμε κάποιον Ρηγά και δεν υπήρχε. Ερημιά. Αριστεροί άνθρωποι και στρίβανε όταν γινόταν λόγος, αλλά αυτό μπορεί να το πει κάποιος άλλος και για μένα. [...] Κάθε τόσο ακούγαμε ότι κάποιος συλλαμβάνεται κτλ. (Τριανταφυλλόπουλος)⁴⁰

Μέγιστο το πρόβλημα να συνενωθούν οι ομάδες των αναρίθμητων μελών και στελεχών μας που κυκλοφορούσαν ασύνδετες μεν αλλά με κάποια μορφή αυτοοργάνωσης, αναζητώντας «επαφή» με μας, με το «κέντρο», δηλαδή με το τμήμα της ηγεσίας που είχε διαφύγει τη σύλληψη. Στρωθήκαμε σ' αυτή τη δύσκολη και επικίνδυνη προσπάθεια που χρειαζότανε

³⁹ Συνέντευξη με τον Στεφούδη Μόρφη, 2012, Ιανουάριος 28, Σάββατο, Ξυροκρίνη Θεσσαλονίκης

⁴⁰ Συνέντευξη με τον Τριανταφυλλόπουλο Ηλία, 2012, Απρίλιος 29, Κυριακή Αθήνα

συνδέσμους, ανθρώπους σίγουρους αλλά και πολλή προσοχή-προφύλαξη από τις πιθανές διεισδύσεις χαφιέδων.⁴¹

Θα περάσει αρκετό διάστημα μέχρι το καθεστώς να «χαλαρώσει» τη στάση του και να επιτρέψει σε θύλακες της κοινωνίας πολιτών να διεκδικήσουν χώρο στη δημόσια σφαίρα και να υιοθετήσουν πιο μαζικά χαρακτηριστικά και πιο νόμιμους τρόπους παρέμβασης. Με άλλα λόγια, το όποιο επίπεδο θεσμικότητας είχε κατορθώσει να κατακτήσει η Αριστερά στο μετεμφυλιακό τοπίο είχε εκ των πραγμάτων εκλείψει μετά την 21^η Απρίλη και οι πυρήνες της κοινωνίας πολιτών που έλεγχε παλιότερα είχαν ουσιαστικά διαλυθεί. Με αυτά τα δεδομένα, τα μέλη των - παράνομων πλέον – επίσημων προδικτατορικών οργανώσεων ήταν υπεύθυνα για τη δημιουργία των πρώτων αριστερών συλλογικοτήτων της αριστερής ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, κληροδοτώντας τους και τα αρχικά χαρακτηριστικά τους.

Για παράδειγμα, «[...] η δράση της σπουδαστικής οργάνωσης της ΔΝΛ (σ.σ. Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη) στις συνθήκες της δικτατορίας δεν εντοπίζεται πλέον ως σπουδάζουσα της ΔΝΛ, αλλά ως ΠΑΜ, ως Σπουδαστική Οργάνωση “Ρήγας Φεραίος”, ως Κομμουνιστική Οργάνωση Σπουδαστών (ΚΟΣ) στο πλευρό του ΚΚΕ εσωτερικού ή ως στελέχη – αγωνιστές του μαζικού φοιτητικού κινήματος, των τοπικών σπουδαστικών συλλόγων, καθώς και ως μέλη και στελέχη του ΚΚΕ και της ΚΝΕ. Δηλαδή, έγινε ο αιμοδότης όλων των αντιδικτατορικών οργανώσεων της Αριστεράς και των επιτροπών

⁴¹ Μπενάς, *Της Δικτατορίας 1967-1974, Μνήμες νωπές της τρίτης τραγωδίας του τόπου μας και του καιρού μας*, 34, 35.

του μαζικού φοιτητικού κινήματος, αλλά ως οργανωτική υπόσταση και δημόσια παρουσία έπαψε έκτοτε να υπάρχει. Είχε ολοκληρώσει το δημιουργικό ιστορικό της ρόλο. Όχι όμως τα μέλη και τα στελέχη της.»⁴²

Το παραπάνω απόσπασμα ουσιαστικά σκιαγραφεί τη βίαιη μετατόπιση προγενέστερα επίσημων δυνάμεων της κοινωνίας πολιτών στο πεδίο της άτυπης υπόστασης εξαιτίας της ποινικοποίησής τους και συνεπακόλουθα της μη αναγνώρισής τους από το αυταρχικό καθεστώς της 21^{ης} Απρίλη. Διατηρώντας την αμεσότητα των αιτημάτων τους – με κύριο την αποπομπή των δικτατόρων - οι παράνομες οργανώσεις απώλεσαν κάθε δυνατότητα για μαζική ανοιχτή δραστηριότητα.⁴³ Σε αυτό το πλαίσιο, ο στόχος τους πλέον υπήρξε διττός: από τη μία πλευρά, η ίδια η επιβίωσή τους και από την άλλη η κατάδειξη πως η ελληνική κοινωνία πολιτών (και δι' αυτής η ελληνική κοινωνία) δεν αποδέχεται το νέο καθεστώς, πως στη στρατοκρατούμενη Ελλάδα υπήρχαν κοινωνικές δυνάμεις που αμφισβητούσαν την πολιτική νομιμοποίηση του καθεστώτος:

Διότι διαλυθήκαν οργανώσεις, μαζικές οργανώσεις[...] αποκεφαλίστηκε το κίνημα, φόβος τρομερός διότι όλα ήταν σκοτεινά, δεν υπήρχε ούτε δημοσιότητα. Το μόνο που άκουγες ήταν συλλήψεις, βασανιστήρια, συλλήψεις, βασανιστήρια. Ήτανε ένα κλίμα τρομακτικό. Μέσα σε αυτό το κλίμα δε μπορούσε να αναπτυχθεί ευρύτερο κίνημα. Το μόνο δηλαδή που κάναμε εμείς, όσο ήμασταν εκτός φυλακής, στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, 67-68-69, ήταν να διατηρήσουμε τη φλόγα της

⁴² Αθανασίου, *Ο δρόμος που περπάτησα*, 105.

⁴³ Σε αντίθεση με τις μεταγενέστερες νόμιμες συλλογικότητες που μεταχειρίστηκαν την έμμεση διεκδίκηση για τον ίδιο σκοπό.

αντίστασης και να βάλουμε ένα πρόπλασμα πυρήνων για αργότερα.
(Αθανασίου)⁴⁴

Πρέπει, εντούτοις, να επισημανθεί πως ελλείπει νόμιμης υπόστασης, η «στρατολόγηση» στα πιο τυπικά και αναγκαία συνωμοτικά πλαίσια των παράνομων οργανώσεων της αριστεράς στηρίχθηκε - όταν αυτό έγινε εφικτό - στα άτυπα πλαίσια και την αφανή δικτύωση που πρόσφεραν οι παρέες. Πρόκειται για μια αλληλεπικάλυψη της λειτουργίας τυπικών τμημάτων της κοινωνίας πολιτών με άτυπα, καθώς τα πρώτα ήταν σε αναζήτηση μελών, ενώ τα δεύτερα σε αναζήτηση οργανωμένης δομής. Ταυτόχρονα, πρόκειται για μια αλληλεπικάλυψη της δημόσιας με την ιδιωτική σφαίρα, αποτέλεσμα της πίεσης που ασκούσε η καθεστωτική διείσδυση στο δημόσιο χώρο. Η επανάληψη του όρου «παρέα» από τους οργανωμένους αντιστασιακούς, οι οποίοι μας παραχώρησαν συνέντευξη στα πλαίσια της διατριβής, είναι επί τούτου δηλωτική. Ελλείπει, λοιπόν, θεσμικών καναλιών στελέχωσης, επιστρατεύτηκαν τα πλέον άτυπα, τα πιο αφανή τμήματα της κοινωνίας πολιτών. Το στέλεχος της ΚΝΕ, Παντάκας αφηγείται σχετικά:

Όλα ξεκίνησαν από την παρέα που είχαμε φτιάξει μαζί με κάποιους από τους συμμαθητές μου στην περιοχή που μέναμε, Ζωγράφου-Αμπελόκηποι-Ιλίσια. Όταν γίναμε φοιτητές, μετά τις εισαγωγικές του 1968, «έδρα» της παρέας μας έγινε, από την άνοιξη του 1969, η Πλατεία Μαβίλη, όπου γνωριστήκαμε και με άλλους συνομηλίκους μας. [...] Σιγά σιγά, η παρέα πλάταινε και έγινε ένας πόλος έλξης, που μέσα στα χρόνια της δικτατορίας και της πολιτικής νέκρας είχε μια ιδεολογική ζωντάνια. Ήταν κάτι το

⁴⁴ Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

παράτολμο αυτό που κάναμε τότε, να συναντιόμαστε δίπλα από την Αμερικάνικη Πρεσβεία και να συζητάμε ελεύθερα, ενάντια στη χουντική τρομοκρατία και καταπίεση. Εν πάση περιπτώσει, αυτά τα λάθη τα αντιμετωπίσαμε αργότερα, όταν αποφασίσαμε να χωριστούμε, να μοιραστούν σε ομάδες και να δράσουμε οργανωμένα. Τότε - είχε στο μεταξύ ιδρυθεί και η ΚΝΕ, στην οποία ενταχθήκαμε ένας ένας και ανεξάρτητα από τους άλλους- μπήκε επιτακτικά το θέμα να χωρίσει η μεγάλη αυτή παρέα, να πάψουμε να βλέπουμε όλοι μαζί και να κόψουμε σχεδόν κάθε επαφή μεταξύ μας.⁴⁵

Αντίστοιχα ο Τριανταφυλλόπουλος, μέλος της δεύτερης γενιάς του Ρήγα Φεραίου, στην ερώτηση «πότε και υπό ποιες συνθήκες ενταχθήκατε σε επίσημη πολιτική οργάνωση;» μας απάντησε ως εξής:

Επαφές δεν είχα. Σε οργάνωση μέχρι τότε δεν ανήκα. Και οι επαφές που ήρθαν, ήρθαν από τα ταβερνεϊά και τα τραγούδια. Από τα ανέκδοτα, από κάποιο βιβλίο κτλ. Αυτά ξεκίνησαν από το '68. Πηγαίναμε σιγά σιγά στην ταβέρνα, στις μπουάτ στην Αρλέτα, στο Μητροπάνο, στη Μπέλλου. Ο Γιάννης Αργύρης κτλ. Από εκεί αρχίσαμε να γνωριζόμαστε. Αρχίσαμε να τραγουδάμε λίγο Χατζιδάκι και άρχισαν οι γνωριμίες. Και βεβαίως υπήρχε το έντονο κλίμα της φιλυποψίας. Ακούγαμε ότι «αυτή η παρέα» κτλ. «ο ένας ήταν χαφιάς και πιάσανε δυο.» Διαδώσεις, φήμες κτλ. Οι πρώτες λοιπόν επαφές ήταν σε επίπεδο παρέας και μέσα από πολιτιστικούς διαύλους επικοινωνίας. (Τριανταφυλλόπουλος)⁴⁶

⁴⁵ Μαρτυρία του Δημήτρη Παντάκα. Παρατίθεται στο Λάμπρος Τόκας, *Τα παιδιά του Φλεβάρη. Μαρτυρίες συλληφθέντων αγωνιστών 40 χρόνια μετά το χτύπημα στο κλιμάκιο του ΚΚΕ το 1974* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2014), 161,62.

⁴⁶ Συνέντευξη με τον Τριανταφυλλόπουλο Ηλία, 2012, Απρίλιος 29, Κυριακή Αθήνα

Η πολιτιστική σφαίρα, λοιπόν, ταυτίζεται από πολύ νωρίς με την πολιτική και οι προσωπικές σχέσεις αποκτούν πολιτικό χαρακτήρα. Εν ολίγοις, η δημόσια σφαίρα μετατοπίζει άτυπα το χώρο της στις παρυφές της ιδιωτικής. Ο Μανιός της ένοπλης οργάνωσης «Κίνημα 20^{ης} Οκτώβρη» αφηγείται:

Και περιμένοντας την επαφή αρχίζω να ψάχνομαι. Ήμαστε άλλοι 3 πάρα πολύ δεμένοι φίλοι[...]Οι κουβέντες που έγιναν μέσα σε αυτή την παρέα, ωρίμασαν εμάς (τους τρεις από τους τέσσερις) και με την πρώτη επαφή που έγινε, μπήκαμε και οι τρεις στην οργάνωση (Μανιός)⁴⁷

Πλάι στα παραδοσιακά κόμματα της Αριστεράς, νέες δυνάμεις διεκδίκησαν τη δική τους θέση στο μωσαϊκό των παράνομων συλλογικοτήτων υψηλού επιπέδου οργάνωσης, απορρίπτοντας ωστόσο κάποια από τα τυπικά χαρακτηριστικά των πρώτων, όπως η αυστηρή ιεραρχία. Πρόκειται για τις συλλογικότητες της λεγόμενης «Νέας Αριστεράς», το μεταπολιτευτικό ισοδύναμο της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Η διάκριση αυτή σημειώνεται εδώ, καθώς ο προσανατολισμός, η στοχοθεσία και τα μέσα που μεταχειρίστηκαν κάποιες από αυτές τις νέες συλλογικότητες, αποτελούμενες κυρίως από νέους σε ηλικία αγωνιστές, διέφεραν ουσιωδώς από τα αντίστοιχα των παραδοσιακών αριστερών δυνάμεων. Το «Κίνημα 20 Οκτώβρη», η οργάνωση «Άρης» του Ρήγα Φεραίου, η «Λαϊκή Επαναστατική Αντίσταση», η «Λαϊκή Πάλη στη

⁴⁷ Συνέντευξη με τον Μανιό Νίκο, 2016, Ιούλιος, 4, Δευτέρα, Αθήνα

Θεσσαλονίκη» κ.α. προσανατολίστηκαν σε δυναμικές μορφές αντίστασης, στον ένοπλο αγώνα κατά τους καθεστώτος.

Τα χαρακτηριστικά ήταν ένοπλος αγώνας, ο οποίος λάμβανε σοβαρά υπόψη να μην έχει θύματα.[...] Η κριτική που κάναμε τότε στα δύο κομμουνιστικά κόμματα ήταν σε δύο επίπεδα: Το ένα ήταν ότι δεν είχαν εσωτερική δημοκρατική λειτουργία και το δεύτερο ήταν ότι περιόριζαν τον ορίζοντά τους στην ανατροπή της δικτατορίας. (Μανιός)⁴⁸

Με σημαντικά ερείσματα στους Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού, η δημιουργία των συνωμοτικών αυτών συλλογικοτήτων μετά τα δύο πρώτα χρόνια από το πραξικόπημα, ήρθε και «ως αποτέλεσμα ριζοσπαστικής κριτικής όχι μόνο για τα κόμματα – απέναντι στα οποία όλη η αντίσταση ήταν κριτική – αλλά και τις υπάρχουσες οργανώσεις. Οι ομάδες αυτές διέφεραν στο πρόγραμμα ή έστω τα συνθήματα που αρνούσαν την αστική νομιμότητα και πρότειναν επαναστατικές λύσεις».⁴⁹

Συνήθως αυτοί που πήγαιναν στο εξωτερικό, όχι πάντα, ήταν πιο επιρρεπείς σε τέτοιες μορφές [σ.σ. ένοπλης αντίστασης]. Όταν απομακρυνόσουν δηλαδή από τις πραγματικές συνθήκες και τις εστίες του Αγώνα. Κι αυτό δεν είναι πρωτότυπο. Έχει γίνει πάρα πολλές φορές. Και σε πολλές περιόδους και σε πολλές εποχές και σε πολλές χώρες. Άμα φεύγεις από το χώρο της ύπαρξης των πραγματικών προβλημάτων γίνεσαι πιο ρομαντικός ίσως, πιο αφηρημένος, ίσως πιο αυτοϊκανοποιούμενος

⁴⁸ Συνέντευξη με τον Μανιό Νίκο, 2016, Ιούλιος, 4, Δευτέρα, Αθήνα

⁴⁹ Γιάγκος Ανδρεάδης, *Η αντίσταση της μνήμης. Κίνημα 20 Οκτωβρίου* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2004), 49.

επαναστατικά και δε μπορείς να υπηρετήσεις αποτελεσματικά το στόχο τον οποίο έχεις βάλει. (Προβατάς)⁵⁰

Αυστηρά συνωμοτικές, οι αριστερές συλλογικότητες που μεταχειρίστηκαν ένοπλες πρακτικές, δεν κατόρθωσαν να αναπτυχθούν και εξαρθρώθηκαν γρήγορα από τις δυνάμεις ασφαλείας του καθεστώτος, όπως και οι υπόλοιπες παράνομες οργανώσεις ολόκληρου του πολιτικού φάσματος. Η «διπλή ζωή» πολλών μελών τους, η παρανομία, δηλαδή, με νομιμοφανή χαρακτηριστικά δε στάθηκε αρκετή για να τις καταστήσει μη ανιχνεύσιμες. Οργανωτικά, ωστόσο, οι παραπάνω ομάδες τοποθετούνται σε συγκριτικά χαμηλότερο επίπεδο οργάνωσης από τις αντίστοιχες της επίσημης αριστεράς καθώς η ιεραρχική δομή απορρίφθηκε και «τα οργανωτικά τους σχήματα ήταν πράγματι, συνήθως, οριζόντια, όχι μόνο τυπικά, αλλά, κυρίως, στην πράξη και η ίδια διάθεση να μην υπάρξει μονόπλευρη καθοδήγηση πρυτάνευσε και στις σχέσεις τους με το λαό, στον οποίο η δράση τους απευθυνόταν.»⁵¹

Εμείς δεν είχαμε εσωτερική ιεραρχία. Δεν τη χρειαζόμασταν κιάλας. Αυτό και μας διαφοροποιούσε. Κάθε πυρήνας διασυνδεόταν με τους άλλους οριζόντια. (Μανιός)⁵²

⁵⁰ Συνέντευξη με τον Προβατά Φώτη, 17, Ιούνιος, 2009, Τετάρτη, Αθήνα

⁵¹ Ανδρεάδης, *Η αντίσταση της μνήμης. Κίνημα 20 Οκτωβρίου*, 51.

⁵² Συνέντευξη με τον Μανιό Νίκο, 2016, Ιούλιος, 4, Δευτέρα, Αθήνα

Σε σχέση με τη δράση ένοπλων οργανώσεων, ενδιαφέρον παρουσιάζει η δράση κάποιων εξ αυτών ενάντια σε τμήματα της ελεγχόμενης από το καθεστώς «κοινωνίας πολιτών». Για παράδειγμα με την τοποθέτηση εκρηκτικού μηχανισμού στα γραφεία της ΓΣΕΕ, στο στόχαστρο των ενόπλων αντιστασιακών δυνάμεων βρέθηκε μια τυπική οργάνωση της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, αφού πλέον ελεγχόταν πλήρως από το καθεστώς και δεν εκπροσωπούσε τα συμφέροντα που, επί δημοκρατικού πολιτεύματος, προοριζόταν να εκπροσωπεί.⁵³ Από το γεγονός διαφαίνεται πως η «αλλαγή στρατοπέδου» δυνάμεων της κοινωνίας πολιτών, στη σφαίρα επιρροής και ελέγχου του απριλιανού κράτους, όχι μόνο δεν πέρασε απαρατήρητη, αλλά αντίθετα ερμηνεύτηκε ως κίνηση εχθρική προς τους στόχους της αντιστασιακής κοινωνίας πολιτών.

Επιστρέφοντας στις παραδοσιακές αριστερές παράνομες συλλογικότητες, φαίνεται πως από πολύ νωρίς αναζήτησαν τρόπους διεύρυνσης των δράσεων τους, μέσω της συνεννόησης με ομοειδείς τους παράνομες οργανώσεις από το υπόλοιπο πολιτικό φάσμα. Γεγονός με αρνητικό αντίκτυπο σε αυτή τη διαδικασία υπήρξε αναμφισβήτητα η διάσπαση του 1968, από την οποία προέκυψαν τα δύο κομμουνιστικά κόμματα και οι νεολαίες τους.⁵⁴

⁵³ βλ. σχετικά Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, 165.για την τοποθέτηση βόμβας στα γραφεία της ΓΣΕΕ από την οργάνωση "κίνημα 20ης Οκτώβρη".

⁵⁴ βλ. Μπενάς, *Το Ελληνικό '68, Συμβολή στην ιστορία του ΚΚΕ Εσωτερικού, Η ρήξη και η γέννηση του ΚΚΕ Εσωτερικού, η ανανεωτική πορεία του*.

Μπαίνουμε στην οργάνωση στη αρχή με όρους φιλικούς και να ξέρει κανείς το ποιόν του άλλου. Δεν υπήρχε άλλο κριτήριο: η εμπιστοσύνη. Και μοναδικό και απόλυτο. Στη συνέχεια γίνεται η διάσπαση του ΚΚΕ. Ο δικός μας ο σύνδεσμος πήγε με το ΚΚΕ, ο υπόλοιπος Ρήγας δεν πήγε. [...] Η εισβολή των Ρώσων στην Πράγα ήταν καταλύτης: ρήγμα οριστικό. (Τριανταφυλλόπουλος)⁵⁵

Ωστόσο, παρά τις επιμέρους -συχνά σημαντικές- ιδεολογικοπολιτικές διαφορές τους, σε επίπεδο οργάνωσης οι δύο παραδοσιακοί σχηματισμοί δεν απώλεσαν ποτέ την ιεραρχική δομή τους και τη συνωμοτική τους οργάνωση, γεγονός που τους τοποθετεί στις πλέον τυπικές αντιστασιακές οργανώσεις που εξετάζει η διατριβή.⁵⁶ Τόσο το ΚΚΕ όσο και το ΚΚΕ εσωτερικού και οι παράνομες οργανώσεις τις οποίες κατεύθυναν δεν ενεπλάκησαν συχνά σε ένοπλες δραστηριότητες ενάντια στο καθεστώς.⁵⁷

Η στάση αυτή της επίσημης αριστεράς εξηγείται εν μέρει και από την ιστορική εμπλοκή της και την ήττα της στον εμφύλιο πόλεμο. Μια βίαιη δραστηριότητα του

⁵⁵ Συνέντευξη με τον Τριανταφυλλόπουλο Ηλία, 2012, Απρίλιος 29, Κυριακή Αθήνα

⁵⁶ Ωστόσο μια ποιοτική διάκριση φαίνεται να υπήρχε τουλάχιστον ανάμεσα στις δύο αντιδικτατορικές νεολαίες του Ρήγα Φεραίου και της ΚΝΕ/ΑΝΤΙ-ΕΦΕΕ, η οποία αφορούσε την ελευθεριακή κουλτούρα/ιδεολογία που χαρακτήριζε περισσότερο τα μέλη του Ρήγα παρά αυτά της ΚΝΕ. Ο Θανάσης Αθανασίου, ιδρυτικό στέλεχος του Ρήγα Φεραίου λέει σχετικά: «Οι οργανωμένοι νεολαίοι στο Ρήγα Φεραίο μπορεί να ήταν στρατευμένοι στον αντιδικτατορικό αγώνα, αλλά στρατιώτες δεν ήταν. Δεν δέχονταν διαταγές από την “καθοδήγηση”, την ιεραρχία...Ήθελαν να πείθονται, να ξέρουν πού πατάνε.» στο Αθανασίου, *Ο δρόμος που περπάτησα*, 121. Σχετικά με την ιστορία του Ρήγα Φεραίου βλ. και το συνδυασμό νκουμέντου και μυθιστορήματος Θανάσης Σκρουμπέλος, *Οι κόκκινοι φίλοι μου. Μια ιστορία της αντιδικτατορικής οργάνωσης "Ρήγας Φεραίος* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003) και το ένθετο αφιέρωμα Κώστας Μανιμανάκης και Νόρα Ράλλη, "Ρήγας Φεραίος. Η ίδρυση και η αντιδικτατορική δράση της οργάνωσης μέσα από τις μαρτυρίες μελών και στελεχών της," *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 11 Μαρτίου, 2016.

⁵⁷ Εξαίρεση αποτελεί βομβιστική ενέργεια στα πλαίσια της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης που οργανώθηκε από το ΠΑΜ. βλ. σχετικά Ζαφείρης, *Εμείς του '60 οι Εκδρομείς*, 99.

επιπέδου και της έντασης που ακολούθησαν πολλές οργανώσεις, ιδίως του Κεντρώου χώρου, ενδεχομένως να απονομιμοποιούσε τις αριστερές δυνάμεις στα μάτια της κοινωνίας και να έδινε επιχειρήματα στην προπαγάνδα του νεοπαγούς αντικομμουνιστικού καθεστώτος της 21^{ης} Απρίλη. Άλλωστε, η γραμμή που ακολουθούσαν το ΚΚΕ και η ΕΔΑ το διάστημα πριν τη δικτατορία των συνταγματαρχών έκανε λόγο για «de facto και de jure νομιμοποίηση» του.⁵⁸ Επρόκειτο για μια ανάλυση που παρά το γεγονός ότι το ίδιο το πραξικόπημα ακύρωσε, κατά κάποιο τρόπο συνέχισε να συνοδεύει καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας τμήμα της κοινωνίας πολιτών με αναφορά στην αριστερά. Η επιλογή για διεύρυνση της νομιμότητας των παράνομων αριστερών συλλογικοτήτων μέσω διάχυσης των ιδεών τους σε πιο νόμιμους θύλακες της κοινωνίας πολιτών (όπως η ΕΚΙΝ ή οι Τοπικοί Φοιτητικοί Σύλλογοι) αποφεύγοντας μία μετάλλαξη των δικών τους (παράνομων) χαρακτηριστικών υπήρξε βασική για τις παραδοσιακές αριστερές δυνάμεις.

Ωστόσο, είναι σημαντικό να ειπωθεί πως τα δύο παραδοσιακά κομμουνιστικά κόμματα κατάφεραν να επιβάλλουν το πολιτικό τους πλαίσιο στο αντιδικτατορικό κίνημα που δεν ήταν άλλο από την ανάπτυξη των μαζικών αγώνων, σε αντιδιαστολή με επιλογές

⁵⁸ Ο Λεωνίδας Κύρκος αναφέρει σχετικά: «Καθώς μπαίναμε στην ευθεία των εκλογών, το Π.Γ. του ΚΚΕ από το εξωτερικό σύσταινε να χαμηλώσουν οι τόνοι για τον κίνδυνο δικτατορίας, με το εγχείρημα πως έτσι θα στέλναμε μάζες στις κάλπες της Ένωσης Κέντρου. Αντί γι' αυτό ζητούσε επίμονα να δυναμώσει η απαίτηση για την de jure ή de facto νομιμοποίηση του ΚΚΕ [...]» Παρατίθεται στο Λεωνίδας Κύρκος, *Ανατρεπτικά* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1995), 191. Ο Τρίκκας ομοίως αναφέρεται στη στάση της ΕΔΑ το Φεβρουάριο του 1965, που με την 8^η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ, «αποφάσισε τη δημιουργία “ομάδων κομμουνιστών” μέσα στην ΕΔΑ, με σκοπό την επιβολή της de facto ή de jure νομιμοποίησης του ΚΚΕ.» Σύμφωνα με τον Μπάμπη Δρακόπουλο στην τακτική αυτή επιλογή «ενυπάρχει η αντίληψη ότι μέσω του μαζικού κινήματος θα επιβάλουμε τη μισονόμιμη και νόμιμη λειτουργία του κόμματος» με αποτέλεσμα η γραμμή να χαρακτηρίζεται τελικά «από άχρηστες διπλές λειτουργίες, από σύγχυση αρμοδιοτήτων, από μείωση της συναίσθησης ευθύνης των οργάνων, από λειψό έλεγχο.» Παρατίθενται στο Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951 -67. Το νέο πρόσωπο της αριστεράς*, τ. Β' Η δεκαετία των άκρων (Αθήνα: Θεμέλιο, 2009).

για ένοπλες μορφές αγώνα.⁵⁹ Το ηγετικό στέλεχος της προδικτατορικής ΕΦΕΕ και μέλος του Ρήγα Φεραίου, Φώτης Προβατάς, θυμάται:

Η αντίληψη η δική μας όπως τη διαμορφώσαμε στη δικτατορία, που δεν ήταν μόνο αντίληψη της νεολαίας[...], ήταν ότι η χούντα θα πέσει με την ανάπτυξη ενός μαζικού κινήματος, όποτε κατορθώσουμε να το αναπτύξουμε αυτό. Μόνο μ' ένα μαζικό λαϊκό κίνημα θα μπορούσε. Και με τη συμβολή κι άλλων παραγόντων φυσικά. Εξωτερικών, των διεθνών συνθηκών και άλλων πραγμάτων. (Προβατάς)⁶⁰

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να επαναλάβουμε την υπόθεση της διατριβής, πως η ελληνική κοινωνία πολιτών που έδρασε κατά την επταετία κινήθηκε συνολικά, συν τω χρόνω και χάριν αποτελεσματικότητας, προς πιο νόμιμες –και ταυτόχρονα πιο άτυπες– οργανωτικές δομές. Επρόκειτο για μια διαδικασία που σκόπιμα προοριζόταν να είναι αφανής στα μάτια του χουντικού νομοθέτη και αστυνομικού και συχνά παρέμενε αφανής και σε αυτά του μεμονωμένου σύγχρονου παρατηρητή. Η ίδια διαδικασία, ωστόσο, έλαβε χώρα και εντός των στενών πλαισίων των παράνομων συλλογικοτήτων. Το παράνομο τμήμα της κοινωνίας πολιτών, δηλαδή, επιχείρησε συν τω χρόνω να εκμεταλλευτεί τα κενά στη δημόσια σφαίρα που άφηνε το καθεστώς υποχωρώντας από αυτή, υιοθετώντας και νόμιμες δράσεις. Ενδεικτική ως προς αυτό είναι η στάση του Λεωνίδα Τζεφρώνη, επικεφαλής του «καθοδηγητικού κέντρου» του ΚΚΕ εσωτερικού, στις αρχές του 1972, ο

⁵⁹ Για μια συνολική αποτίμηση από την πλευρά του ΚΚΕ των γεγονότων της επταετίας βλ. τον πρόσφατο συλλογικό τόμο Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, επιμ., *Δικτατορία 1967-1974, κείμενα και ντοκουμέντα* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2017).

⁶⁰ Συνέντευξη με τον Προβατά Φώτη, 17, Ιούνιος, 2009, Τετάρτη, Αθήνα

οποίος προτείνει μια στροφή προς νόμιμες μορφές αντίστασης, στα πλαίσια του χουντικού συντάγματος του 1968, «έναν σιωπηρό συμβιβασμό που επιβάλλει η υπεροχή της δύναμης πυρός του εχθρού[...], όχι για να συμπολιτευτούμε με τη χούντα, αλλά για να αναπτύξουμε τον αγώνα για την ανατροπή της». ⁶¹ Η τάση αυτή εντός του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου, έφτασε να εκλαμβάνει τις εξαγγελθείσες για το 1974 εκλογές ως ευκαιρία για «διεμβολισμό» του απριλιανού οικοδομήματος.⁶²

Η στροφή αυτή στις νόμιμες μορφές αντίστασης, ωστόσο, υπήρξε μια διαδικασία που τελικά δεν έλαβε χώρα εντός των στενών πλαισίων που όριζαν την παράνομη υπόστασή των τυπικών οργανώσεων, αλλά εντός αυτών που αναπτύχθηκαν από νέες συλλογικότητες με νόμιμη υπόσταση και έμμεση αντιστασιακή δράση. Εν ολίγοις, οι κλειστές συνωμοτικές οργανώσεις, αναζητώντας τρόπους πολιτικής νομιμοποίησης για τις ίδιες και απονομιμοποίησης του καθεστώτος, έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία ανοιχτών και νόμιμων οργανώσεων, καθιστώντας τη μεταξύ τους διάκριση ιδιαίτερα δύσκολη. Η ελαστικότητα της κοινωνίας πολιτών είχε, κυρίως κατά την τρίτη περίοδο της δικτατορίας, καταστήσει το φάσμα της νομιμότητας εξαιρετικά δυναμικό και σύνθετο:

⁶¹ Μπενάς, *Το Ελληνικό '68, Συμβολή στην ιστορία του ΚΚΕ Εσωτερικού, Η ρήξη και η γέννηση του ΚΚΕ Εσωτερικού, η ανανεωτική πορεία του*, 127, 28.

⁶² Για τη διάσταση απόψεων στο εσωτερικό του ΚΚΕ εσωτερικού σχετικά με τις μορφές αγώνα βλ. Στο ίδιο., 168-200, 376-400. όπου παρατίθεται μεταξύ άλλων το γνωστό άρθρο του Κ. Λουκίδη (Λεωνίδα Κύρκου) υπέρ της συμμετοχής στο "πείραμα Μαρκεζίνη" που δημοσιεύτηκε στην ΚΟΜΕΠ τον Ιούλιο του 1972 Στάση υπέρ της αποδοχής του δικτατορικού Συντάγματος του 1968 και της συμμετοχής στην «πολιτικοποίηση» του καθεστώτος μέσω νόμιμης πολιτικής, συνδικαλιστικής και πνευματικής δραστηριότητας υιοθέτησε και η ομάδα «ΧΑΟΣ», που αποτελούταν από παλιούς αριστερούς εξόριστους, οι οποίοι είχαν διαφοροποιηθεί και από τα δύο κομμουνιστικά κόμματα. Βλ. σχετικά στο ίδιο., 194,95.

Η δική μας η συμβολή ήταν στην ανάπτυξη ενός οργανωμένου μαζικού κινήματος. Αυτό όμως παράλληλα πήγαινε με την προσπάθειά μας για τη διάχυση ενός αντιδικτατορικού πνεύματος μέσα στην κοινωνία. [...] Αυτό είναι μια στοιχειώδης οργάνωση που λίγο-λίγο βάζει τους ανθρώπους ή και τις ομάδες τις μικρές των ανθρώπων, που δεν είναι ομάδες είναι απλώς φιλίες, μέσα από τα διάφορα ρυάκια στο κοινό αντιδικτατορικό, που δεν είναι ένα ενιαίο ποτάμι. [...] Με τις πιο απίθανες προθέσεις, από τις πιο απίθανες αφετηρίες. Και βάζει όλους αυτούς τους ανθρώπους σε μια κοινή κοίτη. Σε μια κοινή επιδίωξη αντιδικτατορική. Αυτή ήταν η δική μας επιδίωξη, ιδιαίτερα στον φοιτητικό χώρο. (Προβατάς)⁶³

Άλλωστε, όπως έχει ήδη ειπωθεί, οι παράνομες αριστερές συλλογικότητες είχαν αναγκαστεί ευθύς εξ αρχής να στηριχτούν σε πρόσωπα που δεν τελούσαν υπό παρανομία.⁶⁴ Από πολύ νωρίς και για παρόμοιους λόγους το Γραφείο Εσωτερικού έκανε προσπάθειες συνεννόησης με αντιστασιακές δυνάμεις του Κέντρου και της Δεξιάς, για τις οποίες μάλιστα υπήρξε από ορισμένους κύκλους η πεποίθηση ότι θα ήταν περισσότερο αποτελεσματικές στη μάχη ενάντια στο καθεστώς.⁶⁵

Υπάρχει ένα κείμενο. Μια επιστολή στον Μίκη την οποία στείλαμε 4 στελέχη του προεδρείου της νεολαίας. Εγώ, που το έγραψα, ο Στέφανος ο Στεφάνου, ο Κώστας ο Τσουράκης και ο Τάκης ο Γεωργίου. Στο κείμενο

⁶³ Συνέντευξη με τον Προβατά Φώτη, 17, Ιούνιος, 2009, Τετάρτη, Αθήνα

⁶⁴ βλ. π.χ. Αθανασίου, *Ο δρόμος που περπάτησα*, 108. όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται: «Δρώντας πλέον οργανωμένα, απόκτησα νόμιμη κάλυψη, δηλαδή συνεργάτη, άγνωστο στις αρχές Ασφαλείας, νόμιμο, που είχε νοικιάσει στο όνομά του το ισόγειο διαμέρισμα στην Κυψέλη όπου έμενα, που βοηθούσε στο φως της ημέρας, στην επικοινωνία με άλλους νόμιμους ή παράνομους αγωνιστές, ψώνιζε τα χρειώδη, είχε σποραδικές επαφές με τους δικούς μου, και γενικά ήταν η σύνδεση του έξω κόσμου με τον παράνομο δικό μου “υπόκοσμο”!»

⁶⁵ Το ΚΚΕ υπό τον Κώστα Κολιγιάννη αποστασιοποιήθηκε από αυτές τις εξελίξεις, εν πολλοίς στα πλαίσια της τότε πρόσφατης διάσπασης.

αυτό έχουμε την πεποίθηση ότι η ανατροπή της χούντας δε θα έρθει από την αριστερά αλλά από μία δράση αστικών δυνάμεων. Αυτό το κείμενο στο εξωτερικό θεωρήθηκε προδοτικό: Ότι δηλαδή θέλαμε να υποτάξουμε το κίνημα στην αστική τάξη. (Αριστείδης Μανωλάκος)⁶⁶

Προς αναζήτηση, λοιπόν, πολιτικής νομιμοποίησης εντάσσεται και η απόπειρα συνεννόησης με τις υπόλοιπες αντιστασιακές συλλογικότητες, από όλο το πολιτικό φάσμα. Σε ανακοίνωση της Έκτακτης Ολομέλειας της Κ.Ε. του ΚΚΕ, που ελέγχεται από το γραφείο εσωτερικού γίνεται λόγος για τη συνεργασία μεταξύ ΠΑΜ, ΠΑΚ και Δ.Α. :

«Η επίτευξη συμφωνίας ανάμεσα στις αντιδικτατορικές οργανώσεις ΠΑΜ, ΠΑΚ, Δ.Α. αποτελεί πολιτικό γεγονός μεγάλης σημασίας. Οι συμφωνίες αυτές, που αποκτούν όλο και πιο συγκεκριμένο πρακτικό – αγωνιστικό περιεχόμενο, δημιουργούν ένα ισχυρό πόλο συγκέντρωσης ευρύτερων δυνάμεων, διευκολύνουν την επίτευξη γενικότερων συμφωνιών και αποτελούν το έμβρυο για μια μονιμότερη συμμαχία των προοδευτικών δυνάμεων για ευρύτερους σκοπούς.»⁶⁷

Χωρίς τη συμμετοχή του ΠΑΚ και του ΚΚΕ υπό τον Κολιγιάννη συγκροτείται το Φεβρουάριο του 1971 το Εθνικό Αντιστασιακό Συμβούλιο (ΕΑΣ) από τέσσερις ιδεολογικά ετερόκλητους τυπικούς φορείς της αντιστασιακής κοινωνίας πολιτών: τη Δημοκρατική Άμυνα, το Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο, τους Ελεύθερους Έλληνες και τους Υπερασπιστές της Ελευθερίας. Δύο οργανώσεις με αναφορά στη Δεξιά,

⁶⁶ Συνέντευξη με τον Μανωλάκο Αριστείδη, 2012, Ιανουάριος, 21, Σάββατο, Αθήνα

⁶⁷ Παρατίθεται στο Μπενάς, *Το Ελληνικό '68, Συμβολή στην ιστορία του ΚΚΕ Εσωτερικού, Η ρήξη και η γέννηση του ΚΚΕ Εσωτερικού, η ανανεωτική πορεία του.*

μία με αναφορά στο Κέντρο και μία στην Αριστερά επιχειρούν να συντονίσουν τις δράσεις τους και να δημιουργήσουν έναν ευρύ αντιστασιακό μηχανισμό, ως απόδειξη του «οικουμενικού» χαρακτήρα της αντίστασης, ο οποίος με τη σειρά του «νομιμοποιούσε» τη δράση τους.

Η επιλογή αυτή καταδεικνύει πως η μαζικοποίηση του αντιδικτατορικού αγώνα, η μαζική απεύθυνση στην κοινωνία, επιχειρήθηκε από τις παραπάνω παράνομες οργανώσεις μέσω μιας πολιτικής μεταξύ τους συνεργασίας και όχι μέσω ενός ριζικού μετασχηματισμού της φυσιογνωμίας τους προς πιο καλυμμένες, πιο άτυπες μορφές δράσης. Άλλωστε, η συγκρότηση του ΕΑΣ προκρίθηκε ως «ο μόνος δρόμος που μπορεί να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη του λαού προς κάθε πολιτική δύναμη που διεκδικεί να διαδραματίσει δημοκρατικό και εποικοδομητικό ρόλο στη σημερινή και αυριανή δημόσια ζωή της χώρας.», δηλαδή την εμπιστοσύνη του λαού προς τους πλέον τυπικούς από τους φορείς της κοινωνίας πολιτών.⁶⁸

Η δομική, ιεραρχική και οργανωτική φυσιογνωμία των παράνομων οργανώσεων, με άλλα λόγια, δεν τους επέτρεψε να αντιληφθούν το ρόλο που η άτυπη, νόμιμη και μαζική συγκρότηση μπορούσε να διαδραματίσει στη συγκυρία της απόσυρσης του αυταρχικού κράτους από μέρος της δημόσιας σφαίρας. Θα μπορούσε να γίνει λόγος για κάποια «έλλειψη εμπιστοσύνης» ανάμεσα στα ποικίλα επίπεδα οργάνωσης της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών. Το τελευταίο έγινε ιδιαίτερα φανερό αργότερα, με τη στάση των δύο κομμουνιστικών κομμάτων απέναντι στα γεγονότα του Πολυτεχνείου

⁶⁸ Στο ίδιο., 117.

και το «αυθόρμητο» κίνημα που κάποιες φορές, σύμφωνα με τη λογική των κομμάτων, χαρακτηριζόταν από «ακραία αναρχο-πολιτικά συνθήματα»⁶⁹

Στον αντίποδα μιας καλυμμένης, άτυπης δραστηριότητας, οι αριστερές οργανώσεις προέκριναν – αρχικά τουλάχιστον - το τυπικό αντιστασιακό ρεπερτόριο. Οι ενέργειες τους στόχευαν κυρίως στην αναπαραγωγή τους από τα ΜΜΕ του εξωτερικού, στα οποία κοινοποιούσαν τη δράση τους συχνά μέσω διπλωματικών τηλεγραφημάτων.⁷⁰ Στο ίδιο πλαίσιο, οι απολογίες των μελών τους στα στρατοδικεία μετατρέποταν σε μανιφέστα κατά της δικτατορίας. Οι δυναμικές ενέργειες συνεχίζονται μέχρι και το '74 παράλληλα με τις νόμιμες δράσεις. Αλλά η κατεξοχήν περίοδος που αποτέλεσαν την εμπροσθοφυλακή και τον κύριο εκφραστή της ελληνικής κοινωνίας πολιτών εντοπίζεται κατά τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, περίοδος που η κλειστή, ιεραρχική και συνωμοτική δομή αποτελούσε μονόδρομο.

Οι ενέργειες π.χ. του ΠΑΜ τις ακούμε από τα παράνομα. Deutsche Welle, το Παρίσι, τη φωνή της αλήθειας (η οποία δεν έλεγε και τίποτα). Η απόπειρα του Παναγούλη συζητήθηκε πάρα πολύ. Επίσης συζητήθηκε η βόμβα στους πανευρωπαϊκούς αγώνες το '70 στο Καραϊσκάκη. Ο Ρήγας την είχε βάλει. Αυτοί επικηρύχθηκαν για χιλιάδες δραχμές. Αυτά κάνανε αίσθηση. Αυτό μας έκανε όλους να προσανατολιζόμαστε σε δυναμικές και

⁶⁹ Στο ίδιο., 187. Ανάλογη στάση υιοθέτησε και το ΚΚΕ βλ. σχετικά το απόσπασμα της συνέντευξης του Γιάννη Κοροβέση στο υποκεφάλαιο 4.3.2

⁷⁰ Για μια ενδιαφέρουσα καταγραφή της πρόσληψης των γεγονότων από του Έλληνες που ζούσαν στο εξωτερικό, των εκφράσεων αλληλεγγύης τους σε όσους αντιδρούσαν στην Ελλάδα και τις αντιδράσεις του βρετανικού τύπου βλ. Μαρία Καραβία, *Το ημερολόγιο του Λονδίνου. Σημειώσεις από την εποχή της δικτατορίας* (Αθήνα: Άγρα, 2007). Για τις ελληνικές εκπομπές της Deutsche Welle βλ. Σπύρος Μοσκόβου, "Deutsche Welle, 40 χρόνια Ελληνική Εκπομπή," παραγωγή 2004, Deutsche Welle, Βόννη· και Σπύρος Μοσκόβου, "Μαρτυρίες. Η Deutsche Welle στη Δικτατορία," παραγωγή 2007, Deutsche Welle, Βόννη

εν κρυπτώ μορφές αγώνα. Αυτό είναι πολύ σοβαρό, γιατί θα αλλάξω λίγο αργότερα γύρω στο '70, οπότε και είπα «ανοιχτά». (Τριανταφυλλόπουλος)⁷¹

Σε επίπεδο αποτελεσματικότητας, όπως την ορίσαμε στην εισαγωγή, οι παράνομες συλλογικότητες υψηλού επιπέδου οργάνωσης φαίνεται να πέτυχαν τον κύριο στόχο τους που ήταν η ανάδειξη της αντίστασης τα πρώτα χρόνια της έντονης καταστολής, όταν η οποιαδήποτε αντιπολιτευτική έκφραση δεν ήταν ούτε δεδομένη ούτε εύκολη :

Αυτή ήταν η προσφορά μας κυρίως. Ότι, εν πάση περιπτώσει, υπάρχει μια αντίθεση και μια αντίσταση σε αυτή τη δικτατορία. Και ιστορικά δεν ήταν δυνατόν να γίνει τίποτα περισσότερο σε εκείνη τη φάση.[...] Αυτόν το στόχο και βέβαια τον πετύχαμε και μάλιστα σημαντικά τον πετύχαμε. Όταν συγκροτήθηκε η οργάνωση «Ρ.Φ.», που πλέον απέκτησε πανελλαδική εμβέλεια κυριολεκτικά: Θεσσαλονίκη, Γιάννενα, Κρήτη, Πάτρα, Λάρισα, Βόλος...εκατοντάδες δηλαδή άτομα οργανωμένοι στην Αθήνα, το ίδιο και στη Θεσσαλονίκη. Ήταν μια οργάνωση με θεμέλια. (Αθανασίου)⁷²

Παράλληλα με το χώρο δράσης που σταδιακά άφηνε η «φιλελευθεροποίηση» από το 1970 και εντεύθεν και τις ευκαιρίες για αντίσταση που αυτή η εξέλιξη παρήγαγε, ο διάλογος στο εσωτερικό των Αριστερών συλλογικοτήτων αφορούσε και την ίδια την αναποτελεσματικότητα της παραδοσιακής κλειστής συνωμοτικής δραστηριότητας. Σε αυτή τη συγκυρία, οι οργανώσεις βρέθηκαν αντιμέτωπες με τα ταυτοτικά, τυπικά χαρακτηριστικά τους, υπεύθυνα πολλές φορές για την εξάρθρωσή τους από τις δυνάμεις

⁷¹ Συνέντευξη με τον Τριανταφυλλόπουλο Ηλία, 2012, Απρίλιος 29, Κυριακή Αθήνα

⁷² Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

ασφαλείας του καθεστώτος. Εξ ορισμού άλλωστε, ο όρος η «εξάρθρωση» δεν αφορά ομάδες με ανοιχτή δομή, αλλά αποκλειστικά τις παράνομες συνωμοτικές, για τις οποίες η νομοθεσία προέβλεπε πολύ αυστηρότερη αντιμετώπιση, όπως γλαφυρά περιγράφει ο Νίκος Μπίστης: «Άλλο να σε πιάσουν με προκηρύξεις και άλλο με προκηρύξεις του ΚΚΕ [...] Ένας σύντροφος από την Καισαριανή, λίγο πριν γράψουμε τα τρία γράμματα, ξεροκατάπινε και έλεγε: “Μέχρι εδώ, αν μας πιάσουν, τρία χρόνια: Από εδώ και πέρα, είκοσι πέντε.»⁷³

Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί μία ακόμη έμμεση μαρτυρία των ορίων τόσο της παράνομης δραστηριότητας όσο και των τυπικών χαρακτηριστικών οργάνωσης όπως η ιεραρχία και δομική συνοχή, χαρακτηριστικά που κατέστησαν τις οργανώσεις που τα υιοθέτησαν εύκολη λεία των τυπικών μεθόδων καταστολής του καθεστώτος. Με αυτά τα δεδομένα, νέοι, κυρίως, φορείς της κοινωνίας πολιτών άρχισαν να σχηματίζονται στις παρυφές αλλά και εντός των παράνομων αντιστασιακών οργανώσεων, προβάλλοντας νέα προτάγματα, νέους τρόπους δράσης και αμφισβητώντας την αριστερή παράδοση του μετεμφυλιακού κράτους.⁷⁴

Η πείρα της αριστεράς στην εν κρυπτώ δράση της χρησίμευσε ελάχιστα. Ταυτόχρονα με αυτό το σκληρά οργανωμένο κομμάτι αναπτύσσονται καινούριες ομάδες νεολαίας που δεν είναι υποχρεωτικά οργανωμένοι. Σύνδεση ανάμεσά σε αυτούς και τους οργανωμένους υπάρχει

⁷³ Μπίστης, *Προχωρώντας και αναθεωρώντας*, 102.

⁷⁴ Την ανάδυση αυτής της νέας αντιστασιακής κουλτούρας πραγματεύονται τόσο η διατριβή όσο και το βιβλίο του Κωστή Κορνέτη: Κορνέτις· και Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*.

ανάλογα με τον αν υπάρχει σύνδεσμος. Είναι πολύ στενός ο πυρήνας των πρώτων. Απλώς ανεβάζουν οι οργανωμένοι πολύ το ηθικό με τις δράσεις τους υπό την έννοια ότι “δεν πεθάναμε”. Και μετά παρακολουθούσαμε τις δίκες τους, τις απολογίες κτλ. Μέχρι να πάω φαντάρος το ‘71 μορφοποιήθηκε μια παρέα που δεν ήταν πριν οργανωμένοι. (Αλεξόπουλος)⁷⁵

Η ατόνηση των παραδεδομένων πρακτικών ακολούθησε την αμφισβήτησή τους από τα ίδια τα μέλη των παράνομων οργανώσεων. Το αδιέξοδο της τυπικής οργάνωσης άρχισε να γίνεται αισθητό με αντίκτυπο στην εσωτερική αντιπαράθεση. Ο κλειστός συνωμοτικός χαρακτήρας των οργανώσεων δημιουργούσε πρακτικά προβλήματα συντονισμού της δράσης. Σε αυτό το πλαίσιο, ο «χώρος» για την έκφραση αντικαθεστωτικού λόγου στη δημόσια σφαίρα αναζητήθηκε σε νόμιμες/θεσμικές δομές ή τουλάχιστον σε μη παράνομες:

Μέχρι να βρεθούμε περνούσανε πέντε μήνες. Και χανότανε το διακύβευμα. Δηλαδή ήτανε το ραντεβού μια φορά το μήνα. Αν δεν γινότανε πάμε τον άλλο μήνα. Αυτή η παρανομία δηλαδή ήταν αναποτελεσματική. Δεν μπορούσε να λειτουργήσει. Είχε και θετικά αλλά... Η νόμιμη δράση ήταν πιο αποτελεσματική. Είχαμε κάνει διάφορες συναντήσεις στην ταβέρνα του Μωριά. Μια ταβέρνα στην Άρεως στο Μοναστηράκι.[...] Να πάρουμε μέρος ή όχι στις εκλογές; Νόμιμη ή παράνομη δράση; κτλ. Και είπαμε θα βγούμε μπροστά, ανοιχτά. Δε χρειάζεται να πάμε τρεις-τρεις. Εγώ ήμουν και στην ΕΚΙΝ και στον Ρήγα. Ο Ρήγας είχε όμως διαμάχες από το 71-72 που αντανάκλα τις διαμάχες στο κόμμα. Το επίκεντρο της διαμάχης ήταν να τελειώνουμε με τη δυναμική αναμέτρηση που

⁷⁵ Συνέντευξη με τον Αλεξόπουλο Δημήτρη, 2012, Φεβρουάριος, 15, Τετάρτη, Αθήνα

εκφραζόταν από ένα κομμάτι του Παρισιού κυρίως.
(Τριανταφυλλόπουλος)⁷⁶

Πρόκειται για μια διαδικασία μετάλλαξης της φυσιογνωμίας των οργανώσεων, μια επαναδιαπραγμάτευση του αντιστασιακού ρεπερτορίου, που θα κλείσει σταδιακά τον ιστορικό κύκλο της συνωμοτικής παράνομης δραστηριότητας και θα παραδώσει τη μερίδα του λέοντος της εκπροσώπησης της κοινωνίας πολιτών σε μια νέα γενιά αντιστασιακών συλλογικοτήτων, με τάση προς πιο αφανή και ταυτόχρονα πιο νόμιμα χαρακτηριστικά. Είναι αυτή η ενδογενής τάση της κοινωνίας πολιτών – ιδιαίτερα των αριστερών συλλογικοτήτων – που θα μεταφέρει το πεδίο της αντίστασης από την πολιτική σφαίρα στην πολιτιστική, «από τις γιάφκες στο θέατρο» και εν τέλει θα τη συνδέσει με το αυτόνομο, μαζικό αντιδικτατορικό κίνημα. Το μέλος της ΚΝΕ, Δημήτρης Παντάκας περιγράφει σχετικά:

«Αργότερα, όταν ιδρύθηκαν οι πυρήνες της ΚΝΕ και της Αντι-ΕΦΕΕ [...] δραστηριοποιηθήκαμε μέσα από τις παράνομες αυτές οργανώσεις, όσο και από τους νόμιμους φοιτητικούς συλλόγους, που ελέγχονταν από το χουντικό καθεστώς.[...] [Μ]ετείχαμε όλο και πιο ενεργά σε διάφορες πολιτιστικές και άλλες εκδηλώσεις, τόσο φοιτητικές, που οργάνωναν οι δημοκρατικοί τοπικοί σύλλογοι, όσο και εξωφοιτητικές. Προσπαθούσαμε δηλαδή να εκμεταλλευτούμε κάθε ευκαιρία που μας προσφερόταν από διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις (ακόμη και παρουσιάσεις βιβλίων, θεατρικές παραστάσεις, κινηματογραφικές ταινίες κλπ.), ώστε να τις μετατρέψουμε σε

⁷⁶ Συνέντευξη με τον Τριανταφυλλόπουλο Ηλία, 2012, Απρίλιος 29, Κυριακή Αθήνα

αντιστασιακές. Θυμάμαι το χειροκρότημα και τα συνθήματα που είχαν πέσει στον κινηματογράφο που πρόβαλλε την ταινία «Φράουλες και αίμα», καθώς και τη θεατρική παράσταση “Το μεγάλο μας τσίρκο” που διακόπηκε.»⁷⁷

Η μετατόπιση της κοινωνίας πολιτών σε πεδία έμμεσης αντίθεσης και αντίστασης συνεπαγόταν και μια μετατόπιση σε θεσμικό/νομικό επίπεδο: Με την πάροδο του χρόνου και την υποχώρηση της κατασταλτικής δράσης του καθεστώτος στο δρόμο προς τη φιλελευθεροποίηση, τα όρια μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας των συλλογικοτήτων ατόνησαν. Το συνεχώς μεταβαλλόμενο φάσμα της δράσης ατόμων και ομάδων πρόδιδε μια σταδιακή διάχυση της κοινωνίας πολιτών σε ευρύτερες μάζες, στα πλαίσια των οποίων δραστηριοποιήθηκαν πολίτες χωρίς παράνομη δράση. Η τάση αυτή έφτασε να αφορά και τις παράνομες συλλογικότητες υψηλού επιπέδου οργάνωσης. Το ιδρυτικό στέλεχος του Ρήγα Φεραίου, Θ. Αθανασίου και το μέλος της ΚΝΕ και πρόεδρος του Συλλόγου Ηλείων φοιτητών, Γιάννης Κοροβέσης, αφηγούνται:

Εν πάση περιπτώσει, στη συνέχεια αποκτήσαμε σιγά σιγά επαφή με την πάροδο μηνών με όλες τις πανεπιστημιακές σχολές, μα με όλες! Δημιουργήθηκε ένα δίκτυο παράνομων, ημιπαράνομων και νόμιμων. (Αθανασίου)⁷⁸

Με το που η χούντα επανέφερε το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι το εκμεταλλευτήκαμε αμέσως. Υπήρχαν δικηγόροι: ο Βγόντζας

⁷⁷ Μαρτυρία του Δημήτρη Παντάκα. Παρατίθεται στο Τόκας, *Τα παιδιά του Φλεβάρη. Μαρτυρίες συλληφθέντων αγωνιστών 40 χρόνια μετά το χτύπημα στο κλιμάκιο του ΚΚΕ το 1974*, 162, 63.

⁷⁸ Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

ο Καραμανλής και είχανε εμπειρίες από την προδικτατορική ΕΦΕΕ. (Γιάννης Κοροβέσης)⁷⁹

Η ταχύτητα με την οποία σημειώθηκε αυτή η αλλαγή φυσιγνωμίας και στην οποία αναφέρεται το παραπάνω απόσπασμα («το εκμεταλλευτήκαμε αμέσως») είναι χαρακτηριστική της διαδικασίας με την οποία η κοινωνία πολιτών καταλάμβανε το «χώρο» που άφηνε πίσω της η «φιλελευθεροποίηση». Ο δημόσιος χώρος περνούσε στο πεδίο δραστηριοποίησης οργανώσεων, των οποίων η φυσιγνωμία το επέτρεπε, με τρόπο φυσικό και άμεσο, ως συνακόλουθο του κενού που προέκυπτε.

Επιστρέφοντας στην υπόθεση εργασίας μας, η θεσμική έκφραση τμημάτων της κοινωνίας πολιτών έλαβε χώρα με την αποχώρηση του κράτους από τη δημόσια σφαίρα, σε μια αντιστροφή των εξελίξεων που είχαν σημειωθεί με το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου. Η συνεργασία με προγενέστερα θεσμικές εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών (όπως η ΕΦΕΕ, στην οποία αναφέρεται ο Κοροβέσης και η οποία πλέον ελεγχόταν από το καθεστώς) είναι ενδεικτική και της μεταλαμπάδευσης της συσσωρευμένης εμπειρίας της ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Με άλλα λόγια, η στροφή προς νόμιμες και θεσμικές διόδους διεκδίκησης δε μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά το έργο μιας νέας «γενιάς» αντιστασιακών, αλλά περισσότερο μιας «πολυπρόσωπης», ενιαίας κοινωνίας πολιτών, τα τμήματα της οποίας παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ποικιλομορφία στο ρεπερτόριο, τη θεσμική/νομική υπόσταση, την οργανωτική δομή και την ιδεολογία. Σε αυτά τα χαρακτηριστικά της ποικιλομορφίας και της θεσμικής ελαστικότητας της κοινωνίας

⁷⁹ Συνέντευξη με τον Κοροβέση Γιάννη, 2012, Απρίλιος 19, Πέμπτη, Αθήνα

πολιτών οφείλεται και η ευελιξία που επέδειξε στην ανακατάληψη του χαμένου δημόσιου χώρου.

4.2.2. Παράνομες Συλλογικότητες Χαμηλού Επιπέδου Οργάνωσης

Σε αυτό το πλαίσιο της καθεστωτικής απόσυρσης από τη δημόσια σφαίρα αναδύθηκαν συλλογικότητες, οι οποίες δεν είχαν άμεση αναφορά στα παραδοσιακά κόμματα ή τις προδικτατορικές ομάδες της κοινωνίας πολιτών και υιοθετούσαν μια οργανωτικά πιο «χαλαρή», πιο ευέλικτη δομή, στην οποία η ιεραρχία έπαιζε όλο και μικρότερο ρόλο, κινούμενες στα ιδιότυπα όρια μεταξύ κάποιας «νομιμότητας» που τους εξασφάλιζε η άτυπη φυσιογνωμία τους και των παράνομων δράσεων ενάντια στο καθεστώς, που συμπεριλαμβάνονταν στο ρεπερτόριό τους. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτού του ιδιότυπου επιπέδου θεσμικότητας αποτέλεσαν οι Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα, για τις οποίες κυρίως γίνεται λόγος στο παρόν υποκεφάλαιο. Σε παρόμοιο επίπεδο οργάνωσης, αναπτύχθηκαν και συλλογικότητες της αριστεράς με ιδιαίτερη αναφορά στο φοιτητικό χώρο. Οι τελευταίες, αν και διατήρησαν μια συνωμοτική δομή, απευθύνθηκαν σε ευρύτερες φοιτητικές μάζες, συμμετέχοντας με αυτόν τον τρόπο στην εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών.

Η σταδιακή αυτή διαφοροποίηση από το παραδεδομένο μοντέλο οργάνωσης της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, τα «εξελικτικά» στάδια και ο οργανωτικός πλουραλισμός των συλλογικοτήτων της, συντείνουν στην αντιμετώπισή της ως ενιαίας

δυναμικής οντότητας, τα όρια της οποίας απέναντι στο αυταρχικό κράτος, αλλά και τα εσωτερικά όρια μεταξύ των οργανώσεων που τη συναποτελούν υπήρξαν διαρκώς μεταβαλλόμενα. Για παράδειγμα, στη δημιουργία των ΦΕΑ έπαιξαν ενεργό ρόλο μέλη αμιγώς παράνομων οργανώσεων, όπως ο Ρήγας:

Θυμάμαι ότι από τότε η προσπάθειά μας ήταν να στηριχτούμε κυρίως και αποφασιστικά στις νόμιμες δυνάμεις. Διότι μόνο αυτοί μπορούσαν να έρθουν σε επαφή με τη σχολή, με τη μάζα των φοιτητών και να μπορέσουν να είναι ο συνδετικός κρίκος και να κάνουν κάτι το ουσιαστικό. Στο νόμιμο. Η προσπάθειά μας ήταν αυτή. Και μάλιστα είχαμε δώσει από τότε κατεύθυνση: «φοιτητικές επιτροπές». Αυτό που αργότερα εξελίχτηκε ως «ΦΕΑ». (Αθανασίου)⁸⁰

Η αδυναμία του καθεστώτος να ποινικοποιήσει την ανένταχτη δράση φαίνεται να ήταν αντιληπτή από πολλά μέλη της κοινωνίας πολιτών, που μετά την «αποτυχία» των παραδοσιακών παράνομων οργανώσεων κινήθηκαν σε πιο άτυπους συλλογικούς σχηματισμούς και σε πιο ελεύθερες μορφές αντίστασης.

Εμείς [σ.σ. ο Ρήγας] [...], γράψαμε με τον μακαρίτη τον Κώστα (τον Κωσταράκο) το άρθρο για τις φοιτητικές συνδικαλιστικές επιτροπές (ΦΕΑ), που ουσιαστικά λέγαμε ότι αυτός ο τρόπος αντίστασης τελείωσε, αρχίζει ένας άλλος. [...] Ήτανε μια ιδέα πολύ καλή την είχε εμπνευστεί ο μακαρίτης ο Θεοδωρίδης ο Μπάμπης. [...] Του Ρήγα πρωτοβουλία ήτανε και κάποιες

⁸⁰ Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

εκδηλώσεις εντός της χούντας πολιτιστικού χαρακτήρα, για να μαζευόμαστε.
(Καούνης)⁸¹

Οι Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα (ΦΕΑ) οργανώνονται, λοιπόν, ως απόπειρα συλλογικής αντιδικτατορικής δράσης, με δημόσιο χαρακτήρα ο οποίος έδινε παράλληλα τη δυνατότητα προφύλαξης του παράνομου οργανωτικού τους ιστού. Ταυτόχρονα αποτέλεσαν το αντίπαλο δέος στον ελεγχόμενο από το καθεστώς φοιτητικό συνδικαλισμό. Σε σχέση με την υπόθεση εργασίας που τέθηκε στο εισαγωγικό κεφάλαιο, η λειτουργία των ΦΕΑ παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς το ανεπίσημο, το άτυπο του χαρακτήρα τους δεν τις εμποδίζει από το να διεκδικήσουν και να πετύχουν μια de facto νομιμοποίηση μέχρι το σημείο αντικατάστασης των διορισμένων φοιτητικών συμβουλίων και την απευθείας διαπραγμάτευση με θεσμούς όπως η πανεπιστημιακή Σύγκλητος. Σε αντιδιαστολή με οργανώσεις όπως η ΕΚΙΝ και η ΕΜΕΠ, οι οποίες εκμεταλλεύθηκαν το άνοιγμα του καθεστώτος σε πιο φιλελεύθερες πρακτικές που επέτρεψε τη δημιουργία τους, οι ΦΕΑ δημιουργούν από μόνες τους τους όρους τόσο της απονομιμοποίησης των διορισμένων φοιτητικών συλλόγων, όσο και της δικής τους ημινόμιμης λειτουργίας⁸².

Στο Πολυτεχνείο ιδιαίτερα όπου αναπτύχθηκαν πάρα πολύ οι σπουδαστικές επιτροπές αγώνα, ανέτρεψαν στην ουσία ως ηγετικά

⁸¹ Συνέντευξη με τον Καούνη Γιάννη, 2012, Φεβρουάριος, 17, Παρασκευή, Αθήνα

⁸² Για τη διαμάχη κυρίως της φοιτητικής κοινωνίας πολιτών και του ελεγχόμενου από το καθεστώς κακέκτυπου της γίνεται λόγος στο κεφάλαιο 4.4 «Κοινωνία πολιτών και αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα»

κλιμάκια τους συλλόγους που είχε κρατήσει η χούντα και τους είχε στελεχώσει, [...] με συνδικαλιστικό προσωπικό, που ήτανε πράκτορες της ασφάλειας και παρίσταναν τους προέδρους και του γραμματείς. Ήρθε κάποια στιγμή που οι φοιτητικές επιτροπές αγώνα ήταν οι πραγματικοί ηγέτες. Κι αυτοί ήταν τίποτα: ρετάλια, ρεμάλια, εξευτελισμένοι άνθρωποι στους οποίους κανείς δεν έδινε καμία σημασία. Δηλαδή απλώς τους φοβόνταν. Έτσι πήρε στα χέρια του την υπόθεση το μαζικό λαϊκό κίνημα. Με μικρές επιτροπές φοιτητικές αγώνα, οι οποίες ξεκίνησαν από πολύ πολύ απλά: Απ' το να ζητάει κάποιος απ' την ομάδα που ήξερε, την άτυπη ομάδα, που ήταν σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό παράνομη, αλλά σε ένα μεγάλο βαθμό ήταν και φανερή. Ο καθένας υποπτευότανε τι γινότανε. (Προβατάς)⁸³

Ταυτόχρονα, διατηρούν τα άτυπα χαρακτηριστικά τους, που εξασφαλίζουν σχετική ανωνυμία και ασφάλεια στους συμμετέχοντες, γεγονός που υποβοηθά την περαιτέρω μαζικοποίηση του εγχειρήματός τους. Αρχικά με σπουδαστικά αιτήματα, οι ΦΕΑ αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα καλυμμένης αντιδικτατορικής δράσης. Πράγματι, η μαζικότητα που πέτυχε η δραστηριότητα των ΦΕΑ στο πανεπιστήμιο δεν επέτρεψε την πλήρη ποινικοποίησή τους από το -κατά τα άλλα εχθρικό- καθεστώς, την ώρα που οι περισσότεροι από τους οργανωτές του εγχειρήματος δρούσαν παράνομα. Οι ΦΕΑ, λοιπόν, συνεδριάζουν παράνομα, χωρίς πολιτική καθοδήγηση και αυστηρή ιεραρχία, στα πρότυπα των «Εργατικών Επιτροπών» της Ισπανίας,⁸⁴ την περίοδο που οι περισσότερες αντιστασιακές οργανώσεις έχουν πλέον εξαρθρωθεί. Ο Άλκης Ρήγος αφηγείται σχετικά:

⁸³ Συνέντευξη με τον Προβατά Φώτη, 17, Ιούνιος, 2009, Τετάρτη, Αθήνα

⁸⁴ Μπίστης, *Προχωρώντας και αναθεωρώντας*, 150.

Δεν προσδιορίστηκε ποτέ αν ο όρος «αγώνας» [των Φοιτητικών Επιτροπών Αγώνα] αφορούσε αυστηρά εκπαιδευτικά ζητήματα ή πολιτικά. Από την αρχή βέβαια το θέμα ήταν πολιτικό. Λέγαμε “θέλουμε βιβλιοθήκη” και εννοούσαμε “να πέσει η χούντα.” Οι οργανώσεις αυτές ήταν ημι-παράνομες και λειτουργούσαν ως αντίβαρο στα διορισμένα φοιτητικά συμβούλια. Αλλά με τη φιλελευθεροποίηση γύρω στο ‘72-‘73 αναγνωρίστηκαν defacto από τις πρυτανικές αρχές που συνομιλούσαν μαζί τους.» [...] Στην ουσία η θολή νομική φυσιγνωμία των ΦΕΑ είχε ως στόχο να μπερδέψει και τους μεν και τους δε, και το καθεστώς και τα επίσημα κόμματα. (Ρήγος)⁸⁵

Ο Μπίστης, αντίστοιχα, αναφέρεται στη σταδιακή μετατόπιση του φάσματος της νομιμότητας, από τα διορισμένα φοιτητικά συμβούλια σε δυνάμεις της σπουδάζουσας κοινωνίας πολιτών, μέχρι το κινηματικό απόγειο της κατάληψης της Νομικής Σχολής:

«Η κατάληψη της φοιτητικής εξουσίας και η εκτόπιση των διορισμένων γινόταν σταδιακά, με πρώτο βήμα την εκλογή δεκαμελούς επιτροπής της Νομικής. Η θρυλική Δεκαμελής, υπόδειγμα για τις άλλες σχολές, άρχισε de facto να εκπροσωπεί τους φοιτητές και, όσο δυνάμωνε το κίνημα, να διαπραγματεύεται με τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου. Δεν ελπίζαμε να εγκρίνει το Πρωτοδικείο την προσφυγή μας και να ανατρέψει την κατάσταση. Την ανατροπή έπρεπε να την επιβάλουμε μόνοι μας, διαμορφώνοντας συσχετισμούς που δε θα μπορούσε να τους αγνοήσει η Σύγκλητος, αν ήθελε να λειτουργεί στοιχειωδώς το πανεπιστήμιο.»⁸⁶

Επιπλέον, η λειτουργία των ΦΕΑ, όπως και αυτή των Τοπικών φοιτητικών συλλόγων αλλά και νόμιμων οργανώσεων όπως η ΕΚΙΝ επέτρεψε τη συνεργασία μεταξύ μελών παράνομων οργανώσεων και νέων φορέων της κοινωνίας πολιτών που διείδαν την

⁸⁵ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

⁸⁶ Μπίστης, *Προχωρώντας και αναθεωρώντας*, 171.

ευκαιρία που παρουσιαζόταν με τη φιλελευθεροποίηση. Το ίδιο ίσχυε και στην περίπτωση της δεκαμελούς επιτροπής της Νομικής Σχολής, για την οποία κάνει λόγο το προηγούμενο απόσπασμα και η οποία συναποτελούνταν από μέλη που ανήκαν στα δύο κομμουνιστικά κόμματα, αλλά και ανένταχτους.⁸⁷

Υπήρξε, δηλαδή, στα πλαίσια αυτά μια θεσμική, οργανωτική και πρακτική ώσμωση που επέφερε - με σχετική ασφάλεια - τη μαζικοποίηση του αντιστασιακού κινήματος και την αποστασιοποίηση από πρακτικές του παρελθόντος. Όπως το θέτει ο Ανδρεάδης, «λόγω της τρομοκρατίας, της έλλειψης πληροφόρησης και του - απαραίτητου - συνωμοτισμού της πρώτης φάσης, οι περισσότεροι νέοι και νέες που μπήκαν στο μαζικό κίνημα στις αρχές της δεκαετίας του '70 αγνοούσαν περίπου ποιοι ήταν και τι πίστευαν οι - το πολύ κατά μια δεκαετία μεγαλύτεροι - αντιστασιακοί της πρώτης περιόδου, που ήταν προϊόντα των προδικτατορικών μαζικών αγώνων.»⁸⁸

Αν οι οργανωμένοι συνέβαλαν με τις πολιτικές επεξεργασίες τους και την αντιστασιακή τους πείρα, η μεγάλη μάζα των ανένταχτων αντιστασιακών διαμόρφωσε τη νέα άτυπη ταυτότητα της κοινωνίας πολιτών. Η επώνυμη, προσωπική, πολιτική θέση, προερχόμενη από την ιδιωτική σφαίρα, παίρνει πλέον δημόσιο χαρακτήρα και μετατοπίζει το πεδίο λειτουργίας της κοινωνίας πολιτών διευρύνοντάς το στο χώρο που πρωτύτερα καταλάμβανε ο ιδιωτικός βίος:

⁸⁷ Στο ίδιο., 174.

⁸⁸ Ανδρεάδης, *Η αντίσταση της μνήμης. Κίνημα 20 Οκτωβρίου*, 56.

Νομίζω ότι αυτό που έπαιξε τον μεγαλύτερο ρόλο στη μαζικοποίηση ήταν η αντιδικτατορική διάχυτη διάθεση του μεγάλου τμήματος των φοιτητών η οποία δεν εκφραζόταν οργανωμένα. Γι' αυτό και η λειτουργία των ΦΕΑ [ήταν πετυχημένη]: ήταν όλοι εκεί ως ανένταχτοι. Ακόμη και οι οργανωμένοι που συμμετείχαν δεν εμφανιζόντουσαν ως τέτοιοι, [αλλά απλώς] ως αντιδικτατορικοί φοιτητές που δρούσαν δημόσια. Δρω με το όνομά μου. Δηλαδή είναι η πολιτική ανυπακοή στον υπέρτατο βαθμό της. Ναι, αναλαμβάνω την ευθύνη! (Ρήγος)⁸⁹

Τα νέα αυτά δεδομένα, δεν είχαν προβλεφθεί από το χουντικό νομοθέτη, αλλά και σε ένα βαθμό ούτε από τις παραδοσιακές κομματικές δυνάμεις, γεγονός που δημιούργησε τις συνθήκες για μια γενικευμένη μαζική τάση αμφισβήτησης, το απόγειο της οποίας ήταν η φοιτητική εξέγερση.

Πέρα από τις ΦΕΑ και τις ταχύτατες δομικές διεργασίες στο φοιτητικό χώρο, οργανώσεις κυρίως μαοϊκού ή τροτσκιστικού προσανατολισμού όπως το Ε.Κ.Κ.Ε. και το μαζικό του όργανο, η ΑΑΣΠΕ, η Αναγέννηση, η οργάνωση Μαχητής, η Ο.Κ.Δ.Ε. κ.α. απέκτησαν μια αξιοσημείωτη μαζικότητα, εξαιτίας, εν πολλοίς, της απόπειράς τους να συνδυάσουν την παράνομη και την ημινόμιμη δράση.⁹⁰ Ένα χαρακτηριστικό δείγμα συλλογικότητας με παράνομη μεν φυσιογνωμία, αλλά ταυτόχρονα με πολύ ρευστή οργανωτική υπόσταση αποτελεί η οργάνωση «Ανώνυμοι», που μόνο μετά την πτώση της χούντας μετονομάστηκε σε Σοσιαλιστική Επαναστατική Πάλη (ΣΕΠ).⁹¹ Το ίδιο το όνομα

⁸⁹ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

⁹⁰ Ανδρεάδης, *Η αντίσταση της μνήμης. Κίνημα 20 Οκτωβρίου*, 56.

⁹¹ βλ. σχετικά Γάτος, *Πολυτεχνείο '73, Ρεπορτάζ με την Ιστορία. Οι μαρτυρίες, οι φοιτητικές αντιδικτατορικές οργανώσεις, τα ντοκουμέντα των οργανώσεων*, 110,11.

(ή μάλλον η απουσία αυτού) της συλλογικότητας μαρτυρά μια οριακή κατάσταση ανάμεσα στη συνωμοτικότητα και τη χαλάρωση των τυπικών γνωρισμάτων της παράνομης κοινωνίας πολιτών, γεγονός που ευθύνεται και για κάποιες γλαφυρές περιγραφές όπως αυτή του Δαφέρμου: «Αργότερα ήρθα σε επαφή με μια αριστεριστική οργάνωση – ποτέ δεν έμαθα το όνομά της – της οποίας το κύριο μέλημα ήταν ο υπερσυνωμοτισμός. Δίχως να κάνουμε απολύτως τίποτα, έπρεπε να υπερπροσέχουμε. Συζητούσαμε κυρίως για τα μέτρα ασφάλειας, για τη μελλοντική μας δράση.»⁹²

Έχει ήδη αναφερθεί πως, παρά τη διάχυση πολλών μελών παράνομων κλειστών συλλογικοτήτων - κυρίως των νεολαιών - σε πιο αφανείς, οι παραδοσιακές αριστερές δυνάμεις έβλεπαν μέχρι το τέλος επιφυλακτικά την πιο ανοιχτή δράση.⁹³ Χαρακτηριστική ως προς αυτό υπήρξε η στάση του ΚΚΕ, όταν η μαζική ένταξη στα πιο άτυπα πλαίσια οργανώσεων όπως οι Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα ήταν στο απόγειό της και ο φοιτητικός συνδικαλισμός είχε εκ των πραγμάτων αντικαταστήσει τον κλειστό χαρακτήρα των συλλογικοτήτων υψηλού επιπέδου οργάνωσης. Ήταν τότε που το Κομμουνιστικό Κόμμα έκρινε απαραίτητη την αποχώρηση των μελών του από τις ΦΕΑ, ώστε να συγκροτήσουν την «Αντιδικτατορική ΕΦΕΕ», απόφαση που ουσιαστικά ακυρώθηκε από τη συγκυρία και απαξιώθηκε από το μεγάλο σώμα των φοιτητών.⁹⁴

⁹² Ολύμπιος Δαφέρμος, *Από την ελπίδα στην απόγνωση 1973-2013* (Αθήνα: Γαβριηλίδης, 2013), 17,18.

⁹³ Βλ. σχετικά και στο προηγούμενο υποκεφάλαιο για τη στάση των δύο κομμουνιστικών κομμάτων απέναντι στη φοιτητική εξέγερση του Πολυτεχνείου.

⁹⁴ Μπίστης, *Προχωρώντας και αναθεωρώντας*, 184.

Συνοψίζοντας, οι παράνομες οργανώσεις που εξετάστηκαν στις προηγούμενες σελίδες λειτούργησαν σε διαφορετικά επίπεδα οργάνωσης, σταδιακά μετατοπιζόμενες προς πιο άτυπες μορφές αντίστασης. Εκείνες από τις παράνομες οργανώσεις που λειτούργησαν με συγκριτικά χαμηλότερα επίπεδα οργάνωσης βρέθηκαν πιο κοντά στη μαζική δραστηριότητα που άρχισε να εμφανίζεται στον πανεπιστημιακό χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο, η συνωμοτικότητα και η ιεραρχική δομή, χωρίς να εγκαταλείπονται πλήρως, χάνουν τη σημασία τους ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την αντιδικτατορική δράση. Η σημασία αυτού του μετασχηματισμού για την υπόθεση εργασίας μας έγκειται στο ότι διαφαίνεται πως η τάση προς πιο έμμεσες, συχνά νόμιμες και τελικά πιο άτυπες μορφές δράσης δεν εμφανίστηκε ξαφνικά, ούτε ως μια εξέλιξη άσχετη με τα πράγματα της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών. Σε κάθε περίπτωση, οι έμμεσες και νόμιμες μορφές αντίστασης επηρέασαν σε ένα βαθμό ακόμη και τις πιο τυπικές, τις παράνομες, ιεραρχικές και συνωμοτικές συλλογικότητες, με τρόπο ώστε να διαφαίνεται πως η τάση προς πιο άτυπες εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών επηρέασε το σύνολο του φάσματός της και πως η ίδια τάση «παρακολουθούσε» την αποχώρηση του κράτους των συνταγματαρχών από τη δημόσια σφαίρα.

Το επόμενο κεφάλαιο πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία πολιτών επιχείρησε να ξεπεράσει το ασφυκτικό κατασταλτικό πλαίσιο, αποδίδοντας σε άτυπους συλλογικούς σχηματισμούς θεσμική υπόσταση, δημιουργώντας, δηλαδή, ομάδες με νόμιμη δραστηριότητα και καλυμμένη αντιδικτατορική δάση. Η ύπαρξη των νόμιμων συλλογικοτήτων που εξετάζονται στη συνέχεια δεν αποτελεί μηχανιστική διαδικασία. Για παράδειγμα, οι ΕΚΙΝ και ΕΜΕΠ προηγούνται χρονικά των εξελίξεων στο φοιτητικό

χώρο και μπορούν να νοηθούν ως ένα από τα στάδια μιας μη γραμμικής εξέλιξης της κοινωνίας πολιτών.

4.3 Νόμιμες Συλλογικότητες

Το Φεβρουάριο του 1972 ο γνωστός πολιτικός και ακαδημαϊκός Κρίστοφερ Μόνταγκιου Γούντχουζ, ειδικός σε θέματα που αφορούσαν την ελληνική πολιτική δήλωνε στον «Observer» ότι «στην Ελλάδα πολύ δύσκολα [...] διαβλέπει κανείς τη σπίθα της εξέγερσης στους ηλικιακά μεγαλύτερους, κι ακόμη δυσκολότερα στη νεολαία».⁹⁵ Από το παραπάνω απόσπασμα γίνεται σαφές πως παρά την ιστορική «επιλογή» του καθεστώτος να περάσει στην «ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση» ανοίγοντας, όπως αποδείχθηκε, διαύλους για αντίσταση, αυτοί δεν ήταν εύκολα ορατοί εκείνη την εποχή.⁹⁶

⁹⁵ C.M. Woodhouse, "What Greks think about Greece," *Observer* 13 Φεβρουαρίου, 1972· Παρατίθεται στο Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, 239.

⁹⁶ Ο όρος «επιλογή» εδώ παρατίθεται εντός εισαγωγικών, καθώς η φιλελευθεροποίηση δεν υπήρξε μια εσκεμμένη από την πλευρά του καθεστώτος αποχώρηση από μέρος της δημόσιας σφαίρας, αλλά μια αναγκαστική υποχώρηση κάτω από το βάρος της διεθνούς κοινής γνώμης – επηρεασμένης από τις απολογίες μελών των παράνομων οργανώσεων και τις καταγγελίες για βασανιστήρια – αλλά και των ίδιων των εξαγγελιών των δικτατόρων. Το καθεστώς προκειμένου να αποφύγει μια έκρηξη στο εσωτερικό ή την πλήρη απομόνωσή του στο εξωτερικό αναγκάστηκε να παραχωρήσει κάποιες ελευθερίες με σκοπό την εκτόνωση της διεθνούς και εγχώριας κατακραυγής. Ο ρόλος των αντιστασιακών οργανώσεων της πρώτης περιόδου υπήρξε προς αυτή την κατεύθυνση καθοριστικός.

Το οξύμωρο έγκειται στο ότι πολλές συλλογικότητες που πρωτοστάτησαν σε αυτή τη διαδικασία ήταν νόμιμες και άρα λειτουργούσαν ανοιχτά, υπό κοινή θέα, σε αντίθεση με τις κλειστές συνωμοτικές οργανώσεις της προηγούμενης περιόδου.

Τα μέλη της κοινωνίας πολιτών, σε αυτή τη φάση, αξιοποίησαν τα όρια που άφηνε η υποχώρηση του καθεστώτος από μέρος της δημόσιας σφαίρας και αντί να κρύβονται «στο σκοτάδι» της παρανομίας προσάρμοσαν το αντιστασιακό τους ρεπερτόριο «στο φως» της νόμιμης – πλην έμμεσης – αντίστασης, για την οποία γίνεται λόγος στις σελίδες που ακολουθούν.

Αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η «χρυσή εποχή» της ενδοδικτατορικής ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Η άρση της λογοκρισίας, οι μαζικές πολιτιστικές συγκεντρώσεις, ο εκδοτικός οργανισμός και φυσικά η λειτουργία νόμιμων οργανώσεων όπως η ΕΚΙΝ, η ΕΜΕΠ και οι Τοπικοί φοιτητικοί Σύλλογοι, μετασηματίζουν την ελληνική κοινωνία πολιτών τόσο, ώστε να προσιδιάζει σε μία που δραστηριοποιείται σε δημοκρατικό καθεστώς. Βέβαια, ακόμη και υπό αυτές τις συνθήκες δε θα ήταν δυνατόν για μια συλλογικότητα να αντιπολιτεύεται τους απρλιλιανούς πραξικοπηματίες με τρόπο άμεσο. Αυτό, άλλωστε, το έκαναν οι παράνομες οργανώσεις όλο το προηγούμενο διάστημα, χωρίς κλονίσουν το καθεστώς με τον τρόπο που θα επιθυμούσαν. Ο νέος τύπος οργάνωσης, η νόμιμη ή ημι-νόμιμη, μαζική δραστηριότητα που προέβαλε το πολιτιστικό σκέλος αποκρύπτοντας το πολιτικό και επικαλούνταν τη νομιμότητα, προστατεύοντας τα παράνομα μέλη της κοινωνίας πολιτών, ανήκει σε μια νέα γενιά αντιστασιακών.

Κάποιοι μελετητές κάνουν εκτενή λόγο για τις έντονες διαφορές της πρώτης με τη δεύτερη γενιά αντιστασιακών προτείνοντας μια ερμηνεία που αποδίδει αυτή τη

διαφοροποίηση στην αλλαγή της φυσιογνωμίας, αλλά και της ψυχοσύνθεσης, ανάμεσά τους.⁹⁷ Δίνεται λοιπόν ιδιαίτερο βάρος στο μετεμφυλιακό «τραύμα» που έφερε η γενιά της Νεολαίας Λαμπράκη σε αντιδιαστολή με μια νέα γενιά αντιστασιακών που ένιωθαν την ανάγκη να «σκοτώσουν» τους προκατόχους τους και να επιβάλουν δυναμικά τη δική τους παρουσία ως αυτόνομη οντότητα».⁹⁸ Ενώ η διάσταση αυτή είναι εν πολλοίς αληθινή, δεν εξηγεί επαρκώς την ριζική αλλαγή του κινηματικού ρεπερτορίου, της οργανωτικής δομής, της νομικής υπόστασης και της υιοθέτησης μαζικών και ριζοσπαστικών χαρακτηριστικών της ελληνικής ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Και, ενώ σωστά ο Κορνέτης αναδεικνύει τις μεγάλες διαφορές ανάμεσα στη «γενιά του Ζ», όπως την ονομάζει, και στη γενιά του Πολυτεχνείου, αυτές δε θα πρέπει να νοηθούν ως αιτιακός παράγοντας της φοιτητικής εξέγερσης.⁹⁹

Οι αιτίες για τη μαζικοποίηση, τη ριζοσπαστικοποίηση και την έκφραση του φοιτητικού κινήματος πρέπει, θεωρούμε, να αναζητηθούν σε ένα μέσο-επίπεδο ανάλυσης. Η υπαρκτή γενεαλογική, ψυχολογική ή πολιτιστική διάσταση της αμφισβήτησης παλαιότερων πρακτικών και δομών δεν απαντά στο πώς και πού βρέθηκε ο «χώρος» για την έκφρασή της, εντός της πραγματικότητας του αυταρχικού κράτους της 21^{ης} Απριλίου.¹⁰⁰ Ενώ, δηλαδή, κάθε γενιά έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, που την

⁹⁷ Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, 58 - 65.

⁹⁸ Στο ίδιο., 211, 12.

⁹⁹ Στο ίδιο., 59-65.

¹⁰⁰ Για την έννοια του «χώρου» στο θεωρητικό πλαίσιο της διατριβής βλ. το εισαγωγικό κεφάλαιο

διαφοροποιούν λιγότερο ή περισσότερο από την προηγούμενη, αυτό από μόνο του δεν εγγυάται ούτε την ανάδυση μιας δυναμικής κοινωνίας πολιτών ή ενός εύρωστου κινήματος ούτε την ηγεμονική επικράτηση των χαρακτηριστικών αυτών στις παραπάνω δομές. Το αν και σε ποιο βαθμό μια γενιά με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά θα ανταποκριθεί στις προκλήσεις της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας και θα μπορέσει να μπολιάσει με το ιδιαίτερο ταυτοτικό της βάρος την κοινωνία πολιτών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το αν θα κατορθώσει να βρει το «χώρο» να το πράξει. Υπό το θεωρητικό μας πλαίσιο, στη δημιουργία του απαραίτητου αυτού χώρου συντελεί ολόκληρη η κοινωνία πολιτών, τυπική και άτυπη, παλιότερη και νεότερη.

Το παρόν κεφάλαιο πραγματεύεται τις απόπειρες νόμιμης διεκδίκησης από τμήματα της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών. Η σημασία της νόμιμης υπόστασης αναφορικά με τα παραπάνω έγκειται στο ότι αυτή υπήρξε υπεύθυνη τόσο για τη σταδιακή μαζικοποίηση, όσο και για τη ριζοσπαστικοποίηση των αξιώσεων προς το αυταρχικό κράτος. Όπως έχει πολλές φορές επισημανθεί, τόσο η «αποτυχία» των παραδοσιακών παράνομων σχημάτων αντίστασης, όσο και το άνοιγμα του καθεστώτος σε πιο φιλελεύθερες πολιτικές, άφησαν ένα κενό προς εκμετάλλευση εντός του πεδίου δράσης της κοινωνίας πολιτών. Η διάσταση αυτή του «χώρου» στο δημόσιο βίο αποτελεί κρίσιμο στοιχείο για την κατανόηση της αλλαγής φυσιογνωμίας της ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Ο ρόλος του «ελεύθερου χώρου» σε συλλογικότητες και κινήματα, για τον οποίο έχει γίνει λόγος στο εισαγωγικό κεφάλαιο, έχει αναλυθεί τόσο υπό δημοκρατική

διακυβέρνηση, όσο και σε αυταρχικά καθεστώτα.¹⁰¹ Με την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, επιτρέποντας τη νόμιμη λειτουργία κάποιων συλλογικοτήτων και υποσχόμενο ελεύθερες εκλογές, αρχικά στον πανεπιστημιακό χώρο, το καθεστώς υποχωρώντας επέτρεψε στην κοινωνία πολιτών να ανακαταλάβει μέρος της δημόσιας σφαίρας. Μια εκκολαπτόμενη γενιά εκφάνσεων της ελληνικής κοινωνίας πολιτών βρήκε το βηματισμό της εντός αυτών των πλαισίων, στα οποία διαμόρφωσε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και εξέφρασε την ψυχολογική και πολιτιστική διαφοροποίησή της από την προηγούμενη.

Η έμφαση λοιπόν δίνεται στη νόμιμη διεκδίκηση, η οποία «θεσμοποίησε» άτυπα – μέχρι εκείνη τη στιγμή – τμήματα της κοινωνίας πολιτών και επέτρεψε τη μαζικοποίηση και ριζοσπαστικοποίησή τους. Με άλλα λόγια, η υπόθεση της διατριβής, πως η κρατική διείσδυση είναι αντιστρόφως ανάλογη της θεσμικότητας της κοινωνίας πολιτών επιβεβαιώνεται και από την αντίστροφη διαδικασία, αυτή της κρατικής υποχώρησης, της απεμπλοκής από μέρος της δημόσιας σφαίρας, διαδικασία κατά την οποία άτυποι σχηματισμοί με έμμεση αντιστασιακή δράση που είχαν αναπτυχθεί την περίοδο της έντονης κρατικής εμπλοκής, είτε απέκτησαν νομική υπόσταση (ΕΚΙΝ, ΕΜΕΠ, και

¹⁰¹ Για τον «ελεύθερο χώρο» σε Δυτικές Δημοκρατίες βλ. Aldon D. Morris, *The origins of the civil rights movement : Black communities organizing for change* (New York, London: Free Press ; Collier Macmillan, 1984)· Leila J. Rupp και Verta A. Taylor, *Survival in the doldrums : the American women's rights movement, 1945 to the 1960s* (New York: Oxford University Press, 1987)· Eric L. Hirsch, *Urban revolt : ethnic politics in the nineteenth-century Chicago labor movement* (Berkeley: University of California Press, 1990). και σε αυταρχικά καθεστώτα Johnston, στο *Repression and Mobilization: Hank Johnston, States and social movements, Political sociology series* (Cambridge, UK ; Malden, MA: Polity, 2011).

μικρότερες συλλογικότητες), είτε αναγνωρίστηκαν de facto ως θεσμικοί συνομιλητές του καθεστώτος (ΦΕΑ, επιτροπές πανεπιστημιακών σχολών, διασχολικό φοιτητικό όργανο κτλ.).¹⁰² Η συγκριτικά ασφαλέστερη λειτουργία στα πλαίσια αυτών των συλλογικοτήτων επέτρεψε την πλαισίωσή τους από μια κρίσιμη μάζα πολιτών, διαδικασία που επέφερε, όπως θα φανεί στις επόμενες σελίδες, μια ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων.

Υπό αυτή την οπτική, η πολιτιστική ή γενεαλογική ταυτότητα με την οποία μέρος της κοινωνίας πολιτών, αλλά και το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, εκφράστηκαν ιστορικά και όντως χρησιμοποίησαν προς τους σκοπούς τους, αποτελεί το περίβλημα μιας δομικής ανακατάταξης στη δημόσια σφαίρα. Άλλωστε, μια ταυτοτική «απομάκρυνση» από το εμφυλιακό «τραύμα» της αριστεράς μπορεί να υποστηριχθεί πως είχε συντελεστεί ήδη στη δεκαετία του '60, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη Νεολαία Λαμπράκη, μια ιδιαίτερα «ανοιχτή» και μαζική συλλογικότητα, η οποία υιοθέτησε καινοτόμα πολιτιστικά εργαλεία και μια σχετικά αυτόνομη στάση απέναντι στα κόμματα της αριστεράς, αμφισβητώντας ταυτόχρονα την ιεραρχική δομή που τα χαρακτήριζε.¹⁰³ Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, πού ακριβώς και με ποια κριτήρια τοποθετείται εκείνο το σημείο τομής, μετά το οποίο μια «γενιά» διαφοροποιείται τόσο από την προηγούμενη, ώστε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της να επηρεάζουν της δομική της συγκρότηση και την κινηματική της φυσιογνωμία;

¹⁰² Βλ. σχετικά στο προηγούμενο υποκεφάλαιο.

¹⁰³ Για μια ενδελεχή ανάλυση της ΔΝΛ βλ. Παπαθανασίου, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960. Αρχαικές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*. καθώς και το κεφάλαιο 2, Η προδικτατορική κοινωνία πολιτών

Στην ανάδειξη του «χώρου» ως παράγοντα για την αλλαγή φυσιογνωμίας της κοινωνίας πολιτών συνηγορούν κάποια στοιχεία που αφορούν τις παράνομες οργανώσεις της πρώτης περιόδου της δικτατορίας (1967-1969): Κατ' αρχάς, ότι πολλά από τα μέλη τους ενεπλάκησαν ενεργά στα νέα πλαίσια που πρόσφερε η νόμιμη δράση, επιτρέποντας μια ώσμωση μεταξύ συλλογικοτήτων της κοινωνίας πολιτών με διαφορετική νομική/θεσμική και οργανωτική φυσιογνωμία. Ένας αυστηρός λοιπόν διαχωρισμός σε επίπεδο γενεών κρίνεται ανεπαρκής και για αυτόν τον πρόσθετο λόγο: Ότι πολλά μέλη των «ανοιχτών» συλλογικοτήτων της ΕΚΙΝ και των Τοπικών Φοιτητικών Συλλόγων, ή της «γηραιότερης» ΕΜΕΠ ήταν παράλληλα μέλη – συχνά με ηγετικό ρόλο – των παράνομων οργανώσεων του Ρήγα, της ΚΝΕ ή της Δ.Α. ή ακόμα και της προδικτατορικής ΔΝΛ.

Άλλωστε, το Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα είχε αναμφίβολα επηρεαστεί από τη δράση και τη ρητορική αυτής της «πρώτης γενιάς» αντιστασιακών οργανώσεων. Επιπλέον, σε δομικό επίπεδο, οι φαινομενικά «άκαρπες» απόπειρες των παράνομων οργανώσεων απέδωσαν τα μέγιστα σε αυτή την αποχώρηση του κράτους από τη δημόσια σφαίρα, καθώς η - ευρωπαϊκή κυρίως – κοινή γνώμη, επηρεασμένη από τις μαρτυρίες για τα βασανιστήρια των αγωνιστών της πρώτης περιόδου, είχε δημιουργήσει ένα πολύ αρνητικό περιβάλλον για το καθεστώς στο εξωτερικό και είχε οδηγήσει στη διεθνή απομόνωση της Ελλάδας. Υπό αυτές τις συνθήκες το καθεστώς δεν επέλεξε, αλλά αναγκάστηκε να αλλάξει το μείγμα της πολιτικής του. Με άλλα λόγια, ο επαναπροσδιορισμός της στάσης του αυταρχικού καθεστώτος δεν ήταν έργο μίας μόνο γενιάς αντιστασιακών, αλλά της ελληνικής κοινωνίας πολιτών διαχρονικά και στο σύνολό

της, η οποία «έφτιαξε» το χώρο για να εκφραστεί με πολιτικούς και φυσικά με γενεαλογικούς όρους.

Κάποια στιγμή η χούντα επέτρεψε τον συνδικαλισμό. Η χούντα πάντα είχε ένα πρόβλημα νομιμοποίησης στην Ευρώπη. Έπρεπε να κάνει κάποια βήματα φιλελευθεροποίησης γιατί υπήρχε η πίεση από τον εξωτερικό παράγοντα. Ο οποίος εξωτερικός παράγοντας πιεζόταν από τα στοιχεία που συνέλεγε από την ελληνική κοινωνία. (Ρήγος)¹⁰⁴

Συνοψίζοντας, η σύγκρουση ανάμεσα στο κράτος των Συνταγματαρχών και την ελληνική κοινωνία πολιτών είχε πολλαπλά στάδια και διενεργήθηκε σε πολλαπλά πεδία. Η ελαστικότητα που επέδειξε η κοινωνία πολιτών σε επίπεδο οργάνωσης, θεσμικής υπόστασης και αντιστασιακών μέσων δεν έγινε αντιληπτή τη στιγμή που πραγματοποιούνταν. Η αθροιστική διάσταση της συλλογικής δράσης, ο ταυτοτικός μετασχηματισμός των συλλογικοτήτων είναι συχνά διαδικασίες αόρατες για τον συγχρονικό παρατηρητή, όπως ακριβώς και για τις δυνάμεις ασφαλείας του αυταρχικού καθεστώτος. Αυτή τη συνθήκη εκμεταλλεύτηκαν συνειδητά μέλη της ελληνικής κοινωνίας πολιτών, που όντως διαφοροποιούνταν από προγενέστερες συλλογικότητες σε γενεαλογικό και πολιτιστικό επίπεδο. Τούτων λεχθέντων, η πολιτιστική και γενεαλογική αναπλαισίωση των δομικών ανακατατάξεων στη δημόσια σφαίρα έχει τη σημασία της στην περαιτέρω διάχυση και μαζικοποίηση της αντιστασιακής δράσης της κοινωνίας

¹⁰⁴ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

πολιτών. Δεν αποτελεί όμως αιτιακό παράγοντα για την ταυτοτική μετεξέλιξη της κοινωνίας πολιτών, αλλά μάλλον προϊόν της. Αντίθετα, οι νόμιμες συλλογικότητες, όπως περιγράφεται στη συνέχεια, υπήρξαν σταθμός στην μετεξέλιξη της φυσιογνωμίας της κοινωνίας πολιτών και του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος.

4.3.1. Νόμιμες Συλλογικότητες Υψηλού Επιπέδου Οργάνωσης

Οργανώσεις όπως η Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων (EKIN), η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ) ή οι λιγότερο γνωστές «Παναρμόνια» και «Χριστιανική Δημοκρατία» ανήκουν σε εκείνες τις συλλογικότητες της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών που συνδυάζουν δύο χαρακτηριστικά: Τη νόμιμη υπόσταση και το υψηλό επίπεδο οργάνωσης.¹⁰⁵ Το δεύτερο χαρακτηριστικό τους προκύπτει από τη σύγκρισή τους με άλλες νόμιμες συλλογικότητες, όπως οι Τοπικοί Φοιτητικοί Σύλλογοι ή οι ομάδες που σχηματίστηκαν γύρω από εκδοτικά, κυρίως, εγχειρήματα, οι οποίες υπήρξαν οργανωτικά πιο χαλαρές και συχνά θεσμικά μη κατοχυρωμένες.¹⁰⁶ Εκτενέστερος λόγος θα γίνει για την EKIN, καθώς η οργάνωση αποτέλεσε ορόσημο στον αντιδικτατορικό αγώνα, ως μαζικός χώρος συνάντησης αντιδικτατορικών δυνάμεων και – το πιο σημαντικό – γέφυρα ανάμεσα στην πρώτη περίοδο της παράνομης συνωμοτικής δραστηριότητας και του Αντιδικτατορικού Φοιτητικού Κινήματος.

¹⁰⁵ Πρόκειται δηλαδή για νομικά αναγνωρισμένες συλλογικότητες συνήθως με καταστατικό και βιβλίο μελών. Για την EKIN βλ. Παναγιώτης Κανελλάκης, "Τω καιρώ εκείνω," στο *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η EKIN και οι καταλήψεις της Νομικής*, επιμ. Γιώργος Α. Βερνίκος (Αθήνα: Καστανιώτη, 2003), 182 - 96.

¹⁰⁶ Ο ρόλος των Τοπικών Φοιτητικών Συλλόγων αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο.

Μικρότερες ομάδες που είτε προϋπήρχαν του πραξικοπήματος με οργανωμένη μορφή, όπως η Χριστιανική Δημοκρατία, είτε δημιουργήθηκαν ως νόμιμες μετωπικές οργανωμένων παράνομων συλλογικοτήτων, όπως η Παναρμόνια, έδρασαν νόμιμα, στο πλαίσιο που σχηματιζόταν με την υποχώρηση του καθεστώτος από μέρος της δημόσιας σφαίρας. Ενδεικτικό της νόμιμης αντιδικτατορικής της πρακτικής είναι πως ήδη από το 1968, η Χριστιανική Δημοκρατία έσπευσε να «εκφράσει της αντίθεσή της στη δικτατορία φανερά, με νόμιμο τρόπο και σε ευρεία κλίμακα. Τη δυνατότητα αυτή τους δίνει ο ελεύθερος διάλογος που είχε εξαγγείλει ο Πρωθυπουργός της Γεώργιος Παπαδόπουλος, σχετικά με το Νέο Σύνταγμα της χώρας.»¹⁰⁷ Βέβαια, η νόμιμη εφημερίδα της Οργάνωσης, «Χριστιανική», τάχθηκε ξεκάθαρα ενάντια στο καθεστώς, όταν οι συνθήκες το επέτρεψαν, τον Μάρτιο του 1972.¹⁰⁸ Μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και την άνοδο του Ιωαννίδη, η νόμιμη λειτουργία των οργανώσεων και η κυκλοφορία των εφημερίδων τους κατέστη και πάλι παράνομη. Την ίδια τύχη είχε και η οργάνωση Παναρμόνια, νόμιμη μετωπική συλλογικότητα της νεολαίας ΠΑΚ εσωτερικού, που λειτουργούσε από το 1971 χρησιμοποιώντας πολιτιστικά γεγονότα ως προκάλυμμα της πολιτικής της δραστηριότητας.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Ανδρέας Χ. Αργυρόπουλος, *Χριστιανοί και πολιτική δράση κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974)* (Αθήνα: Ψηφίδα, 2004), 56· για τη δράση της Χριστιανικής Δημοκρατίας βλ. και Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, *Κοινωνικοπολιτικά βιώματα μιας εικοσιπενταετίας* (Αθήνα: ιδιωτική έκδοση, 2013).

¹⁰⁸ Αργυρόπουλος, *Χριστιανοί και πολιτική δράση κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974)*, 74.

¹⁰⁹ Γάτος, *Πολυτεχνείο '73, Ρεπορτάζ με την Ιστορία. Οι μαρτυρίες, οι φοιτητικές αντιδικτατορικές οργανώσεις, τα ντοκουμέντα των οργανώσεων*, 96.

Η ίδρυση νόμιμων συλλόγων με σημαντικότερο αυτόν της ΕΚΙΝ το 1970 ήρθε σε μια συγκυρία κατά την οποία η δραστηριότητα των παράνομων οργανώσεων είχε ατονήσει και πολλά από τα μέλη της είχαν φυλακιστεί ή εξοριστεί. Έχει υποστηριχθεί πως η ίδια η αποτυχία των συνωμοτικών οργανώσεων να προκαλέσουν ουσιαστικά το καθεστώς υπήρξε το έναυσμα για τη δημιουργία άτυπων συλλογικοτήτων και την πολιτιστική διάχυση της αντίστασης και ότι η εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών προς αυτή την κατεύθυνση αποτέλεσε απόπειρα αναζήτησης των αιτίων της αποτυχίας.¹¹⁰

Σχετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αφήγηση του Νίκου Μανιού για της σκέψεις εντός της παράνομης και μάλιστα ένοπλης οργάνωσης στην οποία συμμετείχε (Κίνημα 20^{ης} Οκτώβρη):

Στην δική μας την ανάλυση χωρούσε η τακτική οργανώσεων όπως η ΕΚΙΝ. Διότι η δράση ήταν καθαρά αντιδικτατορική. Δεν έθετε πλαίσια δεν έβαζε στρατηγικούς στόχους με την έννοια της διακήρυξης. Εμείς [βέβαια] δεν πηγαίναμε [στις εκδηλώσεις] διότι γινόταν καταγραφή των ανθρώπων, παρακολουθήσεις και λοιπά.[...] Εκτιμώντας και αυτή τη δράση και τη δράση των τοπικών φοιτητικών συλλόγων και το προς τα πού πήγαινε η κοινωνική αντιπαράθεση, είχαμε ήδη αποφασίσει ότι η βόμβα που βάλαμε στην Κατεχάκη, ή θα ήταν η τελευταία ή η προτελευταία. [Είχαμε αποφασίσει ότι] αυτή η μορφή του ένοπλου αγώνα είχε φτάσει μέχρι εδώ. Θα βγούμε και θα μπούμε μέσα στο κίνημα των φοιτητών το μαζικό. Αυτό ήταν απόφαση. [...] Το αποφασίσαμε για πολύ πρακτικούς λόγους. Ο βασικότερος λόγος είναι ότι δε μπορείς να κάνεις εξάπλωση οργάνωσης. Λόγω καταστολής και επειδή [ο τρόπος αντίστασης] ήταν για την εποχή του πολύ προωθημένος. Δεν

¹¹⁰ Δ. Νικολάου, "Για την ιστορία του φοιτητικού κινήματος επί δικτατορίας," *Πολίτης*, 1979, 51.

προχωρούσε γιατί υπήρχε και ένας φόβος που δε μπορούμε να τον αγνοούμε.
(Μανιός)¹¹¹

Από το παραπάνω προκύπτει πως για τα μέλη των παράνομων οργανώσεων, ακόμη και για εκείνα που προέκριναν τις δυναμικές ενέργειες ως τον ενδεδειγμένο τρόπο αντίστασης στο καθεστώς, κατέστη προφανές πως ο πρώτος κύκλος της συνωμοτικής οργάνωσης και δράσης είχε κλείσει. Οι δυναμικές ενέργειες δεν είχαν καταφέρει το πλήγμα που θα επιθυμούσαν στο καθεστώς και δεν είχαν συνεγείρει τους πολίτες σε ενεργή αντίσταση. Με πρακτικό πνεύμα, το ιδρυτικό μέλος της ΕΚΙΝ, Γιώργος Βερνίκος, εξηγεί:

Με το που ήλθε η χούντα λίγο πολύ ξεκλήρισε όλη την προηγούμενη γενιά στελεχών. Άρα έπρεπε να γεννηθεί μια καινούρια γενιά στελεχών. Η δική μου η περίπτωση και της ηλικίας μου είναι ακριβώς η περίπτωση της νέας γενιάς στελεχών γιατί η προηγούμενη είχε ξεκληριστεί. Γιατί χτυπήθηκε πιο πολύ. [...] Για να μπορέσεις να αξιοποιήσεις τα όρια της χούντας, θα έπρεπε να φτάσεις σε κάποιο σημείο αναγνωρισιμότητας, το οποίο θα μπορούσες να το φτάσεις μόνο αν ήσουν καινούριος. Αν ήσουν ήδη σεσημασμένος δε μπορούσες να φτάσεις σε αυτό το σημείο σε χτυπούσαν αμέσως. (Βερνίκος)¹¹²

Τόσο η ΕΚΙΝ όσο και το «δίδυμο» σωματείο της, ΕΜΕΠ, υπήρξαν πρωτοβουλίες αστικών δυνάμεων και επιφανών οικονομικών ή/και πολιτικών παραγόντων. Αμφότερες αποτέλεσαν παρεπόμενο της απόσυρσης του κράτους των συνταγματαρχών από μέρος

¹¹¹ Συνέντευξη με τον Μανιό Νίκο, 2016, Ιούλιος, 4, Δευτέρα, Αθήνα

¹¹² Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

της δημόσιας σφαίρας, με την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, την απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων, την περιορισμένη εφαρμογή του συντάγματος. Ιδίως η ΕΚΙΝ, μεταχειριζόμενη τη νομιμότητα εργαλειακά και αποτελεσματικά, γρήγορα ενσωμάτωσε πλατιές μάζες νέων από όλους τους πολιτικούς χώρους και τις κοινωνικές τάξεις.

Εμείς ήμασταν το πρώτο σωματείο, το οποίο εκμεταλλεύτηκε ένα άνοιγμα της χούντας που επέτρεψε τη δημιουργία σωματείων. Η ΕΚΙΝ ξεκίνησε το '69-'70 και προσπάθησε ακριβώς να επωφεληθεί [από] νόμο της Χούντας, που ξανα-επέτρεπε τη δημιουργία σωματείων. Εμείς είχαμε το μεγάλο πλεονέκτημα, επειδή η ομάδα η δικιά μου, που το ιδρύσαμε αυτό το σωματείο, ήμασταν παιδιά αστικής καταγωγής μπορέσαμε και το ιδρύσαμε. Διότι, διαφορετικά, εάν ας πούμε το ίδιο σωματείο προσπαθούσαν να το ιδρύσουν πιο χαρακτηρισμένοι άνθρωποι από την ασφάλεια δε θα τους επιτρέπανε. Δηλαδή θα τους πλακώνανε αμέσως στο ξύλο. (Βερνίκος)¹¹³

Μέλη παράνομων οργανώσεων, κυρίως της αριστεράς, εντάχθηκαν γρήγορα στην ΕΚΙΝ και την επηρέασαν σε επίπεδο πολιτικών προταγμάτων και ριζοσπαστικών ιδεών, όχι όμως και οργανωτικά. Με τα λόγια του προέδρου της ΕΚΙΝ, Παναγιώτη Κανελλάκη, «Ο ιστορικός των καιρών κρατούσε ένα μάτι διαρκώς στραμμένο πάνω μας – το αριστερό. Αλλά η υπόθεση ΕΚΙΝ δεν πιστώνεται εξολοκλήρου στην Αριστερά. Χωρίς αυτήν, χωρίς τη γόνιμη συμμετοχή της, δε θα 'χαμε ποτέ καταφέρει να ξανοιχτούμε στο χώρο της νεολαίας. Αλλά και χωρίς την αστικοδημοκρατική στελέχωση θα 'ταν αδύνατο να

¹¹³ Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

στεριώσουμε. Είχαμε κάνει μια σύμβαση απολύτως σιωπηρή και ιδιαίτερος αποτελεσματική. Απόδειξη: Η χούντα μας τίμησε με το άχτι της. Χωρίς διακρίσεις.»¹¹⁴

Αυτή ήταν ίσως μια από τις μεγαλύτερες συμβολές της ΕΚΙΝ: Η ώσμωση ανάμεσα στους οργανωμένους και τους ανοργάνωτους, στα μέλη παράνομων συλλογικοτήτων και μη, σε ανθρώπους από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις με αναφορά σε διαφορετικούς πολιτικούς χώρους. Η ΕΚΙΝ πρόσφερε ένα κοινό πλαίσιο δράσης, ήτοι ένα πεδίο μαζικοποίησης του αντιδικτατορικού αγώνα. «Στέγασε ορθόδοξους και αναθεωρητές κομμουνιστές, κεντροαριστερούς της εποχής, λίγους μαοϊκούς, ήταν μόνη της ένα πλαίσιο πολιτικής ενότητας και πολιτιστικής αναγέννησης. Οι φοιτητικές επιτροπές αγώνα (ΦΕΑ) συγκροτήθηκαν μέσα στα πανεπιστήμια, πολλά όμως πρόσωπα ήταν ήδη οικεία από τις εκδηλώσεις της ΕΚΙΝ. Ήταν το νόμιμο στέκι μας. Όσο νόμιμο δηλαδή μπορούσε να είναι με τους ασφαλίτες να παίρνουν τις ταυτότητες[...]Ιδιαίτερα τα νεότερα μέλη του Ρήγα και του ΠΑΜ, έκαναν μια βόλτα από την ΕΚΙΝ, έπαιρναν το λόγο σε κάποια συζήτηση, ήσαν διακριτικοί μη μας κάψουνε, μας κοίταζαν με στοργή κι εμείς αυτούς με δέος.[...]Η ΕΚΙΝ δεν καθοδηγούσε, δεν ήταν οργάνωση, δεν είχε ιδεολογία. Έκανε όμως κάτι εξίσου σημαντικό, ίσως σημαντικότερο εκείνες τις δύσκολες μέρες. Παρείχε χώρο για ζύμωση.»¹¹⁵

¹¹⁴ Κανελλάκης, στο *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, 50.

¹¹⁵ Νίκος Μπίστης, "Από το υπόγειο της Γιάννη Σταθά στην ταράτσα της Νομικής," στο *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, επιμ. Γιώργος Α. Βερνίκος (Αθήνα: Καστανιώτη, 2003), 97.

Υπό το θεωρητικό μας πρίσμα, η λειτουργία των ποικίλων παράνομων και ημιπαράνομων συλλογικοτήτων στα πλαίσια της νόμιμης ΕΚΙΝ καταδεικνύει το μεταβαλλόμενο φάσμα της θεσμικότητας των συλλογικοτήτων της κοινωνίας πολιτών. Η μία στηριγμένη στην εμπειρία της άλλης, συχνά με τα ίδια μέλη, οι αντιδικτατορικές συλλογικότητες δεν νοούνται ως μονολιθικές οντότητες, παρά ως δυναμικές εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών:

Οι ίδιοι άνθρωποι ήταν ταυτόχρονα και το επώνυμο στέλεχος του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος και το παράνομο του Ρήγα, της Αντι-ΕΦΕΕ, της ΠΠΣΠ κτλ. Άρα, ας πούμε, επώνυμο μέλος της ΕΚΙΝ ήταν ταυτόχρονα και ανώνυμο μέλος παράνομης οργάνωσης. Και μετά μαθαίναμε σιγά σιγά ο ένας από τον άλλον πού ανήκαμε. (Ρήγος)¹¹⁶

Άλλωστε, η πρακτική της πολλαπλής ένταξης σε νόμιμες αριστερές οργανώσεις, η θεσμική ελαστικότητα που επέδειξαν πολλές συλλογικότητες, ήταν πρακτική που ακολούθησε τμήμα της ελληνικής κοινωνίας πολιτών κατά την προδικτατορική περίοδο, εξαιτίας, εν πολλοίς, της παράνομης λειτουργίας του ΚΚΕ και των δυσκολιών που αυτή συνεπαγόταν.¹¹⁷

¹¹⁶ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

¹¹⁷ Βλ. σχετικά κεφάλαιο 2 «Η Προδικτατορική Κοινωνία Πολιτών». Η πολλαπλή ένταξη εμφανίζεται και μεταξύ παράνομων αντιδικτατορικών συλλογικοτήτων. Με την ποινικοποίηση νόμιμων οργανώσεων της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, πολλά από τα μέλη τους εντάχθηκαν σε διαφορετικές, παράνομες πλέον οργανώσεις. Στόχος, σε αυτές τις περιπτώσεις, αποτελεί και η εμφάνιση μεγαλύτερου αριθμού μελών και εντονότερης δραστηριότητας των αντιστασιακών οργανώσεων. Ο Χατζηγιάννης αναφέρει σχετικά: «Δυο – τρεις εβδομάδες μετά την επιβολή της δικτατορίας [...] με ρωτάνε εάν ήθελα να μπω στην παράνομη οργάνωση του ΚΚΕ. Είπα ναι χωρίς τον παραμικρό δισταγμό. Και από “Λαμπράκης”, βαφτίστηκα “Κομμουνιστής”. Τρίχες κατσαρές. Γιατί εμείς οι ίδιοι ήμασταν και μέλη του ΠΑΜ [...] και

Πρέπει να αναφερθεί εδώ ένα επιπλέον στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση της διατριβής για τη σταδιακή εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών, από την παρανομία στη νομιμότητα: Ακόμη και τα ιδρυτικά μέλη της ΕΚΙΝ ξεκίνησαν την αντικαθεστωτική τους δράση, όχι απευθείας το 1970 με την ίδρυση του νόμιμου σωματίου τους, αλλά νωρίτερα χρησιμοποιώντας παράνομες μεθόδους αντίστασης¹¹⁸:

Είχαμε πλήρη επίγνωση [της νόμιμης τακτικής που ακολουθήσαμε] γιατί η δικιά μου ομάδα, πριν κάνει την ΕΚΙΝ, είχε και παράνομη οργάνωση κατά της Χούντας. Άρα ήμασταν αρκετά συνειδητοποιημένοι, η οποία δεν εξαρθρώθηκε ποτέ. [Επειδή] ήμασταν πάρα πολύ ικανοί και [...] ήμασταν κλειστή ομάδα. Δεν ανοιγόμασταν, οπότε δεν υπήρχανε διαρροές και δεν ήμασταν και χαρακτηρισμένοι... Αυτά τα τρία στοιχεία παίζουν ρόλο, γιατί ο μεγαλύτερος κίνδυνος είναι όταν ανοίγεται. (Βερνίκος)¹¹⁹

Τούτο, αν μη τι άλλο, καταδεικνύει πως το ξεπέραςμα των παραδεδομένων πρακτικών της κλειστής συνωμοτικής δομής δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας γενεαλογικής διαφοροποίησης, αλλά των γρήγορων αντανεκλαστικών που επέδειξαν (συγκριτικά πιο ευέλικτα) τμήματα της κοινωνίας πολιτών απέναντι στις δομικές ανακατατάξεις της δημόσιας σφαίρας. Σε κάθε περίπτωση, η διαδικασία αποδοχής και χρήσης της

στελέχη της ΔΝΑ και της ΕΔΑ[...]. Παρατίθεται στο Χατζηγιάννης, *Τι έχεις μ' αυτόν; Προσωπική κατάθεση-μαρτυρία για την αντίσταση κατά της δικτατορίας 1967-1974...και λίγο πριν και λίγο μετά*, 21,22.

¹¹⁸ βλ. και τη μαρτυρία του Νίκου Ρηγιού στο Κανελλάκης, *στο Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, 45 -47.

¹¹⁹ Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

νομιμότητας από μερίδα της κοινωνίας πολιτών δεν πραγματοποιήθηκε με όρους αυτοματισμού, αλλά αποτελούσε μια επιλογή συνειδητή που διεκδικήθηκε σταδιακά.

Η διαβούλευση για τη δυναμική - παράνομη και την έμμεση - νόμιμη λειτουργία απασχόλησε όλους τους πολιτικούς χώρους, όπως περιγράφεται στις προηγούμενες σελίδες. Η εξαγγελθείσα φιλελευθεροποίηση, ωστόσο, δεν ερμηνεύτηκε από όλες τις συλλογικότητες ως ευκαιρία. Το ίδιο το δομικό και πολιτικό «κύτταρο» των παραδοσιακών αντιστασιακών συνωμοτικών οργανώσεων δεν επέτρεπε την πλήρη μεταστροφή της νομικής τους υπόστασης και του ταυτοτικού τους πυρήνα. Εντούτοις, η απόσυρση του αυταρχικού καθεστώτος από τη δημόσια σφαίρα, η χαλάρωση της καταστολής, επηρέασε τη δραστηριότητα και το πεδίο της αντίστασης ακόμη και των παράνομων οργανώσεων. Μέλος του Ρήγα Φεραίου και νωρίτερα της Νεολαίας Λαμπράκη, η Μαργαρίτα Γιαραλή αναφέρεται στην απόπειρά της να εκμεταλλευτεί τη φιλελευθεροποίηση:

Εμάς [σ.σ. τους χαρακτηρισμένους αριστερούς] μας αποβάλανε χωρίς απολογία καν. Εμάς δε μας καλέσανε καθόλου [σε απολογία] και μας αποβάλανε δια παντός λόγω της αντεθνικής δράσης. Γυρνάω στο '73 κάνοντας αγώνα μέσα στα πλαίσια της φιλελευθεροποίησης που είχε εξαγγείλει το καθεστώς. Κάνουμε αγώνα για να αρθεί η αποβολή μας και αίρεται. Γραφήκαμε και έκαναν αποδεκτή την εγγραφή. Ήτανε μέσα στα πλαίσια της φιλελευθεροποίησης. (Γιαραλή)¹²⁰

¹²⁰ Συνέντευξη με την Γιαραλή Μαργαρίτα, 2012, Απρίλιος 27, Παρασκευή, Αθήνα

Σε αυτή τη συγκυρία, η νόμιμη διεκδίκηση συμπλήρωνε τη μη παράνομη, η πολιτιστική δραστηριότητα υπέκρυπτε την πολιτική, η μαζικοποίηση των οργανώσεων επώαζε τη ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων, η επώνυμη πολιτική παρουσία αποκτούσε συλλογικό χαρακτήρα και τα τυπικά χαρακτηριστικά των ιεραρχικών οργανώσεων διαχέονταν στις άτυπες πρακτικές των νέων ανοιχτών συλλογικοτήτων. Συνθήκες φαινομενικά αντιφατικές, αποτέλεσμα μιας «άνθησης» της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, οι παραπάνω φανερώνουν τις έντονες διεργασίες της μετάλλαξής της. Ο Αθανασίου, ιδρυτικό μέλος του Ρήγα Φεραίου, περιγράφει τη διάδραση και την ώσμωση των πολλών και ετερόκλητων αντιδικτατορικών συλλογικοτήτων και τελικά τη διάχυσή τους στο μαζικό Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα:

Όταν προβλήθηκε η ταινία Woodstock. Σε ομιλίες της ΕΚΙΝ κτλ., ακόμα και μέσα σε μπουάτ. Από ένα σημείο και μετά ο κόσμος άρχισε να εκδηλώνει την αντίθεσή του. Αλλά όλα αυτά τα ρυάκια από τις διάφορες αφετηρίες, κατέληξαν σε ένα σημαντικό μαζικό κίνημα στο χώρο της νεολαίας. Δε φύτρωσε ξαφνικά έτσι αυτό το πράγμα. Έγινε μέσα από διεργασίες υπόγειες χρόνων. Τα έχω κουβεντιάσει με νεότερα παιδιά όταν βγήκα από τη φυλακή. Συναντήσαμε τη νεότερη γενιά, οι οποίοι μας είπαν ότι “εσείς μπορεί να μην το ξέρετε αλλά εμείς γνωρίζαμε για σας” παρότι μας χωρίζει μια δεκαετία, 7-8 χρόνια. “Γνωρίζαμε για σας, παρακολουθούσαμε τι γινόταν εμπνευστήκαμε από σας”. Αυτές όλες οι διεργασίες οδηγούσαν σε μια επώαση αυτού του πράγματος που εξελίχτηκε αργότερα στο μαζικό φοιτητικό κίνημα. (Αθανασίου)¹²¹

¹²¹ Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

«Τα ρυάκια που έγιναν ποταμός» είναι μια μεταφορά που χρησιμοποιείται συχνά από πρωταγωνιστές του αντιδικτατορικού αγώνα για να περιγράψει τη γιγάντωση του αντιδικτατορικού κινήματος.¹²² Στο αναλυτικό μας πλαίσιο, η αξία της μεταφορικής χρήσης του υγρού στοιχείου έγκειται στην ιδιότητά του να καταλαμβάνει όποιο χώρο βρίσκει ελεύθερο, να εκμεταλλεύεται τα κενά του περιβάλλοντος εδάφους και να γιγαντώνεται, συμπαρασύροντας μαζί του μέρος της όχθης, διευρύνοντας τα πλαίσια που του έχουν επιβληθεί. Πράγματι, ο «χώρος» που προέκυψε από την απεμπλοκή, την αποχώρηση του κράτους των συνταγματαρχών από μέρος της δημόσιας σφαίρας καλύφθηκε άμεσα από ποικίλους θύλακες της κοινωνίας πολιτών, οι οποίοι μαζικοποιούμενοι δε ήταν πλέον εύκολο να ποινικοποιηθούν. Αντίθετα, ήταν η πολιτική νομιμοποίηση του καθεστώτος που μετρούσε πλήγματα. Η ίδια η συνθήκη της θεσμικής έκφρασης, της νομιμοποίησης οργανώσεων, των οποίων η λειτουργία – έστω και καλυμμένα – υπονόμει και αμφισβητούσε τη νομιμοποίηση του καθεστώτος μπορεί να νοηθεί ως μετατόπιση των ορίων κράτους – κοινωνίας πολιτών στη δημόσια σφαίρα, με το πρώτο να υποχωρεί και τη δεύτερη να καταλαμβάνει άμεσα το χώρο που προκύπτει. Η αντίστροφη διαδικασία έλαβε χώρα μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου και υπήρξε επίσης άμεση, όταν ο στρατιωτικός νόμος επανέφερε τα στενά πλαίσια της πρώτης

¹²² Παρόμοια, το στέλεχος της ΕΔΑ, Γιάννης Καρακασίδης, όταν ρωτήθηκε το φθινόπωρο του 1970 (αφού είχε βγει από την εξορία) από δύο Άγγλους δημοσιογράφους «τι συμβαίνει στην Ελλάδα;» απάντησε: «Όπως [το] νερό περνά κάτω από τα χόρτα, κάτω από τα άχυρα και δε φαίνεται, [έτσι] κάποια στιγμή θα βγει όλο μαζί». Συνέντευξη με τον Καρακασίδη Γιάννη, 2012, Ιανουάριος, 27, Παρασκευή, Ταγαράδες Θεσσαλονίκης

περιόδου. Η νομιμότητα δεν αποτελούσε επιλογή, για μια ακόμη φορά στη διάρκεια της επταετίας:

Είχαμε καταλήξει για διάφορους λόγους ότι δε θέλαμε την παρανομία, θέλαμε την νομιμότητα. Υπήρξαν πάρα πολλές συζητήσεις γύρω από αυτό το θέμα. Αυτό έγινε διότι από τη στιγμή που η Χούντα η ίδια, κατά κάποιο τρόπο, απελευθέρωσε λίγο το καθεστώς, κρίναμε ότι θα έπρεπε και εμείς, την καθαρά παράνομη δράση να την περάσουμε σε νόμιμη δράση. Ακριβώς το ανάποδο έγινε μετά το Πολυτεχνείο στην Ελλάδα: Μετά το Πολυτεχνείο αποφασίσαμε να ξαναστραφούμε στην παράνομη δραστηριότητα, γιατί ακριβώς το ίδιο το καθεστώς γινόταν πιο απολυταρχικό και πιο σκληρό. (Βερνίκος)¹²³

Από τα λεγόμενα του Βερνίκου προκύπτει μια περιγραφή της διαρκούς και δυναμικής διαμάχης μεταξύ του καθεστώτος των συνταγματαρχών και της ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Σε κάθε περίπτωση, η άτυπη πολιτική αντίσταση, η έμμεση αντιπολιτευτική τακτική στα πλαίσια που πρόσφερε το νέο νομοθετικό πλαίσιο και ταυτόχρονα η ευκαιρία για μαζικοποίηση του αντιδικτατορικού αγώνα ανέδειξαν τη νέα φυσιογνωμία της ελληνικής ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών. Τα μέλη της ΕΚΙΝ εκμεταλλεύτηκαν τόσο το νομικό κενό όσο και την πολιτική συγκυρία, εμπλουτίζοντας παραδειγματικά τη συλλογική πείρα της κοινωνίας πολιτών. Η εξαναγκασμένη αποχώρηση της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης και η κατακραυγή για τα θύματα της χούντας αποτέλεσαν γεγονότα που ευθύνονται για το όνομα-πλαίσιο της οργάνωσης: Η «Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων» από τη μια υπονοούσε το δημοκρατικό

¹²³ Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

χαρακτήρα του σωματείου και την εναντίωσή του στο καθεστώς, από την άλλη απέφευγε αφορμές για την απαγόρευσή του:

Το όνομα ΕΚΙΝ δεν ήταν τυχαίο: Ο τίτλος ήταν έτσι ώστε και να περνούσε από τη Χούντα καλά, αλλά και να έδειχνε την τάση της ευρωπαϊκής νεολαίας να συγχρονιστεί. Φυσικά από τη στιγμή που εμείς αποφασίσαμε σαν ομάδα να βγούμε στη νομιμότητα, το πρώτο μας μέλημα ήταν να διευρύνουμε τους ανθρώπους με τους οποίους επικοινωνούμε. Και αυτό έπαιξε πάρα πολύ καθοριστικό ρόλο. Δηλαδή, αισθανόμενοι ότι μέσα στην παρανομία θα έπρεπε να ήμασταν απομονωμένοι, ενώ βγαίνοντας από την παρανομία σου δίνεται η δυνατότητα να έρθεις σε επαφή με άλλους ανθρώπους. (Βερνίκος)¹²⁴

Να σημειωθεί εδώ πως τα χαρακτηριστικά της ΕΚΙΝ, αυτά του υψηλού επιπέδου οργάνωσης και της νόμιμης λειτουργίας, τροφοδοτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τη δράση μελών συλλογικοτήτων της κοινωνίας πολιτών με εκ διαμέτρου αντίθετα χαρακτηριστικά. Η ΕΚΙΝ, ωστόσο, έθεσε ένα νέο, άτυπο πλαίσιο λειτουργίας, εντός του οποίου το ετερόκλητο αυτό πλήθος των αντιστασιακών γνωρίστηκε, διέδρασε και έδρασε εκμεταλλευόμενο τη συγκυρία. Ο Ρήγος αναφέρει:

Στηριγμένοι σε φιλικά δίκτυα πήγαμε εκεί, γνωριστήκαμε μεταξύ μας[...]και αρχίσαμε μία δικτύωση. Η ΕΚΙΝ λειτούργησε σα συσπειρωτικός χώρος/τρόπος δικτύωσης των αντιδικτατορικών κινητοποιήσεων σε όλη την Αθήνα από το 69-70. Η οποία ήταν ανοιχτή οργάνωση. [...] Κινούνταν όμως σε θεσμικά πλαίσια. Ήμουν μέλος και των δύο (ΕΚΙΝ και ΕΜΕΠ). Στην ΕΜΕΠ υπήρχε κατάλογος επίσημος που ήμουν γραμμένος, τον οποίο έκαψε ο Ρόδης ο Ρούφος μία ώρα πριν τον συλλάβουν γιατί ψάχνανε να βρουν την

¹²⁴ Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

οργανική σύνδεση και μπορεί να είχα μια εμπλοκή τεράστια αλλά τη γλίτωσα. (Ρήγος)¹²⁵

Οι νόμιμες αντιδικτατορικές οργανώσεις της περιόδου 1970-1972 καταλαμβάνουν αναμφίβολα μια ξεχωριστή θέση ανάμεσα στις συλλογικότητες της αντιδικτατορικής κοινωνίας πολιτών. Η μεγαλύτερη συμβολή τους έγκειται στον καταλυτικό τους ρόλο στην εξέλιξη της ίδιας της κοινωνίας πολιτών, αλλά και στην κατάδειξη των ορίων του εγχειρήματος της «ελεγχόμενης δημοκρατικοποίησης». Το καθεστώς, έχοντας εξαρθρώσει τις σημαντικότερες από τις παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις θεώρησε πως μπορούσε να ανεχτεί τη λειτουργία οργανώσεων με κάποιο βαθμό αυτονομίας, επιχειρώντας να αποδείξει πως η πολιτική του εξουσία δε χρειαζόταν για την άμεση χρήση βίας για να επιβιώσει. Ο ερευνητής/ιστορικός Λεωνίδας Καλλιβρετάκης αφηγείται τη δική του εμπειρία από μια εκδήλωση της ΕΜΕΠ, μία ημέρα πριν την απαγόρευση των δύο σωματείων, αποτιμώντας τη συνολική τους δράση:

Ήταν 8 Μαΐου του 1972. [...] Τίτλος της βραδιάς, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα, ελευθερία έκφρασης και επικοινωνία. Η αίθουσα ήταν γεμάτη. Το “Άλφα” δεν είναι μικρό θέατρο, είναι μεγαλούτσικο. Οι αστυνομικοί με στολές ζητούσαν ταυτότητες και μέσα είχε και μερικούς γνωστούς ασφαλίτες καθισμένους με πολιτικά. Στο πάνελ ήταν: Αναστάσης Πεπολής, Γιώργος Κουμάντος, Στρατής Τσίρκας, Ιάκωβος Καμπανέλης, Βασίλης Ραφαηλίδης και Κώστας Κυριαζής.[...] Δε θυμάμαι πολλά πράγματα από όσα ειπώθηκαν. Δε μας μάθαιναν κάτι καινούριο όσον αφορά την κατάσταση της ελευθερίας της έκφρασης και της επικοινωνίας στην Ελλάδα. Αυτό που βιωνόταν σχεδόν ως επαναστατική καινοτομία ήταν ότι λέγονταν δημοσίως και χειροκροτούνταν δημοσίως, σε ένα χώρο στη μέση

¹²⁵ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

της χουντοκρατούμενης Αθήνας. Αυτό ήταν το βίωμα. Όχι τι ειπώθηκε. Αυτό δεν το θυμάται κανείς.[...] Χρειάστηκε να ξημερώσει η επόμενη μέρα για να αντιληφθούμε ότι είχαμε ζήσει μια ιστορική στιγμή, γιατί την επόμενη μέρα συνελήφθησαν όλο το διοικητικό συμβούλιο της ΕΜΕΠ και της ΕΚΙΝ και έκλεισαν οι δύο οργανώσεις [...]. Αυτά συνέβαιναν ενώ η δικτατορία βρισκόταν σε μια προσπάθεια ομαλοποίησης και κάποιου βαθμού χαλάρωσης. Απέδειξε ότι μετά από 5 χρόνια μονοκρατορίας δεν ήταν σε θέση να αντέξει ούτε καν ακαδημαϊκές συζητήσεις ανάμεσα σε 4 τοίχους. Αυτό ήταν πολύ σημαντικό.¹²⁶

Η τάση μαζικοποίησης της κοινωνίας πολιτών που είχε ξεκινήσει με τη χαλάρωση της στάσης του καθεστώτος φαινόταν να παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις από ό,τι οι δικτάτορες ήταν διατεθειμένοι να ανεχτούν. Δηλαδή, οι ΕΚΙΝ και ΕΜΕΠ υπονόμευσαν την πολιτική νομιμοποίηση του καθεστώτος τόσο με τη λειτουργία τους όσο και με την παύση τους από τους συνταγματάρχες. Υπό αυτή την έννοια, ο Βερνίκος κάνει λόγο για την εκμετάλλευση των αντιφάσεων του καθεστώτος από τις νόμιμες συλλογικότητες:

Το καθεστώς βλέποντας ότι αρχίζει και μαζικοποιείται το κίνημα έπρεπε να πάρει ορισμένα μέτρα. Δε μπορούσε να το παρακολουθεί και να μην κάνει κάτι. Η μεγάλη αντίφαση του καθεστώτος ήταν ότι προς τα έξω ήθελε να δείχνει ότι είναι ένα φιλελεύθερο καθεστώς. Εκεί είναι και η αντίφαση: ότι εσωτερικά αναγκάζεται να γίνεται όλο και πιο σκληρό. Και το αποκορύφωμα ήταν η χούντα του Ιωαννίδη. Αυτή η αντίφαση είναι που

¹²⁶ Η εξιστόρηση του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη έγινε στα πλαίσια σεμιναρίου «Με το βλέμμα στο αύριο: αντιδικτατορικός αγώνας και πολιτικές διεργασίες (1967-1974)» που οργάνωσαν τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας το χειμερινό εξάμηνο 2013-2014. Το συγκεκριμένο απόσπασμα εκφωνήθηκε στις 25.11.2013 στα γραφεία των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ.) Τα ηχητικά αποσπάσματα είναι διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://195.134.75.12/aski/index.php/seminario-aski>. Η εκδήλωση στην οποία ο αφηγητής αναφέρεται έγινε στο θέατρο «Άλφα» του Στέφανου Ληναίου το οποίο κατόπιν των γεγονότων έκλεισε με απόφαση του καθεστώτος.

τις δημιουργεί το αδιέξοδο. Μα, ακριβώς ο σκοπός της νόμιμης δραστηριότητας σε τελική ανάλυση είναι ακριβώς να δείξει αυτή την αντίφαση του καθεστώτος. Ότι είναι άλλα τα λόγια και άλλες οι πράξεις. (Βερνίκος)¹²⁷

Συνοψίζοντας το ρόλο της ΕΚΙΝ – και σε μικρότερο βαθμό της ΕΜΕΠ – θα λέγαμε πως οι οργανώσεις αυτές λειτούργησαν ως «γέφυρα» ανάμεσα σε δυο διακριτές φάσεις του αντιδικτατορικού αγώνα. Την πρώτη, της παράνομης δραστηριότητας κλειστών οργανώσεων με συνωμοτική φυσιογνωμία και τη δεύτερη, του μαζικού Αντιδικτατορικού Φοιτητικού Κινήματος. Οι νόμιμες οργανώσεις υψηλού επιπέδου οργάνωσης (οι οποίες χρονολογικά παρουσιάστηκαν λίγο πριν την εμφάνιση των νόμιμων συλλογικοτήτων χαμηλού επιπέδου οργάνωσης, που αναφέρονται παρακάτω) γεφυρώνουν το χάσμα ανάμεσα στο αδιέξοδο της πρώτης φάσης και στη γέννηση της δεύτερης. Η δράσεις τους περιλαμβάνουν κυρίως διαλέξεις σε κλειστούς δημόσιους χώρους με σύγχρονα θέματα. Η ΕΜΕΠ, από τη συγκρότησή της ένα ολιγομελές σχήμα, πρωτοβουλία Κεντρικών στελεχών εκφράζει ένα μέρος της αστικής τάξης που θέτει το ζήτημα της Ευρωπαϊκής προοπτικής της χώρας, το οποίο υπονομεύεται από το δικτατορικό καθεστώς. Συνολικά οι δύο οργανώσεις διοργανώνουν 47 δημόσιες εκδηλώσεις σε κλειστούς χώρους, εκμεταλλευόμενες τη νομοθεσία, στη διάρκεια μιας διετίας.¹²⁸ Ο αριθμός, δεδομένης της συγκυρίας, είναι εντυπωσιακός.

¹²⁷ Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

¹²⁸ Από διάλεξη του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη στις στα πλαίσια του σεμιναρίου «Με το βλέμμα στο αύριο: αντιδικτατορικός αγώνας και πολιτικές διεργασίες (1967-1974)» που οργάνωσαν τα Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας το χειμερινό εξάμηνο 2013-2014. Η διάλεξη έγινε στις 25.11.2013 στα γραφεία των

Η μαζικοποίηση της (έμμεσης) αντίστασης και η διάχυσή της σε χώρους πέραν των τυπικών αντιστασιακών οργανώσεων απαιτούσε ένα «χώρο» στέγασης αυτής της διαδικασίας. Ήταν αυτός ο χώρος που επέτρεψε τη γνωριμία και το συντονισμό της δράσης των μελών της κοινωνίας πολιτών. Η ολοένα και πιο μαζική συμμετοχή άτυπων φορέων της κοινωνίας πολιτών κατέληξε, στα χρόνια που ακολούθησαν, στο μαζικό - και εξ ορισμού πολυσυλλεκτικό – αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Το καθεστώς, πράγματι, δεν κατόρθωσε να παρακολουθήσει αυτή τη διαδικασία και θεωρώντας λανθασμένα πως η ΕΜΕΠ είναι «το κόμμα» και η ΕΚΙΝ «η νεολαία» του, απαγόρευσε ταυτόχρονα τη λειτουργία των δύο σωματείων, καταδεικνύοντας παράλληλα τα όρια ανοχής του απέναντι στην κοινωνία πολιτών, σε μια συγκυρία που επιχειρούσε να εμφανιστεί ως «φιλελεύθερο»:

Ήμασταν τα δύο σωματεία που αξιοποιήσαμε αυτή τη λογική [σ.σ. της νόμιμης λειτουργίας]. Η ΕΜΕΠ κυρίως συσπείρωνε μεγαλύτερους ανθρώπους[...] Ταχύτατα δημιουργήθηκε διασύνδεση από προσωπικές επαφές: Η ελληνική κοινωνία είναι μικρή,[...] αστικές καταβολές και αυτή, ήτανε πάρα πολύ εύκολη η συνάντηση των δύο σωματείων. Ας πούμε στις δικές μας εκδηλώσεις καλούσαμε άτομα από την εταιρεία. Πέρα από κάποια στιγμή έγινε στενή η διασύνδεση και δεν είναι τυχαίο ότι όταν η ασφάλεια αποφάσισε να κλείσει τα σωματεία τα έκλεισε και τα δύο μαζί και συνέλαβε και εκτόπισε και από τα δύο σωματεία. (Βερνίκος)¹²⁹

Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ.) Τα ηχητικά αποσπάσματα είναι διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://195.134.75.12/aski/index.php/seminario-aski>.

¹²⁹ Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

4.3.2. Νόμιμες Συλλογικότητες Χαμηλού Επιπέδου Οργάνωσης

Στα πλαίσια της κρατικής απεμπλοκής από τη δημόσια σφαίρα, πολλές ήταν οι συλλογικότητες που εμφανίστηκαν και λειτούργησαν σε χαλαρή οργανωτική βάση. Επρόκειτο για ένα άτυπο τμήμα της κοινωνίας πολιτών με στοιχειώδη ή ισχνή οργάνωση, για δίκτυα ή χαλαρούς συνδέσμους πολιτών με αντιδικτατορική στάση ή/και δράση. Οι συλλογικότητες αυτές εκφράστηκαν την περίοδο κατά την οποία «φιλικές παρέες μετατρέπονται σε “πολιτικές”, οργανώνοντας σε σπίτια συζητήσεις με θέματα κυρίως θεωρητικά. Ανταλλάσσονται βιβλία και σχολιάζονται ειδήσεις και πληροφορίες της τρέχουσας διεθνούς και ελληνικής πολιτικής επικαιρότητας. Τα προοδευτικά κινήματα των άλλων χωρών ασκούν σοβαρή επίδραση στον πολιτικό προβληματισμό των φοιτητών και των διανοουμένων.»¹³⁰

Σε αυτή τη συγκυρία, ελάχιστα θεσμισμένες αντιστασιακές ομάδες, συχνά προϊόντα πρωτοβουλιών ενός πολύ στενού κύκλου δρώντων, όπως για παράδειγμα η εταιρεία «Λαογραφικού και Κοινωνιολογικού Κινηματογράφου» του Παντελή Βούλγαρη, συναντήθηκαν με ευρύτερες συλλογικότητες που συγκροτήθηκαν γύρω από

¹³⁰ Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, 29. Ο ίδιος αναφέρει στο Δαφέρμος, *Από την ελπίδα στην απόγνωση 1973-2013*, 20. «Στη συνέχεια οργανώσαμε με το φίλο μου τον Νίκο Σπυρόπουλο [...] μια πολιτική παρέα με στόχο να περάσουμε, κάποια στιγμή, σε αντιστασιακές ενέργειες. Το σπίτι του - έμενε μόνος του - ήταν η γιάφκα μας, στην οποία είχαμε συγκεντρώσει αποκλειστικά και μόνο αριστερά απαγορευμένα βιβλία. Εκεί γίνονταν οι συναντήσεις μας, αντικείμενο των οποίων ήταν η παρουσίαση και η συζήτηση μαρξιστικών βιβλίων.»

εκδοτικά εγχειρήματα, όπως οι «Προσανατολισμοί» και το «Αντί», αλλά και με προσωπικότητες όπως ο Μηνάς Παπάζογλου, με τη στήλη του στα «Νέα».¹³¹

Όλα τα γεγονότα που γίνονται στο Πανεπιστήμιο διαχέονται έξω στην κοινωνία πρωταρχικά με τη στήλη που έχει ο Μηνάς Παπάζογλου “τα προβλήματα των νέων” στα “Νέα”. Όπου γράφουμε επωνύμως και αυτό είναι το ουσιαστικό που διαφοροποιεί όλο αυτό το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα από τις αντιστασιακές οργανώσεις. Δηλαδή με το όνομά μας για τα προβλήματα της παιδείας κτλ. Η στήλη αυτή βοήθησε πάρα πολύ και στην επικοινωνία και στη διάχυση των προβλημάτων σε όλη την κοινωνία. (Ρήγος)¹³²

Τα στοιχεία, λοιπόν, που συνδέουν τα παραπάνω αντιστασιακά εγχειρήματα είναι η χαλαρή - έως και ανύπαρκτη - οργανωτική δομή και η νόμιμη ή ημι-νόμιμη υπόστασή τους.¹³³ Το παράδοξο της άτυπης συγκρότησης με θεσμική έκφραση, απότοκο της κατασταλτικής πολιτικής του αυταρχικού κράτους, διαμόρφωσε το φάσμα της θεσμικής έκφρασης της κοινωνίας πολιτών με τρόπο που καθιστούσε τα άτυπα χαρακτηριστικά μιας συλλογικότητας «εισιτήριο» για νόμιμη, ή τουλάχιστον μη παράνομη, λειτουργία. Όπως και οι πιο οργανωμένες συλλογικότητες που αναλύθηκαν στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, οι νόμιμες συλλογικότητες χαμηλού επιπέδου οργάνωσης που ερευνώνται εδώ είναι άτυπες εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών, κάποιες από τις οποίες,

¹³¹Για την ιδιαίτερη συμβολή της στήλης του Μηνά Παπάζογλου στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα βλ. Μπίστης, *Προχωρώντας και αναθεωρώντας*, 166,67.

¹³² Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

¹³³ Η διάκριση σε νόμιμες και ημι-νόμιμες οργανώσεις αφορά το επίσημο της νόμιμης λειτουργίας των πρώτων σε αντιδιαστολή με τη μη παράνομη λειτουργία των δεύτερων.

εκμεταλλευόμενες αυτή τους την ιδιότητα αύξησαν τη θεσμικότητά τους δρώντας στα νόμιμα ή ημι-νόμιμα πλαίσια που επέτρεψε η υποχώρηση του καθεστώτος από μέρος της δημόσιας σφαίρας.

Χαρακτηριστικό δείγμα άτυπης οργάνωσης με πολιτιστική και καλυμμένα πολιτική δραστηριότητα αποτελεί η θεατρική ομάδα «Ελεύθερο Θέατρο». Τα μέλη της, προβάλλοντας μέσω της τέχνης τους την εναντίωσή τους προς το καθεστώς μπαίνουν γρήγορα στο στόχαστρο της Ασφάλειας και συνδέονται με άλλες οργανώσεις και με το εκκολαπτόμενο φοιτητικό κίνημα. Ο Γιώργος Κοτανίδης στο βιβλίο του περιγράφει τη σύνδεση της ομάδας του με την ΕΚΙΝ,

[...] που είχε ιδρυθεί σχεδόν παράλληλα με το Ελεύθερο Θέατρο, και την αισθανόμασταν σαν «αδελφό κόμμα» - μη σας τρομάξει η λέξη, είχαμε οργανωθεί σαν πολιτική οργάνωση. Άλλωστε κι εγώ και μερικοί από μας ήμασταν από τα πρώτα μέλη της[...] Ήταν η φάση που η χούντα ψιλοχαλάρωνε, για να δείξει καλό πρόσωπο προς την Ευρώπη[...]¹³⁴

Πλάι σε αυτές με νόμιμο τρόπο λειτουργίας, πρέπει να προστεθούν και άτυπες συνδικαλιστικές ομάδες, οι οποίες επίσης κινήθηκαν στα ασαφή όρια μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας, διεκδικώντας κατ' επίφαση εργασιακά δικαιώματα και κατ' ουσία δημοκρατικές ελευθερίες, ιδιαίτερα από το 1973 και έπειτα: Το εκκολαπτόμενο κίνημα προχώρησε σταδιακά σε απεργιακές κινητοποιήσεις και συνδικαλιστικές διεκδικήσεις που παρέπεμπαν ευθέως στο προδικτατορικό παρελθόν. Με την ανοχή του καθεστώτος και προτάσσοντας επαγγελματικά αιτήματα, «εργαζόμενοι σε διάφορους κλάδους

¹³⁴ Κοτανίδης, *Όλοι μαζί, τώρα!*

πραγματοποίησαν -για πρώτη φορά το 1973- απεργιακές κινητοποιήσεις. Μεταξύ αυτών που τόλμησαν να απεργήσουν ήταν οι τυπογράφοι, οι δημοσιογράφοι, οι τεχνικοί της Ολυμπιακής, οι εργαζόμενοι στη ΔΕΗ και άλλων κλάδων στην Αθήνα, καθώς και οι αλιεργάτες της Καβάλας. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν μεγάλα συλλαλητήρια αγροτών, που ξεκίνησαν από την Αθήνα (Μέγαρα, Σπάτα, Μενίδι, Σκαρामαγκά κλπ.) και επεκτάθηκαν σταδιακά σε αρκετές άλλες περιοχές της Ελλάδας (Τρίκαλα κλπ.)»¹³⁵

Ιδιαίτερος λόγος γίνεται για τους Τοπικούς φοιτητικούς συλλόγους, η δραστηριότητα των οποίων οποίοι θα μπορούσε να αναλυθεί πλάι σε αυτή των νόμιμων οργανώσεων με σχετικά υψηλό επίπεδο οργάνωσης. Ωστόσο, η εσωτερική διάκριση σε περισσότερο και λιγότερο ορατά τμήματα της άτυπης κοινωνίας πολιτών, σε τυπικές και πιο άτυπες εκφάνσεις, η συγκριτική, δηλαδή, ταυτοτική διάσταση των συλλογικοτήτων αναδεικνύει μια πιο χαλαρή οργανωτική δομή των τοπικών συλλόγων, συγκριτικά με οργανώσεις όπως η ΕΚΙΝ. Η λειτουργία τους εντός των πλαισίων του φοιτητικού συνδικαλισμού, αλλά και το γεγονός ότι το καθεστώς δεν κατόρθωσε να τους ποινικοποιήσει, όπως έπραξε με την ΕΚΙΝ και την ΕΜΕΠ, τοποθετούν τους τοπικούς συλλόγους στα πιο αφανή πλαίσια που εξετάζονται στο παρόν υποκεφάλαιο.

Ο εκφωνητής του ραδιοφωνικού σταθμού του Πολυτεχνείου, Δημήτρης Παπαχρήστος, σχολιάζοντας ταυτόχρονα την κάμψη της δράσης των παράνομων οργανώσεων, αναφέρει σχετικά με τη λειτουργία των Τοπικών Συλλόγων: «[...] όσες

¹³⁵ Τόκας, *Τα παιδιά του Φλεβάρη. Μαρτυρίες συλληφθέντων αγωνιστών 40 χρόνια μετά το χτύπημα στο κλιμάκιο του ΚΚΕ το 1974*, 30, 31.

[παράνομες] οργανώσεις υπήρχαν, μέσα σ' ένα δυο χρόνια σβήσανε αφού πιάστηκαν τα παιδιά που συμμετείχαν. Μένει λοιπόν ένα κενό μέχρι το τέλος του 1971[...] Ωριμάσανε λοιπόν οι συνθήκες μέσα από τους τοπικούς συλλόγους στην Αθήνα, που φτιάχτηκαν εκείνο τον καιρό[...] Δεν κυριαρχούσε το κομματικό στοιχείο, όπου ο καθένας προσπαθούσε να περάσει τη γραμμή του, γιατί οι οργανωμένοι είτε είχαν βρεθεί στις φυλακές είτε δε συμμετείχαν πλέον στις διαδικασίες του Φοιτητικού Κινήματος. Υπήρξε μια αυθόρμητη λειτουργία που κράτησε από το 1971 έως το τέλος.»¹³⁶

Οι τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι αποτελούν μια ακόμη εκδήλωση της ελαστικότητας της κοινωνίας πολιτών, όπως αυτή ορίστηκε σε προηγούμενες σελίδες.¹³⁷ Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε περισσότερο και λιγότερο τυπικές εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών παραμένει θολή και διαρκώς μεταβαλλόμενη, παρεπόμενο τόσο των δομικών ανακατατάξεων στη δημόσια σφαίρα όσο και συλλογικής επεξεργασίας της τακτικής από την πλευρά των δρώντων, συνθήκη που προκάλεσε μια απορρύθμιση των κατασταλτικών πρακτικών του καθεστώτος και εκμεταλλεύτηκαν οι νόμιμες οργανώσεις και οι άτυπες συλλογικότητες.

Η διαδικασία αυτή, δηλαδή, συνισταμένη «εξωτερικών» πρωτοβουλιών και «εσωτερικών» λογικών διεργασιών, καταδεικνύει μια συλλογική αποκωδικοποίηση της «ευκαιρίας» που παρουσιαζόταν με την απεμπλοκή του καθεστώτος από μέρος του

¹³⁶ Δημήτρης Παπαχρήστος, *Περιοδικό Σημάδια*, 1983. Παρατίθεται στο Βαγγέλης Αγγελής και Ολύμπιος Δαφέρμος, *Όνειρο ήταν... Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και το πολυτεχνείο με το βλέμμα των πρωτεργατών* (Αθήνα: ΕΔΙΑ - Οδυσσέας, 2005), 26,27.

¹³⁷ Βλ. κεφάλαιο 1.5 «Η Κοινωνία Πολιτών υπό Δικτατορικό Καθεστώς και μια Υπόθεση Εργασίας» σσ. 30-32

δημόσιου χώρου.¹³⁸ Οι Τοπικοί Φοιτητικοί Σύλλογοι, νόμιμες οργανώσεις, το καταστατικό των οποίων ανέφερε ως σκοπό «τη διάσωση των τοπικών παραδόσεων», λειτούργησαν άτυπα «ως χώρος προβληματισμού και αντιδικτατορικού λόγου.[...] Ένας από τους συνδετικούς κρίκους ανάμεσα στους ήδη πολιτικοποιημένους φοιτητές (μέλη ή μη των Φοιτητικών Επιτροπών Αγώνα) και την ευρεία μάζα της πανεπιστημιακής νεολαίας».¹³⁹ Σημαντική είναι η διαπίστωση πως η τάση της κοινωνίας πολιτών προς νόμιμες και αναγκαστικά πιο άτυπες εκδηλώσεις μαζικού χαρακτήρα δεν έλαβε χώρα μόνο στην Αθήνα. Αντίστοιχη τροπή είχαν τα πράγματα και στο φοιτητικό χώρο της Θεσσαλονίκης, γεγονός που καταδεικνύει την ευρύτερη και συνειδητή μεταστροφή του χαρακτήρα της αντίστασης:

Οι φοιτητές [σ.σ. στη Θεσσαλονίκη] επειδή δε μπορούσαν να κάνουν καμιά οργάνωση, μπήκαν στις εθνικοτοπικές. Κάνανε συλλόγους μέσα στα πανεπιστήμια και έτσι μαζικοποιούσανε το κίνημά τους. Και άρχισαν να οργανώνουν τη νεολαία στα πανεπιστήμια. Συνθήματα, προκηρύξεις, πανό, συνέχεια. (Χατζηγιάννης)¹⁴⁰

Ωστόσο, το γεγονός πως η αποτελεσματικότητα της νέας άτυπης αντιστασιακής φυσιογνωμίας υπήρξε συνειδητή, δεν αναιρεί την επιρροή των δομικών ανακατατάξεων

¹³⁸ Για τον ορισμό της «ευκαιρίας» (opportunity), όπως την χρησιμοποιεί ο Tilly, βλ. στο προηγούμενο κεφάλαιο «3. Το Αυταρχικό Καθεστώς Ενάντια στην Κοινωνία Πολιτών και οι Ευκαιρίες για Αντίσταση», καθώς και στο έργο του ίδιου, Tilly, *From mobilization to revolution*, 133.

¹³⁹ Γιάννης Παπαδόπουλος, "Στα χρόνια του Πολυτεχνείου," *Τα ΝΕΑ*, 17 Νοεμβρίου 2011.

¹⁴⁰ Συνέντευξη με τον Χατζηγιάννη Νάντη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκη

στη δημόσια σφαίρα και του ρόλου τους στην ταυτοτική μετάλλαξη της κοινωνίας πολιτών. Οι εξελίξεις «έτρεχαν» πιο γρήγορα από τις αναλύσεις των οργανώσεων και των φοιτητικών συλλόγων και οι «αυθόρμητες» αντιστασιακές εκδηλώσεις άρχισαν να αποκτούν τη μερίδα του λέοντος της εκπροσώπησης του εκκολαπτόμενου μαζικού φοιτητικού κινήματος. Τα όρια των τακτικών κινήσεων των άτυπων εκφάνσεων της κοινωνίας πολιτών θέτει η ίδια η μαζικοποίησή τους, η ίδια η επίτευξη του στόχου τους, η ανακατάληψη του χαμένου χώρου με τη συμμετοχή ευρέων τμημάτων του πληθυσμού. Είναι σε αυτή τη συγκυρία που οι δομικές μετακινήσεις των ορίων μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας πολιτών θέτουν τον τόνο και καθορίζουν τις εξελίξεις, στη συγκυρία που η κοινωνία πολιτών «συναντά» και διαχέεται στο κίνημα. Με τα λόγια του Αλεξόπουλου,

Τα νεότερα παιδιά από εμένα που γνώριζα πρωτοστάτησαν στους τοπικούς φοιτητικούς συλλόγους. Δηλαδή μέσα από ένα πρόσχημα θεσμικό. Δεν σημαίνει ότι τα παιδιά κατασκευάσανε ένα αριστοτεχνικό μηχανισμό. Αυθόρμητα από τη ζωή τους βγήκε. Πώς συνδυάζεις το θεσμικό [με την αντίσταση]. Υπήρχε γενικώς πολύ έντονη συζήτηση για το αν θα έπρεπε να χρησιμοποιούνται οι θεσμοί, ή έπρεπε να είμαστε τελείως εξωθεσμικοί. Μετά το έφερε η ίδια η πραγματικότητα. Δηλαδή τα παιδιά μπήκανε στους συλλόγους και είχαν αιτήματα φοιτητικά. Μετά ήθελαν να κάνουν ελεύθερες εκλογές. (Αλεξόπουλος)¹⁴¹

Η Αθηνά Φιωτάκη, μέλος του Συλλόγου Κρητών Φοιτητών, εξηγεί την αντιστασιακή δραστηριότητα, όπως αυτή εκφράστηκε στα νόμιμα πλαίσια των τοπικών

¹⁴¹ Συνέντευξη με τον Αλεξόπουλο Δημήτρη, 2012, Φεβρουάριος, 15, Τετάρτη, Αθήνα

φοιτητικών συλλόγων. Δεν υπήρξαν λίγα τα μέλη τους που χωρίς προηγούμενη αντιστασιακή δράση ή πολιτική ένταξη πολιτικοποιήθηκαν σε αυτά τα πλαίσια. Στο παρακάτω απόσπασμα γίνεται ακόμη λόγος για την πρακτική της πολλαπλής ένταξης σε νόμιμες και παράνομες συλλογικότητες και για τη φυσική διασύνδεση μεταξύ των τοπικών φοιτητικών συλλόγων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναφορά σε μια άτυπη οργάνωση που δε χρησιμοποιεί καν όνομα, προϊόν της εποχής της και παραδειγματική περίπτωση της ατόνησης των τυπικών χαρακτηριστικών οργάνωσης:

Υπήρχαν δηλαδή και άνθρωποι που μπήκαν στο σύλλογο για μη πολιτικούς λόγους, αλλά για τοπικιστικούς, αλλά στην πορεία εξελίχθηκαν, επηρεάστηκαν. Και όχι μόνο επηρεάστηκαν, αλλά φέρανε και άλλους από άλλους τοπικούς συλλόγους. Κι έτσι υπήρχε και μια διασύνδεση μεταξύ τοπικών συλλόγων. [...] Χαλαρά πράγματα ήταν αυτά. Δεν ήταν όπως του ΚΚΕ ας πούμε ή του Ρήγα Φεραίου που ήταν κομματικά. [...] Ήταν πιο χαλαρά, ήταν μια παρέα. [...] Δε λέγαμε "κάτω η χούντα" αλλά το εννοούσαμε καλυμμένα. [...] Άνθρωποι που ήταν στο σύλλογο Κρητών ήταν ταυτόχρονα και στην ΕΚΙΝ, στο Ρήγα, στην Αντι-ΕΦΕΕ. Επίσης υπήρχαν και κάποιες οργανώσεις που ήταν "no-name" ας πούμε. Μια τέτοια εμένα με είχε πλησιάσει που ήταν μισο-τροτσκιστική ας πούμε. [...] Όταν όμως ήρθε η μαρκεζινοποίηση, δηλαδή το καλοκαίρι του '73, αυτοί δε συλλαμβάνανε γιατί θέλανε να δείξουν ένα άλλο πρόσωπο, τότε κι εμείς λίγο αρχίσαμε να τα λέμε πιο ξεκάθαρα. Πήραμε θάρρος. (Φιωτάκη)¹⁴²

Ο Γιάννης Κοροβέσης, , αντίστοιχα, πρόεδρος του Συλλόγου Ηλείων Φοιτητών και ταυτόχρονα μέλος της ΚΝΕ, σκιαγραφεί την επιφυλακτικότητα των κλειστών οργανώσεων έναντι στα εγχειρήματα μαζικής έκφρασης, αλλά και τις πολιτικές

¹⁴² Συνέντευξη με την Φιωτάκη Αθηνά, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις παράνομες και τις νόμιμες συλλογικότητες, τη διάδραση ανάμεσα σε συνειδητοποιημένα μέλη της κοινωνίας πολιτών και την αυθόρμητη συμμετοχή πολιτών χωρίς ένταξη σε κάποια οργάνωση:

Αυτοί που πρωτοστατήσανε σε αυτό ήταν σαφώς πολιτικοποιημένοι. Το κάνανε εναντίον της δικτατορίας δηλαδή. Τώρα, αν μερικοί συμμετείχαν σε αυτά χωρίς στην αρχή να συνειδητοποιούν ότι μπαίνουν σε έναν τέτοιο χώρο...Κι εμείς θέλαμε να κρατήσουμε αυτό το γενικό [πλαίσιο]. Δε θέλαμε να το στενέψουμε εντελώς. Για να μπορέσουμε να επικοινωνήσουμε με περισσότερο κόσμο. Ο πυρήνας ο πρωταρχικός ήταν πολιτικοποιημένος. [...] [Επρόκειτο για] μια μορφή συνεργασίας του αυθόρμητου/ανοργάνωτου και του οργανωμένου. [...] Όλη αυτή η διαδικασία των 7 χρόνων είναι μια πολιτική προετοιμασία.[...]Το ΚΚΕ μας έλεγε να προσέχουμε σε σχέση με το Πολυτεχνείο. “Μην πηγαίνετε εφόσον βλέπετε ότι η κατάσταση δεν είναι τόσο οργανωμένη και δεν προέκυψε από διαδικασίες. Μην ακολουθείτε το αυθόρμητο γιατί θα σας οδηγήσει σε λάθος κατεύθυνση.”[...] Το κόμμα έλεγε να εστιάσουμε στα φοιτητικά προβλήματα. Να αντιπαρατεθούμε στον Υπουργό Παιδείας. (Γιάννης Κοροβέσης)¹⁴³

Επιστρέφοντας στην υπόθεση της διατριβής, η χρήση πιο έμμεσων, αλλά νόμιμων μέσων, με απώτερο σκοπό την αντίσταση στη δικτατορία αυξήθηκε όσο το καθεστώς προσπαθούσε να δείξει ένα πιο δημοκρατικό πρόσωπο. Η άτυπη οργάνωση ήρθε και ως επακόλουθο της εξάρθρωσης των παράνομων οργανώσεων, γεγονός που το καθεστώς ερμήνευσε ως ευκαιρία για τη χαλάρωση της κατασταλτικής πολιτικής του. Ως ευκαιρία, ωστόσο, ερμηνεύτηκε αυτή του η στάση από την πλευρά της κοινωνίας πολιτών. Γραφεία των Τοπικών Φοιτητικών Συλλόγων αρχίζουν σταδιακά να ανοίγουν στο κέντρο της

¹⁴³ Συνέντευξη με τον Κοροβέση Γιάννη, 2012, Απρίλιος 19, Πέμπτη, Αθήνα

Αθήνας, διευρύνοντας το πεδίο δράσης των αντιδικτατορικών φοιτητών. Ο Σύλλογος Κρητών Φοιτητών, ίσως ο πιο δραστήριος, ήταν ο πρώτος που τον Μάιο του 1972 οργάνωσε συναυλία με τον Γιάννη Μαρκόπουλο, η οποία κατέληξε αυθόρμητα σε πορεία με αντιδικτατορικά συνθήματα.¹⁴⁴

Ο «χώρος», λοιπόν, που προέκυψε με την υποχώρηση του κράτους από τμήμα της δημόσιας σφαίρας καταλήφθηκε από μικρές ή μεγάλες συλλογικότητες με ποικίλη οργανωτική δομή, συχνά με τόσο άτυπα χαρακτηριστικά, των οποίων την αντιδικτατορική δράση δεν κατόρθωσε να διακρίνει ούτε το ίδιο το καθεστώς. Χαρακτηριστικό πρώιμο παράδειγμα τέτοιου είδους προσπαθειών αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο ο Παντελής Βούλγαρης δημιούργησε το πρώτο ντοκιμαντέρ για τη ζωή στην στρατοκρατούμενη Ελλάδα:¹⁴⁵

Τότε έφτιαξα μια εταιρεία “Λαογραφικού και Κοινωνιολογικού Κινηματογράφου” για να μπορώ να κινούμαι, να μπορώ να κινηματογραφώ στους δρόμους της Αθήνας, γιατί τότε χρειαζότανε άδεια λήψεως κοινών. Και μάλιστα όταν με σταματούσανε όταν κινηματογραφούσα την «πολεμική αρετή των Ελλήνων» έλεγα ότι με ενδιαφέρουν οι βαθιές ρίζες του λαϊκού πολιτισμού, μεταφρασμένες σε μία μεγαλειώδη γιορτή, που γινόταν στο στάδιο. [...] Και δεν ήμουν μόνος μου[...] ήμασταν μια παρέα.[...][Οι ταινίες] παιχτήκανε στο συμβούλιο της Ευρώπης[...] Έγινε δουλειά με τις ταινίες. Δηλαδή, οι οργανώσεις οι αντιστασιακές των Ελλήνων έξω, είχαν ένα εργαλείο διαφώτισης και προβολής μιας ζωής που ήτανε τελείως στο σκοτάδι, για να ευαισθητοποιήσουνε τον Τύπο, την τηλεόραση, τους

¹⁴⁴ Παπαδόπουλος.

¹⁴⁵ Παντελής Βούλγαρης, "Το Χρονικό της Δικτατορίας 1967-1974," παραγωγή 2008, σειρά Το Βήμα ντοκιμαντέρ, Το Βήμα, Αθήνα.

πολιτικούς κτλ. Δηλαδή με λίγα λόγια να μείνει ζωντανή αυτή η ιστορία μιας άλλης φωνής για το καθεστώς της Ελλάδας. (Βούλγαρης)¹⁴⁶

Αντίστοιχες απόπειρες δραστηριοποίησης εντός των υφιστάμενων θεσμικών πλαισίων πραγματοποιήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας και ιδιαίτερα από το 1970 και στο εξής. Ο Ολύμπιος Δαφέρμος κάνει λόγο για απόπειρα χρησιμοποίησης της Σκακιστικής Φοιτητικής Ένωσης (ΣΦΕ) για αντιδικτατορική δράση: «Μπήκα στη διαδικασία οργάνωσης των σκακιστικών αγώνων σε μια προσπάθεια να ελέγξουμε, με κάποιους άλλους φοιτητές, το Δ.Σ. της ΣΦΕ, να εκδώσουμε εφημερίδα και να δράσουμε εναντίον του καθεστώτος»¹⁴⁷

Ο Γιάννης Τζανετάκος, που είχε χρηματίσει πρόεδρος της προδικτατορικής ΕΦΕΕ (1963) και υπήρξε μέλος της Νεολαίας της Ένωσης Κέντρου, ΟΝΕΚ - μετέπειτα ΕΔΗΝ - περιγράφει τη διαδικασία ίδρυσης του περιοδικού «Προσανατολισμοί», μιας από τις πρώτες εκδοτικές απόπειρες στα πλαίσια της νόμιμης αντίστασης:

Εξαρθρώνονται και οι οργανώσεις του ΠΑΚ. Όλα αυτά τα βλέπουμε, άστεγοι [οργανωτικά]εμείς, και καταλήγουμε στο ότι ο δυναμικός αγώνας δεν οδηγεί πουθενά. Ότι δεν μπορείς να αντιπαλέψεις με βόμβες με κροτίδες ή με προκηρύξεις το καθεστώς. Και πλέον λέμε [χρειαζόμαστε] άλλες μορφές να αντιπαρατεθούμε στη χούντα. Να αρχίσουμε 'αντιπολίτευση'. [...] Έτσι αποφασίζουμε να βγάλουμε ένα περιοδικό. Αυτό είναι μετά το '70, τότε που αίρεται η προληπτική

¹⁴⁶ Συνέντευξη με τον Βούλγαρη Παντελή, 2012, Ιανουάριος, 24, Τρίτη, Αθήνα

¹⁴⁷ Δαφέρμος, *Από την ελπίδα στην απόγνωση 1973-2013*, 18.

λογοκρισία. Αίρεται και μια πρόβλεψη ότι απαιτείται άδεια για οποιαδήποτε έκδοση εντύπου.¹⁴⁸

Συνολικά, τα αποτελέσματα της χαλάρωσης της καταστολής υπήρξαν ορατά πολύ γρήγορα και πήραν τη μορφή μιας πολιτιστικής «χιονοστιβάδας». Ήδη από τον Ιούλιο του 1970 κυκλοφόρησαν τα «Δεκαοχτώ κείμενα» και το χειμώνα του 1971 τα «Νέα κείμενα» των εκδόσεων «Κέδρος», με τη συμβολή γνωστών προσωπικοτήτων από το χώρο των γραμμάτων και σαφή – πλην έμμεσο - αντιδικτατορικό προσανατολισμό. Ο αντιδικτατορικός λόγος, παρ' όλα αυτά, αν και παρέμενε έμμεσος, γινόταν αυξανόμενα πιο αιχμηρός. Οι εκδότες του πρώτου τόμου των «Νέων κειμένων» σημείωναν χαρακτηριστικά, «[...] η δημοσίευση τέτοιων απόψεων[...] συντελεί στη σωστή τοποθέτηση και αντιμετώπιση των προβλημάτων μας. Και είμαστε βέβαιοι ότι ο αναγνώστης[...] δε χρειάζεται περισσότερες εξηγήσεις. Ζυγιάζει το ειδικό βάρος των λέξεων, καταλαβαίνει το νόημά τους – και περιμένει.»¹⁴⁹

Η πολιτιστική σφαίρα, προορισμένη να υποκρύπτει την αντίθεση στη χούντα, συχνά ταυτίστηκε με την πολιτική σφαίρα. Το θέατρο, ο κινηματογράφος και το βιβλίο, τομείς που οι δικτάτορες ενδεχομένως θεώρησαν πως δε θα μπορούσαν να τους πλήξουν,

¹⁴⁸ Η Περιγραφή του Τζανετάκου έγινε στα πλαίσια σεμιναρίου «Με το βλέμμα στο αύριο: αντιδικτατορικός αγώνας και πολιτικές διεργασίες (1967-1974)» που οργάνωσαν τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας το χειμερινό εξάμηνο 2013-2014. Το συγκεκριμένο απόσπασμα εκφωνήθηκε στις 2/12/2013 στα γραφεία των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ.) Τα ηχητικά αποσπάσματα είναι διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://195.134.75.12/aski/index.php/seminario-aski>

¹⁴⁹ Μανώλης Αναγνωστάκης και συν., επιμ., *Νέα Κείμενα*, 3η εκδ., Νέα Κείμενα, τ. 1 (Αθήνα: Κέδρος, 1971).

απονομιμοποιούσαν υπόγεια και σταθερά το καθεστώς και προσέφεραν το κοινό πλαίσιο για την απόρριψή του από ευρέα τμήματα του πληθυσμού. Ο εκδότης Θεόδωρος Μαλικιώσης των εκδόσεων «Θεμέλιο», αφηγείται την (παράνομη και νόμιμη) εκδοτική – και την ευρύτερα πολιτιστική – «έκρηξη» που πλαισίωσε την αντίστοιχη της κοινωνίας πολιτών της συγκεκριμένης περιόδου:

Κυκλοφόρησε πολύ αριστερό βιβλίο παράνομα. Υπήρξαν διάφοροι που γυρίσανε στα βιβλιοπωλεία και της Αθήνας και αγοράζανε το στοκ των απαγορευμένων βιβλίων. Από τις εκδόσεις ‘Θεμέλιο’ τουλάχιστον 50 τίτλοι φωτοτυπήθηκαν και κυκλοφόρησαν σε χιλιάδες αντίτυπα. [...] Και πολλοί εκδότες κυκλοφόρησαν νόμιμα. [...] Ο κόσμος σιγοτραγουδούσε τα τραγούδια του Μίκη και όσο περνούσαν τα χρόνια τα τραγουδούσε και πιο ανοιχτά. Θυμάμαι εκείνη την παράσταση στο θέατρο με την Καρέζη. Είχα πάει μάλιστα στην πρεμιέρα. Χάλασε ο κόσμος. Έκλαιγε ο κόσμος. Τους πιάσανε την άλλη μέρα. Υπήρξαν πολλές θεατρικές εκδηλώσεις. Η επιθεώρηση είχε μεγάλη παράδοση από τα χρόνια της κατοχής. [...] Το τραγούδι, το θέατρο, το βιβλίο ήταν οι τρεις βασικές αιχμές της πολιτιστικής παρέμβασης τα χρόνια της δικτατορίας. Και βεβαίως τα ανέκδοτα. (Μαλικιώσης)¹⁵⁰

Η πολιτιστική αναπλαισίωση των δομικών ανακατατάξεων στη δημόσια σφαίρα, επεξέτεινε την αντιστασιακή εμβέλεια, μαζικοποίησε τις συλλογικότητες και πρόσφερε ένα κοινό ιδεολογικό πλαίσιο αντίθεσης στο καθεστώς, η οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή παρέμενε παθητική, περιορισμένη στον ιδιωτικό βίο. Οι πλέον άτυποι από τους θύλακες της κοινωνίας πολιτών σχηματίστηκαν στις παρυφές του νοικοκυριού. Οι αποτελεσματικότητά τους, όμως, στην απονομιμοποίηση του αυταρχικού καθεστώτος,

¹⁵⁰ Συνέντευξη με τον Μαλικιώση Θεόδωρο, 2012, Ιανουάριος, 20, Παρασκευή, Αθήνα

παρ' ότι μη μετρήσιμη, είχε αρχίσει να γίνεται αισθητή σε ταβέρνες, μπουάτ και καφενεία. Στο αναλυτικό μας πλαίσιο, η διαδικασία πολιτικής απονομιμοποίησης του καθεστώτος συντελέστηκε και στη βάση της νομιμοποίησης του αντικαθεστωτικού λόγου, όχι αποκλειστικά αυτού που εκφωνούνταν σε διαλέξεις της ΕΚΙΝ ή εμφανιζόταν σε γραπτά διανοουμένων, αλλά του καθημερινού αντιπολιτευτικού λόγου που άρχισε σταδιακά να εκφέρεται δημοσίως. Την πολιτιστική έκφραση και τη δημόσια αντίθεση ως πράξεις άτυπης πολιτικής αντίθεσης σχολιάζει και ο Γιάννης Καρακασιδής, πρόην συνδικαλιστικό στέλεχος της ΕΔΑ, οικοδόμος:

Οι μπουάτ και οι ταβέρνες είχαν γίνει καθοριστικά για τη συνοχή και για την επαφή των ανθρώπων.[...] Τα θέατρα, στον πολιτιστικό τομέα[...] ήτανε μια άνοιξη. Μέσα από αυτά [...] περνούνε καλυμμένα, [...] περνούνε μηνύματα, [...] περνούνε συνθήματα. (Καρακασιδής)¹⁵¹

Αντίστοιχα οι Χατζηγιάννης και Αλεξόπουλος σημειώνουν:

Στη χούντα μέχρι το Σεπτέμβριο [του 1967] δεν κουνιότανε ούτε φυλλαράκι. Ούτε στα θέατρα, ούτε στους κινηματογράφους. Μετά την αμνηστία του Παπαδόπουλου, πριν να ξεσπάσει η Νομική και το Πολυτεχνείο, τότε μαζικοποιήθηκαν στις μπουάτ με τα τραγουδάκια και άρχισαν να πηγαίνουν στα θέατρα. [...] Μόλις άφησε το καθεστώς, αναπτύχθηκε το πολιτικό βιβλίο κτλ., ναι αμέσως. (Χατζηγιάννης)¹⁵²

¹⁵¹ Συνέντευξη με τον Καρακασιδή Γιάννη, 2012, Ιανουάριος, 27, Παρασκευή, Ταγαράδες Θεσσαλονίκης

¹⁵² Συνέντευξη με τον Χατζηγιάννη Νάντη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκη

Για να σταμπάρουμε ανθρώπους που είναι δικοί μας κοιτάγαμε ποιος πήγαινε στα κινηματογραφικά έργα που δεν ήταν σόνι και καλά αντιστασιακού χαρακτήρα αλλά ήταν έργα προχωρημένα για την εποχή. [...] Μετά έχουμε το ίδιο φαινόμενο με τις εκδόσεις και με το θέατρο. Βλέπαμε τις ταινίες αλλά βλέπαμε και τους ανθρώπους. Μοιραζόμασταν πληροφορίες και έτσι υπήρχε η αίσθηση ότι είμαστε πολλοί, όχι μια μικρή ομάδα.[...] Έτσι εκμεταλλευτήκαμε τη φιλελευθεροποίηση ως σημείο συνάντησης ανθρώπων και ρευμάτων που μέχρι τότε ζούσαν το καθένα στο χώρο του από το φόβο που υπήρχε και αρχίζεις και γίνεσαι και πιο ανοιχτός. (Αλεξόπουλος)¹⁵³

4.4 Κοινωνία Πολιτών και Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα

Σε αυτό το κλίμα, στις πολλές - λιγότερο ή περισσότερο άτυπες – ομάδες, θύλακες της κοινωνίας πολιτών συμμετέχουν, με αυξανόμενους ρυθμούς, πολίτες ανένταχτοι, χωρίς εμπειρία στην οργανωτική πραγματικότητα της κοινωνίας πολιτών. Σε τέτοιο σημείο έφτασε αυτή η αυθόρμητη συμμετοχή, που δύσκολα θα μπορούσαν να σκιαγραφηθούν τα όρια των συλλογικοτήτων και η αρχή του αντιδικτατορικού κινήματος.¹⁵⁴ Σχηματικά θα λέγαμε πως στο μεταίχμιο ανάμεσα στις άτυπες ομάδες και τη μαζική διάσταση που αυτές είχαν πάρει εμφανίστηκε το αυτόνομο αντιδικτατορικό

¹⁵³ Συνέντευξη με τον Αλεξόπουλο Δημήτρη, 2012, Φεβρουάριος, 15, Τετάρτη, Αθήνα

¹⁵⁴ Ο Δαφέρμος αναφέρει σχετικά: «Πριν το ξεκίνημα του α.φ.κ. [σ.σ. αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα] ο φοιτητικός χώρος ήταν πλήρως διασπασμένος. Δε γινόταν καμιά συλλογική εκδήλωση. Ανεξάρτητες παρέες υπήρχαν, με διάφορα ενδιαφέροντα. Σχέσεις μεταξύ των παρεών ελάχιστες. Κανείς δε γνωρίζει τι ρόλο παίζει ο άλλος. Και, βέβαια, καμιά συνδικαλιστική δράση ή πολιτική συζήτηση. Στο Δαφέρμος, Από την ελπίδα στην απόγνωση 1973-2013, 34.

φοιτητικό κίνημα. Την επιλογή, λοιπόν, της νόμιμης ή ημι-νόμιμης οδού αντίστασης, της θεσμικής έκφρασης και της ανοιχτής αντι-ιεραρχικής φυσιογνωμίας ακολούθησε η μαζικοποίηση και εντεινόμενα η ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων.

Σταδιακά η δράση της ιεραρχημένης οργάνωσης με τα τυπικά της γνωρίσματα, μεταλαμπαδεύεται σε ολοένα και πιο άτυπους σχηματισμούς της κοινωνίας πολιτών. Η «παρέα», προβάλλει ως κύτταρο των μεγάλων αντιδικτατορικών γεγονότων που συνδέουν την ενδοδικτατορική κοινωνία πολιτών με το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Το αποτέλεσμα της κρατικής διείσδυσης, η υιοθέτηση άτυπων χαρακτηριστικών, αναδεικνύουν την «παρέα», τον πλέον άτυπο σχηματισμό της κοινωνίας πολιτών, ως φορέα, αλλά και εκφραστή πολιτικών ιδεών, και το πανεπιστήμιο προνομιακό χώρο για την ανάδυσή της. Η συνωμοτικότητα των πρώτων αντιστασιακών οργανώσεων δίνει τη θέση της στην ανοιχτή, επώνυμη αντιδικτατορική θέση:

Κάτι που ήταν αδιανόητο για τη γενιά του εμφυλίου: εμείς υπογράφαμε. Δηλαδή λέγαμε ότι το βασικό είναι να βγεις έξω να μη σε κρατήσουν μέσα. Ότι και αν σου δώσουν [σ.σ. οι αστυνομικοί] υπογράφεις, χωρίς να καταδώσεις άλλον που δεν ξέρει. Αν πρέπει να πεις με ποιους ήσουν, θα πεις τους άλλους τρεις που έχουν επίσης καλέσει. Το υπογράφω: “Κρατούμαι στην αστυνομική ασφάλεια και με εντολή του αστυνόμου Κραβαρίτη συντάσσω την παρούσα.” Το κάναμε λοιπόν επίτηδες επωνύμως για να βγαίνουμε αμέσως έξω. Αυτό ήταν αδιανόητο για την παλιά λογική της αριστεράς. Είμαστε αντιχουντικοί; Ναι είμαστε, αλλά δεν κάνουμε τίποτα παράνομο. (Ρήγος)¹⁵⁵

¹⁵⁵ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

Με αυτό τον τρόπο, η κοινωνία πολιτών, εγκαταλείποντας τα ποινικοποιημένα τυπικά χαρακτηριστικά της, δημιουργεί συλλογικότητες που εντοπίζονται στα όρια του ιδιωτικού βίου και διαχέεται στο κίνημα, χωρίς ωστόσο να ταυτίζεται με αυτό. Η υιοθέτηση προσωπικής στάσης απέναντι στο κατασταλτικό οπλοστάσιο του καθεστώτος φαινομενικά μόνο απομακρύνει από τη συλλογική διάσταση, χαρακτηριστική της κοινωνίας πολιτών. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η επώνυμη στάση δεν αποτελεί παρά μια απόπειρα να προστατευθεί η συλλογικότητα. Στην πραγματικότητα, είναι ένα ακόμη παράδειγμα της ελαστικότητας που επιδεικνύει η κοινωνία πολιτών απέναντι σε ένα καθεστώς που εύκολα μπορεί να θέσει εκτός νόμου και να καταστείλει οργανώσεις, όχι όμως και απλές «παρέες», αποτελούμενες από επώνυμους πολίτες. Όπως το θέτει η Μαντόγλου, «σε μια ατμόσφαιρα ελέγχου των μέσων έκφρασης και καταστολής των δημοκρατικών τάσεων, ο μόνος τρόπος έκφρασης και επικοινωνίας (εκτός βέβαια του οικογενειακού κύκλου, τον οποίο η αστυνομία δε μπορούσε να ελέγξει), που επιτρεπόταν από τις συνθήκες που επικρατούσαν, ήταν η λειτουργία άτυπων ομάδων, η λειτουργία της παρέας που ξεπηδούσε αυθόρμητα. Βέβαια, ο σχηματισμός τέτοιων ομάδων δεν ήταν μια διαδικασία που δεν ενείχε κινδύνους.[...] Η χούντα διέλυε αυτό που λέμε “πηγαδάκια”.[...] Οι παρέες δημιουργούνται μέσα σε διάφορους κοινωνικούς χώρους, αλλά κυρίως στους πανεπιστημιακούς, και είναι μέσα από αυτές τις παρέες που θα αναδυθούν οι οργανώσεις των αντιδικτατορικών αγώνων.»¹⁵⁶

¹⁵⁶ Μαντόγλου, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Η Συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*, 158, 59.

Η νέα, λοιπόν, φυσιογνωμία της κοινωνίας πολιτών, προϊόν μετεξέλιξής της, βρήκε – αλλά και έφτιαξε - το χώρο έκφρασής της. Σε αυτό το ασφαλέστερο μαζικό πλαίσιο, μια νέα γενιά ανένταχτων αντιστασιακών άρχισε να ριζοσπαστικοποιεί τις αξιώσεις προς το αυταρχικό κράτος, αποκλίνοντας από τις αναλύσεις και τις προτροπές των κομμάτων και των οργανώσεών τους. Οι τυπικές εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών συνεχίζουν να δραστηριοποιούνται και να τροφοδοτούν τις εξελίξεις με τον ιδεολογικό τους λόγο, έχουν χάσει ωστόσο τον πρωταρχικό ρόλο σε αυτές. Τα αποσπάσματα που παρατίθενται στη συνέχεια είναι ενδεικτικά του κλίματος που είχε διαμορφωθεί στο φοιτητικό χώρο μετά τα γεγονότα της Νομικής Σχολής:

Οι ανοργάνωτοι δεν πρόσφεραν μόνο τη μαζικότητα, αλλά και κάτι παραπάνω. Στις συνελεύσεις για να κάνουμε συλλόγους, ο κόσμος [...] έβαζε αιτήματα για τη χούντα για ελευθερία κτλ. που δεν τολμούσε η ΚΝΕ, ο Ρήγας να τα βάλουν. Αυτό ήταν χαρακτηριστικό στην πρώτη Νομική που οι οργανωμένοι είχαν μείνει κάγκελο μπροστά στα συνθήματα που ακούστηκαν. Ο μη οργανωμένος κόσμος δηλαδή, που πήρε μπροστά, ξεπέρασε σε αιτήματα τους οργανωμένους και έβαλε τα πραγματικά αιτήματα που απασχολούσαν. Οι οργανωμένοι, πιο ρεαλιστές...δεν είναι ότι δεν ήθελαν. Είχε ωριμάσει πια το πράγμα. (Παπαγκίκα)¹⁵⁷

Ναι, [οι ανένταχτοι εμφανίστηκαν πιο ριζοσπαστικοί] γιατί τα αιτήματα και οι στόχοι που βάζανε οι οργανώσεις βγαίνανε μέσα από μια ανάλυση της πραγματικότητας. Οι προερχόμενοι από το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσωτερικού κουβαλούσαμε και την ήττα του εμφυλίου και ήμασταν

¹⁵⁷ Συνέντευξη με την Παπαγκίκα Κατερίνα, 2012, Φεβρουάριος, 14, Τρίτη, Αθήνα

υπερβολικά προσεκτικοί. Αλλά όταν βλέπεις το κίνημα να μπουκάρει, τους παίρνει η μπάλα και αυτή είναι η μαγεία των κινημάτων. (Μανιός)¹⁵⁸

Οι ανένταχτοι ριζοσπαστικοποίησαν τη ρητορική των ενταγμένων. Ουσιαστικά, από το διάχυτο αντιδικτατορικό αίσθημα, φτάσαμε σε ένα πολύ ριζοσπαστικοποιημένο αριστερό.[...] Η ευρεία ανένταχτη μάζα ριζοσπαστικοποίησε τον λόγο της οργανωμένης αριστεράς. Ουσιαστικά, είναι η οργάνωση του αυθόρμητου. Δεν ήταν ένα μπάχαλο αυθόρμητο που λένε πολλοί. Υπάρχει μια αυθόρμητη διάθεση η οποία οργανώνει τη δράση της. Και η δράση αυτή ήταν επί 24ώρου βάσεως. Δηλαδή ζούσες με αυτό το πράγμα. (Ρήγος)¹⁵⁹

Οι οργανωμένοι αριστεροί που έρχονται από πριν τη δικτατορία έχουν άλλο πολιτικό φορτίο. Το σύνδρομο της ήττας κτλ. Και ήταν πάρα πολύ προσεκτικοί σε σχέση με τις κινήσεις τους.[...] Η νομική ήταν το πρώτο μεγάλο βήμα. Όταν έμαθα εγώ ποιοι ήταν μέσα στη νομική, κορίτσια από καλές οικογένειες, φιλήσυχα παιδιά... Εκεί όμως μπήκαν όλοι μαχητικά. Αυτοί ήταν έξω από τις οργανωμένες τάσεις. Οι οργανωμένοι θεωρούσαν κατά κάποιο τρόπο τα γεγονότα της Νομικής και του Πολυτεχνείου ως μικροαστικά ξεσπάσματα. Το βασικό όμως είναι ότι αυτοί δεν το οργάνωσαν και δεν το ελέγχανε. [...] Σε αυτή την περίοδο νομίζω ότι οι πολύ αυθόρμητοι παίζανε σημαντικότερο ρόλο. (Αλεξόπουλος)¹⁶⁰

Έχει ήδη αναφερθεί, τόσο η βιβλιογραφική έλλειψη μιας καθαρής διασύνδεσης της κοινωνίας πολιτών με τα κοινωνικά κινήματα, όσο και η υπόθεση πως οι πλέον άτυπες παρυφές της κοινωνίας πολιτών γειτνιάζουν τόσο με την ιδιωτική σφαίρα όσο και με

¹⁵⁸ Συνέντευξη με τον Μανιό Νίκο, 2016, Ιούλιος, 4, Δευτέρα, Αθήνα

¹⁵⁹ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

¹⁶⁰ Συνέντευξη με τον Αλεξόπουλο Δημήτρη, 2012, Φεβρουάριος, 15, Τετάρτη, Αθήνα

εκείνο το τμήμα της κοινωνίας που αποκαλείται «κίνημα».¹⁶¹ Η σύνδεση αυτή εξηγείται, καθώς η επικράτηση και επέκταση των άτυπων χαρακτηριστικών αντίστασης και η περαιτέρω μαζικοποίηση των άτυπων συλλογικοτήτων αφαιρεί τελικά τα όποια συνεκτικά χαρακτηριστικά θα τις καθιστούσαν αναγνωρίσιμες οντότητες και τις μετατρέπει σε τμήμα του ευρύτερου και πολύμορφου κινήματος. Η ώσμωση όλων των προαναφερθέντων τύπων συλλογικότητας, ενισχυμένη από τη μάζα ανένταχτων πολιτών, καταλήγει στη συνισταμένη έκφραση του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος. Τα πλέον άτυπα πλαίσια πολιτικής παρέμβασης μετατρέπονται σε εργαστήρια αντιδικτατορικού λόγου και δημοκρατικής λειτουργίας, σε μια διαδικασία ανοιχτή και αντιεραρχική, μακριά από τις παραδεδομένες οργανωτικές πρακτικές. Η «παρέα» αναδεικνύεται με τρόπο φυσικό ως το πολιτικό κύτταρο της συντελούμενης ριζοσπαστικοποίησης και διαμαρτυρίας ενάντια στο καθεστώς. Η παρακάτω περιγραφή του Ολύμπιου Δαφέρμου, ανένταχτου πρωτεργάτη του φοιτητικού κινήματος, είναι ως προς αυτό ενδεικτική:

«Θεωρώ ότι η πρωτοβουλία των φοιτητών της Νομικής για προσφυγή στα δικαστήρια, που την ακολουθήσαμε και εμείς και άλλες σχολές, ήταν σοφή. Από την πλήρη ακινησία δεν δημιουργείται κίνημα χωρίς καν να γνωρίζονται μεταξύ τους οι φοιτητές. Η διαδικασία συλλογής υπογραφών –διαδικασία χαμηλού κινδύνου – επέτρεψε

¹⁶¹ Μια ανάλογη διασύνδεση ανάμεσα σε προϋπάρχουσες οργανώσεις και δίκτυα και την ανάδυση κοινωνικών κινήσεων έχει προτείνει ο Klandermans, με την επισήμανση πως τα πρώτα λειτουργούν ως χώροι «ομαδικής στρατολόγησης», στο Bert Klandermans, "New social movements and resource mobilization: the European and the American approach revisited," στο *Research on social movements: The state of the art in Western Europe and in the USA*, επιμ. Dieter Rucht (Frankfurt am Main: Campus Verlag ;, 1991), 24.

τη συγκρότηση του φοιτητικού χώρου. Γνωριστήκαμε, αποκτήσαμε συνοχή και αρχίσαμε να απομονώνουμε δυναμικά τους διορισμένους.[...]Όσοι φοιτητές έβγαιναν μπροστά τους καλούσαμε στους πυρήνες χωρίς άλλες διατυπώσεις. Αρκούσε ότι δημόσια τόλμησαν να εκφράσουν τη δημοκρατική τους άποψη. Δεν λαθέψαμε ούτε μια φορά. Οι πυρήνες λειτουργούσαν περισσότερο σαν φιλικές παρέες. Η ζεστασιά στις σχέσεις, η αλληλοαποδοχή, ο αλληλοσεβασμός, ακόμη και όταν διαφωνούσαμε, καθόριζε το κλίμα των συζητήσεων, πριν καλά- καλά γνωριστούμε μεταξύ μας. Ήταν μια όαση μέσα στη μουντή έρημο της χούντας.»¹⁶²

Ο χώρος της δημόσιας σφαίρας που χρησιμοποίησε η κοινωνία πολιτών, λοιπόν, δεν της παραχωρήθηκε μόνο με την χαλάρωση της κρατικής καταστολής. Σε πολλές περιπτώσεις, με χαρακτηριστική αυτή των γεγονότων της Νομικής Σχολής, νόμιμες ή ημι-νόμιμες συλλογικότητες (συχνά στελεχωμένες από μέλη παράνομων οργανώσεων) επιχείρησαν να επεκτείνουν τα όρια αυτής της νομιμότητας, μεταχειριζόμενες όλα τα διαθέσιμα θεσμικά εργαλεία της ιστορικής συγκυρίας, «τα μέσα που αυτό το ίδιο θεσμικό πλαίσιο της χούντας επέτρεπε».¹⁶³ Η επιλογή αυτή, αντικειμενικά πιο ασφαλής από την παράνομη δραστηριότητα της πρώτης περιόδου, απέφερε στην κοινωνία πολιτών την κρίσιμη μάζα για τη δημιουργία του φοιτητικού κινήματος με πολύ γρήγορους ρυθμούς. Η συνοχή του εγχειρήματος δεν προερχόταν τόσο από κομματικούς ή οργανωτικούς

¹⁶² Αδημοσίευτη ανακοίνωση: Ολύμπιος Δαφέρμος, "Αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: προσωπική μαρτυρία" (ανακοίνωση στο συνέδριο Διημερίδα των ΑΣΚΙ-ΕΜΙΑΝ: Ιστορικές προσεγγίσεις για την ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών2012).

¹⁶³ Γιώργος Α. Βερνίκος, επιμ., *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής* (Αθήνα: Καστανιώτη, 2003), 19.

δεσμούς, αλλά όπως υπονοεί το παραπάνω απόσπασμα από μια διάχυτη επίδειξη αλληλεγγύης μπροστά στον κοινό αντίπαλο.

Ταυτόχρονα, χρησιμοποιήθηκαν συγκεκριμένα εργαλεία πολιτικής πίεσης προγενέστερα μη διαθέσιμα, όπως η προσφυγή στη δικαιοσύνη, ως πλατφόρμα διευθέτησης της «πολιτικής σύγκρουσης» που είχε προκύψει με τη νέα νομοθεσία που σημάδεψε την καθεστωτική υποχώρηση. Ο όρος «πολιτική σύγκρουση» τείνει να χρησιμοποιείται περισσότερο για να περιγράψει πολιτικές διαμάχες οι οποίες επιλύονται με τρόπο θεσμικό στα πλαίσια δημοκρατικών καθεστώτων και συνακόλουθα σηματοδοτούν ενδεχομένως μια «ευκαιρία για τροποποίηση ή αλλαγή πολιτικής»¹⁶⁴ Η απόσυρση του καθεστώτος των συνταγματαρχών από μέρος της δημόσια σφαίρας και η – έστω και προσχηματική - θεσμοθέτηση από το ίδιο κανόνων επίλυσης που συναντώνται σε δημοκρατικά καθεστάτα επανέφερε το νομικό πλαίσιο, στο οποίο μια ομάδα συμφερόντων ή μια οργάνωση της κοινωνίας πολιτών θα μπορούσε να διεκδικήσει θεσμικά την ικανοποίηση των αιτημάτων της. Στην περίπτωση της προσφυγής των φοιτητών της Νομικής Σχολής το διακύβευμα δεν υπήρξε απλώς μια αλλαγή της ισχύουσας πολιτικής, αλλά η περαιτέρω απονομιμοποίηση του καθεστώτος.

Με άλλα λόγια η διευρυμένη, άτυπη και νόμιμη κοινωνία πολιτών είχε καταλάβει το «χώρο» που απαιτούνταν ώστε να εκφραστεί θεσμικά, τη στιγμή που δεν ήταν βέβαιο αν το θεσμικό αυτό πλαίσιο θα τηρούνταν από τους ίδιους τους εμπνευστές του. Το νέο

¹⁶⁴ Alan R. Ball και B. Guy Peters, *Σύγχρονη Πολιτική και Διακυβέρνηση. Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, μεταφρ. Κώστας Α. Λάβδας, 6η Αγγλική εκδ. (Αθήνα: Παπαζήση, 2001), 71-74.

πλαίσιο της «πολιτικής σύγκρουσης» το είχε ορίσει και πάλι το δικτατορικό καθεστώς με τη φιλελευθεροποίηση στα πλαίσια της οποίας είχε υποσχεθεί εκλογές στα πανεπιστήμια. Ωστόσο, σε αντίθεση με την πρώτη περίοδο της δικτατορίας (1967-1969) οι εξελίξεις έμοιαζαν να ελέγχονται εντεινόμενα από τους εξεγερμένους φοιτητές, οι οποίοι ασκούσαν πολιτική πίεση δραστηριοποιούμενοι ειρηνικά και μαζικά:

Παρ' όλο όμως που είχε υπογραφεί ο νόμος που επέτρεπε τις εκλογές, τα διορισμένα συμβούλια, τα χουντικά δεν τις κάνανε αυτές τις εκλογές. Αποφασίσαμε λοιπόν, ακριβώς αξιοποιώντας τα όρια της νομιμότητας, να πάμε να τους κάνουμε αγωγή[...]. Το να βάλεις την υπογραφή σου ήταν μια πράξη ηρωισμού. Άρα θα έπρεπε να βάλει την υπογραφή τους ένας πυρήνας ανθρώπων. Μαζεύτηκαν 42 άτομα. Αλλά το πιο σημαντικό είναι ότι την επομένη... ήρθαν άλλα 3000 άτομα και προσυπογράψανε. Είναι ενδεικτικό πώς μπορείς να μαζικοποιήσεις ένα κίνημα όταν γίνονται σωστές πρωτοβουλίες, έχεις ψυχή, και κάνεις σωστές επιλογές. (Βερνίκος)¹⁶⁵

Με το τέλος, λοιπόν, του αντιστασιακού κύκλου των παράνομων οργανώσεων, και του μεταβατικού κύκλου λειτουργίας των ΕΚΙΝ και ΕΜΕΠ αρχίζει ένας νέος, στον οποίο κυρίαρχο ρόλο παίζει το μαζικό κίνημα που πλαισίωσε προϋπάρχοντες και νέους θύλακες της κοινωνίας πολιτών. Σημαντικό είναι να σημειωθεί, πως πολλές από τις άτυπες συλλογικότητες που έδρασαν σε αυτή την τελευταία φάση του αντιδικτατορικού αγώνα και στο μεταίχμιο ανάμεσα στο φοιτητικό κίνημα και την κοινωνία πολιτών προέκυψαν μέσω της ευθείας αντίθεσής τους στο ελεγχόμενο από τους δικτάτορες

¹⁶⁵ Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

κακέκτυπο της «επίσημης» κοινωνίας πολιτών». ¹⁶⁶ Όπως εξιστορείται ο Δαφέρμος, «κάποιο απόγευμα, αν θυμάμαι καλά, ήταν Νοέμβριος ή Δεκέμβριος του 1971, κατά τη διάρκεια του μαθήματος [...]φοιτητές, διορισμένοι στα διοικητικά συμβούλια των φοιτητικών συλλόγων, μπαίνουν στην αίθουσα για ανακοινώσεις. Ήταν η πρώτη φορά που συνέβαινε κάτι τέτοιο.[...]Εγινε αντιπαράθεση μαζί τους. Κάποιοι γνωριστήκαμε και δημιουργήθηκε αμέσως ο αντιστασιακός πυρήνας της σχολής.»¹⁶⁷

Οι περίφημοι «πυρήνες» εντός των πανεπιστημιακών σχολών, αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα, τόσο της διαμάχης ανάμεσα στην κοινωνία πολιτών και το αυταρχικό καθεστώς, έκφανση του οποίου θεωρήθηκαν τα διορισμένα φοιτητικά συμβούλια, όσο και της ώσμωσης μεταξύ παλιού και νέου, άτυπου και τυπικού, και σε ένα βαθμό, κοινωνίας πολιτών και κινήματος. Η θεσμική πείρα της προδικτατορικής σπουδάζουσας κοινωνίας πολιτών επιστρατεύθηκε ακριβώς τη στιγμή που το καθεστώς επανέφερε το αντίστοιχο πλαίσιο πολιτικής σύγκρουσης:

«Αμέσως μετά, η διορισμένη από το καθεστώς Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Ε.Μ.Π. οργανώνει, για πρώτη φορά, φοιτητική συγκέντρωση στο αμφιθέατρο Γκίνη, τον Ιανουάριο του 1972. Ο πυρήνας που μόλις είχε σχηματιστεί δραστηριοποιείται. Δεν είχαμε ιδέα από φοιτητικό συνδικαλισμό. Δεν ξέραμε τι διαφέρει η συγκέντρωση από τη συνέλευση. Δεν ξέραμε πώς λειτουργεί η συνέλευση. Τι είναι σύλλογος. Ψάξαμε και

¹⁶⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ταυτοτικού ετεροπροδιορισμού απέναντι στις συλλογικότητες υπό τον έλεγχο του δικτατορικού κράτους αποτελεί και το ίδιο το όνομα της «Αντι-ΕΦΕΕ», παράνομης συλλογικότητας υψηλού επιπέδου οργάνωσης, το οποίο εμφανώς εκφράζει την αντίθεση της οργάνωσης στην ελεγχόμενη από το καθεστώς ΕΦΕΕ.

¹⁶⁷ Δαφέρμος, *Από την ελπίδα στην απόγνωση 1973-2013*, 34,35.

βρήκαμε προδικτατορικούς φοιτητές με συνδικαλιστική δράση. Μας ενημέρωσαν, μας παρέπεμψαν στον Αστικό Κώδικα και μας έδωσαν καταστατικά των παλαιών φοιτητικών συλλόγων.»¹⁶⁸

Σε αυτή τη συγκυρία η διορισμένη από τη χούντα «κοινωνία πολιτών» - και δι' αυτής το καθεστώς - άγγιξε τα όρια της απόλυτης απονομιμοποίησης εντός του πανεπιστημιακού χώρου. Τα διορισμένα από τη δικτατορία μέλη των φοιτητικών συλλόγων απώλεσαν ντε φάκτο τη δυνατότητα να συγκροτούνται σε σώμα, την ίδια ώρα που το μέχρι εκείνη τη στιγμή ασύνδετο σώμα των φοιτητών συσπειρώνεται ακριβώς για να εναντιωθεί στο δικτατορικό κακέκτυπο της σπουδάζουσας κοινωνίας πολιτών:

Το '72 κάνει η χούντα την προσπάθεια να κάνει εκλογές στα διοικητικά συμβούλια. [...] Στην Πάντειο, μιλάμε για 3-4 χιλιάδες φοιτητές που μαζευτήκανε. Βγαίνει ο διορισμένος πρόεδρος να αρχίσει να μιλάει και σηκωνόμαστε από κάτω: «Ποιος είσαι εσύ»; Λέει, «Ο πρόεδρος του συλλόγου». «Ο πρόεδρος του συλλόγου; Και ποιος σε έβαλε;» Αυτός αρχίζει να παραπατάει, «Ποιος σε έβαλε;» να φωνάζει ένα ολόκληρο αμφιθέατρο και [αυτός] να λέει «Το Υπουργείο Προεδρίας». «Μόνο; Μόνο; (φωνές)» «Και η ασφάλεια» (γιουχαΐσματα). Βγαίνει ένας (από την ασφάλεια) και λέει «θα σας... σκάστε. Σας βλέπω» Και σηκωνόμαστε και φεύγουμε όλη η συνέλευση και μένουνε μόνοι τους. Στο Πολυτεχνείο, πιο πρακτικοί άνθρωποι, τους πλάκωσαν στο ξύλο μόλις εμφανίστηκαν, [...]πήραν τη συνέλευση και συνεχίσανε μόνοι τους. Το κίνημα είχε μαζικοποιηθεί πια. (Ρήγος)¹⁶⁹

¹⁶⁸ Στο ίδιο., 35.

¹⁶⁹ Συνέντευξη με τον Ρήγο Άλκη, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

Το απόγειο της διασύνδεσης, υπό αυτό το πρίσμα, της κοινωνίας πολιτών με το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα είναι τα γεγονότα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, κατά τα οποία ανένταχτοι μαζί με τα πλέον άτυπα τμήματα της κοινωνίας πολιτών επέβαλαν τη γραμμή της κατάληψής του στις πιο οργανωμένες δυνάμεις που αντιδρούσαν σε αυτό το ενδεχόμενο, ωστόσο συμμετείχαν ενεργά.¹⁷⁰ Τα πιο τυπικά τμήματα της κοινωνίας πολιτών, με άλλα λόγια, αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν τα πλέον αφανή και να ενταχθούν στο πολύμορφο και αυτόνομο φοιτητικό κίνημα. Όπως το θέτει ο Καψάλης, «φοιτητικές οργανώσεις, αντιδικτατορικές κινήσεις, κόμματα, προσωπικότητες, εκδοτικοί οίκοι, περιοδικά, δημοσιογράφοι, ΕΚΙΝ, ΕΜΕΠ, συναυλίες, όλα αυτά συγκροτούν ένα ιδιότυπο πολιτικό και ιδεολογικό μόρφωμα [το οποίο] είναι πια αδύνατο να υλοποιηθεί με συγκεκριμένες οργανωτικές μορφές, παραταύτα αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη του φοιτητικού κινήματος.»¹⁷¹

Αντίστοιχα οι Γιαραλή, Μανωλάκος και Μανιός, όλοι τους μέλη παράνομων οργανώσεων, σημειώνουν:

Πριν από το Πολυτεχνείο κανείς δεν είχε (ολοκληρωμένη) άποψη για το Πολυτεχνείο. Ήταν εξέγερση με όλα της τα χαρακτηριστικά. Αν δεις την

¹⁷⁰ Για μια οπτικοακουστική άποψη της εξέγερσης βλ. Κώστας Ζυρίνης, "Το αυθεντικό ντοκουμέντο με την εξέγερση του Πολυτεχνείου," παραγωγή 17 Νοεμβρίου, 2013, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Αθήνα. Για το φοιτητικό κίνημα βλ. σχετικά Σταύρος Λυγερός, *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα. Από τις προσφυγές στα πρωτοδικεία στην εξέγερση του Πολυτεχνείου* (Αθήνα: Εργασία-Στοχαστής, 1977)· Δημήτρης Χατζησωκράτης, *Πολυτεχνείο '73. Αναστοχασμός μιας πραγματικότητας* (Αθήνα: Πόλις, 2004)· Δημήτρης Παπαχρήστος, επιμ., *Το Πολυτεχνείο Ζει; 30 +1 Όνειρα, Μύθοι, Αλήθειες* (Αθήνα: Λιβάνης, 2004).

¹⁷¹ Διονύσης Καψάλης, "Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα: Ιστορία και ιδεολογίες," *Πολίτης*, 1979, 58.

κινηματική διαδικασία είναι για κάποιους σαν να υποτιμάς την οργανωμένη πρωτοπορία. Πρόκειται για κινηματική, καθαρά εξεγερσιακή, διαδικασία. Δηλαδή οι ίδιοι οι άνθρωποι, οι οργανωμένοι, γίνονται κίνημα. Δεν είναι η οργανωμένη τους πρωτοπορία αυτή που καθορίζει τη στάση τους, αλλά η κινηματική διαδικασία. Ο ανένταχτος γίνεται ξαφνικά ένα με τον ενταγμένο. (Γιαραλή)¹⁷²

Οι οργανωμένες ομάδες λειτουργούσανε, τροτσκιστές, μαοϊκοί, αντι-ΕΦΕΕ. Το μέγεθος όμως της εξέγερσης το έδωσε ο αυθορμητισμός. Και σε αυτόν τον αυθορμητισμό έπαιζαν ρόλο και απροσδιόριστες δυνάμεις που διευκόλυναν το αυθόρμητο. (Αριστείδης Μανωλάκος)¹⁷³

Η σχέση ενταγμένων-ανένταχτων ήταν διαλεκτική. Οι μεν επηρέαζαν τους δε. Όπως μου είπε ένας νεαρότατος φοιτητής στη φυλακή, - «εμείς είμαστε φυλακή γιατί μπήκατε εσείς πρώτοι». - «Ρε Γιώργη, που κολλάει αυτό; εσύ μπήκες στο ΕΚΚΕ». - «Δεν έχει σημασία πολιτικοποιήθηκα γιατί έβλεπα ότι υπάρχουν κάποιοι που έχουνε δράση». (Μανιός)¹⁷⁴

Προβάλλοντας την υπόθεσή μας στα ιστορικά γεγονότα, όταν τα τυπικά τμήματα της κοινωνίας πολιτών καθίστανται δυσλειτουργικά ή αδρανή, το άτυπο (πανεπιστημιακό) πλαίσιο και το αντίστοιχο τμήμα της κοινωνίας πολιτών που φιλοξενεί αναλαμβάνουν πρωταρχικό ρόλο στην κινηματική διαδικασία. Φορείς της άτυπης κοινωνίας πολιτών προσλαμβάνουν θεσμικό χαρακτήρα de jure (Τοπικοί Φοιτητικοί Σύλλογοι) ή de facto (ΦΕΑ) και διαπραγματεύονται με τη Σύγκλητο. Σε αυτό το πνεύμα,

¹⁷² Συνέντευξη με την Γιαραλή Μαργαρίτα, 2012, Απρίλιος 27, Παρασκευή, Αθήνα

¹⁷³ Συνέντευξη με τον Μανωλάκο Αριστείδη, 2012, Ιανουάριος, 21, Σάββατο, Αθήνα

¹⁷⁴ Συνέντευξη με τον Μανιό Νίκο, 2016, Ιούλιος, 4, Δευτέρα, Αθήνα

ο Δαφέρμος σωστά παραλληλίζει τον ενδοδικτατορικό ρόλο του πανεπιστημίου ως χώρου κινηματικής κήσης με τον αντίστοιχο προδικτατορικό: «Όταν η ήττα του αριστερού κινήματος στον εμφύλιο πόλεμο δημιουργεί τέτοιες συνθήκες που δεν επιτρέπουν ούτε στο συνδικαλιστικό κίνημα να συγκροτηθεί, ούτε και στις φιλελεύθερες δυνάμεις να δημιουργήσουν κάποιο κόμμα αντιστάθμισης της δεξιάς, το φοιτητικό κίνημα γίνεται η αιχμή και η πρωτοπορία του του λαϊκού κινήματος.»¹⁷⁵

Τέλος, αν και το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με την κοινωνία πολιτών, βρίσκεται ωστόσο σε άμεση σύνδεση μαζί της, επικαλούμενο τους αγώνες των μελών της, δανειζόμενο τρόπους αντίδρασης αλλά και χρησιμοποιώντας κάποιες από τις πιο άτυπες δομές της, ενσωματώνοντάς τις. Πράγματι, το φοιτητικό κίνημα «δεν ήταν οργάνωση, έστω και αν διέθετε αυτοοργάνωση, και στο εσωτερικό του, από ένα σημείο και πέρα, λειτουργούσαν αριστερές οργανώσεις.»¹⁷⁶ Η έξαρση της καταστολής κατά τη διάρκεια και μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου υπήρξε καταλυτική για δύο λόγους: α) επέσπευσε την ανατροπή του καθεστώτος από τον δικτάτορα Ιωαννίδη και β) ενίσχυσε τη διαδικασία απονομιμοποίησης του δικτατορικού οικοδομήματος συνολικά, καθώς η χρήση βίας, σε αντιδιαστολή με της απειλή για χρήση βίας, «μπορεί να υποδηλώνει αδυναμία στην άσκηση πολιτικής εξουσίας».¹⁷⁷ Η πολιτική απονομιμοποίηση του αυταρχικού καθεστώτος συνεχίστηκε, φτάνοντας στο απόγειό της,

¹⁷⁵ Δαφέρμος, *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, 33.

¹⁷⁶ Δαφέρμος, *Από την ελπίδα στην απόγνωση 1973-2013*, 52.

¹⁷⁷ Ball και Peters, *Σύγχρονη Πολιτική και Διακυβέρνηση. Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*. Βλ. και την ανάλυση του Tilly για το δίπολο «καταστολή - διευκόλυνση» (repression – facilitation), αναφορικά με το «κόστος» της συλλογικής δράσης, στο Tilly, *From mobilization to revolution*, 100-13.

με την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και τη συνακόλουθη επιστράτευση του 1974, γεγονότα που πραγματεύεται το επόμενο κεφάλαιο.

5. Excursus: Η επιστράτευση του 1974 και η πλήρης απονομιμοποίηση του καθεστώτος

Το κεφάλαιο αυτό δεν συνδέεται άμεσα με την υπόθεση εργασίας της διατριβής, αποσκοπεί ωστόσο σε μια συμπληρωματική αποτύπωση της διαδικασίας πολιτικής απονομιμοποίησης του αυταρχικού καθεστώτος, καθώς τα γεγονότα που πραγματεύεται υπήρξαν η κατακλείδα της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα.¹ Πράγματι, οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις αναφέρθηκαν συχνά στο γεγονός της επιστράτευσης του 1974, ως τη στιγμή που το δικτατορικό καθεστώς άγγιξε τα όρια της πλήρους απονομιμοποίησης.

Το πραξικόπημα Ιωαννίδη, μετά τα γεγονότα της φοιτητικής εξέγερσης του Πολυτεχνείου, προκάλεσε μια εκ νέου εισβολή στη δημόσια σφαίρα, στο πεδίο δράσης της κοινωνίας πολιτών, με την επιστροφή στο κατασταλτικό πλαίσιο και ταυτόχρονα στις πρακτικές αντίστασης της πρώτης περιόδου (1967-1969).² Υπό μία έννοια, όμως, το ίδιο το γεγονός της επιστράτευσης μπορεί να νοηθεί ως μια αντίστροφη διαδικασία, ως μια

¹ Μέρος του παρόντος υποκεφαλαίου δημοσιεύτηκε στο Γιώργος Τσιρίδης και Δημήτρης Παπανικολόπουλος, "Επιστράτευση 1974: ο καταλυτικός ρόλος των επίστρατων στην κατάρρευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών," *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 42 (Ιούλιος 2014).

² Για μια ιστορική περιγραφή των γεγονότων από την εξέγερση του Πολυτεχνείου μέχρι την κατάρρευση του καθεστώτος βλ. και τις εκπομπές του ελληνικού προγράμματος της *deutsche welle* στο Βάσος Μαθιόπουλος, *Εδώ Ντώϋτσε Βέλλε. Πολιτικά σχόλια από 25 Νοεμβρίου 1973 μέχρι 23 Ιουλίου 1974* (Αθήνα: Παπαζίσης, 1975).

«κοινωνική ιδιοποίηση» του στρατεύματος, ως μια «εισβολή», δηλαδή, ευρέων τμημάτων της κοινωνίας στον χώρο που εξ ορισμού ανήκει στο κράτος, στο στρατό.³ Η εισβολή αυτή, μάλιστα, έχει πολλαπλάσια σημασία, αν αναλογιστεί κανείς ότι αναφερόμαστε σε ένα στρατοκρατικό καθεστώς. Στις σελίδες που ακολουθούν καταγράφονται κάποιες από τις μαρτυρίες συμμετεχόντων στις συνεντεύξεις, επιστράτων και μελών της κοινωνίας πολιτών.

Σε ένα ευρύτερο και εξαιρετικά κρίσιμο πλαίσιο, η διεθνής βιβλιογραφία έχει συχνά συνδέσει τις διαδικασίες εκδημοκρατισμού με πολεμικά γεγονότα. Η στρατιωτική ήττα ή αποτυχία, η στρατιωτική νίκη, ακόμη και «το φάσμα του εμφυλίου» πολέμου έχουν προταθεί ως παράγοντες κατάρρευσης, εκδημοκρατισμού ή αποδημοκρατικοποίησης.⁴ Στις μισές περίπου από τις περιπτώσεις εκδημοκρατισμού μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, στρατιωτικά γεγονότα έπαιξαν ρόλο στη διαδικασία, αναγκάζοντάς μας να διερωτηθούμε για την αιτιώδη σύνδεση μεταξύ τους.⁵

³Ο όρος «κοινωνική ιδιοποίηση» (social appropriation) χρησιμοποιήθηκε στο έργο των Doug McAdam, Sidney G. Tarrow, και Charles Tilly, *Dynamics of contention, Cambridge studies in contentious politics* (New York: Cambridge University Press, 2001). προκειμένου να περιγράψει τον μηχανισμό ιδιοποίησης μιας υπάρχουσας δομής από νέα συλλογικά υποκείμενα και την αξιοποίησή της για τους δικούς τους σκοπούς.

⁴ Βλ. ενδεικτικά John Higley και Michael G. Burton, "The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns," *American Sociological Review* 54 (February 1989). Huntington, *The third wave : democratization in the late twentieth century*. Mattei Dogan και John Higley, *Elites, crises, and the origins of regimes* (Lanham, MD ; Boulder: Rowman & Littlefield Publishers, 1998). Alfred C. Stepan, "Paths Toward Redemocratization," στο *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, επιμ. Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, και Laurence Whitehead (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986).

⁵ Nancy Bermeo, "What the Democratization Literature Says - or Doesn't Say - About Postwar Democratization," *Global Governance* 9, τ. 2 (2003).

Σε αυτό το πλαίσιο, Οι Ρούσμαϊερ, Στήβενς και Στήβενς κάνουν λόγο για αυξημένες πιθανότητες άμεσης δημοκρατικής μετάβασης μετά από πολεμικά γεγονότα και την παράλληλη ύπαρξη οργανώσεων εντός της κοινωνίας που πιέζουν για περισσότερη συμμετοχή.⁶ Αντίστοιχα, οι Λιντς και Στέπαν διατυπώνουν τη θέση, πως μια στρατιωτική ήττα ή μια κατάρρευση που σχετίζεται με πολεμικά γεγονότα μπορεί να οδηγήσει στη μετάβαση από αυταρχικά σε δημοκρατικά καθεστάτα, σε περιπτώσεις που η κοινωνία πολιτών και η πολιτική κοινωνία είναι παρούσες και απαιτούν ένα δημοκρατικό δρόμο.⁷ Τέλος, ο Ενρίκε Μπαλόιρα κάνει λόγο για μια σειρά παραγόντων που σχετίζονται με το εάν ανώτεροι αξιωματικοί θα επιδιώξουν τη μετάβαση σε δημοκρατική διακυβέρνηση:⁸

⁶ Dietrich Rueschemeyer, Evelyne Huber Stephens, και John D. Stephens, *Capitalist development and democracy* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 70-71.

⁷ Linz και Stepan, *Problems of democratic transition and consolidation : southern Europe, South America, and post-communist Europe*.

⁸ Αυτοί είναι: η αντίληψη της δύναμης της αντιπολίτευσης, ιδιαίτερα των στοιχείων εκείνων που βρίσκονται κοντά στο καθεστώς, ο υπολογισμός των διαθέσιμων επιλογών για το στρατό και το κόστος και τα οφέλη από αυτές, η εκτίμηση της θεσμικής ακεραιότητας και του κύρους του στρατού, η ισορροπία μεταξύ εκείνων εντός του στρατού που αναζητούν ένα πολιτικό άνοιγμα του καθεστώτος και εκείνων που επιδιώκουν το αντίθετο, το μοτίβο των κοινωνικών ρηγμάτων και ο βαθμός στον οποίο εκπροσωπούνται από διαφορετικές πολιτικές δυνάμεις που έχουν κινητοποιηθεί και συμμετέχουν στην πολιτική διαδικασία, τα πολιτικά προγράμματα της αντιπολίτευσης, ιδίως όσον αφορά την παρουσία ή απουσία ενός εγχειρήματος που θα μπορούσε να νομιμοποιήσει ένα νέο καθεστώς, η παρουσία φορέων ανταγωνιστικών προς το στρατό, οι οποίοι συνήθως επιχειρείται να αποκλειστούν από τη μεταβατική διαδικασία. Στο Enrique A. Baloyra, "Democratic Transition in Comparative Perspective," στο *Comparing New Democracies : Transition and Consolidation in Mediterranean Europe and the Southern Cone, New Directions in Comparative and International Politics*, επιμ. Enrique A. Baloyra (London: Westview, 1987), 40-42.

Υπό αυτό το πρίσμα, είναι χρήσιμο να θυμηθούμε πως στην περίπτωση της πορτογαλικής μεταβατικής εμπειρίας, ο κρίσιμος παράγοντας στη διαδικασία πτώσης του δικτατορικού καθεστώτος ήταν η ριζοσπαστικοποίηση του στρατεύματος προς τα αριστερά, ύστερα από τη στρατιωτική του αποτυχία στην Αφρική.⁹ Αυτό αφενός, αποτελεί στοιχείο που διαφοροποιεί ευθέως τις δύο καταρρεύσεις, αφετέρου ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε πως ένα γεγονός τέτοιας βαρύτητας δεν θα ήταν δυνατόν να αφήσει αδιάφορο ένα - σύγχρονο του πορτογαλικού - στρατοκρατικό καθεστώς της Νότιας Ευρώπης, αλλά θα αποτελούσε σημαντικότατο παράδειγμα προς αποφυγή για την κυβέρνηση Ιωαννίδη.

Μια τέτοια εξέλιξη, άλλωστε, δεν ήταν έξω από τις αναλύσεις της στρατιωτικής ελίτ της χώρας, καθώς το στράτευμα είχε ήδη αποτελέσει πηγή αμφισβήτησης προς το καθεστώς. Στις τάξεις αυτής της κατεξοχόν πηγής της δικτατορικής εξουσίας εκδηλώθηκε, όπως αναφέρθηκε, το βασιλικό αντικίνημα του Δεκεμβρίου 1967 και δραστηριοποιήθηκε η συνωμοτική ομάδα δημοκρατικών αξιωματικών του Ναυτικού με την αποστασία του αντιτορπιλικού «Βέλος». Επιπλέον με τη συγκρότηση οργανώσεων όπως η «Ένωση Εθνικής Σωτηρίας», οι «Υπερασπιστές της Ελευθερίας» και οι «Ελεύθεροι Έλληνες» κ.α., το στράτευμα, τμήμα του κράτους, αποτέλεσε αναμφισβήτητα πεδίο δραστηριότητας κάποιων συλλογικοτήτων με αντιστασιακή δράση.¹⁰ Οι κατά

⁹ Για τις θέσεις του πορτογαλικού στρατιωτικού κινήματος βλ. *Κίνημα Ενόπλων Δυνάμεων Πορτογαλίας. Ιδεολογικά, πολιτικά, οργανωτικά και στρατιωτικά κείμενα*, μεταφρ. Έφη Αλεξιάδου, *Απελευθερωτικά κινήματα* (Αθήνα: Κάλβος, 1981).

¹⁰ Βλ. υποκεφάλαιο 4.2.1

κανόνα βασιλόφρονες αξιωματικοί που συγκροτούσαν τις οργανώσεις αυτές παρά τις αρχικές επιφυλάξεις τους ήταν ήδη σε τροχιά συνεργασίας με κεντρικούς συναδέλφους τους και αρκετούς προερχόμενους από τον ΑΣΠΠΑ.¹¹

Μια επιπρόσθετη λειτουργία του στρατού, τόσο προδικτατορικά, όσο και κατά τη διάρκεια της επταετίας, ήταν η συστηματική χρήση του ως «αναμορφωτηρίου», ως «χώρου υποδοχής» μελών της κοινωνίας πολιτών με αντικαθεστωτική δράση. Οι επιστρατεύσεις φοιτητών πριν από τα γεγονότα της Νομικής είχαν αυτήν ακριβώς τη στόχευση, την ένταξη δηλαδή αντιφρονούντων, μελών της σπουδάζουσας κοινωνίας πολιτών, στο σκληρό πυρήνα του καθεστώτος, στο ελεγχόμενο πλαίσιο του στρατεύματος. Η πρακτική της μετακίνησης των αριστερών που υπηρετούσαν τη θητεία τους ήταν ευρέως διαδεδομένη, με σκοπό να αποφεύγεται η οργάνωσή τους εντός του στρατεύματος, «αλλά είδανε ότι όπου πηγαίνανε κάνανε προπαγάνδα και ήτανε χειρότεροι και τις σταμάτησαν τις μετακινήσεις», θυμάται ο Αντώνης Σαχπεκίδης που υπηρέτησε εκείνη την περίοδο.

Γενικά ήτανε λίγο φοβισμένοι με τους νέους», συνεχίζει ο ίδιος, «και δεν είχαν άδικο. Όταν εγώ παρουσιάστηκα στην Κόρινθο και ήταν και εκείνη η χρονιά που έπρεπε να στρατευτούμε πολλοί, στους 2.500 στρατιώτες εγώ αναγνώριζα τουλάχιστον τους 1.500 ότι ήταν από τη φάρα τη δική μου.

¹¹ Για τη στάση των «εθνικοφρόνων» αντιδικτατορικών ομάδων που έδρασαν πέριξ και εντός του στρατεύματος έναντι των αριστερών αντιδικτατορικών οργανώσεων βλ. Μπαλτά, στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*.

Ξέρανε τι είχανε δηλαδή. Ότι είναι όλοι λίγο-πολύ μπλεγμένοι.
(Σαχπεκίδης)¹²

Στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, φαίνεται πως η ελίτ στην Ελλάδα δεν είχε την πολυτέλεια του χρόνου να εισηγηθεί η ίδια τους όρους της μετάβασης, όπως συνέβη στην ισπανική περίπτωση, υπό την απειλή μιας «επανάληψης» της πορτογαλικής ριζοσπαστικοποίησης του στρατεύματος, ενδεχόμενο που η επιστράτευση του 1974 καθιστούσε πιθανό.¹³ Η υποθετική αυτή συνθήκη έχει τη σημασία της για τις συλλογικές διεργασίες, καθώς το στράτευμα αποτελεί, μεταξύ άλλων, ένα σαφές πλαίσιο. Στην περίπτωση της μη ικανοποιητικής λειτουργίας του, προσφέρεται προς εκμετάλλευση από την κοινωνία πολιτών, από ομάδες που ενδέχεται να επιδιώξουν να το ελέγξουν.

Το σύνηθες ερώτημα βέβαια, «τι ανέτρεψε τη δικτατορία» εμπεριέχει την αξίωση για μία και μόνη απάντηση, ενώ οι μονοπαραγοντικές εξελίξεις που αφορούν κοινωνικο-πολιτικά γεγονότα είναι σπανιότατες, αν όχι ανύπαρκτες. Για παράδειγμα, αμφότερα τα γεγονότα –τόσο η τουρκική εισβολή και η επικράτηση των τουρκικών στρατευμάτων στη Βόρεια Κύπρο όσο και η συνεπακόλουθη γενική επιστράτευση, στην οποία το καθεστώς Ιωαννίδη αναγκάστηκε να προχωρήσει– δεν είναι ιστορικά απομονωμένα, αλλά συνδέονται άμεσα με την απόρριψη του πειράματος Μαρκεζίνη και τη φοιτητική

¹² Συνέντευξη με τον Σαχπεκίδη Αντώνη, 2012 Ιανουάριος 28, Σάββατο, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκης

¹³ Σχετικά με την ισπανική εμπειρία δημοκρατικής μετάβασης βλ. Nigel Townson, *Spain transformed : the late Franco dictatorship, 1959-75* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007).

εξέγερση του Πολυτεχνείου που έπληξε καίρια την κυβέρνηση Παπαδόπουλου και άνοιξε τον δρόμο μιας άλλης, υπό τον ταξίαρχο Ιωαννίδη.¹⁴

Σε κάθε περίπτωση, απορρίπτοντας τις μονοσήμαντες θεωρήσεις των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών, το παρόν υποκεφάλαιο επιχειρεί να αποδώσει στις συλλογικές δράσεις το πραγματικό ιστορικό τους βάρος και να υπογραμμίσει την αθροιστική και σταδιακή τους διάσταση. Επιχειρείται, δηλαδή, να τονιστεί πως η δράση της κοινωνίας πολιτών όλο το προηγούμενο διάστημα, πριν από την επιστράτευση του 1974, είχε διαμορφώσει μια δυσμενή κατάσταση για τους πραξικοπηματίες, η οποία, τη στιγμή της κρίσης στην Κύπρο, έφερε το καθεστώς σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση και συνέβαλε στην πολιτική του απονομιμοποίηση.

Ωστόσο, είναι επίσης λογική η υπόθεση πως στις αναλύσεις των κυβερνώντων την περίοδο της τουρκικής εισβολής δεν ετίθετο επιτακτικά η απειλή των παράνομων συλλογικοτήτων της κοινωνίας πολιτών, οι οποίες είχαν σχεδόν στο σύνολό τους εξαρθρωθεί, ούτε το μαζικό φοιτητικό κίνημα, το οποίο μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου είχε επανέλθει στα επίπεδα του 1967. Τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων που ακολουθούν αναδεικνύουν το ενδεχόμενο η χούντα να αντιμετώπισε - ασχέτως με το αν όντως υπήρξε - το ίδιο το γεγονός της επιστράτευσης ως απειλή πρώτου βαθμού και συνθήκη ικανή για την πολιτειακή αλλαγή. Ο Αντώνης Λιάκος σε μαρτυρία του για τα

¹⁴Βλ. Γρηγόριος Μπονάνος, *Η Αλήθεια, 21η Απριλίου, 25η Νοεμβρίου, Κυπριακόν* (Αθήνα: Αθανάσιος Χρηστάκης, 1986), 133-34. όπου ο στρατηγός Μπονάνος υποστηρίζει πως τα γεγονότα του Πολυτεχνείου επέσπευσαν το προσχεδιασμένο πραξικόπημα του Ιωαννίδη, εν όψει της κήρυξης στρατιωτικού νόμου από το καθεστώς του Παπαδόπουλου ο οποίος θα δυσχέραινε τα σχέδια των νέων πραξικοπηματιών.

γεγονότα διερωτάται σχετικά: «Η στιγμή όμως έχει τη σημασία της. Κι εκείνη η στιγμή κενού, ανάμεσα σε ένα καθεστώς που δεν υπήρχε πλέον και σε ένα άλλο που δεν είχε γεννηθεί ακόμη, έχει να κάνει με μια άλλη ιστορία που θα πρέπει κάποτε να διερευνήσουμε πιο συστηματικά. Ποια ήταν η κατάσταση του στρατού στις μονάδες μετά την επιστράτευση; Ποια σχέση έχει αυτή η κατάσταση με την άτακτη εγκατάλειψη της εξουσίας από τους στρατιωτικούς; Τι συνέβη στις μονάδες στο πέρασμα από τη μία εξουσία στην άλλη;»¹⁵

Για εκείνες τις στιγμές κάνει λόγο ο συγγραφέας του πρώτου βιβλίου για τα γεγονότα, ο δημοσιογράφος Σταύρος Ψυχάρης, έχοντας πρόσβαση στα γραφεία όπου πάρθηκαν οι κρίσιμες αποφάσεις: «Μια βδομάδα πριν δεν θα υπήρχε αμφιβολία: η ομάδα Ιωαννίδη ασκούσε σχεδόν απόλυτο έλεγχο στις ένοπλες δυνάμεις. Τώρα όμως, επτά ημέρες από το πραξικόπημα στην Κύπρο και λίγα 24ωρα μετά την τουρκική εισβολή στη Μεγαλόνησο, πολλά πράγματα έχουν αλλάξει. Πρώτα-πρώτα δεκάδες χιλιάδες επιστρατευμένοι Έλληνες έχουν καταταχθεί στις ένοπλες δυνάμεις και είναι τουλάχιστον αμφίβολο αν θα υπακούσουν σε διαταγές των “ολίγων αφρόνων”». ¹⁶

¹⁵Αντώνης Λιάκος, "Στρατιώτης τον καιρό του Πολυτεχνείου," *Χρόνος (online περιοδικό)*, 7 (Νοέμβριος 2013), <http://www.chronosmag.eu/index.php/ls-s-pl.html>.

¹⁶Σ. Σταύρος Ψυχάρης, *Τα παρασκήνια της αλλαγής* (Αθήνα: Ειδική έκδοση για την εφημερίδα "Το Βήμα", 2010), 25.

Στο εσωτερικό της χούντας επικρατούσε αποδιοργάνωση, καθώς ο Ιωαννίδης παρέμενε κυρίαρχος με τη στήριξη των «μικρών» και την υπακοή των ανωτέρων του.¹⁷ Η «συνωμοσία των στρατηγών» εναντίον του συνιστούσε σαφώς διάσπαση της στρατιωτικής ελίτ, και θα μπορούσε ενδεχομένως από μόνη της να αποτελέσει φορέα της μετάβασης υπό μια υποθετική εναλλακτική εξέλιξη. Ωστόσο, όπως τονίζει ο Ψυχάρης, ούτε αυτοί οι ανώτατοι αξιωματικοί μπόρεσαν να επιβάλουν τους όρους μιας πραγματικής διαπραγμάτευσης, αφού «στις ένοπλες δυνάμεις επικρατούσε φανερός αναβρασμός, καθώς χιλιάδες επίστρατοι με πολλή καχυποψία στέκονταν απέναντι στους αξιωματικούς, που δεν τολμούσαν να αναφέρουν τη φράση “21^η Απριλίου”». ¹⁸ Το ίδιο διάστημα κυκλοφόρησε μια προκήρυξη 250 αξιωματικών από τη Βόρεια Ελλάδα, οι οποίοι διακήρυτταν ότι μόλις περνούσε η ελληνοτουρκική κρίση θα εξόντωναν τη χούντα, ενώ υπήρχαν φήμες πως οι επιστρατευμένοι «όλη μέρα βρίζουν όποιον αξιωματικό βρουν μπροστά τους». ¹⁹

Σε αυτό το πλαίσιο η πολιτική νομιμοποίηση του καθεστώτος κλονίστηκε με δύο τρόπους: α) Η στρατιωτική ιεραρχία και πειθαρχία ουσιαστικά καταλύθηκαν καθώς πολλοί φαντάροι δεν επεδείκνυαν καμία διάθεση να υπακούσουν σε διαταγές και β) μεγάλη μερίδα του πληθυσμού έγινε κοινωνός αυτής της εικόνας διάλυσης του στρατού,

¹⁷ Βλ. και τη γλαφυρή περιγραφή που κάνει ο Ψυχάρης, στο ίδιο., 44-45, 119.

¹⁸ στο ίδιο., 124.

¹⁹ στο ίδιο., 153-55.

ενώ ταυτόχρονα βίωνε τις κοινωνικές επιπτώσεις της επιστράτευσης του άρρενα πληθυσμού.

Τα παραπάνω, συνέβαιναν υπό το βάρος μιας ήδη ριζοσπαστικοποιημένης κοινωνίας, η οποία κυρίως μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου είχε αποσύρει εντελώς την όποια στάση ανοχής απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς και καλούνταν να πάρει τα όπλα για την προστασία της πατρίδας. Μεταξύ αυτών που βρέθηκαν εντός του στρατεύματος και μέλη της κοινωνίας πολιτών με αντιστασιακή δράση. Ο Γιάννης Κοροβέσης περιγράφει γλαφυρά την κατάσταση που επικρατούσε στο στράτευμα:

Από τη στιγμή που ο κόσμος που ήτανε στο Πολυτεχνείο μπήκε μέσα στο στρατό, στην επιστράτευση, είπε “εμείς δεν πολεμάμε γι' αυτούς. Θα σας καθαρίσουμε [...]”. Πράγμα το οποίο δεν το λένε. Δεν το λέει κανένας αυτό. Αυτοί που επιστρατεύσανε ήτανε μέχρι 40 χρονών. Μπαίνοντας λοιπόν αυτοί [στο στράτευμα], που ήταν η γενιά που μεγάλωσε στη διάρκεια της χούντας, και βλέποντας μια διαλυμένη ιστορία, είπε “μαλάκες, έτσι και κουνηθείτε θα σας [πολεμήσουμε] εμείς με τα όπλα που μας δώσατε”. [...] Το είπανε σε αξιωματικούς, το είπανε σε έφεδρους. Η σύνθεση του στρατεύματος άλλαξε. [...] Αυτό το φοβήθηκε και ο Ιωαννίδης και οι Αμερικάνοι. Εκεί ο στρατός παρέδωσε τρέχοντας, γιατί φοβήθηκε μη γίνει κάτι άλλο πολύ πιο σοβαρό. Οι μαρτυρίες λένε [πως οι πολίτες] είναι αγανακτισμένοι: “Σκοτώσατε τα παιδιά, κάνατε ό,τι κάνατε, μας φέρατε κι εδώ μέσα χωρίς οργάνωση”. [...] Από τη στιγμή που μπαίνεις μέσα και έχεις δηλαδή 10 φαντάρους και σου φέρνουν 15 πολίτες... καταλαβαίνεις ότι εκεί δεν ελέγχεται το πράγμα. Επιπλέον, είναι σε σύγκρουση ιωαννιδικοί και παπαδοπουλικοί. Ο κόσμος αντίθετος και ο στρατός διαλυμένος. Είναι κίνδυνος άμεσος για κατάρρευση του καθεστώτος. Οι αξιωματικοί ήταν χεσμένοι. Τσιμουδιά. Καθόταν ο κόσμος μέσα στο στρατόπεδο χωρίς φαΐ, με πολιτικά. Ούτε στολές δεν

είχανε. Επαγγελματίες που είχανε αφήσει τις οικογένειές τους, τα παιδιά τους. (Γιάννης Κοροβέσης)²⁰

Την ίδια εικόνα επιβεβαιώνει και ο Θόδωρος Μαλικιώσης:

Πήραν όλοι όπλα. Δεν λειτούργησαν τα γραφεία του στρατού που απομόνωναν τους αριστερούς. [...] Ο στρατός είχε παραδοθεί τελείως στον κόσμο. Δηλαδή αν υπήρχε ένα συγκροτημένο επαναστατικό υποκείμενο... Όχι υπερβολικά πράγματα, γιατί αυτό ενδεχομένως να φούντωνε. Η αίσθηση που δημιουργήθηκε στον κόσμο: πρώτα απ' όλα υπήρχε μια ριζική μεταβολή της συμπεριφοράς: αυτοί οι επικεφαλής των μονάδων είχανε γίνει αρνάκια. Προσπαθούσαν να μην οξύνουν τα πράγματα, να μην έρθουν σε συγκρούσεις με τους απλούς στρατιώτες. Είχανε χάσει τα αυγά με τα πασχάλια. Δεν ήτανε καθόλου προετοιμασμένοι για αυτή την υπόθεση. Δεν ξέρω κεντρικά τι κατευθύνσεις είχανε, αλλά νομίζω πως συνολικά σε όλον τον κορμό υπήρχε αυτή η αναστάτωση. [...] Μέσα στους στρατευμένους ήταν και σύντροφοι που είχαν φυλακιστεί, βασανιστεί, ήταν σε οργανώσεις. Η συμπεριφορά των αξιωματικών ήτανε ήπια. Ο τσαμπουκάς του λοχαγού και του λοχία δεν υπήρχε. Θυμάμαι πάντως ένα πλήθος ζωντανό στα κέντρα τα στρατιωτικά, όπου λες και ο απλός κόσμος που ήταν μαζεμένος ήταν ο κυρίαρχος. Από εκεί και πέρα κάποιοι αρμόδιοι αξιωματικοί απλώς δίνανε πληροφορίες. Η μάζα αυτή του κόσμου ήτανε κυρίαρχη. (Μαλικιώσης)²¹

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από το αν οι επίστρατοι ή «ενεργές μειονότητες» στο εσωτερικό τους είχαν πράγματι την πρόθεση να αντιπαρατεθούν ένοπλα στους χουντικούς αξιωματικούς, φαίνεται πως η ιεραρχία του στρατεύματος είχε εν μέρει

²⁰ Συνέντευξη με τον Κοροβέση Γιάννη, 2012, Απρίλιος 19, Πέμπτη, Αθήνα

²¹ Συνέντευξη με τον Μαλικιώση Θεόδωρο, 2012, Ιανουάριος, 20, Παρασκευή, Αθήνα

καταλυθεί. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γιώργος Σταυρόπουλος, επίστρατος του 1974 σε μονάδα της Παιανίας,

Οι αξιωματικοί είχαν εξαφανιστεί, είχανε λουφάξει. Δεν βρίσκαμε αξιωματικούς ανώτερους, μόνο κάτι κατώτερους που μας φερόντουσαν δουλικά. [...] Τους αξιωματικούς αυτούς δεν τους υπολογίζαμε, ό,τι θέλαμε κάναμε. [...] Είχαμε ένα ένστικτο να είμαστε όλοι μαζί ενωμένοι, δεν τολμούσε κανείς να μας πει τίποτα.²²

Ο Αντώνης Λιάκος μεταφέρει την ίδια εικόνα από τη μεταφορά του τάγματός του με καράβι από τη Θεσσαλονίκη μέσω Πειραιά με προορισμό την Κύπρο: «Εκείνο που θυμάμαι πάντως ήταν ότι οι θυμωμένοι επιστρατευμένοι είχαν κλείσει στο σαλόνι τους αξιωματικούς, που δεν τολμούσαν άλλωστε να ξεμυτίσουν [...]. Οι έφεδροι, αγανακτισμένοι όπως ήρθαν, έδωσαν τη χαριστική βολή στην πειθαρχία. [...] Δεν λογάριζαν τους αξιωματικούς και τους έβριζαν ανοικτά. [...] Κυκλοφορούσαν σκοτεινές φήμες για εμφύλια σύρραξη, τις οποίες επέτεινε το γεγονός ότι οι αξιωματικοί είχαν κλειστεί στα βαγόνια τους, αποφεύγοντας τα πολλά-πολλά με τους φαντάρους».²³

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μαρτυρία του Στέργιου Κατσαρού, ο οποίος βρέθηκε επιστρατευμένος στο στρατόπεδο της Πτολεμαΐδας και ως πρώην μέλος της εξαρθρωμένης «Λαϊκής Πάλης», ομάδας της «νέας Αριστεράς» με ένοπλη δράση,

²² Συνέντευξη του Δημήτρη Παπανικολόπουλου με τον Γιώργο Σταυρόπουλο, Τρίτη 15 Ιανουαρίου 2013, Αίγιο. Παρατίθεται στο Τσιρίδης και Παπανικολόπουλος.

²³Α. Λιάκος, «Στρατιώτης τον καιρό του Πολυτεχνείου»,ό.π.

διερευνούσε τη δυνατότητα ένοπλης εξέγερσης. Γράφει χαρακτηριστικά για το κλίμα που επικρατούσε μεταξύ των επιστράτων:

«Ωστόσο και μόνο η παρουσία τους στο στρατό δυνάμει μπορούσε να αποτελέσει μια φοβερή βόμβα για το ίδιο το σύστημα. Καταρχάς η ίδια η εμφάνισή τους ήταν ντε φάκτο άρνηση της στρατιωτικής πειθαρχίας. Οι προσπάθειες της ιεραρχίας να αλλάξει αυτή την εμφάνιση συνάντησε αποτελεσματική αντίσταση. Κανένας δεν έκοψε τα μαλλιά ή το μούσι του. Η πατριωτική προπαγάνδα τους άφηγε αδιάφορους. Δεν έβρισκαν κανένα νόημα στον πόλεμο. [...] Παρακολουθούσαν τις ειδήσεις και δεν έκρυβαν την απέχθειά τους για τις πολεμικές συγκρούσεις. Ήταν φανερό ότι σε περίπτωση σύρραξης, οι λιποταξίες καθώς και οι εκτελέσεις αξιωματικών θα έπαιρναν μεγάλες διαστάσεις. Η διάλυση του στρατού, που είναι και το πιο σημαντικό γνώρισμα της επαναστατικής κατάστασης, ήταν κάτι παραπάνω από φανερό».²⁴

Την τεταμένη κατάσταση εντός του στρατεύματος, ακόμη και μετά την κατάρρευση του καθεστώτος, όταν η μετάβαση στη δημοκρατία δεν ήταν εξασφαλισμένη, επιβεβαιώνει η μαρτυρία του (κεντρώς πολιτικής τοποθέτησης) Δημήτρη Σκανδάλη, που υπηρέτησε τη θητεία του τα έτη 1965-1967 και κλήθηκε ξανά το 1974 ως έφεδρος. Τις πρώτες μέρες μετά από την επιστροφή του Καραμανλή οργιάζαν οι φήμες για πραξικόπημα εναντίον του:

²⁴ Στέργιος Κατσαρός, *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*, 3η εκδ. (Ιωάννινα: εκδόσεις Μαύρη Λίστα, 2008), 315-16.

Και ένας λοχαγός από την Άρτα μου λέει ένα βράδυ: “Σκανδάλη, έλα να σου πω κάτι”. Πήγαμε λίγο πιο πέρα, μου λέει, “θα γίνει ανατροπή του Καραμανλή και στο παιχνίδι είναι και ο διοικητής μας. Αν γίνει τίποτα, θα σκοτώσουμε τον διοικητή. Εδώ επιτόπου, πριν φύγουμε θα τον καθαρίσουμε. Είσαι μέσα;” “Αν είναι έτσι συμμετέχω”. Κι έτσι αρχίσαμε τη νύχτα και πηγαίναμε στο κέντρο του δάσους που είχε ο διοικητής τη σκηνή του. Όλη τη νύχτα, γιατί δεν κοιμόταν και κανείς, πού να κοιμηθείς; Και φωνάζαμε όλη νύχτα έξω από τη σκηνή “χούντα, χούντα”. (Σκανδάλης)²⁵

Οι αντιδράσεις εναντίον του συγκεκριμένου διοικητή, αντισυνταγματάρχη Χρήστου Λαλάκου, υπήρξαν πολλές και έντονες. Σε μια από αυτές, όπως αναφέρει ο Δ. Σκανδάλης, ένας έφεδρος φαντάρος τον έβρισε χυδαία.

Ο διοικητής δεν το περίμενε και άρχισε να φωνάζει τους αξιωματικούς. Αλλά μόνιμοι αξιωματικοί ήταν μόνο δύο, οι άλλοι ήταν όλοι έφεδροι και δεν υπάκουσαν. “Πιάστε τον να τον πάμε σε στρατοδικείο...”. Κανείς δεν τον έπιασε. Πεταχτήκαμε όλοι όρθιοι και τον γιουχάραμε. Τελικά μπήκε σε ένα τζίπ και έφυγε. (Σκανδάλης)

Η πιο σημαντική ωστόσο περιγραφή του Σκανδάλη αφορά την εικόνα πλήρους διάλυσης που παρουσίασε το τάγμα του στην περιοχή των Ιωαννίνων, όπου στρατοπέδευε τις πρώτες μέρες της επιστράτευσης, πριν την κατάρρευση του καθεστώτος. Αξίζει να την παραθέσουμε εδώ, με την υπόθεση πως παραπλήσια περιστατικά σημειώθηκαν σε όλη την ελληνική επικράτεια:

²⁵ Συνέντευξη με τον Σκανδάλη Δημήτρη, 2014, Ιανουάριος 5, Κυριακή, Καματερό Αττικής

Τις πρώτες μέρες μάς έκοψε πείνα. [...] Δεν είχαν φαΐ να μας δώσουν. Τίποτα, μιλάμε. Τίποτα δε θύμιζε στράτευμα κανονικό. Έφευγε ο άλλος, ερχόταν μετά από δυο-τρεις μέρες. Δεν υπήρχε κάποιος έλεγχος, δεν ήμασταν καταγεγραμμένοι. Έβγαινε ένας λοχαγός φώναζε “συγκέντρωση”. Δεν πήγαινε κανένας. Φτάσανε οι λοχαγοί να παρακαλάνε: “Ρε Βασίλη, ρε Γιώργο..., ελάτε να πάμε δέκα στο διοικητήριο”. Χάος. Είχαμε ένα ραδιοφωνάκι κρεμασμένο στα πουρνάρια και ακούγαμε BBC. [...] Δεν υπάκουε κανείς στο στράτευμα. Ο καθένας φορούσε ό,τι είχε από τότε που ήταν πολίτης. Να βλέπεις ένα δάσος κόσμος, γυμνός, πρησμένος από το κρύο. [...] Εγώ πιστεύω –και είμαι σίγουρος γι’ αυτό, γιατί μιλάγαμε μεταξύ μας– ότι σε πρώτη φάση μόνιμος αξιωματικός δεν θα επιζούσε κανείς. Δηλαδή, θα μου έλεγε εμένα τώρα ο μόνιμος να πάω να πολεμήσω; Αυτομάτως θα αντιδρούσα. Εγώ, που είμαι φιλήσυχος και με βλέπεις, ή θα τον έδερνα ή θα τον σκότωνα. (Σκανδάλης)

Η εικόνα που μεταφέρουν οι ερωτώμενοι στοιχειοθετεί, αν μη τι άλλο, μια σχεδόν τέλεια αποδιοργάνωση του στρατεύματος. Η πηγή της δικτατορικής εξουσίας δεν ενέπνεε πια το φόβο και η ιεραρχία του στρατού είχε εκ των πραγμάτων καταλυθεί. Η πολιτική απονομιμοποίηση του καθεστώτος, όπως επιχειρήθηκε από την κοινωνία πολιτών με ποικίλους τρόπους κατά τη διάρκεια της επταετίας και όπως σφραγίστηκε από την κατάληψη τμήματος της Κύπρου από τα τουρκικά στρατεύματα, έφτανε τώρα στο απόγειό της. Η πειθαρχία, αναπόσπαστο μέρος του χουντικού ιδεολογικού λόγου αμφισβητήθηκε από την ίδια τη συγκυρία με τραγελαφικά αποτελέσματα:

Μετά από 5-6 μέρες ήρθε μια νταλικά και έφερε ρουχισμό και όπλα. Αλλά αυτά έφταναν για 300-400 άτομα και ήμασταν πάνω από 2500 στο δάσος. Κάτι Τόμσον, κάτι μπιστόλια και κάτι M1 και αυτά δεν τα παρέλαβε κανείς. Τα αμόλησε μέσα στη λάκα, σε ένα οικόπεδο. Τρέξανε πολλοί από εμάς, έτσι αδέσποτα, παίρναν κάνα ρούχο να ντυθούν, να μη κρυώνουν. Τα όπλα δεν τα φρουρούσε κανείς. Και όλη μέρα ερχόταν αυτοκίνητα ΙΧ – κάποιιοι τα είχαν πάρει χαμπάρι– και φορτώνανε όπλα, ρουχισμό, ντουφέκια

μπιστόλια. Κόσμος απ' τα χωριά εκεί. Ήταν ένα κόκκινο οτομπιάνκι, έφευγε τα άδειαζε και γύρναγε πάλι. Και χώνανε όπλα σε κουβέρτες, στο οτομπιάνκι και φεύγανε και πήρα και τον αριθμό κυκλοφορίας του. Τέτοιος χαμός. (Σκανδάλης)

Θα είχε ενδιαφέρον να γνωρίζουμε την εικόνα που αποκόμισαν οι ίδιοι οι αξιωματικοί, προκειμένου να διακριβώσουμε το μέγεθος της απειλής που ενδεχομένως ένιωθαν, ώστε να βεβαιωθούμε περισσότερο για τις αποφάνσεις μας. Κάτι τέτοιο ωστόσο αποδεικνύεται δύσκολο για τους εξής λόγους: α) οι απόστρατοι αξιωματικοί που ήταν βαθμοφόροι κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης αρνούνται συνήθως να παραχωρήσουν συνέντευξη β) οι αναφορές και τα ημερολόγια των διαφόρων σωμάτων στρατού, που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του ΓΕΣ, δεν δίνουν την παραμικρή ενδιαφέρουσα σχετική πληροφορία γ) η Στρατιωτική Επιθεώρηση, το περιοδικό του στρατού δεν κατέγραψε καμία σχετική μαρτυρία. Παρ' όλα αυτά, ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία ενός έφεδρου αξιωματικού, του Μπάμπη Σαχτούρη, ο οποίος υπηρέτησε στη Χίο:

Με το ξεκίνημα της επιστράτευσης, ο λαός εξοπλίστηκε. Δηλαδή πήρανε όπλα στα χέρια τους και άνθρωποι που δεν ήταν ελεγχόμενοι από το καθεστώς. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος, η χούντα, δεν μπορούσε να έχει τον έλεγχο [...] και τότε αναγκάστηκαν να καλέσουν τον Καραμανλή.²⁶

Ο Γιώργος Βερνίκος, επίσης, το διατυπώνει ξεκάθαρα:

²⁶ Συνέντευξη του Δ. Παπανικολόπουλου με τον Μπάμπη Σαχτούρη, Δευτέρα 25 Νοεμβρίου 2013, τηλεφωνική σύνδεση με Χίο. Παρατίθεται στο Τσιρίδης και Παπανικολόπουλος.

Έπαιξε ρόλο η μεγάλη της αποτυχία να κάνει επιστράτευση. Αυτό ήταν κάτι σοκαριστικό και για τους ίδιους. Να θυμίσω ότι η Χούντα κατέρρευσε μέσα σε μία μέρα[...]Θα μπορούσα να σου πω ότι ο κυριότερος λόγος που έπεσε η Χούντα ήταν η αποτυχία της επιστράτευσης. Βέβαια... γιατί σκέψου ότι ένας λαός ο οποίος έχει φάει στη μάπα εφτά χρόνια ένα στρατιωτικό καθεστώς, με ό,τι οπισθοδρόμηση, αυτό το ίδιο το στρατιωτικό καθεστώς να μη μπορεί να κάνει επιστράτευση. [...] Θα την έβαζα κορυφαία περίπτωση την αποτυχία της επιστράτευσης: Η σφραγίδα της ανικανότητας και της οπισθοδρόμησης. (Βερνίκος)²⁷

Μαρτυρία με μεγάλη σημασία καθώς προέρχεται από την κορυφή της στρατιωτικής ιεραρχίας, από τον ίδιο τον αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων, τη στιγμή της επιστράτευσης, είναι αυτή του στρατηγού Μπονάνου: «[...] ο Ιωαννίδης αντελαμβάνετο πλέον και αυτός, ότι η επιστράτευσις ενήργει καταλυτικώς επί της παντοδυναμίας του και η ισχύς του εμειούτο ταχέως, καθώς οι επίστρατοι αξιωματικοί και οπλίται, εισερχόμενοι στις Ενόπλους Δυνάμεις, έφερνον μαζί των και ένα φιλελεύθερον πνεύμα, προσεγγίζον ενίοτε την απειθαρχίαν, αλλά πάντως υπονομεύον οπωσδήποτε την κυριαρχίαν των αφοσιωμένων εις αυτόν αξιωματικών».²⁸

Αξίζει να σημειωθεί πως ο στρατηγός Μπονάνος, μήνες πριν από τα γεγονότα της Κύπρου, ισχυρίζεται ότι, μιλώντας στον Ιωαννίδη για τη δυσαρέσκεια του κόσμου απέναντι στη χουντική κυβέρνηση τον είχε προειδοποιήσει με τα παρακάτω λόγια: «είναι

²⁷ Συνέντευξη με τον Βερνίκο Γιώργο, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

²⁸Γ. Μπονάνος, *Η Αλήθεια*, 21η Απριλίου, 25η Νοεμβρίου, Κυπριακόν, 249.

ενδεχόμενον εις κάποιαν στιγμὴν να αντιμετωπίσωμεν “πεζοδρόμιον”». ²⁹ Η επισήμανση αυτή του Μπονάνου φαίνεται να δικαιώνει την άποψη του Τάσου Σακελλαρόπουλου σχετικά με τον λόγο για τον οποίο το σχέδιο επιστράτευσης που είχε καταρτίσει η χούντα εξελίχθηκε στο γνωστό φιάσκο. Όπως γράφει χαρακτηριστικά, το σχέδιο επιστράτευσης «είχε ουσιαστικό σκοπό όχι την πολεμική ετοιμότητα απέναντι σε εξωτερική επίθεση, αλλά την απομάκρυνση των επίστρατων σε περίπτωση λαϊκών κινητοποιήσεων κατά του καθεστώτος από τα αστικά κέντρα και τον εγκλεισμό τους σε στρατόπεδα σε όφελος του καθεστώτος. Έτσι λόγω των κρίσιμων καταστάσεων και της αδυναμίας των δικτατόρων η έλλειψη επιχειρησιακής πρόβλεψης της επιστράτευσης αντί να διαμορφώσει ένα στρατό ικανό να αντεπιτεθεί, μετέτρεψε τις μονάδες εκστρατείας σε μαζικά πολιτικά εργαστήρια κατά της δικτατορίας. Κοντά σε αυτό ο κίνδυνος των περιστάσεων και οι πραγματικές συνθήκες πολεμικής απειλής οδήγησαν στην υποχρεωτική λειτουργία της ιεραρχίας στο στρατό και άρα στην ακύρωση του παρασκηνιακού δικτύου διοίκησης που έως τότε ίσχυε προς όφελος του ιωαννιδικού μηχανισμού». ³⁰

Τα παραπάνω είναι δηλωτικά τόσο της λειτουργίας του στρατεύματος ως χώρου εγκλωβισμού των δυνάμεων της κοινωνίας πολιτών με αντιστασιακή δράση, όσο και της πλήρους αποτυχίας αυτού του μηχανισμού. Επιπλέον, όπως ήταν φυσικό, τα νέα για την κατάσταση που επικράτησε διαχύθηκαν στην κοινωνία. Ο Δημήτρης Αλεξόπουλος,

²⁹στο ίδιο., 174.

³⁰ Τάσος Σακελλαρόπουλος, "Η Μεταπολίτευση στο Στρατό: Ιούλιος 1974 - Φεβρουάριος 1975," *Αρχειοτάξιο*, τ. 15 (Σεπτέμβριος 2013): 15.

σημνίτης άρτι απολυθείς με λευκό φύλλο πορείας τη στιγμή που έγινε η επιστράτευση, περιγράφει:

Ήμουνα στην Πάτρα και θυμάμαι την αναμπουμπούλα και ότι τις επόμενες ημέρες όλη η κοινωνία ένιωθε ότι αυτό ήτανε ένα φιάσκο. Επειδή πρόσφατα είχα φύγει από τη μονάδα μου, είχα επαφές με παιδιά που υπηρετούσαν ακόμη και μου περιγράφανε τι γινότανε εκεί πέρα.[...] Αποδείχθηκε ότι όλο το στρατοκρατικό οικοδόμημα της δικτατορίας που προέβαλε την τάξη, τη στρατιωτική οργάνωση και τα λοιπά ήτανε μια μούρδα. Γιατί ο μηχανισμός από κάτω ήτανε εντελώς διαλυμένος και διαβρωμένος. Άχρηστος. Με αποτέλεσμα να καταλήξει ένα φιάσκο η επιστράτευση. Γιατί αυτοί οι άνθρωποι που κλήθηκαν να επιστρατευτούν μετέφεραν σε όλη την κοινωνία ότι αυτό είναι διαλυμένο. Δεν υπάρχει στρατός. Αυτό ενίσχυσε και μια αισιοδοξία στην κοινωνία αφού δεν υπήρχε φόβητρο. (Αλεξόπουλος)³¹

Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως το σύνολο σχεδόν του ελληνικού λαού από την πρώτη μέρα έμαθε για την κατάσταση που επικρατούσε στο στράτευμα, με αποτέλεσμα οι πάντες να τελούν σε κατάσταση ετοιμότητας για τις διαφαινόμενες πολιτικές εξελίξεις. Επρόκειτο για μια «ενεργή αναμονή» σε συνδυασμό με μια –έστω μη πολιτική– κινητικότητα. «Με την επιστράτευση - και αυτό είναι πολύ σημαντικό -», αναφέρει η Παπαγκίκα, «ξαναβγήκε όλος ο κόσμος στο δρόμο. Βγήκε στο δρόμο και κοινωνικά». ³² Πολλοί ήταν οι πολίτες που έσπευσαν να αγοράσουν τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης, αδειάζοντας τα ράφια, μπροστά στο ενδεχόμενο πολέμου ευρείας κλίμακας. Ακόμη και αν «η κοινωνική πίεση ήταν αντικειμενική και όχι αποτέλεσμα

³¹ Συνέντευξη με τον Δημήτρη Αλεξόπουλο, Τετάρτη 15 Φεβρουαρίου 2012, Αθήνα.

³² Συνέντευξη με την Παπαγκίκα Κατερίνα, 2012, Φεβρουάριος, 14, Τρίτη, Αθήνα

αγώνων», όπως επιφυλακτικά περιγράφει ο Αριστείδης Μανωλάκος, «η γενική επιστράτευση δημιούργησε τους όρους της κατάρρευσης».³³

Συνοψίζοντας, η ριζοσπαστικοποίηση των (δημοκρατικών) φαντάρων συντελέστηκε στη βάση των νέων απειλών και ευκαιριών που σηματοδότησε η επιστράτευση και σφραγίστηκε από την –ατελή, αλλά σε κρίσιμο βαθμό ισχύουσα– «κοινωνική ιδιοποίηση» του στρατεύματος. Εκτυλίχθηκε δε από την πρώτη στιγμή της επιστράτευσης, αν και φαίνεται πως επιταχύνθηκε μετά τη μεταβίβαση τη εξουσίας στους πολιτικούς. Η αποφασιστική δράση της κυβέρνησης Καραμανλή με σκοπό την «απενεργοποίηση» του χουντικού μηχανισμού εντός του στρατεύματος ενδεχομένως εκμεταλλεύθηκε την αλλαγή των συσχετισμών που επέφερε η επιστράτευση στο στράτευμα, επιβεβαιώνοντας μια διασύνδεση ανάμεσα στα αντίστοιχα πεδία ανάλυσης, αυτό των «ελίτ» με αυτό των «συλλογικών δράσεων».

Η επιστράτευση καθεαυτή ως ιστορικό γεγονός εντάσσεται στο αναλυτικό μας πλαίσιο σε μια σειρά σημαντικών κοινωνικών διεργασιών, όπως οι φοιτητικές εξεγέρσεις της Νομικής και του Πολυτεχνείου, η δραστηριότητα των παράνομων αντιστασιακών δικτύων, οι νόμιμες πρωτοβουλίες αντίστασης της ΕΚΙΝ και της ΕΜΕΠ, αλλά και οι έντονες πολιτικές ζυμώσεις ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας από το 1970 και μετά. Το ειδικό της βάρος έγκειται στο ότι συνετέλεσε καταλυτικά στην ήδη ισχύουσα διαδικασία πολιτικής απονομιμοποίησης του καθεστώτος.

³³ Συνέντευξη με τον Μανωλάκο Αριστείδη, 2012, Ιανουάριος, 21, Σάββατο, Αθήνα

Τέλος, πρέπει να τονισθεί και πάλι, ότι τα παραπάνω δεν αποσκοπούν σε μια μονοσήμαντη ερμηνεία της ελληνικής μεταβατικής εμπειρίας στο σύνολό της. Το κεφάλαιο, αποσυνδεδεμένο από την υπόθεση εργασίας, επιχείρησε να εστιάσει σε μια σημαντική –ωστόσο εν πολλοίς ανεξερεύνητη– ιστορική πτυχή, αυτή της επιστράτευσης του 1974. Αν λοιπόν οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές έχουν απασχολήσει ευρέως τη μελέτη του εκδημοκρατισμού, οι προηγούμενες σελίδες επιχειρούν να θυμίσουν πως αυτές δεν ισχύουν πέρα και μακριά από τις κοινωνίες και τις λιγότερο ή περισσότερο ορατές συλλογικότητες που ενυπάρχουν σε αυτές. Αντίστοιχα οι επιλογές της ελίτ, παρότι συχνά καθοριστικές, αποκτούν ιστορική βαρύτητα σε άμεση συνάρτηση με τον ρόλο του συλλογικού υποκειμένου στο οποίο απευθύνονται. Υπ' αυτή την έννοια, οι συλλογικοί δρώντες και τα πεδία δραστηριότητάς τους αποτελούν απαραίτητη ερευνητική εστία στη μελέτη των διαδικασιών εκδημοκρατισμού.

Οι μαρτυρίες που παρατίθενται καταδεικνύουν τη σημασία που μπορεί να έχει ένα κοινό πλαίσιο δράσης, ήτοι η βασική συνθήκη ύπαρξης θυλάκων της κοινωνίας πολιτών. Η διαμάχη κράτους - κοινωνίας πολιτών είναι, όπως πολλές φορές έχει υποστηριχθεί στις προηγούμενες σελίδες, διαδικασία δυναμική, με τα μεταξύ τους όρια να μεταβάλλονται. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε πως στις αρχές της δικτατορίας το κράτος των συνταγματαρχών εισέβαλε στο πεδίο δράσης της ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Τμήμα της τελευταίας «εισχώρησε» στο κράτος, μέσω της επιστράτευσης, αλλοιώνοντας τη συμπαγή υπόσταση του στρατεύματος, εκμεταλλεζόμενη τη συγκυρία και καθιστώντας μια δημοκρατική μετάβαση πιο πιθανή. Βέβαια, δε μπορεί να γίνει λόγος για αντιστασιακή δράση της κοινωνίας πολιτών στα πλαίσια της επιστράτευσης του 1974. Ωστόσο, τα αφανή χαρακτηριστικά της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών, όπως

αναλύθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια, την καθιστούσαν πλέον ιδιαίτερα απρόβλεπτη στα μάτια των κρατούντων

6. Συμπεράσματα

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο τέθηκε το ερώτημα πώς αναπτύσσεται η κοινωνία πολιτών υπό ένα αυταρχικό καθεστώς και αν, ειδικότερα, η αντίδραση της ελληνικής κοινωνίας πολιτών μετά την επιβολή της δικτατορίας του 1967 υπήρξε αποτελεσματική σε συνάρτηση με τους στόχους που η ίδια έθετε. Ταυτόχρονα, υποστηρίχθηκε πως ο όρος «αντίσταση» αποτυγχάνει να περιγράψει το εύρος του φάσματος των κοινωνικών δρώντων που έπαιξαν ρόλο στη διαδικασία εκδημοκρατισμού, καθώς υπερτονίζει τους πιο δυναμικούς και αναγνωρίσιμους από αυτούς. Στον αντίποδα, ο όρος «κοινωνία» είναι τόσο γενικός, ώστε παραγνωρίζει την ειδική σημασία που απέκτησαν συλλογικοί δρώντες, ομάδες πολιτών, κατά την ίδια διαδικασία. Αρχικά δόθηκε ένας ευρύς ορισμός της κοινωνίας πολιτών, έτσι ώστε να συμπεριληφθούν σε αυτήν, όχι μόνο οι τυπικά αναγνωρισμένες από το κράτος οργανώσεις, αλλά και άτυπες, ανεπίσημες οργανώσεις. Οι τελευταίες λειτουργούν με τη μορφή δικτύων και κινημάτων σε συνθήκες δημοκρατίας, αλλά αποκτούν ιδιαίτερη σημασία και ρόλο σε συνθήκες δικτατορίας. Σε αυτές, το κράτος εμπλέκεται με την κοινωνία πολιτών, ουσιαστικά διεισδύει σε αυτήν με προθέσεις ελέγχου και καταστολής, όπως δεν το κάνει, παρά μόνο σε ακραίες καταστάσεις, σε συνθήκες δημοκρατίας.

Μετά την 21η Απριλίου 1967, το αυταρχικό καθεστώς θέσπισε νομοθετικές ρυθμίσεις και χρησιμοποίησε βία για να διαλύσει τις προδικτατορικά αναγνωρισμένες οργανώσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν, ή φάνηκε ήδη νωρίς ότι αποτελούσαν, εστίες αντίστασης προς τους Συνταγματάρχες. Παράλληλα με τα τυπικά

μέσα καταστολής που στόχευαν κυρίως στην εξάλειψη των τυπικών μορφών αντίστασης, χρησιμοποιήθηκαν και άτυπα, που επεξέτειναν την καθεστωτική καταστολή σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας σφαίρας, με σκοπό τη δίωξη ακόμη και άτυπων σχηματισμών της κοινωνίας πολιτών.

Η κατασταλτική πρακτική του αυταρχικού καθεστώτος πλαισιωμένη από αντίστοιχες νομοθετικές ρυθμίσεις μπορεί να διακριθεί χρονολογικά σε τρεις περιόδους εντός της επταετίας. Αυτές είναι οι περίοδοι 1967-1969, 1970-1971 και 1972-1973. Κατά την πρώτη περίοδο οι κατασταλτικοί μηχανισμοί υπήρξαν ιδιαίτερα δραστήριοι, με πληθώρα καταδικών σε στρατοδικεία, εξορίες και βασανιστήρια κρατουμένων. Στη δεύτερη περίοδο το αυταρχικό καθεστώς επιχειρεί να παρουσιάσει ένα πιο φιλελεύθερο προσωπείο με την αμνήστευση πολιτικών κρατουμένων, την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, την ελεύθερη κυκλοφορία απαγορευμένων -μέχρι εκείνη τη στιγμή - βιβλίων και κάποιο βαθμό ανοχής απέναντι σε άτυπους θύλακες της κοινωνίας πολιτών. Οι τελευταίοι, μαζί με άλλες απόπειρες νόμιμης αντίστασης γύρω από εκδοτικά εγχειρήματα, λογοτεχνικούς και μουσικούς ομίλους και φοιτητικούς συλλόγους παίζουν το ρόλο της γέφυρας προς την τελευταία περίοδο, που συμπίπτει με το «πείραμα» της κυβέρνησης Μαρκεζίνη και το μαζικό φοιτητικό κίνημα. Μια τέταρτη περίοδος, αυτή που ξεκινά με το πραξικόπημα Ιωαννίδη και καταλήγει στην τραγωδία της Κύπρου, εμφανίζει χαρακτηριστικά παρόμοια με την πρώτη.

Οι νομικές πρωτοβουλίες του καθεστώτος, οι άτυπες μέθοδοι καταστολής που μετλήθη, ο έλεγχος που επιχειρήσε να επιβάλει στην πανεπιστημιακή κοινότητα και οι διωκτικές πρακτικές του απέναντι στις οργανώσεις παρουσιάστηκαν με σκοπό να

χαρτογραφηθεί το δυσμενές πεδίο στο οποίο η κοινωνία πολιτών κλήθηκε να δραστηριοποιηθεί. Σε συνάρτηση με αυτό το νομικό και κατασταλτικό πλαίσιο, οργανώσεις, σύνδεσμοι και δίκτυα αναδύθηκαν και προσαρμόστηκαν στις ιδιαίτερες συνθήκες της εκάστοτε συγκυρίας. Καταλύτης για την αυξομείωση της κατασταλτικής πρακτικής υπήρξε η απόπειρα «ελεγχόμενης φιλελευθεροποίησης» που συντελέστηκε σε επίπεδο νόμων από το 1970 και έπειτα, η οποία ερμηνεύτηκε από την κοινωνία πολιτών ως σταδιακή απόσυρση του κράτους από τη δημόσια σφαίρα.

Προβάλλοντας, λοιπόν, συνοπτικά την υπόθεσή μας στα ιστορικά γεγονότα προκύπτει η εξής αλληλουχία: Η βίαιη κρατική εισβολή στη δημόσια σφαίρα επιτρέπει αρχικά την επιβίωση κυρίως προδικτατορικών συλλογικοτήτων αποκλειστικά μέσω τυπικής, παράνομης, συνωμοτικής δραστηριότητας και τη σταδιακή ανάπτυξη άτυπων μορφών αντίστασης. Η απόσυρση του αυταρχικού κράτους, με την άρση της προληπτικής λογοκρισίας και τη χαλάρωση της καταστολής, ευνοεί μια περαιτέρω ενδυνάμωση των συλλογικοτήτων και τη μαζικοποίησή τους. Ακολουθεί μια «πολιτιστική αντίσταση» και μια εκδοτική άνθηση, καθώς και η εκμετάλλευση της νομοθεσίας για θεσμική έκφραση πολλών εξ αυτών, με την ίδρυση νόμιμων αντιστασιακών οργανώσεων με καλυμμένη αντικαθεστωτική δράση. Σε αυτό το πλαίσιο, η άτυπη, αλλά πλέον αρκετά εύρωστη κοινωνία πολιτών, συνδέεται με το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, με αποτέλεσμα τα εξεγερσιακά γεγονότα της Νομικής και του Πολυτεχνείου. Η πλήρης επαναφορά του κατασταλτικού μηχανισμού σηματοδοτεί την επιστροφή στις οργανωτικές δομές της πρώτης διετίας. Ακολουθούν τα γεγονότα στην Κύπρο και η επιστράτευση του 1974. Με την κατάρρευση του καθεστώτος, λαμβάνει χώρα μια δυναμική και πάνδημη πλαισίωση της δημοκρατικής μετάβασης και των πολιτικών προσώπων που τη στηρίζουν.

Ένα από τα κύρια συμπεράσματα της παρούσας έρευνας είναι ότι όσο αυξάνεται η κρατική διείσδυση στο χώρο δραστηριοποίησης της κοινωνίας πολιτών, τόσο μειώνεται η θεσμικότητα της τελευταίας. Η άμεση απώλεια θεσμικής υπόστασης τμημάτων της κοινωνίας πολιτών καταγράφεται με την ποινικοποίησή τους και τον αριθμητικό περιορισμό τους. Ταυτόχρονα, οι πρώτες αυτές οργανώσεις αναγκάζονται σε εν κρυπτώ, παράνομη λειτουργία, σε υιοθέτηση, δηλαδή, εξ ορισμού άτυπων χαρακτηριστικών. Ωστόσο, παρά την αποδυνάμωση των επίσημων, δηλαδή των τυπικά αναγνωρισμένων οργανώσεων, η κοινωνία πολιτών ενισχύθηκε με την εμφάνιση νέων άτυπων ομάδων και συλλογικοτήτων, οι οποίες αυξανόμενα έπαιξαν ρόλο στην αντίσταση κατά του καθεστώτος των συνταγματαρχών. Με άλλα λόγια, όλες οι εκφάνσεις της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών υπέστησαν τις συνέπειες της δομικής ανακατάταξης στη δημόσια σφαίρα και την συνακόλουθή πίεση για στροφή σε άτυπα πλαίσια δραστηριοποίησης. Οι οργανώσεις που προέρχονταν ή συνδέονταν με το προδικτατορικό καθεστώς υπήρξαν πιο άκαμπτες σε αυτή τη διαδικασία, διατηρώντας τα περισσότερα από τα τυπικά χαρακτηριστικά τους. Αντίθετα, νέες οργανώσεις εξέφρασαν τη συνολική στροφή της κοινωνίας πολιτών σε πιο άτυπες οργανωτικές δομές, παρακολουθώντας χρονικά τους σταθμούς της κατασταλτικής πολιτικής.

Σε κάθε περίπτωση, μπορεί να γίνει λόγος για διεύρυνση, αν όχι για «καθολικότητα», των άτυπων εκδηλώσεων της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών. Ενδεικτική του γεγονότος είναι η συχνότητα εμφάνισης του όρου «παρέα» στο λεξιλόγιο τόσο μελών παράνομων συνωμοτικών οργανώσεων, όσο και ανένταχτων φοιτητών με αντιδικτατορική στάση. Ως το πλέον άτυπο κύτταρο συλλογικής πολιτικής δραστηριότητας, η «παρέα» χρησιμοποιήθηκε τόσο στη στρατολόγηση μελών της

παράνομης κοινωνίας πολιτών, όσο και – κυρίως – στην πλαισίωση των αντιστασιακών γεγονότων στα ελληνικά πανεπιστήμια. Τα παραπάνω σκιαγραφούν την προδιάθεση ολόκληρης της κοινωνίας πολιτών, προς υιοθέτηση άτυπων και αφανών χαρακτηριστικών, όταν η ύπαρξη τυπικών και ορατών καθίσταται αδύνατη, με ακραίο παράδειγμα τις συνθήκες στα πλαίσια δικτατορικής διακυβέρνησης.

Χάριν αποτελεσματικότητας, λοιπόν, η κοινωνία πολιτών, προχώρησε στη διάρκεια της επταετίας σε ένα μετασχηματισμό των χαρακτηριστικών της και των μέσων αντίστασης που μεταχειρίστηκε. Οι παράνομες πρακτικές, απότοκο τόσο της άμεσης αντίθεσης στο καθεστώς όσο και της σύνδεσης των συλλογικοτήτων που τις μεταχειρίστηκαν με προδικτατορικά επίσημες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, υπήρξαν αρχικά το μόνο δυνατό πεδίο αντιπαράθεσης με τη δικτατορία. Στόχος, αυτή την πρώτη περίοδο (1967-1969), υπήρξε η κατάδειξη του γεγονότος πως η ελληνική κοινωνία δεν είχε συναινέσει στο πραξικόπημα και πως ένα τμήμα της αντιστεκόταν ενεργά στο απριλιανό οικοδόμημα. Πράγματι, οι συνωμοτικές αντιστασιακές ομάδες κατόρθωσαν να κάνουν γνωστή την παρουσία τους, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, χωρίς ωστόσο να κλονίσουν άμεσα την εξουσία των πραξικοπηματιών.

Η «αποτυχία» των παράνομων οργανώσεων να προκαλέσουν το απριλιανό καθεστώς αποτελεσματικά και να πετύχουν την άμεση κατάρρευσή του οδήγησε σε μια αποδόμηση της συνωμοτικής μετεμφυλιακής κληρονομιάς, την οποία διαδέχθηκε η δραστηριοποίηση πολλών αντιπολιτευτικών φορέων στα πιο γόνιμα πλαίσια άτυπων οργανώσεων και ομάδων, οι οποίες συνετέλεσαν στην ανάδυση μιας νέας ταυτότητας της κοινωνίας πολιτών. Η «νέα» κοινωνία πολιτών επέλεξε τη μετατόπιση του «χώρου»

λειτουργίας της στο φάσμα της θεσμικότητας: Εκφάνσεις της, χρησιμοποιώντας εργαλειακά τα άτυπα χαρακτηριστικά τους, τον έμμεσο τρόπο διεκδίκησης και αντίστασης, εκμεταλλεύτηκαν την απόσυρση του αυταρχικού κράτους από τη δημόσια σφαίρα και εκφράστηκαν θεσμικά με νόμιμη λειτουργία.

Ο «χώρος» που προέκυψε, ωστόσο, από την απόσυρση του απριλιανού κράτους υπήρξε, μεταξύ άλλων, προϊόν διαμάχης του καθεστώτος με τις παράνομες οργανώσεις της πρώτης περιόδου. Αφενός γιατί, με την εξάρθρωσή τους, οι δικτάτορες θεώρησαν πως η θέση τους δεν απειλείται, γεγονός που τους επέτρεπε μια χαλάρωση των κατασταλτικών πολιτικών τους, αφετέρου γιατί η πίεση που ασκούνταν από το εξωτερικό, κυρίως με την εξαναγκαστική αποχώρηση της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης, ανάγκασε τους συνταγματάρχες να αναθεωρήσουν τις δικτακτικές πρακτικές τους, εξέλιξη που σχετίζεται άμεσα με τις μαρτυρίες μελών της παράνομης κοινωνίας πολιτών σχετικά με τις συνθήκες κράτησης και τα βασανιστήρια που υπέστησαν. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, σχηματικά να υποστηρίξουμε πως ο «χώρος» της δημόσιας σφαίρας στον οποίο δραστηριοποιήθηκε η νέα γενιά αντιστασιακών, χρησιμοποιώντας άτυπες μορφές αντίστασης, διεκδικήθηκε από την πρώτη γενιά που μεταχειρίστηκε τυπικές μορφές αντίστασης.

Το παραπάνω είχε ως αποτέλεσμα την παράδοση συνθήκη κατά την οποία συλλογικότητες με άτυπα χαρακτηριστικά κατόρθωσαν να εκφραστούν θεσμικά, με την αναγνώριση, δηλαδή, του απριλιανού κράτους. Οι συλλογικότητες αυτές, μετερχόμενες συγκριτικά χαμηλότερα επίπεδα οργάνωσης και με ελάχιστη η καθόλου ιεραρχημένη δομή, παρουσίασαν μεγαλύτερη ευελιξία στο κατασταλτικό πλαίσιο της συγκυρίας. Με τον τρόπο αυτό, η ενδοδικτατορική (άτυπη) κοινωνία πολιτών έγινε όσο πιο «επίσημη»

της επέτρεπε η νέα νομοθετική συγκυρία, δρώντας νόμιμα αλλά ταυτόχρονα καλυμμένα ενάντια στο καθεστώς. Η επιλογή τμημάτων της για νόμιμη, θεσμική έκφραση επέφερε μια αύξηση των συνολικών επιπέδων θεσμικότητάς της, αλλά και τη μαζικότητα της κοινωνίας πολιτών. Φαινομενικά, λοιπόν, παράδοξο το γεγονός πως όχημα για αυτή την εξέλιξη στο θεσμικό φάσμα της κοινωνίας πολιτών δεν αποτελούν οι τυπικές, οι πιο οργανωμένες και ιεραρχικές από τις οργανώσεις, αλλά οι χαλαρά οργανωμένες, άτυπες συλλογικότητες. Επρόκειτο για μια αντιστροφή του φαινομένου που παρατηρήθηκε στο δημόσιο χώρο με το πραξικόπημα, όταν αυτός συμπιεζόταν ανάμεσα στη εκτεταμένη διείσδυση του απριλιανού κράτους και της διογκούμενης ιδιωτικής σφαίρας.

Σε αυτή τη συγκυρία, τη μερίδα του λέοντος της εκπροσώπησης της κοινωνίας πολιτών αναλαμβάνουν σταδιακά οργανώσεις με πολιτιστικό χαρακτήρα ή με καταστατικό που δεν περιλάμβανε αμιγώς πολιτικούς αλλά άλλους παρεμφερείς σκοπούς (π.χ. διάδοση ευρωπαϊκών ιδεών και προβληματισμών, ανάδειξη τοπικών εθίμων, διεκδίκηση φοιτητικών αιτημάτων κτλ.). Οι οργανώσεις αυτές ήσαν άλλοτε νόμιμες και άλλοτε βάδιζαν πάνω στη λεπτή γραμμή μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας, όπως έδειξε η εμπειρική έρευνα με συνεντεύξεις που περιλαμβάνονται στη διατριβή. Η τάση αυτή συνεχίστηκε μέχρι το τέλος του καθεστώτος του Γ. Παπαδόπουλου, ακόμη και μετά την ποινικοποίηση των νόμιμων σωματείων της ΕΚΙΝ και της ΕΜΕΠ, με αποτέλεσμα ημι-παράνομοι σχηματισμοί όπως οι Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα να πετύχουν μια *de facto* αναγνώριση από το αυταρχικό καθεστώς, καθώς εμφανίζονται ως οι φυσικοί εκπρόσωποι των φοιτητών, με το ξέσπασμα του αντίστοιχου κινήματος.

Η – έστω και προσχηματική - θεσμοθέτηση από το αυταρχικό κράτος κανόνων επίλυσης που συναντώνται σε δημοκρατικά καθεστώτα έδωσε σε αυτές τις νέες εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν τη «φιλελευθεροποίηση», να την ερμηνεύσουν ως υποχώρηση και να διεκδικήσουν θεσμικά την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η προσφυγή των φοιτητών της Νομικής Σχολής ενάντια στα διορισμένα διοικητικά συμβούλια των πανεπιστημίων, με διακύβευμα της πολιτικής σύγκρουσης, όχι μόνο την τροποποίηση της πολιτικής του καθεστώτος, αλλά την περαιτέρω πολιτική απονομιμοποίηση του.

Μέσω αυτών των διαδικασιών, μέλη τόσο άτυπων όσο και τυπικών αντιστασιακών οργανώσεων, αφενός, συγκρότησαν τις ιδιαίτερες πολιτικές τους ταυτότητες και, αφετέρου, συμμετείχαν στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας, όπως εκφράστηκε με το μαζικό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Η υιοθέτηση, λοιπόν, άτυπων και αυξανόμενα μαζικών και ριζοσπαστικών χαρακτηριστικών έδωσε στην κοινωνία πολιτών την απαιτούμενη δυναμική εν μέρει να κυοφορήσει και σε κάθε περίπτωση να συνδεθεί με το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Ούτως ειπείν, η κοινωνία πολιτών, εγκαταλείποντας τα ποινικοποιημένα τυπικά χαρακτηριστικά της, εκφράστηκε μέσω άτυπων συλλογικοτήτων που διαχύθηκαν στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και το συνδιαμόρφωσαν.

Συνοψίζοντας, η εισβολή του κράτους στη δημόσια σφαίρα, συμπιέζει το χώρο δραστηριοποίησης της κοινωνίας πολιτών, αλλά ταυτόχρονα πιέζει τις συλλογικότητες που τη συναποτελούν προς έναν μετασχηματισμό της φυσιογνωμίας τους. Με τον τρόπο αυτό, η ποινικοποίηση των τυπικών συλλογικοτήτων διαρρηγνύει τις παραδεδομένες

δομές της κοινωνίας πολιτών, η οποία αναζητεί πλέον μορφές αντίστασης από διαφορετική θέση στο φάσμα της θεσμικότητας.

Θα μπορούσε να λεχθεί πως οι «μάχες» της κοινωνίας πολιτών απέναντι στο καθεστώς, αλλά και το ίδιο το πεδίο στο οποίο δόθηκαν, κερδήθηκαν πρωτίστως εξωθεσμικά, αφήνοντας ενίοτε ένα θεσμικό αποτύπωμα στην ιστορική συγκυρία. Το ίδιο φαινόμενο, χωρίς τα βίαια χαρακτηριστικά που απαντώνται σε συνθήκες αυταρχικής διακυβέρνησης, εμφανίζεται και σε δημοκρατικά καθεστάτα, στα οποία η λειτουργία άτυπων τμημάτων της κοινωνίας πολιτών είναι επίσης υπαρκτή. Η διαδικασία αυτή είναι σταδιακή και όχι γραμμική και δε θα πρέπει να αποδίδεται σε πολιτισμικούς ή ψυχολογικούς παράγοντες που διαφοροποιούν μια «γενιά» αντιστασιακών από την προηγούμενη, αλλά σε παράγοντες που σχετίζονται με τις δομικές ανακατατάξεις στη δημόσια σφαίρα. Η κοινωνία πολιτών δεν υιοθετεί τα νέα της χαρακτηριστικά απευθείας και σε όλο το θεσμικό φάσμα της. Ωστόσο, χαρακτηριστική είναι η ταχύτητα με την οποία τμήματα της κοινωνίας πολιτών αποκωδικοποίησαν την κρατική απεμπλοκή από τη δημόσια σφαίρα ως ευκαιρία και ο συνακόλουθος θεσμικός αναπροσδιορισμός της στάσης τους.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων πολλοί συμμετέχοντες περιέγραψαν την εμφάνιση και μαζικοποίηση του φοιτητικού κινήματος ως το αποτέλεσμα της ενοποίησης «πολλών ρυακιών». Η αξία της μεταφορικής αυτής χρήσης του υγρού στοιχείου στην περιγραφή της λειτουργίας μερίδων της κοινωνίας πολιτών, έγκειται στην ιδιότητά του να καταλαμβάνει όποιο χώρο βρίσκει ελεύθερο, να εκμεταλλεύεται τα κενά του περιβάλλοντος εδάφους και να γιγαντώνεται, συμπαρασύροντας μαζί του μέρος της

όχθης, διευρύνοντας τα πλαίσια που του έχουν επιβληθεί. Πράγματι, ο «χώρος» που άφηνε η καθεστωτική απεμπλοκή από μέρος της δημόσιας σφαίρας καλύφθηκε άμεσα από θύλακες της κοινωνίας πολιτών, οι οποίοι εργάστηκαν για τη διεύρυνσή του. Η αντίστροφη διαδικασία έλαβε χώρα μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου, όταν ο στρατιωτικός νόμος επανέφερε τα στενά πλαίσια της πρώτης περιόδου, όταν, δηλαδή, η κρατική διείσδυση επανεμφανίστηκε στη δημόσια σφαίρα, στερώντας και πάλι από την κοινωνία πολιτών τα θεσμικά επίπεδα που είχε στο μεταξύ κατακτήσει.

Η ενδοδικτατορική κοινωνία πολιτών υπήρξε ενεργή σε όλα τα επίπεδα θεσμικότητας που δραστηριοποιήθηκε. Η πρώτη περίοδος της σκληρής καταστολής ευνόησε τη δράση των παράνομων οργανώσεων, η δεύτερη τη νόμιμη δράση οργανώσεων όπως οι ΕΚΙΝ και ΕΜΕΠ και η τρίτη τις συλλογικότητες του φοιτητικού χώρου και το μαζικό αντιδικτατορικό κίνημα. Οι ποικιλόμορφες εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών, οι παράνομες και νόμιμες οργανώσεις, οι πολιτιστικοί και τοπικοί σύλλογοι, αλλά και οι πολιτικοποιημένοι πυρήνες φίλων, έδωσαν τη μάχη απέναντι στο καθεστώς μεταχειριζόμενες διαφορετικά εργαλεία πολιτικής πίεσης και δραστηριοποιούμενες σε διαφορετικά ιστορικά πλαίσια. Από την πρώτη μέρα της δικτατορίας, οι πρωτοβουλίες του καθεστώτος συνάντησαν άλλοτε δυναμική και άλλοτε έμμεση αντίσταση. Το αυταρχικό κράτος, από την άλλη, σημείωσε πολλές νίκες σε αυτή τη διαμάχη, αλλά οι ιδεολογικοί και οργανωτικοί πόροι της κοινωνίας αποδείχθηκαν ανεξάντλητοι καθ' όλη την επταετία. Η σταδιακή, αλλά μόνιμη, φθορά που υφίστατο το απριλιανό καθεστώς έφτασε στο απόγειό της, τόσο με την εξέγερση του Πολυτεχνείου όσο και με την εθνική τραγωδία στην Κύπρο, όταν αναγκάστηκε να εντάξει στην πηγή της δικτατορικής

εξουσίας, στο στράτευμα, χιλιάδες πολίτες. Το γεγονός αποτέλεσε το αποκορύφωμα της πολιτικής απονομιμοποίησης του αυταρχικού καθεστώτος.

Η αποτελεσματικότητα της κοινωνίας πολιτών απέναντι στο αυταρχικό κράτος δεν αποτελεί μετρήσιμο στοιχείο. Πότε, λοιπόν, μια αντιστασιακή δραστηριότητα θα έπρεπε να θεωρηθεί αποτελεσματική; Σαφώς όχι μόνο στην περίπτωση που αυτή κατάφερνε ένα καίριο χτύπημα στο καθεστώς, με άμεσο αποτέλεσμα την κατάρρευσή του. Αυτού του είδους η λογική θα εμφορούνταν από μια απλοϊκή αντίληψη της δράσης της κοινωνίας πολιτών και των κινημάτων με όρους «κατάληψης της Βαστίλης». Είναι, λοιπόν, γεγονός πως η δραστηριότητα των συλλογικοτήτων στις οποίες εστίασε η διατριβή δεν προκάλεσαν την άμεση κατάρρευση του καθεστώτος. Οι οργανώσεις εντός του στρατεύματος δεν κατόρθωσαν να ρίξουν το καθεστώς «εκ των έσω». Οι παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις της περιόδου δεν έριξαν τη χούντα με τις βόμβες τους. Οι απολογίες των μελών τους στα στρατοδικεία δεν στάθηκαν ικανές να οδηγήσουν στην κατάρρευσή της, ούτε και η απόπειρα δολοφονίας του δικτάτορα από τον Παναγούλη και την ομάδα του. Ομοίως, οι νόμιμες οργανώσεις με καλυμμένη αντιστασιακή δράση (ΕΚΙΝ, ΕΜΕΠ, Παναρμόνια) δεν έριξαν τη χούντα με την πολιτική και πολιτιστική πίεση που άσκησαν στη δικτατορία. Το Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα, επίσης, δεν έριξε τη χούντα με τις καταλήψεις των Σχολών της Νομικής και του Πολυτεχνείου και οι επίστρατοι του 1974 δεν έστρεψαν μαζικά τα όπλα ενάντια στους διοικητές τους.

Όλες οι παραπάνω εκδηλώσεις αντίστασης της κοινωνίας πολιτών, παρ' όλα αυτά, ανεπτυγμένες σε ολόκληρο το χρονικό φάσμα της επταετίας και εντοπισμένες σε

ολόκληρο το φάσμα της θεσμικότητας και της οργανωτικής συγκρότησης δημιούργησαν εκείνες τις συνθήκες που έκαναν αδύνατη την πολιτική επιβίωση του καθεστώτος μετά από την κυπριακή τραγωδία, υπονομεύοντας σταθερά την πολιτική του νομιμοποίηση. Ταυτόχρονα, όμως, η πολιτική παρακαταθήκη της ενδοδικτατορικής κοινωνίας πολιτών κατέστησε ευνοϊκότερες τις συνθήκες για την μετάβαση στη δημοκρατία, αλλά και για την εμπέδωσή της, σε μια χώρα και μια περίοδο που η συγκεκριμένη διαδικασία δε θα έπρεπε να θεωρείται ούτε αυτονόητη ούτε βέβαια εύκολη υπόθεση. Με λίγα λόγια η ελληνική κοινωνία πολιτών κατάφερε, αν μη τι άλλο, να επιβάλλει τη θέση της ανάμεσα στους κύριους παράγοντες εκδημοκρατισμού, διεκδικώντας, θεωρούμε, τη μερίδα του λέοντος σε αυτή τη διαδικασία.

Η διατριβή πραγματεύεται την εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών κατά τη διάρκεια της επταετούς αυταρχικής διακυβέρνησης. Ωστόσο ο ρόλος της επεκτείνεται και στη διαδικασία της μετάβασης και εμπέδωσης της δημοκρατίας στην Ελλάδα, καθώς η παρακαταθήκη των αγώνων για δημοκρατία έθρεψαν τη δημοκρατική κουλτούρα της ελληνικής κοινωνίας και πλαισίωσαν το νέο δημοκρατικό καθεστώς που αναδύθηκε στη μεταπολίτευση. Μία από τις πρώτες ενέργειες της ελληνικής κοινωνίας πολιτών με ιδιαίτερη βαρύτητα αφορά στη δίωξη των πραξικοπηματιών στη μεταπολίτευση, η οποία δεν κινήθηκε αυτεπάγγελα από το κράτος, αλλά με την κατάθεση μήνυσης για στάση και έσχατη προδοσία από εκπροσώπους της αντιστασιακής ελληνικής κοινωνίας πολιτών.¹

¹ Τόκας, *Τα παιδιά του Φλεβάρη. Μαρτυρίες συλληφθέντων αγωνιστών 40 χρόνια μετά το χτύπημα στο κλιμάκιο του ΚΚΕ το 1974*, 26· και Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών*, 142.

Τέλος, αναφορικά με την ελληνική κοινωνία συνολικά, αρκετά διαδεδομένη είναι η άποψη που την θέλει να μην έχει αντιδράσει ενεργά στη δικτατορία των συνταγματαρχών. Ενώ η διατύπωση είναι ορθή, συχνά υποκρύπτει μια υπεραπλουστευτική αντίληψη που ξεχνά πως οι κοινωνίες, ως ευρύτατα πληθυσμιακά σύνολα, ιστορικά και εξ ορισμού δεν υπήρξαν ποτέ σε θέση να εκφραστούν ομόθυμα και συνολικά, ακόμη και σε εξεγερσιακές ή επαναστατικές διαδικασίες που χαρακτηρίζονται «πάνδημες». Συνήθως, μεγαλύτερα ή μικρότερα υποσύνολά τους, αναλαμβάνουν δράση προς ένα κοινωνικό στόχο και ταυτόχρονα την εκπροσώπηση του κοινωνικού συνόλου.

Το τρίτο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας δίνει ένα δείγμα της υπεροπλίας, μεταφορικής και κυριολεκτικής, των πραξικοπηματιών απέναντι στους εγχώριους αντιπάλους του. Παρά το συσχετισμό αυτό, δεκάδες συλλογικότητες ανά την Ελλάδα αντέδρασαν με κάθε δυνατό μέσο. Ακόμη όμως και η πλειονότητα των πολιτών, που δεν αντέδρασε ενεργά στο απριλιανό καθεστώς, εξέφρασε παθητικά την αντίθεσή του, συχνά με ανέκδοτα ή τραγούδια, αλλά και με την έμμεση υποστήριξη των αντιδικτατορικών συλλογικοτήτων και ατόμων. Η πολιτική επιρροή του καθεστώτος δεν μετατράπηκε ποτέ σε εξουσιαστική επιβολή καθώς στερούνταν της απαραίτητης νομιμοποίησης. Όπως το έθεσε ο Αθανασίου, ιδρυτικό στέλεχος του Ρήγα Φεραίου:

Συνειδησιακά, πολιτικά και ιδεολογικά ο ελληνικός λαός δεν την αποδέχτηκε τη δικτατορία. Ήταν σε μια αντίθεση έστω και σιωπηρή. [...] Ταυτόχρονα όμως αυτό δημιουργούσε το υπόβαθρο να αποδέχεται να βοηθήσει [τους οργανωμένους]. Αν όχι να ενταχθεί στην οργάνωση, όμως, σε μια υποδομή να σε βοηθήσει. Είτε να σε φιλοξενήσει στο σπίτι ή με το να σου δώσει κάποια χρήματα. Πάντως ήταν δεκτικός στο να βοηθήσει. Όχι τόσο τον πρώτο καιρό που ήταν πολύ δύσκολα τα πράγματα και ελάχιστοι

ήταν διατεθειμένοι να το κάνουν αυτό, αλλά μετά από ένα χρόνο, έβλεπες ότι ο κόσμος ήταν διατεθειμένος. (Αθανασίου)²

² Συνέντευξη με τον Αθανασίου Θανάση, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

Παράρτημα Ι_Οδηγός Συνέντευξης

Στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής με τίτλο «Η Ελληνική Κοινωνία Πολιτών στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Τυπική και Άτυπη Αντιστασιακή Δράση».

1. Πού και πότε γεννηθήκατε; Σε ποια κοινωνική κατάσταση και σε ποιο πολιτικό χώρο θα τοποθετούσατε την οικογένειά σας;
2. Πότε και υπό ποιες συνθήκες ενταχτήκατε σε πολιτική οργάνωση;
3. Ποιοι ήταν οι λόγοι που σας οδήγησαν να συμμετάσχετε;
4. Ποια ήταν η οργανωτική συγκρότηση, το ιδεολογικό υπόβαθρο και οι τρόποι δράσης της οργάνωσης αυτής;
5. Πιστεύετε ότι η δράση της συγκεκριμένης οργάνωσης ήταν αποτελεσματική;
6. Διαφωνήσατε ποτέ με τις επιλογές της οργάνωσης στην οποία ανήκατε; Αν ναι, ποια ήταν η αντίδρασή σας;
7. Συμμετείχατε σε άτυπες, μη οργανωμένες μορφές δράσης κατά της χούντας;
8. Κατά τη γνώμη σας οι τελευταίες υπήρξαν αποτελεσματικές;
9. Ποιες οι σκέψεις και τα αισθήματά σας απέναντι στο καθεστώς των συνταγματαρχών;
10. Θωρούσατε εφικτή την κατάρρευση της δικτατορίας; Με ποιους τρόπους πιστεύατε ότι θα μπορούσε να συμβεί κάτι τέτοιο;
11. Υπήρχαν σημάδια αντιδικτατορικών πεποιθήσεων στην κοινωνία; Πώς τα αντιλαμβανόταν οι οργανώσεις των οποίων έχετε εικόνα;
12. Πού σας βρήκε η φοιτητική εξέγερση; Ποια η στάση της συλλογικότητας στην οποία συμμετείχατε;
13. Κατά τη γνώμη σας, ποια υπήρξε η μεγαλύτερη συμβολή της φοιτητικής εξέγερσης του 1973;

14. Σε ποιες κοινωνικές ομάδες στήριζαν οι οικείες σε εσάς οργανώσεις τις ελπίδες τους για εκδημοκρατισμό κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και αμέσως μετά την κατάρρευση του καθεστώτος;
15. Ποια ήταν η προσωπική σας γνώμη για την αποτελεσματικότητα κάποιας αυθόρμητης, ακηδεμόνευτης πολιτικής δράσης σε σύγκριση με αυτή μιας οργανωμένης;
16. Ποια είναι η εικόνα σας για νόμιμες οργανώσεις πολιτών (πολιτιστικές, περιβαλλοντικές οργανώσεις) που θα μπορούσαν να θεωρηθούν φιλικές προς τη δημοκρατία;
17. Υπήρξαν περιπτώσεις αυτόνομων ομάδων, οι οποίες έδρασαν ανεξάρτητα μεν, σε συμφωνία δε, με τις επιδιώξεις της οργάνωσης που ανήκατε;
18. Πώς επηρεάστηκε η δράση σας και αυτή της συλλογικότητάς σας από τη σταδιακή φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος;
19. Θεωρείτε ότι υπήρξαν περιπτώσεις που αυθόρμητα κοινωνικά κινήματα επηρέασαν τις επιλογές των πολιτικών ηγετών και των κομμάτων;
20. Ποιος ο ρόλος της τέχνης του πολιτισμού και των γραμμάτων στη διαμόρφωση δημοκρατικής πολιτικής συνείδησης κατά τη διάρκεια της χούντας; Υπήρξαν κάποιες κοινωνικές ομάδες που θεωρείτε ότι υπήρξαν περισσότερο δεκτικές σε τέτοιου είδους επιρροές;

Παράρτημα ΙΙ_Συνεντεύξεις

Αθανασίου Θανάσης, 2012, Ιανουάριος 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη.

Στέλεχος του Σπουδαστικού της Νεολαίας Λαμπράκη. Ιδρυτικό στέλεχος του Ρήγα Φεραίου, μέλος του ΠΑΜ και αργότερα του ΚΚΕεσ. Φυλακίστηκε κατά τη διάρκεια της χούντας.

Αλεξόπουλος Δημήτρης, 2012, Φεβρουάριος, 15, Τετάρτη, Αθήνα

Γεννημένος στην Πάτρα. Μέλος της ΔΝΛ και εκλεγμένος στο Φοιτητικό Συμβούλιο της Νομικής Αθηνών λίγο πριν την επιβολή του πραξικοπήματος. Υπηρέτησε σε μονάδα «ανεπιθυμητών» στην Αεροπορία. Σύνδεση με τον Ρήγα Φεραίο και συμμετοχή στην άτυπη «παρέα» της πλατείας Μαβίλη μαζί με μέλη της μετέπειτα ΚΝΕ, Κώστα Τζιαντή, Νίκο Σταμάτη κ.α.

Βερνίκος Γιώργος, 2012, Φεβρουάριος, 16, Πέμπτη, Άλιμος

Γόνος αστικής «βενιζελικής» οικογένειας. Ιδρυτικό Στέλεχος της ΕΚΙΝ. Συνδέεται με το κίνημα του Ναυτικού και τον Νάυαρχο Νίκο Παππα του αντιτορπιλικού «Βέλος». Πριν τη νόμιμη δράση στα πλαίσια της ΕΚΙΝ συμμετείχε σε μικρής κλίμακας παράνομες αντιστασιακές δράσεις.

Βούλγαρης Παντελής, 2012, Ιανουάριος, 24, Τρίτη, Αθήνα

Σκηνοθέτης, μέλος της τάσης του «Νέου Ελληνικού Κινηματογράφου», δημιουργός του ιστορικού ντοκουμέντου «Το χρονικό της δικτατορίας 1967 – 1974», υλικό για το οποίο διοχέτευσε παράνομα στον Κώστα Γαβρά, στο Παρίσι. Συμμετείχε ως αλληλέγγυος στα

γεγονότα της Νομικής. Σύζυγος του μέλους της Αντι-ΕΦΕΕ και Προέδρου του Συλλόγου Κρητών Φοιτητών, συγγραφέα Ιωάννας Καρυστιάνη.

Γιαραλή Μαργαρίτα, 2012, Απρίλιος 27, Παρασκευή, Αθήνα

Εντάχθηκε στη νεολαία Λαμπράκη το 1966. Η χούντα την βρήκε στο δεύτερο έτος της Γεωπονικής Σχολής. Εντάχθηκε στο ΠΑΜ και στο Ρήγα Φεραίο. Συνελήφθη από το καθεστώς και αποβλήθηκε από τη σχολή της για αντεθνική δράση. Σύζυγος του Νίκου Μανιού, μέλους του κινήματος 20^{ης} Οκτώβρη.

Δαφέρμος Ολύμπιος, 2012, Φεβρουάριος, 29, Τετάρτη, Αθήνα

Γιος μέλους της ΕΔΑ στο Μυλοπόταμο Κρήτης. Ανένταχος πρωταγωνιστής της φοιτητικής εξέγερσης. Συνδέθηκε με πολλές αριστερές οργανώσεις και δραστηριοποιήθηκε στο πλαίσιο των ΦΕΑ.

Ζαρκάδας Αλέξανδρος, 2014, Ιανουάριος 28, Τρίτη, Μαρούσι

Αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού που αποπέμφθηκε από τους πραξικοπηματίες. Μέλος της οργάνωσης Ελεύθεροι Έλληνες, υπεύθυνος για την έκδοση του παράνομου εντύπου της οργάνωσης. Συνδέθηκε με την οργάνωση Υπερασπιστές της Ελευθερίας. Συνελήφθη και εξορίστηκε από το καθεστώς.

Καούνης Γιάννης, 2012, Φεβρουάριος, 17, Παρασκευή, Αθήνα

Δικηγόρος. Συνδέεται άτυπα με τη Νεολαία Μαρκεζίνη σε μικρή ηλικία και στα 18 εντάσσεται στη Νεολαία της ΕΔΑ και αργότερα στη ΔΝΛ. Συμμετέχει στο ΠΑΜ Νέων

και αργότερα στο Ρήγα Φεραίο. Συλλαμβάνεται και φυλακίζεται. Στη φυλακή συμμετέχει στη δημιουργία του χειρόγραφου περιοδικού «Τετράδια».

Καρακασίδης Γιάννης, 2012, Ιανουάριος, 27, Παρασκευή, Ταγαράδες Θεσσαλονίκης

Οικοδόμος, κάτοικος Θεσσαλονίκης, συνδικαλιστικό στέλεχος της ΕΔΑ. Εντάσσεται στη ΔΝΛ. Συλλαμβάνεται και εξορίζεται από το καθεστώς.

Κοροβέσης Γιάννης, 2012, Απρίλιος 19, Πέμπτη, Αθήνα

Οδοντίατρος, πρόεδρος του Συλλόγου Ηλείων Φοιτητών, μέλος της ΚΝΕ από το 1970 και αργότερα της Αντι-ΕΦΕΕ. Συμμετέχει ενεργά στο φοιτητικό κίνημα και μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου περνά στην παρανομία.

Κοροβέσης Περικλής, 2009, Ιούνιος, 13, Σάββατο Αθήνα

Δημοσιογράφος και συγγραφέας, μεταξύ άλλων, του βιβλίου «Ανθρωποφύλακες», το οποίο μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες και κυκλοφόρησε παράνομα στην Ελλάδα και νόμιμα στο εξωτερικό το 1969. Φυλακίστηκε, εξορίστηκε και βασανίστηκε από το καθεστώς.

Μαλικιώσης Θεόδωρος, 2012, Ιανουάριος, 20, Παρασκευή, Αθήνα

Εκδότης, γραμματέας της νεολαίας της ΕΔΑ μέχρι το 1962 και κατόπιν μέλος της διοικούσας επιτροπής του κόμματος. Εξορίστηκε από το καθεστώς και απελευθερώθηκε το 1971, οπότε και δραστηριοποιήθηκε στο χώρο του περιοδικού Τύπου.

Μανιός Νίκος, 2016, Ιούλιος, 4, Δευτέρα, Αθήνα

Μέλος του κινήματος 20^{ης} Οκτώβρη, προερχόμενος από τις γραμμές της νεολαίας ΕΔΑ. Συνελήφθη τον Οκτώβρη του 1971 και απελευθερώθηκε τον Αύγουστο του 1973, στα πλαίσια της «φιλελευθεροποίησης». Η ομάδα του συγκαταλέγεται στις δυνάμεις της λεγόμενης «Νέας Αριστεράς» με ένοπλη δράση που περιλάμβανε κυρίως βομβιστικές επιθέσεις.

Μανωλάκος Αριστείδης, 2012, Ιανουάριος, 21, Σάββατο, Αθήνα

Δημοσιογράφος, μέλος της ΕΠΟΝ, της νεολαίας ΕΔΑ και ΔΝΛ, της προδικτατορικής ΕΦΕΕ και ιδρυτικό μέλος του ΠΑΜ. Είχε παράνομη δραστηριότητα μέχρι τη στιγμή της σύλληψής του στις 30 Νοεμβρίου του 1967. Μαζί με τους Στέφανο Στεφάνου, Κώστα Τσουράκη και ο Τάκη Γεωργίου συνέγραψε επιστολή προς τον Μ. Θεοδωράκη στην οποία εκφραζόταν η άποψη πως η ανατροπή της χούντας δε θα προέλθει από την αριστερά αλλά από δράση των αστικών δυνάμεων.

Μίσσιος Χρόνης, 2009, Μάιος, 29 Παρασκευή, Καπανδρίτι

Συγγραφέας, μέλος της ΕΠΟΝ, του ΔΣΕ, της ΕΔΑ, του ΚΚΕ εσ. Προδικτατορικά έζησε χρόνια στην εξορία, ενώ υπήρξε ένα από τα ιδρυτικά μέλη του ΠΑΜ. Στην περίοδο της δικτατορίας, μετά τη σύλληψή του, οδηγήθηκε στις φυλακές Αβέρωφ, Κέρκυρας και Κορυδαλλού. Απελευθερώθηκε τον Αύγουστο του 1973.

Παπαγκίκα Κατερίνα, 2012, Φεβρουάριος, 14, Τρίτη, Αθήνα

Ιατρός, μέλος της ΚΝΕ / Αντι-ΕΦΕΕ. Ξεκινά την αντιστασιακή της δράση το 1971 και συλλαμβάνεται τον Φεβρουάριο του 1974 με την εξάρθρωση του παράνομου μηχανισμού της ΚΝΕ και υφίσταται τις ανακριτικές πρακτικές της Ασφάλειας.

Παπαπέτρος Γιώργος, 2014, Ιανουάριος, 16, Πέμπτη, Αθήνα

Γραμματέας της μαθητικής οργάνωσης της Αθήνας της ΔΝΛ (1965 – 1967), μέλος της ΕΚΙΝ και της ΚΝΕ / Αντι-ΕΦΕΕ. Υπήρξε από τους πρώτους ανήλικους δεσμώτες του καθεστώτος, καθώς φυλακίζεται στις 29 Απριλίου 1967 με την κατηγορία της απόπειρας ανατροπής του πολιτεύματος (ν. 509).

Προβατάς Φώτης, 17, Ιούνιος, 2009, Τετάρτη, Αθήνα

Στέλεχος της ΔΝΛ από το 1963, μέλος του Κεντρικού Συμβουλίου της προδικτατορικής ΕΦΕΕ και αργότερα του Ρήγα Φεραίου. Συλλαμβάνεται το Νοέμβριο του 1970 και καταδικάζεται σε φυλάκιση 2 ετών τον Αύγουστο του 1971.

Ρήγος Άλκης, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

Πολιτικός επιστήμονας, μέλος της Δημοκρατικής Άμυνας, της ΕΚΙΝ και της ΕΜΕΠ. Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου τον βρήκε στρατευμένο στη Λήμνο. Τον Οκτώβριο του 1968 πέρασε στην Πάντειο, όπου δραστηριοποιήθηκε πολιτικά. Συμμετείχε ενεργά στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα.

Σαμαράς Στάθης, 2009, Απρίλιος, 22, Τετάρτη, Κοζάνη

Εργοδηγός, πρόεδρος των φοιτητών της σχολής του, μέλος της ΔΝΛ στην Κοζάνη.
Συνελήφθη για τη δράση του στις 23 Απριλίου 1967.

Σαχπεκίδης Αντώνης, 2012 Ιανουάριος 28, Σάββατο, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκης

Φιλολόγος, φροντιστής, στέλεχος της ΕΔΗΝ κατά τη δεκαετία του '60 στη Θεσσαλονίκη.
Δραστηριοποιήθηκε στα πλαίσια του φοιτητικού συνδικαλισμού με κεντροαριστερή
πολιτική τοποθέτηση.

Σκανδάλης Δημήτρης, 2014, Ιανουάριος 05, Κυριακή, Καματερό Αττικής

Ανένταχτος κεντρώος, επίστρατος την περίοδο των γεγονότων στην Κύπρο.

Στεφούδης Μόρφης, 2012, Ιανουάριος 28, Σάββατο, Ξυροκρήνη Θεσσαλονίκης

Συνδικαλιστικό στέλεχος της ΕΔΑ στη Θεσσαλονίκη, αυτόπτης μάρτυρας της
δολοφονίας του Στέφανου Βελδεμίρη από τη χωροφυλακή το 1961. Συνελήφθη ως μέλος
του ΠΑΜ.

Τριανταφυλλόπουλος Ηλίας, 2012, Απρίλιος 29, Κυριακή Αθήνα

Καθηγητής μέσης εκπαίδευσης, μέλος του κεντρικού συμβουλίου του Ρήγα Φεραίου με
δραστηριότητα στην Πάντειο. Οδηγήθηκε τέσσερις φορές στις Ασφάλεια «δι' υπόθεσίν
του». Είχε ταχθεί υπέρ των μαζικών αγώνων σε αντιπαραβολή με την παράνομη δράση.

Τσαρουχά Καίτη, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Θεσσαλονίκη

Γεωπόνος, κόρη του δολοφονημένου από τη δικτατορία βουλευτή της ΕΔΑ Γιώργου Τσαρουχά, γραμματέας της Σπουδάζουσας Νεολαίας της ΕΔΑ Θεσσαλονίκης (1960–1962), μέλος του Κ.Σ. της Νεολαίας ΕΔΑ (1962–1964), υπεύθυνη της Επιτροπής Κοριτσιών και μέλος του Αγροτικού Γραφείου Μακεδονίας της ΔΝΛ.

Τσουράκης Κωνσταντίνος, 2012, Ιανουάριος, 22, Κυριακή, Νέα Σμύρνη

Δημοσιογράφος, στέλεχος της ΕΔΑ. Συνελήφθη στην Πάτρα με την επιβολή του πραξικοπήματος. Στη συνέχεια εξορίστηκε στη Γυάρο και στο Παρθένι της Λέρου. Απολύθηκε τον Απρίλιο του 1971. Τάχθηκε υπέρ της οργανωμένης αντίδρασης χωρίς ένοπλα μέσα.

Φιωτάκη Αθηνά, 2012, Φεβρουάριος, 20, Δευτέρα, Αθήνα

Μέλος του Συλλόγου Κρητών Φοιτητών και συντάκτης του περιοδικού του «Ξαστεριά». Συμμετείχε στα γεγονότα της Νομικής και στην εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Χατζηγιάννης Νάντης, 2012, Ιανουάριος, 29, Κυριακή, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκη

Μέλος της ΔΝΛ και αργότερα του ΠΑΜ, συμμετείχε στο σαμποτάζ της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης. Αυτόπτης μάρτυρας στη δολοφονία από την Ασφάλεια του συναγωνιστή του Γιάννη Χαλκίδη το Σεπτέμβριο του 1967. Καταδικάστηκε σε 20ετή κάθειρξη.

Χρυσάφης Γιάννης, 2012, Απρίλιος, 3, Τρίτη, Αθήνα

Βιοτέχνης Ξυλουργός, μέλος της ΔΝΛ και της ΕΔΑ με δραστηριότητα στην Καβάλα.

Από το 1967 ζει στην Αθήνα και συμμετέχει στα γεγονότα του Πολυτεχνείου, οπότε και τραυματίζεται από την αστυνομία.

Ανώνυμος, 2012, Ιανουάριος, 22, Κυριακή, Αθήνα

Βιβλιογραφία

Βιβλία

- Aguilar Fernandez, Paloma. *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*. Μετάφραση Σπύρος Κακουριώτης και Χάρης Παπαγεωργίου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005.
- Anheier, Helmut K. *Civil society : measurement, evaluation, policy*. London ; Sterling, VA: Earthscan, 2004.
- Ball, Alan R. και B. Guy Peters. *Σύγχρονη Πολιτική και Διακυβέρνηση. Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*. Μετάφραση Κώστας Α. Λάβδας. 6η Αγγλική εκδ. Αθήνα: Παπαζήση, 2001. Πρωτότυπος τίτλος Modern Politics and Government.
- Baloyra, Enrique A. *Comparing new democracies : transition and consolidation in Mediterranean Europe and the southern cone*. New directions in comparative and international politics. Boulder: Westview Press, 1987.
- Baloyra, Enrique A. "Democratic Transition in Comparative Perspective." Στο *Comparing New Democracies : Transition and Consolidation in Mediterranean Europe and the Southern Cone, New Directions in Comparative and International Politics*, επιμέλεια Enrique A. Baloyra. London: Westview, 1987.
- Bermeo, Nancy Gina. *Liberalization and democratization : change in the Soviet Union and Eastern Europe*. Baltimore ; London: Johns Hopkins University Press, 1992.
- Bermeo, Nancy Gina. *Ordinary people in extraordinary times : the citizenry and the breakdown of democracy*. Princeton, N.J. ; Oxford: Princeton University Press, 2003.
- Bermeo, Nancy Gina και Philip G. Nord. *Civil society before democracy : lessons from nineteenth-century Europe*. Lanham, Md. ; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2000.

- Burnell, Peter J. και Peter Calvert, επιμ. *Civil society in democratization*. London: Frank Cass, 2004.
- Caramani, Danièle. *Introduction to the comparative method with Boolean algebra*. Quantitative applications in the social sciences. Los Angeles: SAGE, 2009.
- Cardoso, Fernando Henrique και Enzo Faletto. *Dependencia y desarrollo en América Latina : ensayo de interpretación sociológica*. 16. εκδ. México: Siglo XXI Editores, 1979.
- Clogg, Richard. *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*. Μετάφραση Χ. Φουντέας. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1993.
- Cohen, Jean L. και Andrew Arato. *Civil society and political theory*. Studies in contemporary German social thought. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992.
- Collier, David, Fernando Henrique Cardoso, και Joint Committee on Latin American Studies. *The New authoritarianism in Latin America*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1979.
- Dahl, Robert A. *Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*. Επιμέλεια Γεώργιος Κ. Βλάχος. Μετάφραση Μάρκος Βλάχος και Παναγιώτης Καλογεράτος. Αθήνα: Παπαζήση, 1979.
- Davenport, Christian, Hank Johnston, και Carol McClurg Mueller. *Repression and mobilization*. Social movements, protest, and contention. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005.
- Diamandouros, Nikiforos P. "PASOK and State-Society Relations in Postauthoritarian Greece, 1974-1988." Στο *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*, επιμέλεια Speros Vryonis. New Rochelle, N.Y.: published under the auspices of the Speros Basil Vryonis Center for the Study of Hellenism by Aristide D. Caratzas, 1991.
- Dogan, Mattei και John Higley. *Elites, crises, and the origins of regimes*. Lanham, MD ; Boulder: Rowman & Littlefield Publishers, 1998.
- Edwards, Michael. *Civil society*. Cambridge, UK: Polity, 2004.

- Gellner, Ernest. *Conditions of liberty : civil society and its rivals*. London: Hamish Hamilton, 1994.
- Gill, Graeme J. *The dynamics of democratization : elites, civil society, and the transition process*. New York: St. Martin's Press, 2000.
- Gramsci, Antonio, Joseph A. Buttigieg, και Antonio Callari. *Prison notebooks*. European perspectives. New York [N.Y.]: Columbia University Press, 1992.
- Gunther, Richard, Nikiforos P. Diamandouros, και Hans-Jürgen Puhle. *The politics of democratic consolidation : southern Europe in comparative perspective*. The New Southern Europe. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1995.
- Habermas, Jürgen. *The structural transformation of the public sphere : an inquiry into a category of bourgeois society*. Studies in contemporary German social thought. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1989.
- Hall, John A. και Frank Trentmann. *Civil society : a reader in history, theory and global politics*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich και S. W. Dyde. *Philosophy of right*. Great books in philosophy. Amherst, N.Y.: Prometheus Books, 1996.
- Herz, John H. *From dictatorship to democracy : coping with the legacies of authoritarianism and totalitarianism*. Contributions in political science,. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1982.
- Heywood, Andrew. *Εισαγωγή στην πολιτική*. Μετάφραση Καράμπελας Γιώργος. Αθήνα: Πόλις, 2006.
- Higley, John και Richard Gunther. *Elites and Democratic consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1992.
- Hirsch, Eric L. *Urban revolt : ethnic politics in the nineteenth-century Chicago labor movement*. Berkeley: University of California Press, 1990.

- Huntington, Samuel P. *The third wave : democratization in the late twentieth century*. The Julian J. Rothbaum distinguished lecture series v. 4. Norman: University of Oklahoma Press, 1991.
- Johnston, Hank. "Talking the Walk: Speech Acts and Resistance in Authoritarian Regimes." Στο *Repression and Mobilization*, επιμέλεια Christian Davenport, Hank Johnston, και Carol McClurg Mueller. Mineapolis, London: University of Minnesota Press, 2005.
- Johnston, Hank. *States and social movements*. Political sociology series. Cambridge, UK ; Malden, MA: Polity, 2011.
- Kaldor, Mary. *Global civil society : an answer to war*. Cambridge, UK-Malden, MA: Polity Press, 2003.
- Keane, John. *Civil society : old images, new visions*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1998.
- Klandermans, Bert. "New social movements and resource mobilization: the European and the American approach revisited." Στο *Research on social movments: The state of the art in Western Europe and in the USA*, επιμέλεια Dieter Rucht. Frankfurt am Main: Campus Verlag ;, 1991.
- Lewis-Beck, Michael S., Alan Bryman, και Tim Futing Liao. *The Sage encyclopedia of social science research methods*. 3. Thousand Oaks, CA.: Sage, 2004.
- Linz, Juan J. "Opposition to and under an Authoritarian Regime: The Case of Spain." Στο *Regimes and oppositions*, επιμέλεια Robert A. Dahl, 411 p. New Haven,: Yale University Press, 1973.
- Linz, Juan J. "Totalitarian and Authoritarian Regimes." Στο *Handbook of Political Science*, επιμέλεια Nelson Polsby και Fred Greenstein, τομ. 3, 175-411. Massachussets, 1975.
- Linz, Juan J. και Alfred C. Stepan. *The Breakdown of democratic regimes*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1978.

- Linz, Juan J. και Alfred C. Stepan. *Problems of democratic transition and consolidation : southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
- Lipset, Seymour Martin και Stein Rokkan. *Party systems and voter alignments : cross-national perspectives*. International yearbook of political behavior research. New York: Free Press, 1967.
- Lyrintzis, C. "Greek Civil Society in the 21st Century." Στο *Greece in the European Union: The New Role and the New Agenda*, επιμέλεια Panayotis C. Ioakimidis, 90-99. Athens: Ministry of Press and Media, 2002.
- Malloy, James M. *Authoritarianism and corporatism in Latin America*. Pitt Latin American series. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1977.
- Malloy, James M. και Mitchell A. Seligson. *Authoritarians and democrats : regime transition in Latin America*. Pitt Latin American series. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press, 1987.
- McAdam, Doug, Sidney G. Tarrow, και Charles Tilly. *Dynamics of contention*. Cambridge studies in contentious politics. New York: Cambridge University Press, 2001.
- Meynaud, Jean. *Rapport sur l'abolition de la démocratie en Grèce, 15 juillet 1965 - 21 avril 1967*. Montreal,: Etudes de Science Politique, 1967.
- Morin, Edgar. *Pour sortir du XXe siècle*. Dossiers 90. Paris: F. Nathan, 1981.
- Morris, Aldon D. *The origins of the civil rights movement : Black communities organizing for change*. New York, London: Free Press ; Collier Macmillan, 1984.
- O'Donnell, Guillermo A., Philippe C. Schmitter, και Laurence Whitehead, επιμ. *Transitions from authoritarian rule. Comparative perspectives*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.
- Pridham, Geoffrey. *The dynamics of democratization : a comparative approach*. London ; New York: Continuum, 2000.

- Putnam, Robert D. "Democracy." Στο *The Democracy Sourcebook*, επιμέλεια Robert Alan Dahl, Ian Shapiro, και José Antônio Cheibub, 157-67. Cambridge, London: MIT Press, 2003.
- Putnam, Robert D., Robert Leonardi, και Raffaella Nanetti. *Making democracy work : civic traditions in modern Italy*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993.
- Ragin, Charles C. *The comparative method : moving beyond qualitative and quantitative strategies*. Berkeley: University of California Press, 1987.
- Rostow, W. W. *The stages of economic growth, a non-Communist manifesto*. Cambridge [Eng.]: University Press, 1960.
- Rueschemeyer, Dietrich, Evelyne Huber Stephens, και John D. Stephens. *Capitalist development and democracy*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Rupp, Leila J. και Verta A. Taylor. *Survival in the doldrums : the American women's rights movement, 1945 to the 1960s*. New York: Oxford University Press, 1987.
- Seligman, Adam B. *The idea of civil society*. New York: Free Press, 1992.
- Stepan, Alfred C. "Paths Toward Redemocratization." Στο *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, επιμέλεια Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, και Laurence Whitehead. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.
- Tilly, Charles. *From mobilization to revolution*. 1η εκδ. New York: Random House, 1978.
- Tilly, Charles. *Contention and democracy in Europe, 1650-2000*. Cambridge studies in contentious politics. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2004.
- Tilly, Charles. *Social movements, 1768-2004*. Boulder, Colo.: Paradigm Publishers, 2004.
- Tilly, Charles. *Democracy*. Cambridge, England ; New York: Cambridge University Press, 2007.

Townson, Nigel. *Spain transformed : the late Franco dictatorship, 1959-75*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.

W., A., (Manesis). "La confiscation du pouvoir constituant par les colonels grecs." Στο *Dossier sur le changement constitutionnel en Grece*, τομ. 269. Paris: διαν. από Athenes-Presses Libres, 1973.

Wallerstein, Immanuel. *The rise and future demise of the world capitalist system : concepts for comparative analysis*. Σεπτέμβριος 1971.

Αγγελής, Βαγγέλης και Ολύμπιος Δαφέρμος. *Όνειρο ήταν...Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και το πολυτεχνείο με το βλέμμα των πρωτεργατών*. Αθήνα: ΕΔΙΑ - Οδυσσέας, 2005.

Αθανασίου, Θανάσης. *Ο δρόμος που περπάτησα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 2010.

Αλιβιζάτος, Νίκος. "Μεταπηδήσαμε στην επώνυμη και άρα υπεύθυνη δράση..." Στο *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα*, επιμέλεια Γιώργος Α. Βερνίκος. Αθήνα: Καστανιώτη, 2003.

Αλιβιζάτος, Νίκος *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* Μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου. Γ' εκδ. Αθήνα: Θεμέλιο, 1995. Πρωτότυπος τίτλος *Les Institutions Politiques de la Grece A Travers les Crises 1922-1974*.

Αναγνωστάκης, Μανώλης, Αλέξανδρος Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Τάκης Κουφόπουλος, Αναστάσιος Πεπονής, Ρόδης Ρούφος, και Θ.Δ. Φραγκόπουλος, επιμ. *Νέα Κείμενα*. Τομ. 1, Νέα Κείμενα. Αθήνα: Κέδρος, 1971.

Ανδρεάδης, Γιάγκος. *Η αντίσταση της μνήμης. Κίνημα 20 Οκτωβρίου*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2004.

Αργυρόπουλος, Ανδρέας Χ. *Χριστιανοί και πολιτική δράση κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974)*. Αθήνα: Ψηφίδα, 2004.

Αρσένη, Κίττυ. *Μπουμπουλίνας 18*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2005 (1975). Reprint, Α'.

- Βασιλικός, Βασίλης. *Υποθήκες Παπαδόπουλου, Παττακού. 21.4.67 - 21.4.68 Ανθολόγηση Βασίλη Βασιλικού*. Αθήνα: Πλειάς, 1974.
- Βερνίκος, Γιώργος Α., επιμ. *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*. Αθήνα: Καστανιώτη, 2003.
- Γάτος, Γιώργος. *Πολυτεχνείο '73, Ρεπορτάζ με την Ιστορία. Οι μαρτυρίες, οι φοιτητικές αντιδικτατορικές οργανώσεις, τα ντοκουμέντα των οργανώσεων*. Τομ. Β' Φιλιππότη, 2004.
- Γεωργαλάς, Γεώργιος. *Η ιδεολογία της επαναστάσεως. Όχι δόγματα αλλά ιδεώδη*. Αθήνα, χ.χ.
- Γιαννόπουλος, Ν. Γιώργος και Richard Clogg. *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1976.
- Γιούργος, Κωστής, Τάκης Καμπύλης, και Τζέιμς Μπέκετ. *Η ταρατσα της Μπουμπουλίνας, Καταστολή και βασανιστήρια στην Ελλάδα του '67-69*. Αθήνα: ποταμός, 2009.
- Γκορτζής, Κωστής. *Νάυαρχος Νίκος Παπάς - Το Βέλος στην καρδιά της δικτατορίας*. 2η εκδ. Αθήνα: Εκδόσεις Ν&Σ Μπατσιούλας 2010.
- Γρηγοριάδης, Σόλων. *Ιστορία της Δικτατορίας*. Τομ. 2, 3. Αθήνα: Κ. Καπόπουλος, 1975.
- Δαρβέρης, Τάσος. *Μια Ιστορία της Νύχτας 1967-74*. 2η εκδ. Αθήνα: Βιβλιοπέλαγος, 2002.
- Δαφέρμος, Ολύμπιος. *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*. Αθήνα: εκδόσεις Γαβριηλίδης 2009.
- Δαφέρμος, Ολύμπιος. *Από την ελπίδα στην απόγνωση 1973-2013*. Αθήνα: Γαβριηλίδης, 2013.
- Διαμαντούρος, Νικηφόρος. *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*. Μετάφραση Δ.Α. Σωτηρόπουλος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000.

Ελευθεράτος, Διονύσης. *Λαμόγια στο χακί. Οικονομικά "θαύματα" και θύματα της χούντας*. Αθήνα: Τόπος, 2015.

Ζαφείρης, Χρήστος. *Εμείς του '60 οι Εκδρομείς*. Αθήνα: Εξάντας Εκδοτική, 2000.

Ζαφείρης, Χρήστος. *Αντεθνικώς Δρώντες*. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις επίκεντρο, 2011.

Θεοδώρου, Θεόδωρος. *Στοιχεία για την εργατική τάξη στην Ελλάδα σήμερα*. Αθήνα: ομάδα εργασίας, 1975.

Ιορδάνογλου, Χρυσάφης. *Κράτος και ομάδες συμφερόντων: μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*. Αθήνα: Πόλις, 2013.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδα. *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2017.

Κανελλάκης, Παναγιώτης. "Τω καιρώ εκείνω." Στο *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, επιμέλεια Γιώργος Α. Βερνίκος. Αθήνα: Καστανιώτη, 2003.

Καραβία, Μαρία. *Το ημερολόγιο του Λονδίνου. Σημειώσεις από την εποχή της δικτατορίας*. Αθήνα: Άγρα, 2007.

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης. "Ο αντιδικτατορικός Τύπος 1967 - 1974." Στο *Ο παράνομος Τύπος στις συλλογές των ΑΣΚΙ (1936-1974). Από τη δικτατορία του Μεταξά στη Μεταπολίτευση*, επιμέλεια Ιωάννα Παπαθανασίου. Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 2011.

Καραμπερόπουλος, Δημήτριος Απ. . *Κοινωνικοπολιτικά βιώματα μιας εικοσιπενταετίας*. Αθήνα: ιδιωτική έκδοση, 2013.

Καρδάσης, Β. και Αρ. Ψαρομηλιγκος, επιμ. *Δεσμωτές της χούντας*, Ελευθεροτυπία. Αθήνα: Τεγόπουλος, 2009.

Κατσάπης, Κώστας. *Το "Πρόβλημα Νεολαία". Μοτέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*. Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2013.

Κατσαρός, Στέργιος. *Εγώ ο προβοκάτορας, ο τρομοκράτης. Η γοητεία της βίας*. 3η εκδ. Ιωάννινα: εκδόσεις Μαύρη Λίστα, 2008.

ΚΚΕ, Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του, επιμ. *Δικτατορία 1967-1974, κείμενα και ντοκουμέντα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2017.

Κλειτσίκας, Νίκος. *Π.Α.Κ. Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα. Άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968 - 1974)*. Χαλάνδρι: Προσκήνιο, 2001.

Κορνέτης, Κωστής. *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*. Μετάφραση Πελαγία Μαρκέτου. Αθήνα: Πόλις, 2015. Πρωτότυπος τίτλος Children of the Dictatorship. Student resistance, cultural politics, and the "long 1960s" in Greece.

Κοροβέσης, Περικλής. *Ανθρωποφύλακες*. Αθήνα: Ηλέκτρα, 2007.

Κοτανίδης, Γιώργος. *Όλοι μαζί, τώρα!* Αθήνα: Καστανιώτη, 2011.

Κουλουμπής, Θεόδωρος Α. *...71...74: Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού*. Αθήνα: Πατάκης, 2002.

Κριμπάς, Κώστας Β. "Η Ανώτατη Παιδεία τον καιρό της χούντας." Στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης, 135-52. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.

Κύρκος, Λεωνίδα. *Ανατρεπτικά*. Αθήνα: Προσκήνιο, 1995.

Κωνσταντάρης, Κωνσταντίνος Ι. *Προπαγάνδα. "Το μεγάλο όπλο των Συνταγματαρχών"*. Ζεφύρι Αττικής: διάδραση, 2012.

Λαδάς, Ιωάννης. *Λόγοι*. Αθήνα: Επτάλοφος, 1970.

Λιάκος, Αντώνης. *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα, 1988.

- Λυγερός, Σταύρος. *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα. Από τις προσφυγές στα πρωτοδικεία στην εξέγερση του Πολυτεχνείου*. Αθήνα: Εργασία-Στοχαστής, 1977.
- Μαγκάκης, Γεώργιος - Αλέξανδρος. *Γράμμα από τη φυλακή για τους Ευρωπαίους*. Δ' εκδ. Αθήνα: Ίκαρος, 2007. Πρωτότυπος τίτλος 1974.
- Μαθιόπουλος, Βάσος. *Εδώ Ντώϋτσε Βέλλε. Πολιτικά σχόλια από 25 Νοεμβρίου 1973 μέχρι 23 Ιουλίου 1974*. Αθήνα: Παπαζίσσης, 1975.
- Μακαρέζος, Νικόλαος Ι. *Πώς οδηγηθήκαμε στην 21η Απριλίου 1967*. Αθήνα: Ίρις, 2010.
- Μακαρέζος, Νικόλαος Ι. . *Πώς οδηγηθήκαμε στην 21η Απριλίου 1967*. Αθήνα: Πελασγός, 2005.
- Μακρυδημήτρης, Α. *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*. Αθήνα Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2002.
- Μακρυδημήτρης, Αντώνης. *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*. Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2006.
- Μαλούχος, Γεώργιος. *Άξιος Εστί. Ο Μίκης Θεοδωράκης αφηγείται τη ζωή του στον Γ. Π. Μαλούχο και συνθέτει την ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Από τον Μεσοπόλεμο στην 21η Απριλίου*. Αθήνα: Λιβάνης, 2004.
- Μάνεσης, Αριστόβουλος. "Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας." Στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης, 37-52. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.
- Μαντόγλου, Άννα. *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Η Συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*. Αθήνα: Οδυσσέας, 2007.
- Μελετόπουλος, Μελέτης Η. *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών*. Γ' εκδ. Αθήνα: Παπαζήσης, 2008.
- Μουζέλης, Νίκος. *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2002.

- Μουζέλης, Νίκος. "Τι είναι η κοινωνία των πολιτών;" Στο *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό: κρατικές παρεμβάσεις-πολιτική, κοινωνία, πολιτισμός, θεωρία, επιμέλεια Ν.Π. Μουζέλης*, 238-45. Αθήνα: Θεμέλιο, 2002.
- Μπαλτά, Νάση. "Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήσεις αξιωματικών του Στρατού Ήρας: μαρτυρίες." Στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης. Αθήνα: Καστανιώτη, 1999.
- Μπενάς, Τάκης. *Της Δικτατορίας 1967-1974, Μνήμες νωπές της τρίτης τραγωδίας του τόπου μας και του καιρού μας*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2007.
- Μπενάς, Τάκης. *Το Ελληνικό '68, Συμβολή στην ιστορία του ΚΚΕ Εσωτερικού, Η ρήξη και η γέννηση του ΚΚΕ Εσωτερικού, η ανανεωτική πορεία του*. Αθήνα: εκδόσεις Θεμέλιο, 2011.
- Μπίστης, Νίκος. "Από το υπόγειο της Γιάννη Σταθά στην ταράτσα της Νομικής." Στο *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, επιμέλεια Γιώργος Α. Βερνίκος, 96-100. Αθήνα: Καστανιώτη, 2003.
- Μπίστης, Νίκος. *Προχωρώντας και αναθεωρώντας*. Αθήνα: Πόλις, 2010.
- Μπονάνος, Γρηγόριος. *Η Αλήθεια, 21η Απριλίου, 25η Νοεμβρίου, Κυπριακόν*. Αθήνα: Αθανάσιος Χρηστάκης, 1986.
- Νικολινάκος, Μάριος. *Αντίσταση και αντιπολίτευση 1967 - 1974*. Αθήνα: Ολκός, 1975.
- Νοταράς, Γεράσιμος. "Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση." Στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης, 187-98. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.
- Παπαδημητρίου, Γιώργος. "Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος." Στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης, 53-60. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα. "'Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μη απωλεσθή η νίκη του Γράμμου": η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της "Επανάστασης". Στο *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης, 153-65. Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα. "Αντιδικτατορικές κινήσεις και οργανώσεις: ο συντηρητικός χώρος." Στο *Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, επιμέλεια Βαγγέλης Καραμανωλάκης, 135-42. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2012.

Παπαδημητρίου, Νίκος. *Το κίνημα του Π. Ναυτικού. Μάιος 1973*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1985.

Παπαδόπουλος, Γεώργιος. *Το πιστεύω μας. 7*. Αθήνα: Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, 1968 - 1972.

Παπάζογλου, Μηνάς. *Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1975.

Παπάζογλου, Μηνάς. *Φοιτητικό Κίνημα και Δικτατορία*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1983.

Παπαθανασίου, Ιωάννα. *Η Νεολαία Λαμπράκη τη Δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2008.

Παπανδρέου, Ανδρέας Γ. *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*. Αθήνα: Λιβάνη, 2006.

Παπανικολόπουλος, Δημήτρης. *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*. Αθήνα: νήσος, 2015.

Παπαχελάς, Αλέξης. *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός Παράγων, 1947 - 1967*. Αθήνα: Εστία, 1997.

Παπαχρήστος, Δημήτρης, επιμ. *Το Πολυτεχνείο Ζει; 30 +1 Όνειρα, Μύθοι, Αλήθειες*. Αθήνα: Λιβάνης, 2004.

- Παππάς, Νίκος. "Πώς η Νομική επηρέασε το κίνημα του Ναυτικού." Στο *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, επιμέλεια Γιώργος Α. Βερνίκος, 136-40. Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη, 2003.
- Παττακός, Στυλιανός. *21η Απριλίου 1967. Διατί; Ποιοι; Πώς;*. Αθήνα: Βιοβιβλ, 1999.
- Πεπονής, Αναστάσιος. *Τα γεγονότα και τα πρόσωπα. 1961 - 1981*. Αθήνα: Λιβάνης, 2002.
- Ρήγος, Άλκης. "Τι προηγήθηκε του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος." Στο *Όνειρο Ήταν*, επιμέλεια Ολύμπιος Δαφέρμος. Αθήνα: Οδυσσέας, 2005.
- Ροδάκης, Περικλής, επιμ. *Οι δίκες της χούντας*, 1976.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ. "Διεκδικήσεις και κινήματα στην ελληνική δεκαετία του '60: Η πρόκληση της θεωρητικής αξιοποίησης." Στο *Αναδρομές της Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας*, επιμέλεια Θανάσης Καλαφάτης. Αθήνα: ΕΜΙΑΝ, 2010.
- Σκρουμπέλος, Θανάσης. *Οι κόκκινοι φίλοι μου. Μια ιστορία της αντιδικτατορικής οργάνωσης "Ρηγας Φεραίος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Στάβερης, Ηλίας. *Ανάμεσα σε παραμύθι και όνειρο...Ιστορίες από τα χρόνια της δικτατορίας*. Αθήνα: Παρασκήνιο, 2006.
- Σταθόπουλος, Ιωάννης Π. *Το κίνημα του Ναυτικού. Μάιος 1973. Προσωπική Μαρτυρία*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2004.
- Στράτος, Κωνσταντίνος. *Αντίθεση και διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1995.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. "Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήστις εργάτης: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας." Στο *Η δικτατορία 1967-1974* επιμέλεια Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, και Σεραφείμ Σεφεριάδης, 115-31. Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, 1999.

- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. "Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;" Στο *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών. Κοινωνικές Κινητοποιήσεις, Εθελοντισμός και Κράτος στη Σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια Δ.Α. Σωτηρόπουλος, 117-62. Αθήνα: Ποταμός, 2004.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. "Τρέχουσες αντιλήψεις και ερωτήματα για την κοινωνία πολιτών." Στο *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών. Κοινωνικές Κινητοποιήσεις, Εθελοντισμός και Κράτος στη Σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια Δ.Α. Σωτηρόπουλος, 17-34. Αθήνα: Ποταμός, 2004.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. "Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: Μια δύσκολη συμβίωση." Στο *Ελληνικά Παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, επιμέλεια Κατερίνα Ροζάκου και Ελένη Γκαρά, 145-72. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*. Αθήνα: Ποταμός, 2017.
- Τόκας, Λάμπρος. *Τα παιδιά του Φλεβάρη. Μαρτυρίες συλληφθέντων αγωνιστών 40 χρόνια μετά το χτύπημα στο κλιμάκιο του ΚΚΕ το 1974*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2014.
- Τρίκκας, Τάσος. *ΕΔΑ 1951 -67. Το νέο πρόσωπο της αριστεράς*. Τομ. Β' Η δεκαετία των άκρων. Αθήνα: Θεμέλιο, 2009.
- Τρίκκας, Τάσος. "Συνέχιση της πολιτικής ζωής έξω από την Ελλάδα. Η Αριστερά στο εξωτερικό." Στο *Το ελληνικό '68*, επιμέλεια Τάκης Μπενάς. Αθήνα: Θεμέλιο, 2011.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. *Η Ελληνική Τραγωδία*. Αθήνα: Αντώνης Λιβάνης, Νέα Σύνορα, 1981.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1987.
- Φίλιας, Βασίλης. *Τα αζέχαστα και τα λησμονημένα*. ΣΤ' εκδ. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, 2000.

Φλέμιγκ, Αμαλία. *Προσωπική Κατάθεση*. Μετάφραση Νίκος Φωκάς. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1995.

Φότεφ, Γκιόργκι. *Κοινωνία των Πολιτών*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996.

Χαραλάμπης, Δημήτρης. *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας, 1985.

Χατζηγιάννης, Νάντης. *Τι έχεις μ' αυτόν; Προσωπική κατάθεση-μαρτυρία για την αντίσταση κατά της δικτατορίας 1967-1974...και λίγο πριν και λίγο μετά*. Β' εκδ. Θεσσαλονίκη: Λιθογραφία, 2008.

Χατζησωκράτης, Δημήτρης. *Πολυτεχνείο '73. Αναστοχασμός μιας πραγματικότητας*. Αθήνα: Πόλις, 2004.

Χέλμης, Γεώργιος. *Ταραγμένη διετία (1973-1974). Από το προσωπικό ημερολόγιο ενός αυτόπτη μάρτυρα*. Μαρτυρίες. Αθήνα: Καστανιώτη, 2006.

Χουλιάρας, Α. και Π. Σκλιάς, επιμ. *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2002.

Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης. "Ο Σάκης Καραγιώργας και η εποχή του." Στο *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, 265-71. Αθήνα: Τυπωθτώ / Δαρδανός, 1999.

Ψυχάρης, Σταύρος. *Τα παρασκήνια της αλλαγής*. Αθήνα: Ειδική έκδοση για την εφημερίδα "Το Βήμα", 2010.

Επιστημονικά Περιοδικά

Bermeo, Nancy. "Classification and Consolidation: Some Lessons from the Greek Dictatorship." *Political Science Quarterly* 110 (1995): 435-52.

Bermeo, Nancy. "What the Democratization Literature Says - or Doesn't Say - About Postwar Democratization." *Global Governance* 9, τ. 2 (2003): 159-77.

- Catiforis, G. "L' organisation institutionnelle d' une "societe defensiva" en Grece." *Les Temps Modernes*, τ. 276 (1969).
- Encarnación, Omar G. . "Civil Society and the Consolidation of Democracy in Spain." *Political Science Quarterly* 116, τ. 1 (2001): 53-79.
- Higley, John και Michael G. Burton. "The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns." *American Sociological Review* 54 (February 1989).
- Mahoney, James. "Revisiting General Theory in Historical Sociology." *Social Forces* 83, τ. 2 (December 2004 2004): 459-89.
- Moscovici, S. "Μελλοντικές προοπτικές στην κοινωνική ψυχολογία." *Διαβάζω*, τ. 255 (1991): 26-31.
- Opp, Karl-Dieter και Christiane Gern. "Dissident Groups, Personal Networks, and Spontaneous Cooperation: The East German Revolution of 1989." *American Sociological Review* 58, τ. 5 (Oct., 1993 1993): 659-80.
- Vučetić, Srdjan "From Southern to Southeastern Europe: Any Lessons for Democratisation Theory?" *Southeast European Politics* V, τ. 2-3 (2004): 115-41.
- Woldring, Henk E. S. . "State and Civil Society in the Political Philosophy of Alexis de Tocqueville." *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 9, τ. 4 (Δεκέμβριος 1998): 363-73.
- Zaleski, Pawel. "Tocqueville on Civilian Society: A Romantic Vision of the Dichotomic Structure of Social Reality." *Archiv für Begriffsgeschichte* 50 (2008): 260-66.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης, Άννα Ματθαίου, Ιωάννα Παπαθανασίου, και Πόπη Πολέμη, επιμ. *Αρχειοτάζιο. Αφιέρωμα 21 Απριλίου 1967*. Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Θεμέλιο, Μάιος 2006.
- Διαμαντούρος, Νικηφόρος. "1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα." *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 49 (1983): 52-87.

Καούνης, Γιάννης. "Μηχανισμοί παιδείας και καταστολής στη δικτατορία των συνταγματαρχών." *Αναδρομές της Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας*, τ. 1 (Δεκέμβριος 2010): 188-94.

Μουζέλης, Νίκος. "Νεωτερικότητα, ύστερη ανάπτυξη και κοινωνία των πολιτών." *Κοινωνία των Πολιτών*, τ. 1 (1998): 40-52.

Μουζέλης, Νίκος. "Κράτος και κοινωνία πολιτών: Από το παλιό στο νέο παράδειγμα;" *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 30 (2007): 107-14.

Σακελλαρόπουλος, Τάσος. "Η Μεταπολίτευση στο Στρατό: Ιούλιος 1974 - Φεβρουάριος 1975." *Αρχαιοτάξιο*, τ. 15 (Σεπτέμβριος 2013): 14-24.

Σεφεριάδης, Σεραφείμ. "Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974). Προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο." *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 36 (Δεκέμβριος 2010): 119-33.

Τσιρίδης, Γιώργος και Δημήτρης Παπανικολόπουλος. "Επιστράτευση 1974: ο καταλυτικός ρόλος των επίστρατων στην κατάρρευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών." *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 42 (Ιούλιος 2014).

Διατριβές και Συνεδριακές ανακοινώσεις

Kornetis, Konstantinos. "Student Resistance to the Greek military dictatorship: *Subjectivity, Memory, and Cultural Politics, 1967-1974*." European University Institute, 2006.

Serdedakis, Nikos, "Democratization and Collective Action in Post-Junta Greece (1974-1981)." 4th ECPR General Conference, Pisa, 6-8 September, 2007.

Sotiropoulos, Dimitri A. "Formal Weakness and Informal Strength: Civil Society in Contemporary Greece." τ. Discussion Paper No16 (February 2004).

Δαφέρμος, Ολύμπιος, "Αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: προσωπική μαρτυρία." *Δημερίδα των ΑΣΚΙ-ΕΜΙΑΝ: Ιστορικές προσεγγίσεις για την ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012.

Ζαρκάδας, Αλέξανδρος. *Η οργάνωση "Ελεύθεροι Έλληνες", Μια πτυχή του αγώνα κατά της δικτατορίας του '67*. Εκδήλωση που οργάνωσε η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αχαΐας, ο Δήμος Πατρέων και ο Σύλλογος «Πετρινα Χρονία 1945-1974- Ιστορική Μνημη με θέμα «Η θλιβερή εποχίος , 38 χρόνια μετα...» Δημοτικό Θέατρο «Απολλων» [Πλατεία Γεωργίου, Πατρα], 21 Απριλίου 2005.

Κοτσιφός, Γιάννης. *Δικτατορία 1967-1974. Η έντυπη αντίσταση*. Η έκθεση Ντοκουμέντων. Τα πρακτικά της Ημερίδας. Θεσσαλονίκη: Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, 2010.

Σωτηρόπουλος, Δ.Α. και Γιώργος Τσιρίδης, "Αυταρχικό καθεστώς και κοινωνία πολιτών: τυπική και άτυπη αντιστασιακή δράση κατά της δικτατορίας των συνταγματαρχών." Συνέδριο: Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της Δημοκρατίας, Βουλή των Ελλήνων, 2014.

Χατζηκωνσταντή, Έλλη. "Η κοινωνική αναπαράσταση της δικτατορίας (1967-1974) μέσα από τον τύπο και ειδικότερα μέσα από τα δημοσιεύματα των πρακτικών των δικών 8 αντιπροσωπευτικών αντιστασιακών οργανώσεων σε 3 αθηναϊκές εφημερίδες." Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1998.

Τύπος

"Πρακτικά της συνεδρίασης της ολομέλειας του Αρείου Πάγου." *Το Βήμα*. 10 Αυγούστου, 1973.

"Αντίσταση. Το δυναμικό "όχι" στη δικτατορία. 175 βόμβες έρριξαν 12 οργανώσεις." *Τα ΝΕΑ*. 14 Αυγούστου, 1975.

Woodhouse, C.M. "What Greks think about Greece." *Observer* 13 Φεβρουαρίου, 1972.

Γιαννής, Ν. "Τι είναι η κοινωνία των πολιτών." *φωλλάδιο της ΜΚΟ "Ευρωπαϊκή Έκφραση"* 2002.

Γιωτίτσας, Δημήτρης. "Οι εφημερίδες στο «χειρουργείο» της χούντας." *Ηπειρώτικος Αγών*. 21 Απριλίου, 2009.

Καρδάσης, Β. και Αρ. Ψαρομηλιγκος. "Ο παράνομος αντιδικτατορικός Τύπος. εφημερίδες, αφίσες, προκηρύξεις." *Ελευθεροτυπία*.

Καυάλης, Διονύσης. "Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα: Ιστορία και ιδεολογίες." *Πολίτης*1979.

Λεντάκης, Α. "Επιτελείο για τη φασιστικοποίηση της νεολαίας." *Αντί*.

Μανιμανάκης, Κώστας και Νόρα Ράλλη. "Ρήγας Φεραίος. Η ίδρυση και η αντιδικτατορική δράση της οργάνωσης μέσα από τις μαρτυρίες μελών και στελεχών της." *Η Εφημερίδα των Συντακτών*. 11 Μαρτίου, 2016.

Νικολάου, Δ. "Για την ιστορία του φοιτητικού κινήματος επί δικτατορίας." *Πολίτης*1979.

Παπαδόπουλος, Γιάννης. "Στα χρόνια του Πολυτεχνείου." *Τα ΝΕΑ*. 17 Νοεμβρίου 2011.

Παπαχρήστος, Δημήτρης. *Περιοδικό Σημάδια*1983.

Ηλεκτρονικά Μέσα

"Η Αληθινή Ιστορία της 17 Νοέμβρη, Συνεντεύξεις." (2007-2010). <http://tvxs.gr/webtv/reportaz-xoris-synora/i-alithini-istoria-tis-17-noembri>.

Rieff, David. "The False Dawn of Civil Society." *The Nation* (1999). <https://www.thenation.com/article/false-dawn-civil-society/>.

Αλευρομάγειρος, Δημήτρης. "Η αντιδικτατορική πάλη μέσα στις ένοπλες δυνάμεις." (2015). <http://www.antibaro.gr/article/12862>.

Δημοπούλου, Αγγελική. "Ιστορίες πίσω από τα τραγούδια της εξορίας (1967-71), συνέντευξη του Κυριάκου Ύψηλάντη " (<http://tvxs.gr/node/126246>).

Καρελιάς, Γιώργος. "Οι δάσκαλοι που δεν σιώπησαν στα δύσκολα..." (2016). <http://www.protagon.gr/apopseis/editorial/oi-daskaloi-pou-den-siwpisan-sta-dyskola-44341185904>.

Λιάκος, Αντώνης. "Στρατιώτης τον καιρό του Πολυτεχνείου." *Χρόνος (online περιοδικό)*, 7 (Νοέμβριος 2013). <http://www.chronomag.eu/index.php/ls-s-pl.html>.

Οπτικοακουστικό Υλικό

Αγάθος, Αναστάσης. "Η κωμωδία της Χούντας. *Η ιλαρή πλευρά μιας σκοτεινής εποχής.*" Τα ΝΕΑ. Αθήνα Οργανισμός Λαμπράκη, 2010

Αρχείο, Εθνικό Οπτικοακουστικό. *Άφιξη του Αντιπροέδρου των ΗΠΑ Σπύρου Άγκνιου στο Αεροδρόμιο Ελληνικού.* 16/10/1971.

Βούλγαρης, Παντελής. "Το Χρονικό της Δικτατορίας 1967-1974." *Το Βήμα ντοκουμαντέρ.* Αθήνα: Το Βήμα, 2008.

Ζυρίνης, Κώστας. "Το αυθεντικό ντοκουμέντο με την εξέγερση του Πολυτεχνείου." Αθήνα: Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 2013.

Μοσκόβου, Σπύρος. "Deutsche Welle, 40 χρόνια Ελληνική Εκπομπή." Βόννη: Deutsche Welle, 2004.

Μοσκόβου, Σπύρος. "Μαρτυρίες. Η Deutsche Welle στη Δικτατορία." Βόννη Deutsche Welle, 2007.

Λοιπές Πηγές

Κίνημα Ενόπλων Δυνάμεων Πορτογαλίας. Ιδεολογικά, πολιτικά, οργανωτικά και στρατιωτικά κείμενα. Μετάφραση Έφη Αλεξιάδου. Απελευθερωτικά κινήματα. Αθήνα: Κάλβος, 1981.

Andujar, Daniel G., επιμ. *Λεξικό της Ελληνικής Στρατιωτικής Χούντας, LTI - Lingua Tertii Imperii.* Kassel: documenta/Museum Fridericianum gGmbH, 2016.

Athènes-*presse libre. Le Livre noir de la dictature en Grèce. Dossier réuni sous la direction d'Aris Fakinos, Clément L epidis et Richard Som eritis.* Combats. Paris: Seuil, 1969.

Συνταγματικά Κείμενα και Νόμοι

Αναγκαστικός Νόμος 10/1967, περί τροποποίησης των περί Νομαρχών και άλλων τινών διατάξεων. ΦΕΚ 74, 18.05.1967.

Αναγκαστικός Νόμος 19/1967, περί τροποποίησης, συμπλήρωσης κ.λπ. του αναγκ. νόμου αριθ.4/1967 "περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των δημοσίων υπηρεσιών, ν.π.δ.δ. κλπ.". ΦΕΚ 85, 29.05.1967.

Αναγκαστικός Νόμος 4/1967, περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των δημοσίων υπηρεσιών και νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, οργανισμών κλπ. ΦΕΚ 67, 10.05.1967.

Αναγκαστικός Νόμος 516/1948, περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων κλπ. υπάλληλων και υπηρετών. ΦΕΚ 6, 08.01.1948.

Αναγκαστικός Νόμος 6/1967, περί τροποποίησης διατάξεων του δημοτικού και κοινοτικού κωδικός. ΦΕΚ 73, 17.05.1967.

Αναγκαστικός Νόμος 65/1967, περί τροποποίησης, συμπλήρωσης και κωδικοποίησης εις ενιαίον κείμενο των διατάξεων των αναγκαστικών νόμων 4/1967 και 19/1967 περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των δημοσίων υπηρεσιών, ν.π.δ.δ. κλπ. ΦΕΚ 124, 20.07.1967.

Ε' Συντακτική Πράξη, Περί εξυγιάνσεως και αποκαταστάσεως ευρυθμίας των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. ΦΕΚ Α' 100/1967, 14.06.1967.

ΣΤ' Συντακτική Πράξη, Περί αυτεπαγγέλτου αποστρατείας Αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων και της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής, ενεχομένων εις την αντεθνικής οργάνωσιν «ΑΣΠΙΔΑ». ΦΕΚ Α' 101/1967, 15.06.1967.

Θ' Συντακτική πράξη, Περί τροποποίησης των περί νομιμοφροσύνης των υπαλλήλων διατάξεων. ΦΕΚ Α' 125/1967, 22.07.1967.

ΙΔ' Συντακτική Πράξη, Περί αποτάξεως αξιωματικών παραπεμφθέντων επί συμμετοχή εις ΑΣΠΙΔΑ. ΦΕΚ Α' 219/1967, 12.12.1967.

Ι Ε' Συντακτική Πράξη, Περί εκλογής Καθηγητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων ΦΕΚ Α' 227/1967, 20.12.1967.

Ι Η' Συντακτική Πράξη 1968, Περί παραπομπής εις Ειδικόν Συμβούλιον με το ερώτημα της αποτάξεως ή αυτεπαγγέλτου αποστρατείας των Αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων και της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής των ενεχομένων εις την ανατρεπτικήν κίνησιν της 13ης Δεκεμβρίου 1967. ΦΕΚ Α' 4/1968, 09.01.1968.

Ν.Δ. 346/1969, περί Τύπου. ΦΕΚ 232/1969, 15.11.1969.

Ν.Δ. 794/1971, περί δημοσίων συναθροίσεων. ΦΕΚ 1/1971, 01.01.1971.

Ν.Δ. 795/1971, περί σωματείων και ενώσεων. ΦΕΚ 1/1971, 01.01.1971.

Ν.Δ. 93/1969, περί των δικαιωμάτων και των καθηκόντων των φοιτητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. ΦΕΚ 8/1969, 22.01.1969.

Σύνταγμα της Ελλάδος. Αθήνα, 1973.

Σύνταγμα της Ελλάδος. Αθήνα, 1968.